

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ 39 (2006)

ΑΘΗΝΑΙ

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ 39 (2006)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ (ΑΑΑ)

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΕΛΕΝΑ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: DAVID HARDY
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

*Εικόνα εξωφύλλου: Επιτύμβια στήλη θηριομάχου από τη Βέροια.
Β' μισό 2ου αι. μ.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Βέροιας, αρith. ενρ. MB Α 948.*

MINISTRY OF CULTURE
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY (ΑΑΑ)

GENERAL EDITOR: DIANA ZAFEIROPOULOU
TEXTUAL EDITING: ELENA PAPATHEODOROU
ART EDITOR: ROULA YANNOULAKI
SUMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH BY: DAVID HARDY
PRINTED BY: ANTONIS EVAG. BOULOUKOS & Co.

*Cover plate: Grave stele of a gladiator from Beroia.
Second half of the 2nd c. AD. Beroia Archaeological Museum, inv. no. MB Α 948.*

© 2007 ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND
Panepistimiou 57, 105 64 Athens
www.tap.gr

ISSN 0004-6604

*Στη μνήμη της εκλεκτής συναδέλφου
Θεοδώρας Σκαναβή
που έφυγε πρόωρα από κοντά μας*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Α. ΝΤΑΡΛΑΣ - Π. ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΟΥ. ΠΑΛΛΗ - Α. ΠΑΠΑΔΕΑ Παλαιολιθικές έρευνες στη νοτιοδυτική Κέρκυρα	11-29
Summary	30
Λ. ΚΑΡΑΛΗ - Φ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ - Λ. ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Σπήλαιο Λεονταρίου Υμηττού Αττικής. Ένα πετρώδες και ορεινό περιβάλλον. Προκαταρκτικά στοιχεία για την έρευνα των ετών 2003-2005	31-43
Summary	44
Κ. ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αστέρια Γλυφάδας. Τα πρώτα στοιχεία από μια νέα εγκατάσταση στη δυτική ακτή της Αττικής κατά την πρώιμη και τη μέση εποχή του Χαλκού	45-59
Summary	60
Ε. ΣΑΛΑΒΟΥΡΑ, Συστάδα μυκηναϊκών τάφων στη Μερέντα Μαργοπούλου	61-82
Summary	82
Γ.Β. ΚΟΥΤΣΟΥΦΛΑΚΗΣ - Δ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, Ναυάγιο ύστερης αρχαϊκής περιόδου στο Νότιο Ευβοϊκό	83-103
Summary	104

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Κ. ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ - Β. ΣΚΑΡΑΚΗ - ΕΙ. ΚΑΡΑ, Πηγές του Αγγίτη στη λεκάνη της Δράμας. Τα κεραμικά σύνολα από το εσωτερικό του σπηλαίου	107-137
Summary	138
Σ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ευρήματα της εποχής του Χαλκού ιταλικής προέλευσης στην Αχαΐα	139-150
Summary	150
Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ, Τμήμα αναγλύφου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πάφου	151-159
Summary	160

A. ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ, Επιτύμβια στήλη θηριομάχου από τη Βέροια	161-173
Summary	174
Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Ιστορικά και αρχαιολογικά Αγαθονησίου	175-192
Summary	192
† Θ. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ	
Ε.Κ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ρόδος: Πληροφορίες για την ιστορία του τόπου μέσα από το γεγονός του θανάτου. Ταφική τοπογραφία του νησιού από τον 4ο αι. μ.Χ. έως τις αρχές του 16ου αιώνα	193-209
Summary	210
Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, Νέα στοιχεία για την αρχιτεκτονική εξέλιξη και τη μορφή της ονομαζομένης οικίας Λάσκαρη στο Βυζαντινό Μυστρά	211-227
Summary	228
Γ. ΠΑΛΛΗΣ, Τα οθωμανικά μνημεία της Κηφισιάς	229-238
Summary	239-240
Τ. ΚΑΝΑΡΗ, Κρητική εικόνα με δύο θεομητορικές σκηνές και τρεις αγίους της Συλλογής Αβέρωφ στο Μέτσοβο	241-251
Résumé	252
Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ, Παρουσίαση της αρχαιολογικής συλλογής της Κάσου	253-266
Summary	266

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Η Κέρκυρα είναι από τις πρώτες περιοχές της χώρας μας που αποτέλεσε αντικείμενο παλαιολιθικών ερευνών, καθώς, ήδη από τη δεκαετία του 1960, υπήρξε το κύριο ερευνητικό πεδίο του Αυγούστου Σορδίνου στην Ελλάδα¹. Οι έρευνες εκείνες απέδωσαν πολλά ευρήματα της Μέσης και της Ανώτερης Παλαιολιθικής σε διάφορες θέσεις του νησιού. Στο πλαίσιο τους διενεργήθηκε και η ανασκαφή της Γράβας Αγίου Μαθαίου, η οποία έφερε στο φως στρώματα της Επιγροβέτιας φάσης, καθώς και η ανασκαφή στο Σιδάρι, μία από τις πρώτες μεσολιθικές θέσεις που ερευνήθηκαν στην Ελλάδα.

Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι κατά τις παγετώδεις περιόδους του Πλειστοκαίνου, οπότε χαμήλωνε η θαλάσσια στάθμη, η Κέρκυρα ήταν ενωμένη με την ηπειρωτική Ελλάδα². Γι' αυτό

τα αρχαιολογικά δεδομένα της Παλαιολιθικής Εποχής συνήθως εξετάζονται με αυτά της αντικρινής Ηπείρου. Ειδικότερα, η Μέση Παλαιολιθική της Κέρκυρας θεωρείται ως «συγγενής» με εκείνη της απέναντι στεριάς³.

Μεταξύ των περιοχών που είχαν δώσει παλαιολιθικά ευρήματα περιλαμβάνεται και η ευρύτερη περιοχή της λιμνοθάλασσας Κορισίων⁴, στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού⁵ (εικ. 1). Εκτός από τα συνηθισμένα επιφανειακά ευρήματα, μάλιστα σε βαθύτερα στρώματα αυτής της περιοχής, βρέθηκε, κατά τη διάρκεια γεωλογικών ερευνών, ένα κροκαλόμορφο εργαλείο (chopper), η ηλικία του οποίου υποστηρίχθηκε ότι θα μπορούσε να φθάνει ακόμη και στις αρχές του Μέσου Πλειστοκαίνου, περίπου πριν από 700.000 χρόνια⁶. Στην πραγματικότητα, όμως, η ηλικία του εί-

¹ A. Sordinas, *The Prehistory of the Ionian Islands: The Flints and the Pottery* (αδημ. διδ. διατρ., Harvard University, 1968). Ο ίδιος, *Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1965*, *Balkan Studies* 10 (1969), σ. 393-424. Ο ίδιος, *Stone Implements from North-western Corfu, Greece*, *Anthropological Research Center Occasional Papers* 4 (1970), Memphis State University. Ο ίδιος, *Quaternary Shorelines in the Region of Corfu and Adjacent Islets*, στο P.M. Masters - N.C. Flemming (επιμ.), *Quaternary Coastlines and Marine Archaeology*, New York 1983, σ. 335-344.

² C. Perissoratis - N. Conispoliatis, *The Impacts of Sea-level Changes during Latest Pleistocene and Holocene Times on the Morphology of the Ionian and Aegean Seas (SE Alpine Europe)*, *Marine Geology* 196 (2003), σ. 145-156.

³ D. Papagianni, *Middle Palaeolithic Occupation and*

Technology in Northwestern Greece. The Evidence from Open-Air Sites, BAR Inter. Series S882 (2000), σ. 63.

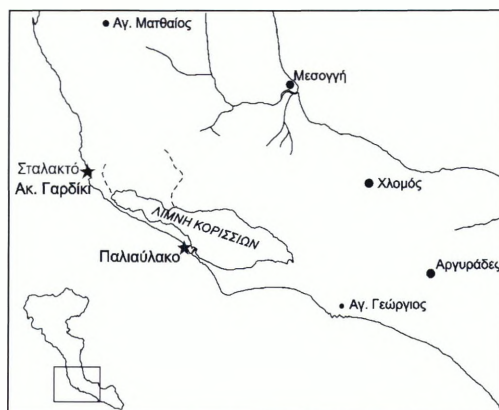
⁴ Τη λιμνοθάλασσα αυτή συναντάμε με διάφορες ονομασίες: (η) Κορισσία, (η) Κορισσίων, (τα) Κορίσια, (των) Κορισσίων.

⁵ Sordinas, *Investigations of the Prehistory...*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 397-398.

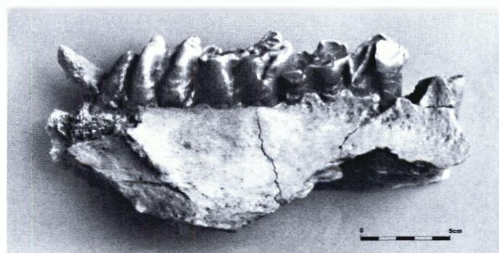
⁶ M. Jamet, *Étude néotectonique de Corfou et étude paléomagnétique des sédiments Néogène des îles Corfou, Céphalonie et Zante* (αδημ. διδ. διατρ., Université de Paris-Sud 1982), σ. 39. D. Sorel, *L'évolution structurale de la Grèce nord-occidentale depuis le Miocène dans le cadre géodynamique de l'Arc Égéen* (αδημ. διδ. διατρ., Université de Paris-Sud 1989), σ. 89-92. G. Kourtessi-Philippakis, *Les plus anciennes occupations humaines dans le territoire épirote et aux confins de l'Illyrie Méridionale*, στο

ναί άγνωστη, αφού το μοναδικό σχετικό δεδομένο είναι ο σύμφωνος μαγνητικός προσανατολισμός του στρώματος που περιείχε το εργαλείο, στοιχείο που επιτρέπει να τοποθετηθεί στην περίοδο Brunhes, η οποία εκτείνεται χρονικά από σήμερα έως πριν από 700.000 χρόνια.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, προκάλεσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ανακάλυψη ενός μεγάλου τμήματος μιας δεξιάς κάτω γνάθου ιπποπόταμου (εικ. 2) και μικρών θραυσμάτων οστών, καθώς και ενός λίθινου τέχνηργου, στη θέση Παλαιούλακο (εικ. 1, 3), κοντά στο δίαιυλο επικοινωνίας της λιμνοθάλασσας Κορισσιών με τη θάλασσα⁷. Ο εντοπισμός αυτών των καταλοίπων, για πρώτη φορά μέσα σε πλειστοκαινικά στρώματα, δεν άφηνε αμφιβολία για την ανθρώπινη παρουσία και εγκατάσταση στο σημείο εκείνο κατά την Παλαιολιθική Εποχή. Αποτελούσε, συνεπώς, ισχυρό κίνητρο για την ανασκαφική διερεύνηση της θέσης, προκειμένου να διαπιστωθεί αν επρόκειτο για λείψανα κατά χώραν κάποιου καταυλισμού ή, αντίθετα, για μεμονωμένα κατάλοιπα, καθώς επίσης και να εξεταστεί το ενδεχόμενο να σχετίζονται τα ευρήματα αυτά με το παλαιότερο εύρημα και να δοθεί έτσι απάντηση σε ορισμένα από τα ερωτήματα που γεννά το τελευταίο. Για τους λόγους αυτούς πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο σημείο αυτό, με τη συνεργασία της Εφορείας Πα-

Εικ. 1. Εντοπισμός της θέσης Παλαιούλακο στην περιοχή της λιμνοθάλασσας Κορισσιών, στη νοτιοδυτική Κέρκυρα, όπου διενεργήθηκε η ανασκαφική έρευνα. Βορειότερα σημειώνεται η θέση Σταλακτό, όπου είχε βρεθεί παλαιότερα ένα κροκαλόμορφο εργαλείο.

Εικ. 2. Δεξιά κάτω γνάθος ιπποπόταμου. Η ανακάλυψη της, το Μάιο του 2000, αποτέλεσε το έναυσμα της ανασκαφικής έρευνας.

λαιανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και της Η ΕΠΚΑ⁸.

P. Cabanès (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité*, II, Clermont-Ferrand 1993, σ. 13.

⁷ Α. Ντάρλας, Λίμνη Κορισσιών Κέρκυρας, *Α1* 56-59 (2001-2004), Χρονικά (υπό έκδοση).

⁸ Ευχαριστούμε τις κκ. Αγλαΐα Καραμάνου, Διευθύντρια του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης, Σταυρούλα Σαμαρτζίδου, Προϊσταμένη της Εφορείας Παλαιανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, και Γαρουφαλιά Μεταλλη-

νού, Προϊσταμένη της Η ΕΠΚΑ, για την υποστήριξη της έρευνας. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από 3 έως 13 Σεπτεμβρίου 2002. Η συντήρηση των ευρημάτων της ανασκαφής, καθώς και της γνάθου του ιπποπόταμου έγινε στα εργαστήρια της Εφορείας Παλαιανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας από τους συντηρητές Παναγιώτη Πολυδωρόπουλο και Γιώτα Γκιώνη.

Εικ. 3. Γενική άποψη (από ΝΔ.) της φυσικής τομής στη θέση Παλαιαυλακο της λιμνοθάλασσας Κορισσίων, πριν από την ανασκαφή. Με βέλος σημειώνεται το σημείο της ανασκαφικής τομής. Στο δεξί άκρο της εικόνας ο σχηματισμός έχει διακοπεί από τη διάνοιξη του δίαυλου.

ΓΕΩΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Στο μεγαλύτερο μήκος της χερσαίας λωρίδας που χωρίζει τη λιμνοθάλασσα από τη θάλασσα, η ακτή είναι απόκρημηνη προς την πλευρά της θάλασσας με ύψος που κυμαίνεται από 3 έως 10 μ. Ειδικότερα, στα βόρεια, προς το ακρωτήριο Γαρδίκι, οι απόκρημηνες ακτές φθάνουν σε ύψος 10 μ. περίπου. Σταδιακά, προς Ν., το ύψος τους μειώνεται πλησιάζοντας το επίπεδο της θάλασσας (παράλια Χαλικούνας), για να ανυψωθεί και πάλι σε ύψος 5-7 μ. στο μέσον του μήκους της λιμνοθάλασσας. Ακόμη νοτιότερα, και στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου, η ακτή γίνεται και πάλι ομαλή. Η παρατηρούμενη εναλλαγή οφείλεται στην τεκτονική παραμόρφωση (πτύχωση) των στρωμάτων του υποβάθρου της λιμνοθάλασσας.

Κατά τους Sorel και Jamet⁹, στην περιοχή της λιμνοθάλασσας Κορισσίων παρατηρούνται, από τα παλαιότερα προς τα νεότερα, τα εξής στρώματα:

- α) Πλειοκαινικές άργιλοι.
- β) Καλκαρενίτες, πάχ. 5 μ. περίπου, που αντιπροσωπεύουν παραλιακές αποθέσεις.
- γ) Τεφρές άργιλοι με αμμώδεις ενδιαστρώσεις και οριζόντες τύρφης, πάχ. 10 μ. περίπου, που αντιστοιχούν σε λιμνοθαλάσσιο περιβάλλον. Η ηλικία τους πρέπει να τοποθετηθεί στο Μέσο Πλειστόκαινο και σχετίζονται με θερμή μεσοπαγετώδη περίοδο.
- δ) Ανώτερη θαλάσσια αναβαθμίδα, αποτελούμενη από καλκαρενίτες, λιθοποιημένες θί-

⁹ Sorel, ό.π., σ. 38-41. Jamet, ό.π., σ. 89-91.

νες και ερυθρά εδάφη. Ο σχηματισμός αυτός τοποθετείται χρονικά πιθανώς στις θερμές μεσοπαγετώδεις περιόδους των τελευταίων 300.000 χρόνων (Τυρρηνίες), δηλαδή πριν από 240.000 ή πριν από 120.000 χρόνια περίπου.

Στην παρούσα έρευνα διαπιστώθηκαν επιπλέον πολλαπλές λιμνοθαλάσσιες φάσεις με ενδιαστρώσεις τύρφης στο ανώτερο σύστημα της θαλάσσιας αναβαθμίδας.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ

Στην περιοχή του τεχνητού δίαυλου επικοινωνίας της λιμνοθάλασσας με τη θάλασσα (Μπούκας), οι πλειστοκαινικές αποθέσεις φθάνουν σε ύψος 7 μ. πάνω από το επίπεδο της θαλάσσιας στάθμης, σχηματίζοντας μια υπερυψωμένη λωρίδα ξηράς που απομονώνει τη λίμνη από τη θάλασσα. Το θαλάσσιο κύμα διαβρώνει έντονα τις αποθέσεις αυτές και έχει δημιουργήσει μια κατακόρυφη φυσική τομή (εικ. 3). Η διάνοιξη του τεχνητού δίαυλου απομόνωσε ένα μικρό τμήμα της βόρειας απόληξης αυτής της υπερυψωμένης λωρίδας, σχηματίζοντας έτσι ένα μικρό γήινο εξάρμα που ορίζεται προς Δ. από τη φυσική τομή και προς Ν. από την τεχνητή τομή του δίαυλου. Από την ορθή γωνία που σχηματίζουν οι δύο τομές, στο νοτιοδυτικό άκρο, και από ύψος 5,50 μ. περίπου, η επιφάνεια του σχηματισμού κατεβαίνει ομαλά προς Β. και Α. μέχρι να συναντήσει τη στάθμη της λιμνοθάλασσας. Πρέπει να σημει-

ωθεί ότι η παρειά της τεχνητής τομής, κατά μήκος του δίαυλου, έχει επενδυθεί με μεγάλους ογκόλιθους και δεν προσφέρεται για έρευνα. Για το σκοπό αυτό προσφέρεται μόνον η φυσική τομή, προς το μέρος της θάλασσας.

Η φυσική τομή, αποτέλεσμα της έντονης διαβρωτικής ενέργειας των θαλάσσιων κυμάτων, έχει τη μορφή κατακόρυφου γκρεμού (με κατεύθυνση Β.-Ν.) που τέμνει κάθετα τα πλειστοκαινικά στρώματα του σχηματισμού. Ανανεώνεται μάλιστα συνεχώς, καθώς υποχωρεί από τη συνεχή προέλαση της θάλασσας. Από τη manία των κυμάτων διαφεύγει μόνον το νότιο άκρο, κοντά στο δίαυλο, το οποίο προστατεύεται από τον κυματοθραύστη που έχει κατασκευαστεί για να προστατεύει το στόμιο του δίαυλου. Μπροστά από την τομή σχηματίζεται μικρή παραλία, πλ. 2-7 μ., με βότσαλα που προέρχονται από τη διάβρωση των υπερκείμενων στρωμάτων. Μεγάλες ψαμμιτικές πλάκες που έχουν καταπέσει από τα ανώτερα στρώματα του σχηματισμού (καθώς τα κύματα υποσκάπτουν τα κατώτερα χαλαρά στρώματα) δημιουργούν χαμηλά φράγματα, τα οποία εμποδίζουν την απομάκρυνση των μικρών βοτσάλων και έτσι συγκρατούν την παραλία¹⁰.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΤΟΜΗ

Αρχικά είχε σχεδιαστεί να ανοιχθεί η ανασκαφική τομή στο σημείο ακριβώς που είχε

¹⁰ Μεγάλοι ψαμμιτικοί βράχοι της ίδιας προέλευσης, που εξέχουν από την επιφάνεια της θάλασσας σε απόσταση αρκετών εκατοντάδων μέτρων από την ακτή, καθώς και οι αναρίθμητοι ανάλογοι «υφάλου», αποτελούν αδιάφραστους μάρτυρες της έντονης θαλάσσιας διάβρωσης και της προέλασης της θάλασσας εις βάρος της ξηράς. Αν ληφθεί

υπόψη ότι όλα αυτά τα χερσαία στρώματα που διαβρώθηκαν και παρασύρθηκαν από τη θάλασσα περιείχαν αρχαιολογικά κατάλοιπα (βλ. παρακάτω), αντιλαμβάνεται κανείς τις τεράστιες ποσότητες παλαιολιθικών καταλοίπων που βρίσκονται πλέον στο βυθό της θάλασσας.

βρεθεί η γνάθος του πλειστοκαινικού παχύ-δερμου. Η τομή θα είχε τη μορφή ανανέωσης της φυσικής παρειάς, με την αφαίρεση μιας κατακόρυφης «φέτας», μήκ. 5 και πλ. 0,50 μ., σε όλο το ύψος του σχηματισμού. Η εξέταση του χώρου, όμως, έδειξε ότι η φυσική τομή είχε υποστεί πολύ έντονη διάβρωση στο διάστημα που είχε περάσει από την τελευταία επίσκεψη, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει πλέον το ακριβές σημείο στο οποίο είχε βρεθεί η γνάθος. Επιπλέον, δεν σχημάτιζε ενιαίο κατακόρυφο μέτωπο (όπως τότε), αλλά τα πιο χαλαρά στρώματα είχαν διαβρωθεί πολύ περισσότερο, αφήνοντας να εξέχουν τα σκληρότερα. Η ανασκαφική τομή, συνεπώς, έπρεπε να έχει αρκετά μεγαλύτερο πλάτος, προκειμένου να συμπεριλάβει και τα χαλαρά στρώματα και να σχηματίσει μια ενιαία κατακόρυφη παρειά.

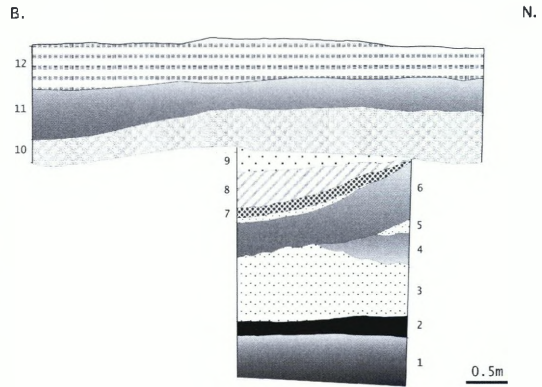
Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ανασκαφική τομή πραγματοποιήθηκε κοντά στο σημείο που είχε περισυλλεγεί η γνάθος, 35 μ. βόρεια από τον τεχνητό διάυλο (εικ. 3). Αρχικά είχε μήκος 6 μ. Μετά την αφαίρεση του στρώματος 10 όμως, το μήκος της περιορίστηκε σε 2 μ. (εικ. 4-5), προκειμένου να ανασκαφούν όλα τα στρώματα, έως τη βάση του σχηματισμού, στον περιορισμένο διαθέσιμο χρόνο¹¹. Το βάθος της έφθασε τα 4 μ., ενώ το πλάτος της κυμάνθηκε από 0,30 έως 1 μ., ανάλογα με την υποχώρηση του μετώπου των στρωμάτων.

Αφού επιβεβαιώθηκε και ανασκαφικά ότι μόνον οι χερσαίες αποθέσεις (βλ. παρακάτω, σ. 16-27) περιέχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα, κοσκινίστηκαν συστηματικά, σε κόσκινο με άνοιγμα 5 χιλ., όλα τα χώματα αυτών των στρωμάτων, ενώ από τα λιμνοθαλάσσια κο-

σκινίστηκε δειγματοληπτικά μικρή μόνον ποσότητα, που επιβεβαίωσε ότι τα στρώματα αυτά δεν περιείχαν αρχαιολογικά κατάλοιπα.

ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Στο σημείο της ανασκαφικής τομής διακρίθηκαν 12 στρώματα, που αριθμήθηκαν από κάτω προς τα πάνω (εικ. 4-5). Τα στρώματα αυτά μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις

Εικ. 4. Στρωματογραφία της ανασκαφικής τομής.

Εικ. 5. Γενική άποψη της ανασκαφικής τομής (πρβλ. εικ. 4).

¹¹ Αντίθετα, αν συνεχίζόταν στην ίδια έκταση, θα παρέμενε ανοικτή και δεν θα ήταν δυνατή η συνέχι-

σή της τον επόμενο χρόνο, εξαιτίας της διάβρωσης που θα είχε υποστεί από το χειμέριο κύμα.

επιμέρους ακολουθίες, αποτέλεσμα της διακύμανσης της θαλάσσιας στάθμης κατά το Πλειστόκαινο. Η κατώτερη (στρώματα 1-2) αποτελείται από λιμναία (ή λιμνοθαλάσσια) στρώματα με χαρακτηριστικά περιοδικής αποξήρανσης (τύρφη). Η κατώτερη αυτή φάση αντιστοιχεί στις τεφρές αργίλους του Μέσου Πλειστοκαινίου. Ακολουθεί ο σχηματισμός συμπλέγματος παραλιακών και λιμνοθαλάσσιων αποθέσεων με συχνές πλευρικές εναλλαγές, που καταλήγουν σε θίνες και ασβεστούχα παλαιοεδάφη (στρώματα 3-8). Τέλος, αναπτύσσεται η ανώτερη ακολουθία με παραλιακές άμμους και ελώδεις αποθέσεις, για να καταλήξει σε ερυθρωπό αργιλικό παλαιοεδάφος (στρώματα 9-12). Τα λιμνοθαλάσσια στρώματα σχηματίστηκαν κατά την περίοδο που η στάθμη της θάλασσας ήταν υψηλή (πιθανώς κατά τη διάρκεια μεσοπαγετώδους περιόδου), ενώ οι θίνες και τα παλαιοεδάφη υποδεικνύουν περιόδους με χαμηλότερη στάθμη της θάλασσας. Η ανώτερη και ενδιάμεση ακολουθία αντιστοιχεί στην ανώτερη θαλάσσια αναβαθμίδα του Μέσου-Ανώτερου Πλειστοκαινίου, που περιγράφεται στο κεφάλαιο Γεωλογικό και γεωμορφολογικό περιβάλλον.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Το αρχαιολογικό υλικό περιορίζεται σε λίθινα τέχνεργα και οστέινα κατάλοιπα:

Στρώμα	Λίθινα	Οστέινα
3	53	23
5	1	3
7	16	16
8	45	13
9	41	3
10	2	2
12	2	1

Τα οστέινα κατάλοιπα είναι ελάχιστα και μάλιστα τα περισσότερα σε κακή κατάσταση διατήρησης. Κατά συνέπεια, την κύρια κατηγορία αρχαιολογικού υλικού αποτελούν τα λίθινα τέχνεργα. Η προέλευσή τους κατά στρώμα και οι κυριότερες κατηγορίες παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Στρώμα	Φολίδες	Φολίδες <20 χιλ.	Εργαλεία	Πυρήνες	ΣΥΝΟΛΟ
3	42	5	3	3	53
5	-	-	1	-	1
7	10	1	1	4	16
8	37	4	1	3	45
9	30	6	1	4	41
10	1	-	-	1	2
12	2	-	-	-	2
ΣΥΝΟΛΟ	122	16	7	15	160

Στρώμα 1

Από το κατώτερο αυτό στρώμα ανασκάφηκε μόνον η κορυφή του, καθώς το υπόλοιπο βρίσκεται κάτω από το επίπεδο της χαλικώδους παραλίας. Μπορεί όμως να μελετηθεί καλύτερα λίγα μέτρα βορειότερα από την ανασκαφική τομή, όπου η θάλασσα έχει απομακρύνει όλα τα χαλίκια και έχει αποκαλύψει το ανώτερο μέρος του. Εκεί, έχει ορατό πάχος 0,70 μ. πάνω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας, ενώ συνεχίζεται και κάτω από αυτή. Αποτελείται από τεφρή πολύ πλαστική άργιλο και περιέχει πολλά λιμναία μαλάκια. Αντίθετα, δεν περιέχει καθόλου αρχαιολογικά ευρήματα, όπως αναμενόταν εξάλλου, αφού πρόκειται για λιμναίες αποθέσεις. Τα μαλάκια που περιέχει είναι τα εξής¹²: CARDI-

¹² Ο προσδιορισμός των μαλακίων έγινε από την Ανθή Παπαναστασίου και τη Χριστίνα Αθανασιάδη. Τις ευχαριστούμε θερμά.

IDAE: *Acanthocardia (Rudicardium) tuberculata*, MACTRIDAE: *Mactra glauca*, RISSOIDAE: *Rissoa ventricosa*, POTAMIDIDAE: *Pirenella conica*, CERITHIIDAE: *Cerithium vulgatum*, NASSARIDAE: *Cyclope neritea*, PYRAMIDELLIDAE: *Odostomia (Megastomia) polita*.

Στρώμα 2

Πρόκειται για καφέ στρώμα λιγνίτη με πολλά οργανικά κατάλοιπα, πάχ. 0,10 μ., το οποίο είναι ευδιάκριτο σε όλο το μήκος της φυσικής τομής. Κατά την ανασκαφή, όμως, ήταν αδύνατο να διαχωριστεί από το στρώμα 1, καθώς έχει «εμποτίσει» το ανώτερο τμήμα του τελευταίου, με αποτέλεσμα να σχηματίζεται μια καφέ-κίτρινη «αμμοαργιλώδης» στρώση που περιέχει τα ίδια μαλάκια με εκείνο. Δεν περιείχε αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Στρώμα 3

Το πάχος του ξεπερνά το 1 μ. και αποτελείται από άμμους και χαλίκια που αντιστοιχούν σε παραλιακές ή και ποταμοχειμάριες αποθέσεις. Σε αρκετά σημεία έχει αναπτυχθεί έντονη οξειδωση, που του προσδίδει ζωηρό κόκκινο και κίτρινο χρώμα. Κατά τόπους περικλείει καθαρή πλαστική άργιλο και αλλού «θύλακες» με υπόλευκη άμμο. Είναι το πλουσιότερο στρώμα, όσον αφορά στην ποσότητα των αρχαιολογικών καταλοίπων. Απέδωσε 53 λίθινα τέχνηρα και 23 οστέινα κατάλοιπα (έναν αστράγαλο μηρυκαστικού, πέντε θραύσματα δοντιών, δύο οστά χελώνας και 14 σχίξες).

¹³ Το εύρημα αυτό αποτελεί το 23ο οστέινο κατάλοιπο του στρώματος.

¹⁴ Ο προσδιορισμός της γνάθου και των λοιπών οστέι-

Από το στρώμα αυτό (και όχι μακριά από την ανασκαφική τομή) προέρχεται και το τμήμα της γνάθου ιπποπόταμου που είχε βρεθεί κατά την πρώτη επίσκεψη στο χώρο¹³. Πρόκειται για μια δεξιά κάτω γνάθο ιπποπόταμου (*Hippopotamus* sp.), η οποία φέρει τη μία ρίζα (εγγύς) του 3ου προγομφίου, τον 4ο προγόμφιο και το σύνολο των τριών γομφίων (εικ. 2). Ανήκει σε ενήλικο ζώο, αφού φέρει τα μόνιμα δόντια (απουσία νεογλιών οδόντων), όχι όμως προχωρημένης ηλικίας, διότι ο 3ος γομφίος είναι ελάχιστα φθααμένος¹⁴. Στο κάτω μέρος φέρει επίμηκες σπασίμο, κατά μήκος της κοιλότητας που περιείχε το μυελό. Τέτοια σπασίματα παρατηρούνται συχνά σε ανθρωπογενείς αποθέσεις, αφού οι άνθρωποι έσπαζαν σκόπιμα τις γνάθους στο σημείο αυτό, προκειμένου να αφαιρέσουν το μυελό. Εξάλλου, στα χείλη αυτού του σπασίματος υπάρχουν δύο ίχνη χτυπημάτων, ίσως αυτών που το προκάλεσαν. Το εύρημα διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, αν εξαιρεσει κανείς τα πολλά ραγίσματα που φέρει, προφανώς λόγω της πίεσης που δεχόταν από το βάρος των υπερκειμένων στρωμάτων.

Τα 53 λίθινα αντικείμενα που βρέθηκαν κατανέμονται ως εξής: 47 φολίδες (από τις οποίες οι πέντε είναι μικρότερες από 20 χιλ.), τρία εργαλεία και τρεις πυρήνες. Τα τέχνηρα αυτά αποτελούν ένα εντελώς ανομοιογενές σύνολο, όπως μαρτυρούν τα διαφορετικά είδη φθοράς που παρουσιάζει η επιφάνειά τους (εικ. 6:1-10). Πράγματι, αρκετά από αυτά είναι εξαιρετικά ανακυλισμένα (πρβλ. εικ. 6:7), ένδειξη ότι έχουν μεταφερθεί εδώ μαζί

των καταλοίπων έγινε από τον Θανάση Αθανασίου, τον οποίο και ευχαριστούμε.

με τα χαλίγια που αποτελούν το στρώμα, κάποια άλλα είναι στομωμένα από την ανάπτυξη παχιάς πατίνας (εικ. 6:5, 8, 9), ενώ, τέλος, λίγα είναι εκείνα που διατηρούνται σε εξαιρετικά ακμαία κατάσταση (εικ. 6:1, 4). Η παρουσία αυτών των τελευταίων έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα, αφού αποδεικνύουν ότι η σύσταση του στρώματος δεν έχει εμποδίσει την τέλεια διατήρηση των λίθινων (τουλάχιστον) καταλοίπων. Όσα αντικείμενα, συνεπώς, βρίσκονται σε πρωτογενή απόθεση έχουν διατηρηθεί σε εξαιρετικά καλή κατάσταση, ενώ αντίθετα η διάβρωση των υπολοίπων είναι προγενέστερη της απόθεσής τους σε αυτό το στρώμα. Τα ανακυλισμένα αντικείμενα, δηλαδή, περιέχονταν αρχικά σε άλλες αποθέσεις, μετά τη διάβρωση των οποίων μεταφέρθηκαν από φυσικούς παράγοντες και αποτέθηκαν εδώ. Είναι, συνεπώς, αρχαιότερα από το σχηματισμό αυτού του στρώματος και βρίσκονται σε δευτερογενή απόθεση.

Τα λίθινα τέχνηρα είναι κατασκευασμένα από διάφορα είδη πυριτόλιθου τόσο ως προς το χρώμα όσο και προς την ποιότητα. Ορισμένα έχουν κατασκευαστεί από ντόπιο πυριτόλιθο, δηλαδή από πυριτολιθικά χαλίγια που περιέχονται στο ίδιο στρώμα. Ο πυριτόλιθος αυτός είναι μεν καλής ποιότητας, αλλά βρίσκεται υπό μορφή πολύ μικρών κροκαλών, οι οποίες δεν δίνουν τη δυνατότητα να προχωρήσει κανείς σε οργανωμένη κατάτμηση. Συχνά, εξάλλου, περικλείει διακλάσεις, οι οποίες προκαλούν σπασίματα και εμποδίζουν την ομαλή κα-

τεργασία του. Από αυτό τον πυριτόλιθο υπάρχουν φολίδες μικρού μεγέθους με αρκετό φλοιό και λίγα αρνητικά στην άνω όψη, ένδειξη «ατελούς κατάτμησης»¹⁵. Εκτός από αυτά, όμως, υπάρχουν και φολίδες που προέρχονται από οργανωμένη κατάτμηση, όπως μαρτυρεί το μεγάλο μέγεθός τους, η απουσία φλοιού, τα πολλά αρνητικά και η προετοιμασμένη φτέρνα, σε αρκετές περιπτώσεις. Συνήθως τα τέχνηρα αυτά είναι από άλλα είδη πυριτόλιθου.

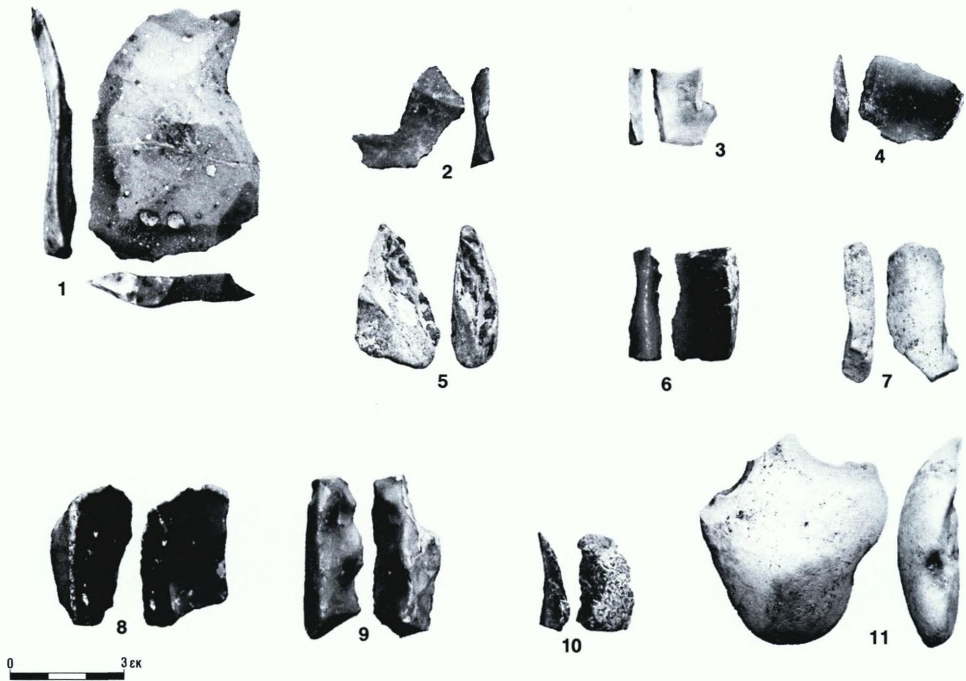
Καθώς το σύνολο των λίθινων τέχνηρων είναι προϊόν ανάμιξης, θα ήταν πολύ παρακινδυνευμένο να προσπαθήσει κανείς να διαχωρίσει κάποιες ομάδες κατά τρόπο απόλυτο, ώστε να προχωρήσει στη μελέτη τους. Για το λόγο αυτό κρίνεται ως πιο συνετό να δοθεί απλώς μια συνοπτική περιγραφή του υλικού.

Οι τρεις πυρήνες που βρέθηκαν είναι μικροί και μη τυπικοί. Πρόκειται για ακανόνιστα θραύσματα (σκύρα) πυριτόλιθου, που φέρουν μία ή δύο απολεπίσεις (πρβλ. εικ. 6:8). Τα προϊόντα της κατάτμησης περιλαμβάνουν τρεις φολίδες Λεβαλλουά και μία επιμήκη φολίδα, ενώ όλες οι άλλες είναι κοινές φολίδες διαφόρων τύπων. Οι περισσότερες φολίδες (25) δεν έχουν καθόλου φλοιό, ένδειξη ότι προέρχονται από προχωρημένο στάδιο κατάτμησης. Σε γενικές γραμμές, είναι μικρών διαστάσεων και μόνον τρεις ξεπερνούν τα 40 χιλ.

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει σε μία μεγάλη φολίδα Λεβαλλουά, το μήκος της οποίας ξεπερνά τα 70 χιλ. (εικ. 6:1 και 7:1). Διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση, κα-

¹⁵ Καθώς το στρώμα αυτό αποτελείται από αποθέσεις παραλίας, δηλαδή από χαλίγια και άμμους, τα περισσότερα χαλίγια είναι σπασμένα από την ανακύλιση και μοιάζουν με τέχνηρα. Πρόκειται για «ψευδο-τέχνηρα», τα οποία ένας μη ειδικός θα μπορούσε να θεωρή-

σει ως πραγματικά τέχνηρα. Εξαιτίας της μεγάλης τους ποσότητας και της δυσκολίας διαχωρισμού από τα πραγματικά τέχνηρα, η διαλογή των τελευταίων αποτελεί σε μια αρχή και επίτηνη εργασία.

Εικ. 6. Λιθίνα εργαλεία. Στρώμα 3. 1: ξέστρο σε φολίδα Λεβαλλούα. 2: τμήμα φολίδας Λεβαλλούα. 3: σπασμένη φολίδα. 4: φολίδα. 5: ξέστρο σε ανακυλισμένο ακανόνιστο θραύσμα. 6: φολίδα με φυσική ράχη από φλοιό. 7: πολύ ανακυλισμένη φολίδα με φλοιό. 8: θραύσμα κροκάλας με μία απολέπιση (πυρήνας). 9: ακανόνιστο θραύσμα με δύο απολείψεις (τμήμα πυρήνα). 10: φολίδα. Στρώμα 5. 11: κλακτόνια εγκοπή σε μεγάλη αρχική φολίδα (entame).

θώς οι κόψεις της είναι ακμαιότερες, ενώ στην επιφάνεια δεν έχει αναπτυχθεί καθόλου πατίνα. Φέρει αρνητικά από διάφορες κατευθύνσεις και προετοιμασμένη φτέρνα του τύπου «chapeau de gendarme». Στο απώτερο τμήμα της αριστερής κόψης έχει διαμορφωθεί ένα ξέστρο με λεπτή δευτερογενή επεξεργασία.

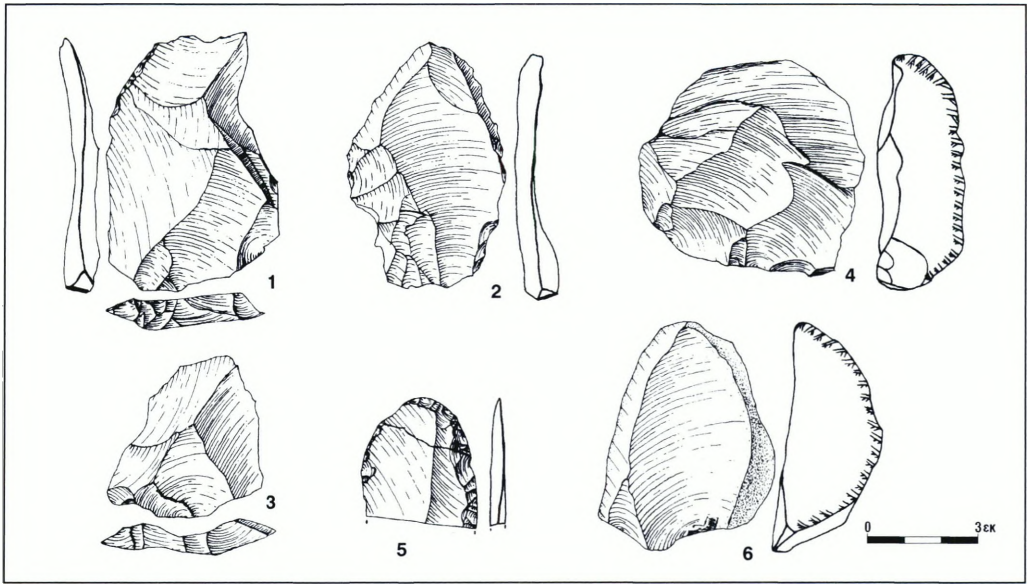
Τα άλλα δύο εργαλεία είναι μέτριας ποιότητας: ένα ξέστρο διαμορφωμένο με ατυπική βαθμιδωτή επεξεργασία (τύπου Quina) στην ακμή ενός έντονα ανακυλισμένου ακανόνιστου θραύσματος (εικ. 6:5) και μια εγκοπή στο άκρο μιας φολίδας.

Στρώμα 4

Το στρώμα αυτό, που φθάνει έως 0,30 μ. πάχος, αντιστοιχεί σε λιμναίες αποθέσεις και δεν περιέχει αρχαιολογικά κατάλοιπα. Αποτελείται από τεφρή πολύ πλαστική άργιλο.

Στρώμα 5

Λεπτό στρώμα άμμου, μέσου πάχ. 0,05 μ., που αποτελεί μικρό φακοειδή σχηματισμό ανάμεσα σε δύο στρώματα ιλύος (4 και 6). Δεν εμφανίζεται σε όλη την έκταση της τομής, αλλά «σβήνει» σε αρκετά σημεία, με αποτέλεσμα το στρώμα 4 να συναντά απευθείας το στρώμα 6. Αντίθετα, στο βόρειο τμήμα της

Εικ. 7. Λίθινα εργαλεία. Στρώμα 3. 1: Ξέστρο σε φολίδα Λεβαλλούα. Στρώμα 8. 2, 3: φολίδες Λεβαλλούα. 4: κεντροφερής πυρήνας Λεβαλλούα. 5: τμήμα διπλού ξέστρου σε φολίδα Λεβαλλούα. 6: μονοπολικός πυρήνας.

τομής, το στρώμα 5 συναντά απευθείας το στρώμα 7, χωρίς να παρεμβάλλεται μεταξύ τους το στρώμα 6.

Το στρώμα αυτό απέδωσε τρία μικρά θραύσματα οστών, καθώς και ένα πολύ ανακυλισμένο λίθινο τέχνηργο. Εξαιτίας, όμως, της μικρής έκτασης και του μικρού πάχους του στρώματος, καθώς και της ασάφειας των ορίων του με το στρώμα 7, δεν είναι βέβαιο αν τα ευρήματα ανήκουν σε αυτό ή αν έχουν παρεισφρήσει από το ανώτερο. Το λίθινο τέχνηργο είναι μια μεγάλη φολίδα που καλύπτεται εξ ολοκλήρου από φλοιά (entame), στο άκρο της οποίας έχει διαμορφωθεί μια κλακτόνια εγχοπή (εικ. 6:11).

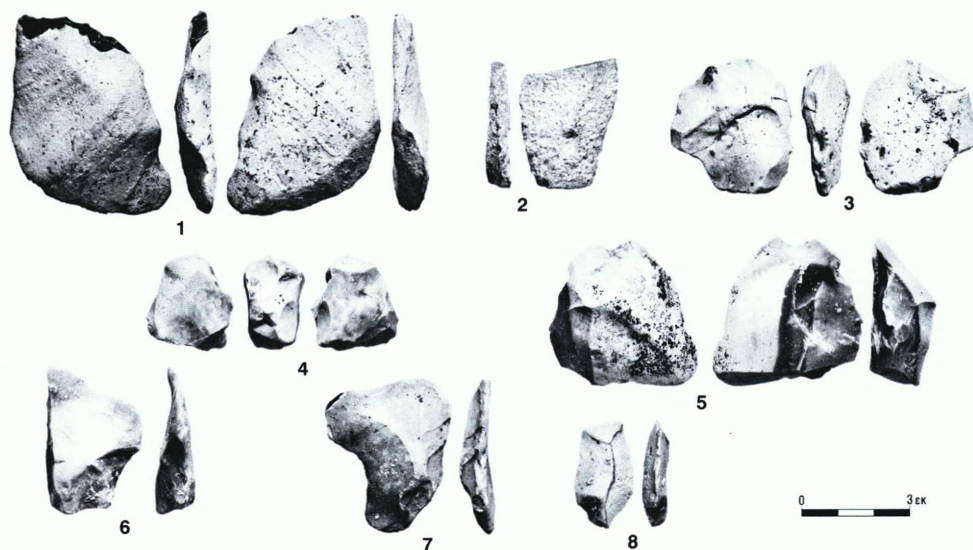
Στρώμα 6

Αποτελείται από πρασινωπή ιλύ με κίτρινες κηλίδες και έχει πάχος 0,50 μ. περίπου. Καθώς η έκταση του στρώματος 5 ήταν πολύ

περιορισμένη, στο μεγαλύτερο μέρος της τομής το στρώμα 6 αποτελεί συνέχεια του στρώματος 4. Έχουν, εξάλλου, την ίδια σύσταση, ενώ η μόνη διαφορά τους είναι στο χρώμα. Η μετάβαση από το ένα στο άλλο γίνεται βαθμιαία και δεν υπάρχει σαφές όριο μεταξύ τους. Το στρώμα αυτό αποτελούσε βυθό λίμνης (ή έλους) και, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν περιέχει αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Στρώμα 7

Λεπτό στρώμα, πάχ. 0,10 μ. περίπου, που αποτελείται από άμμο και μικρές ψαμμιτικές κροκάλες υπόλευκου χρώματος και πολύ ακανόνιστων σχημάτων. Απέδωσε 16 θραύσματα οστών (από τα οποία μόνον τέσσερα είναι μεγαλύτερα από 0,03 μ.) και 16 λίθινα τέχνηργα. Τα λίθινα τέχνηργα και αυτού του στρώματος παρουσιάζουν διάφορους τύπους φθοράς (εικ. 8), απόδειξη ότι προέρχονται και αυτά

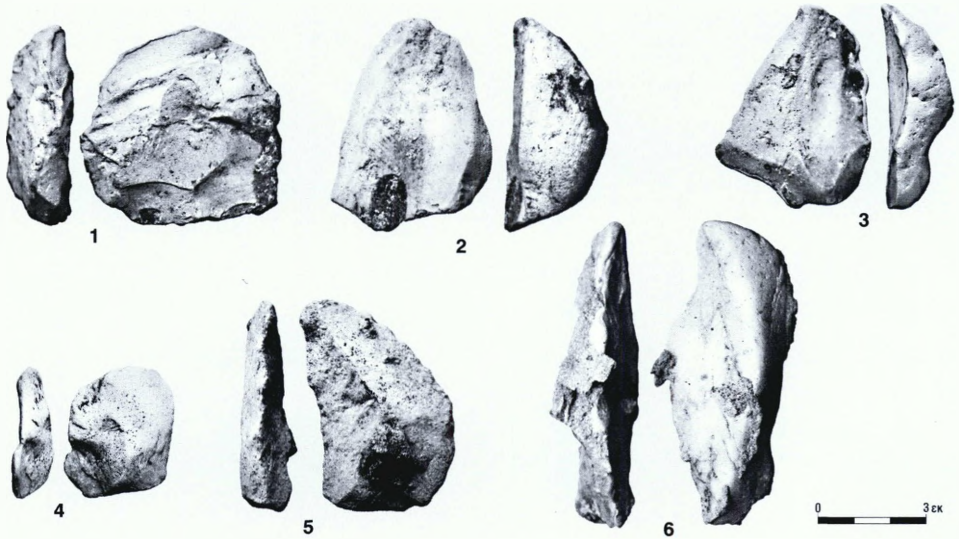
Εικ. 8. Λίθινα εργαλεία. Στρώμα 7. 1: Ξέστρο διαμορφωμένο σε παλαιότερο πυρήνα Λεβαλλούα (με εξαλλοιωμένη επιφάνεια). 2: απόσπμμα φολίδας Λεβαλλούα. 3: πυρήνας Λεβαλλούα για κύρια φολίδα. 4: πυρήνας. 5: φολίδα-πυρήνας. 6: τμήμα φολίδας. 7, 8: φολίδες.

από διαφορετικά περιβάλλοντα, δίχως αμφιβολία από διάφορες παλαιότερες αποθέσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα λίθινα τέχνηρα είναι πολύ διαβρωμένα, με χαρακτηριστικότερα αυτά που περιβάλλονται από υπόλευκο επίπαγο, ο οποίος σχηματίζει πολύ τραχιά επιφάνεια, αναμιφισβήτητα αποτελεσμα χημικής αλλοίωσης (εικ. 8:1, 2). Αρκετά συχνά είναι επίσης τα πολύ ανακυλισμένα αντικείμενα (εικ. 8:3, 8), ενώ, αντίθετα, τρία άλλα είναι «ολόφρεσκα». Συνεπώς, και εδώ πρόκειται για ένα ανομοιογενές σύνολο, το οποίο δεν προσφέρεται για λεπτομερή μελέτη.

Από τους τρεις πυρήνες που βρέθηκαν εδώ, οι δύο είναι τυπικοί Λεβαλλούα. Ο ένας είναι του τύπου με κύρια απολέπιση (εικ. 8:3). Ο δεύτερος πυρήνας Λεβαλλούα αξίζει ιδιαίτερη περιγραφή (εικ. 8:1). Είναι μεγάλος και λεπτός πυρήνας, η επιφάνεια του οποίου είναι υπερβολικά διαβρωμένη, σε βαθ-

μό που είναι εξαιρετικά δύσκολο να διακρίνει κανείς τις απολεπίσεις. Στη μία άκρη του, όμως, έχει διαμορφωθεί με δευτερογενή επεξεργασία ένα ξέστρο, ελαφρώς οδοντωτό, το οποίο διατηρείται εντελώς ακμαίο. Είναι προφανές ότι πρόκειται για έναν πυρήνα παλαιότερο του στρώματος αυτού, τον οποίο περισυνέλεξε (ήδη διαβρωμένο) κάποιος άνθρωπος της εποχής εκείνης (του στρώματος 7) και το επεξεργάστηκε εκ νέου. Το γεγονός ότι η νέα κόψη έχει διατηρηθεί ακμαϊότατη αποδεικνύει ότι τα αντικείμενα που είναι σύγχρονα του στρώματος έχουν διατηρηθεί πολύ καλά, ενώ όλα τα διαβρωμένα και ανακυλισμένα αντικείμενα προέρχονται από παλαιότερες αποθέσεις και έχουν μεταφερθεί εδώ είτε από τους ανθρώπους είτε από φυσικούς παράγοντες.

Ο τρίτος πυρήνας είναι μη τυπικός. Πρόκειται για ένα μικρό ακανόνιστο θραύσμα,

Εικ. 9. Λίθινα εργαλεία. Στρώμα 8. 1: κεντροφερής πυρήνας Λεβαλλουά. 2: μονοπολικός πυρήνας («Λεβαλλουά»). 3: φολίδα-πυρήνας. 4: πολύ ανακυλισμένη φολίδα με φλοιό. 5: φολίδα με φυσική ράχη από φλοιό. 6: επιμήκης φολίδα με φυσική ράχη από φλοιό, πολύ ανακυλισμένη.

από το οποίο όμως έχει αποσπαστεί μια λεπτή φολίδα, με κόψη σε όλη την περιφέρεια, μοιάζοντας έτσι με φολίδα Λεβαλλουά (εικ. 8:4). Στους παραπάνω πυρήνες πρέπει να προστεθεί και μία φολίδα-πυρήνας (εικ. 8:5). Ας σημειωθεί, επίσης, η παρουσία μιας φολίδας με δύο όψεις απόσπασης (τύπου Kombewa), η οποία προέρχεται από κάποιον ανάλογο πυρήνα. Από τις φολίδες αυτού του στρώματος, δύο είναι Λεβαλλουά, από τις οποίες η μία με κεντροφερείς απολεπίσεις και η άλλη με διπολικές (εικ. 8:2). Από τις υπόλοιπες, οι περισσότερες είναι δίχως φλοιό, ένδειξη ότι προέρχονται από προχωρημένο στάδιο κατάτμησης.

Στρώμα 8

Αποτελείται από κίτρινες άμμους που σχηματίζουν λιθοποιημένους οριζόντες (ψαμμιτικές πλάκες) και αντιστοιχούν σε παλαιοθίνες.

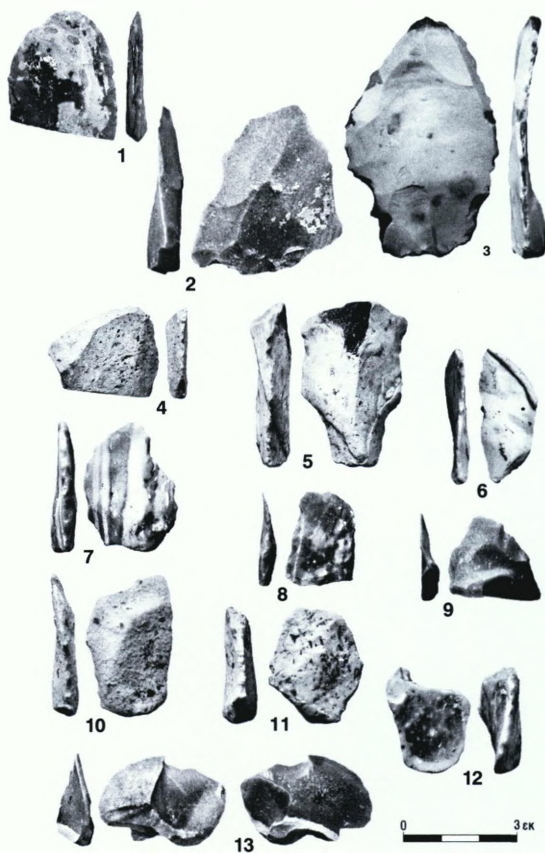
Στο βόρειο τμήμα της τομής έχει πάχος 0,50 μ., ενώ στο νότιο λεπταίνει και «σβήνει» σταδιακά. Η κατώτερη επιφάνεια του στρώματος αυτού καθώς και το στρώμα 7 αποτελούν μια επιφάνεια διάβρωσης των υποκείμενων στρωμάτων. Φαίνεται δηλαδή ότι οι θίνες αναπτύχθηκαν επάνω σε ένα προϋπάρχον διαβρωμένο υπόβαθρο. Το στρώμα αυτό, από τα πιο πλούσια, απέδωσε 13 θραύσματα οστών (από τα οποία το ένα έχει μήκος 0,09 μ., ενώ τα άλλα είναι μικρότερα) και 45 λίθινα τέχνηρα.

Τα περισσότερα λίθινα τέχνηρα φέρουν παχιά υπόλευκη πατίνα και είναι αρκετά ανακυλισμένα (εικ. 9-10). Σε τρεις περιπτώσεις μάλιστα η ανακύλιση είναι τόσο έντονη, ώστε τα ίχνη της κατεργασίας διακρίνονται με εξαιρετικά μεγάλη δυσκολία (εικ. 9:4, 6). Στην επιφάνεια μερικών, παραμένουν συγκολλημένα σκληρά συσσωματώματα άμμου από το υλικό που τα περιέβαλλε (εικ. 9:1, 2, 5, 6). Όπως

συμβαίνει και με τα λίθινα τέχνηρα άλλων στρωμάτων, λίγα μόνο δεν έχουν πατίνα. Η κατάσταση διατήρησης μαρτυρεί ότι το μεγαλύτερο μέρος του υλικού έχει προέλθει από αλλού. Εξάλλου, δεν απουσιάζουν και από εδώ τα αντικείμενα με διπλή πατίνα, που φανερώνουν ότι έχουν υποστεί κατεργασία σε δύο διαφορετικές περιόδους (εικ. 10:5, 13).

Τα λίθινα τέχνηρα συνθέτουν και εδώ ένα ανομοιογενές σύνολο. Οι περισσότερες φολίδες είναι χωρίς φλοιό, προέρχονται δηλαδή από προχωρημένο στάδιο οργανωμένης κατάτμησης. Εδώ περιλαμβάνονται και τέσσερις φολίδες Λεβαλλουά. Η μία είναι μεγάλη ωοειδής φολίδα «δεύτερης γενιάς» (εικ. 7:2 και 10:3) με στυλπνή λευκή πατίνα, ενώ μια άλλη είναι πιο μικρή και πολύ πιο ακμαία (εικ. 7:3 και 10:2). Όλες οι φολίδες Λεβαλλουά προέρχονται είτε από πυρήνες με κεντροφερείς απολεπίσεις είτε από διπολικούς. Όλες έχουν προετοιμασμένη φτέρνα, συχνά του τύπου «chapeau de gendarme», και είναι καλής κατασκευής, πολύ λεπτές.

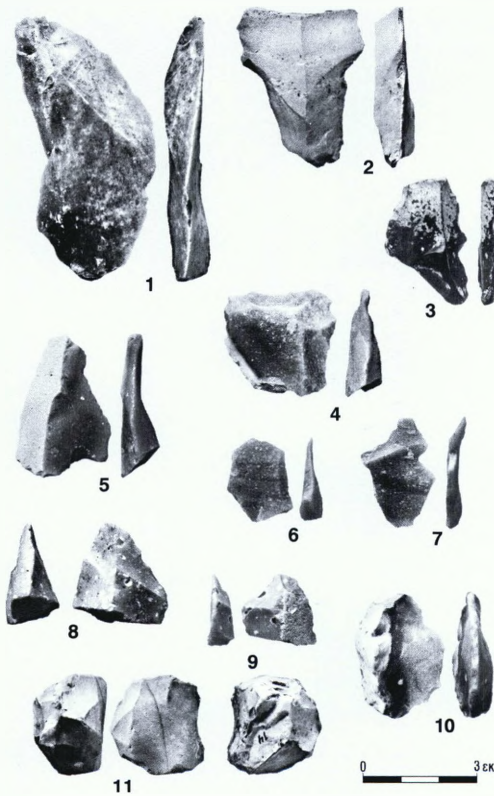
Το στρώμα αυτό απέδωσε και ένα εργαλείο καλής ποιότητας. Πρόκειται για τμήμα ενός διπλού ξέστρου, διαμορφωμένου με αβαθή επεξεργασία πάνω σε πολύ λεπτή φολίδα Λεβαλλουά (εικ. 7:5 και 10:1). Η επεξεργασία καλύπτει όλη τη δεξιά πλευρά και την κορυφή του υπόβαθρου, δημιουργώντας μια πολύ κυρτή κόψη. Στην αριστερή πλευρά, αντίθετα, η επεξεργασία είναι πολύ λεπτή και καλύπτει ένα μικρό τμήμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το εργαλείο αυτό είναι πολύ καλά διατηρημένο, χωρίς πατίνα και χωρίς να έχει υποστεί ανακύλιση. Βρισκόταν προφανώς σε πρωτογενή απόθεση. Ενισχυτικό αυτής της άποψης είναι το γεγονός ότι βρέθηκε σπασμένο σε δύο κομμάτια, τα οποία δεν είχαν απομακρυνθεί μεταξύ τους. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι

Εικ. 10. Λίθινα εργαλεία. Στρώμα 8. 1: τμήμα διπλού ξέστρου σε φολίδα Λεβαλλουά. 2, 3: φολίδες Λεβαλλουά. 4: τμήμα φολίδας Λεβαλλουά. 5: φολίδα με διπλή πατίνα. 6, 7: ανακλισμένες φολίδες. 8: φολίδα με φυσική ράχη από φλοιό. 9: τμήμα φολίδας Λεβαλλουά. 10: διαβρωμένη φολίδα. 11, 12: φολίδες. 13: φολίδα με διπλή πατίνα (έχει αποσπαστεί από άλλη φολίδα).

τα προϊόντα Λεβαλλουά αυτού του στρώματος είναι όλα ακμαία, ίσως τα μόνα που αποτελούν μια σχετικά ομοιογενή ομάδα, και είναι πιθανότατα σύγχρονα (και χαρακτηριστικά) αυτού του στρώματος.

Τα ευρήματα περιλαμβάνουν και δύο πυρήνες, καθώς και μία φολίδα-πυρήνα. Ο ένας πυρήνας (εικ. 7:6 και 9:2), δίχως σημαντική

Εικ. 11. Λίθινα εργαλεία. Στρώμα 9. 1: μεγάλη ωσειδής φολίδα. 2: τμήμα φολίδας. 3, 4, 5: φολίδες. 6: μικρή φολίδα Λεβαλλουά. 7: φολίδα (éclat débordant). 8, 9: τμήματα φολίδων. 10: φολίδα με φυσική ράχη από φλοιό. 11: πυρήνας.

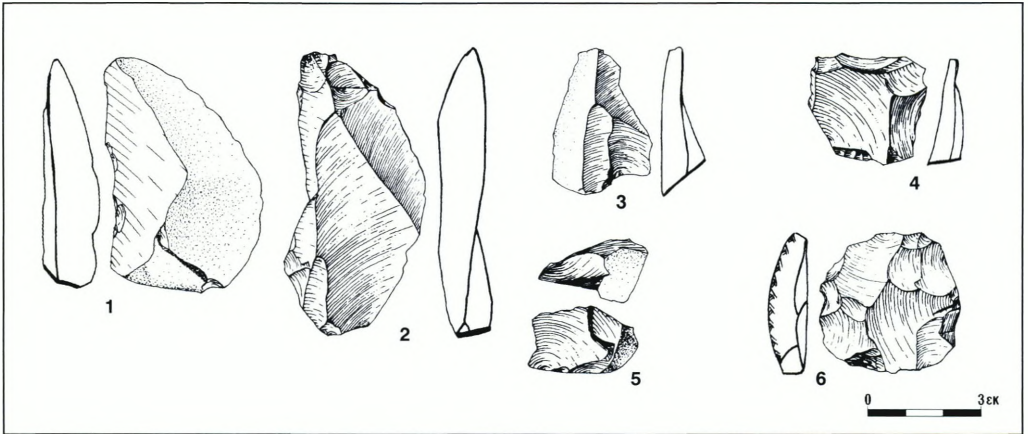
προετοιμασία, έχει δώσει μια μεγάλη φολίδα που θα έμοιαζε με προϊόν της μεθόδου Λεβαλλουά, ενώ ο άλλος εγγράφεται στον τύπο των πυρήνων Λεβαλλουά με κεντροφερείς απολεπίσεις, παρότι το γεγονός ότι η απόσπαση μιας μεγάλης φολίδας είχε αφαιρέσει όλη την επιφάνεια εκμετάλλευσής του (εικ. 7:4 και 9:1).

Στρώμα 9

Αποτελείται από παραλιακές άμμους. Στο βόρειο τμήμα της τομής το πάχος του φθάνει τα

0,40 μ., ενώ στο νότιο γίνεται πολύ λεπτότερο και «σβήνει» σταδιακά. Σε αυτό το σημείο καταλήγουν και τα στρώματα 7 και 8, οριοθετώντας έτσι την παλαιοεπιφάνεια της θίνας, επάνω στην οποία αποτέθηκαν τα υπόλοιπα στρώματα. Την άνω και την κάτω επιφάνεια του στρώματος αποτελούν δύο οριζόντες οξειδωσης. Απέδωσε τρία οστείνα κατάλοιπα, από τα οποία ξεχωρίζει ένα θραύσμα μακρού οστού, μήκ. 0,12 μ., που συνελέγη στη βάση του στρώματος, καθώς και 41 λίθινα τέχνεργα. Η γενική εικόνα των λίθινων ευρημάτων δεν αλλάζει αισθητά από εκείνη των προηγούμενων στρώματων. Πολλά είναι πατιναρισμένα και έχουν υποστεί ανακύλιση, ενώ αρκετά είναι και εκείνα που διατηρούνται σε πολύ ακμαία κατάσταση (εικ. 11). Οι πυρήνες είναι μικροί και έχουν δώσει ελάχιστες φολίδες. Στη μία περίπτωση, πρόκειται για ακανόνιστο θραύσμα που έχει δώσει μία μόνο φολίδα, αρκετά μικρή και πολύ λεπτή, η οποία θα έμοιαζε με Λεβαλλουά (εικ. 11:11). Υπενθυμίζεται ότι ένας παρόμοιος πυρήνας είχε βρεθεί στο στρώμα 7 (εικ. 8:4). Στα ευρήματα περιλαμβάνονται επίσης μία φολίδα Λεβαλλουά, αρκετά μικρή, με μονοπολικές απολεπίσεις, καθώς και μία μεγάλη ωσειδής φολίδα, η οποία, αν και λίγο παχιά, είναι στα όρια της μεθόδου Λεβαλλουά (εικ. 11:1 και 12:2).

Εντύπωση προκαλεί το μοναδικό εργαλείο αυτού του στρώματος: πρόκειται για τμήμα μιας μικρής φολίδας (18 χιλ.), η μία άκρη της οποίας έχει υποστεί κολόβωση με κάθετη επεξεργασία, δημιουργώντας ένα εργαλείο όμοιο με αυτά της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Αν και δεν αποκλείεται ένα τέτοιο εργαλείο να έχει κατασκευαστεί και στη Μέση Παλαιολιθική, υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να έχει παρεισφρήσει εδώ από την επιφάνεια του σχηματισμού.

Εικ. 12. Λίθινα εργαλεία. Στρώμα 8. 1: φολίδα με φυσική ράχη από φλοιό. Στρώμα 9. 2: μεγάλη ωσειδής φολίδα. 3: φολίδα με φυσική ράχη από φλοιό. 4: φολίδα. Στρώμα 10. 5: θραύσμα πυρήνα. Ανώτερα στρώματα. 6: λεπτός κεντροφερής πυρήνας.

Στρώμα 10

Αποτελείται από άργιλο και άμμο, πρασινωπού χρώματος με κίτρινες οξειδώσεις. Το πάχος του κυμαίνεται από 0,20 έως 0,70 μ. Στη βάση του και στο όριο επαφής με το υποκείμενο στρώμα 9 έχει κίτρινο χρώμα εξαιτίας έντονων οξειδώσεων. Απέδωσε μόνο δύο μικρά θραύσματα οστών (σχιζές) και δύο μικρά λίθινα τέχνεργα: ένα ακανόνιστο θραύσμα με μια απολέπιση (ατελής πυρήνας) (εικ. 12:5 και 13:1) και μία φολίδα. Είναι πολύ πιθανό τα ευρήματα αυτά να έχουν παρεισφρήσει από ανώτερα στρώματα.

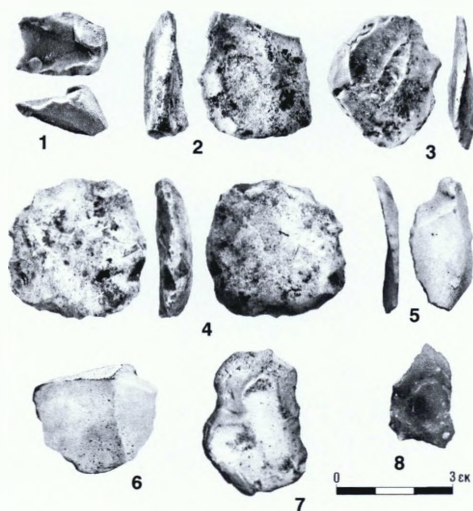
Στρώμα 11

Αποτελείται από σκούρα τερφή και πολύ πλαστική άργιλο με πολυγωνικές ρωγμές. Η άνω επιφάνειά του παρουσιάζει έντονη κλίση προς Δ. και φέρει παράλληλες γραμμές που μαρτυρούν ολίσθηση του υπερκείμενου στρώματος. Το πάχος του κυμαίνεται από 0,50 έως 0,70 μ. Δεν περιείχε κανένα εύρημα (όπως ήταν αναμενόμενο, εξάλλου, αφού πρόκειται για ελώδεις αποθέσεις).

Στρώμα 12

Είναι το ανώτερο στρώμα που ανασκάφηκε και το οποίο αποτελείται από ελαιοκάστανη ιλύ με διάσπαρτα γωνιώδη χαλίκια. Το πάχος του κυμαίνεται από 0,30 έως 0,60 μ. Το μέτωπο του στρώματος αυτού είχε υποχωρήσει πολύ, εξαιτίας της διάβρωσης, και ανασκάφηκε σε πλάτος μόλις 0,30 μ. Απέδωσε, κατά χώραν, ένα τέχνεργο από πυριτόλιθο εξαλλοιωμένο σε τέτοιο βαθμό που μοιάζει με κιμωλία (εικ. 13:2). Αντίθετα, ένα άλλο λίθινο τέχνεργο (εικ. 13:3) και ένα θραύσμα οστού που βρέθηκαν κοντά στην επιφάνεια της φυσικής τομής δεν είναι βέβαιο αν ανήκουν εδώ ή έχουν παρεισφρήσει από την επιφάνεια του σχηματισμού.

Πάνω από το στρώμα 12 υπάρχει ακόμη ένα λεπτό στρώμα, το οποίο όμως, εξαιτίας της διάβρωσης, σταματούσε έξω από τα όρια της ανασκαφικής τομής και έτσι δεν ανασκάφηκε. Το στρώμα αυτό σχηματίζει αργιλοαμμώδη ερυθρωπό οριζοντα και αντιστοιχεί στη δημιουργία ενός παλαιοεδάφους.

Εικ. 13. Λίθινα εργαλεία. Στρώμα 10. 1: άμορφο θραύσμα με μία απολέπιση (θραύσμα πυρήνα). Στρώμα 12. 2: εξαλλοιωμένη φολίδα. 3: ανακλισημένη φολίδα. Ανώτερα στρώματα. 4: λεπτός κεντροφερής πυρήνας. 5: φολίδα με λεπτή επεξεργασία. Σύγχρονη παραλία. 6, 7: ανακλισημένες φολίδες. 8: ακμαία φολίδα.

Ανώτερα στρώματα

Έξω από τα όρια της ανασκαφικής τομής, στο νότιο άκρο του σχηματισμού, σώζονται και άλλα τρία στρώματα, πάχ. 1,50 μ. περίπου, πάνω από το στρώμα 12 (στο δεξί άκρο της εικ. 3). Οι καταπτώσεις χαλαρών χωμάτων από αυτά τα στρώματα πάνω στους ογκόλιθους που έχουν τοποθετηθεί για την προστασία της τεχνητής παρειάς σχηματίζουν σωρό, η κορυφή του οποίου βρίσκεται στο ίδιο ύψος με το στρώμα 12. Στην επιφάνεια αυτού του σωρού βρέθηκαν λίγα λίθινα τέχνεργα που είχαν πέσει από πιο ψηλά, προ-

ερχόμενα δίχως αμφιβολία από την αποσάθρωση των ανώτερων στρωμάτων¹⁶. Συνολικά συνελέγησαν πέντε λίθινα τέχνεργα. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται ένας πολύ λεπτός κεντροφερής πυρήνας (εικ. 12:6 και 13:4) και μία λεπίδα με πολύ λεπτή δευτερογενή επεξεργασία στη μία πλευρά (εικ. 13:5). Η γενική εικόνα που δίνουν τα τέχνεργα αυτά, παρά το μικρό αριθμό τους, παραπέμπει στην Ανώτερη Παλαιολιθική.

Ευρήματα παραλίας

Στη σημερινή παραλία, μπροστά ακριβώς από τη δοκιμαστική τομή, συνελέγησαν τέσσερα λίθινα τέχνεργα (εικ. 13:6-8)¹⁷. Πρόκειται δίχως αμφιβολία για παλαιολιθικά κατάλοιπα που περιέχονταν μέσα σε πλειστοκαινικά στρώματα, τα οποία διαβρώθηκαν από τη θάλασσα. Η ανεύρεσή τους αφενός είναι ενδεικτική του πλήθους των καταλοίπων που έχουν παρασυρθεί από τη θάλασσα, αφετέρου δίνει ένα πολύ καλό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο κατάλοιπα μιας παλαιότερης εποχής μπορούν να βρεθούν σε μεταγενέστερα στρώματα, εξαιτίας φυσικών παραγόντων. Όπως ακριβώς η διάβρωση των παλαιολιθικών στρωμάτων τροφοδοτεί τη σημερινή παραλία με παλαιολιθικά εργαλεία, τα οποία αναμειγνύονται με απορρίμματα των σύγχρονων ανθρώπων (π.χ. μεταλλικά, πλαστικά και γυάλινα αντικείμενα), το ίδιο συνέβαινε και κατά την Παλαιολιθική Εποχή. Πιο συγκεκριμένα, η διάβρωση απέθετε στην επιφάνεια του εδάφους μιας συγκεκριμένης περιόδου εργα-

¹⁶ Ο περιορισμένος διαθέσιμος χρόνος δεν επέτρεψε να γίνει και εδώ μια μικρή δοκιμαστική τομή, προκειμένου να διερευνηθούν και αυτά τα στρώματα.

¹⁷ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πιο εντακτική αναζήτηση

ση θα απέδιδε και πολλά άλλα. Η αναζήτησή τους, όμως, ανάμεσα στα χιλιάδες χαλίκια της παραλίας συνιστά μια εξαιρετικά δύσκολη εργασία.

λεία που προέρχονταν από τη διάβρωση παλαιότερων στρωμάτων και τα οποία αναμειγνύονταν με εκείνα που κατασκευάζαν οι άνθρωποι της εν λόγω περιόδου. Μερικές φορές μάλιστα οι τελευταίοι τα περισυνέλεξαν, τα διαμόρφωναν και τα χρησιμοποιούσαν εκ νέου ως δικά τους εργαλεία. Έτσι εξηγείται η παρουσία ακμαίων και διαβρωμένων (σε διάφορους βαθμούς) τέχνηργων, τα οποία σχηματίζουν εντελώς ανομοιογενή σύνολα, σε όλα σχεδόν τα στρώματα που ανασκάφηκαν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο σχηματισμός που ερευνήθηκε ανασκαφικά στη θέση Παλιαύλακο της λιμνοθάλασσας Κορισσίων, στη νοτιοδυτική Κέρκυρα, αποτελείται από διαδοχή χερσαίων και λιμνοθαλάσσιων στρωμάτων, απόρροια της διακύμανσης της θαλάσσιας στάθμης, που επηρέαζε και την αντίστοιχη στάθμη της λιμνοθάλασσας. Αρχαιολογικά κατάλοιπα περιείχαν όλα τα χερσαία ή παραλιακά στρώματα (3, 5, 7, 8, 9, 12), τα οποία αντιστοιχούν σε περιόδους απόσυρσης της θάλασσας, ενώ απουσιάζουν από τα λιμνοθαλάσσια ή ελώδη (1, 2, 4, 6, 10, 11). Τα ευρήματα περιλαμβάνουν οστέινα και λίθινα αντικείμενα¹⁸. Όσον αφορά στην πυκνότητα των ευρημάτων, δεν μπορεί να γίνει σύγκριση ανάμεσα στα διάφορα στρώματα, διότι, όπως αναφέρθηκε, η έκταση της ανασκαφής διαφέρει πολύ από το ένα στρώμα στο άλλο.

Πολλά από τα ευρήματα δεν βρίσκονται κατά χώραν, αλλά έχουν μεταφερθεί εδώ από φυσικές αιτίες, κυρίως από το νερό, όπως μαρτυρεί η έντονη ανακάλυψη που έχουν υποστεί. Συγχρόνως, ο μικρός αριθμός των αντικειμένων που βρίσκονται σε πρωτογενή απόθεση δεν συνηγορεί στην υπόθεση ότι πρόκειται για κατάλοιπα κάποιου παλαιολιθικού καταυλισμού στο σημείο αυτό, αλλά υποδεικνύει ότι πρόκειται για κατάλοιπα σποραδικής χρήσης του χώρου από τους παλαιολιθικούς ανθρώπους. Η διαπίστωση αυτή βέβαια αφορά στο συγκεκριμένο σημείο και δεν αποκλείει την πιθανότητα να υπάρχει κάποιος καταυλισμός σε άλλο κοντινό σημείο. Ας μην ξεχνάμε ότι τα συμπεράσματα βασίζονται σε δοκιμαστική τομή πολύ περιορισμένης έκτασης.

Τα οστέινα κατάλοιπα είναι πολύ λίγα και σε κακή κατάσταση διατήρησης. Ελάχιστα από αυτά μπορούν να αναγνωριστούν και ακόμη λιγότερα να αποδοθούν σε συγκεκριμένα είδη θηλαστικών. Συνεπώς, δεν μπορεί να προσδιοριστεί η πανίδα της εποχής εκείνης, η οποία θα μας έδινε και κάποιες περιβαλλοντικές πληροφορίες. Φαίνεται, πάντως, ότι η παρουσία των περισσότερων καταλοίπων οφείλεται σε ανθρώπινη δραστηριότητα.

Τα κυριότερα ευρήματα είναι συνεπώς τα λίθινα τέχνηργα. Και αυτά όμως αποτελούν, σε κάθε στρώμα, πολύ μικρά και εξαιρετικά ανομοιογενή σύνολα, κυρίως εξαιτίας της διαφορετικής προέλευσής τους, με συνέπεια

¹⁸ Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι όλα τα χερσαία και παραλιακά στρώματα απέδωσαν και λίγα όστρεα, κυρίως «χτένια» (*pectinidae*), *cardium* και σπονδυλούς, συνήθως πολύ φθαρμένα. Αυτά, όμως, δεν συμπεριλαμβάνονται στα αρχαιολογικά κατάλοιπα, αφού η παρουσία τους οφείλεται πιθανότατα σε φυσικές αιτίες. Πράγματι,

όλα τα στρώματα που έδωσαν τέτοια κατάλοιπα έχουν άμεση σχέση με τη θάλασσα, αφού είτε πρόκειται για παραλιακές αποθέσεις είτε περιέχουν προϊόντα αποσάθρωσης παλαιότερων θαλάσσιων αποθέσεων. Προς αυτή την άποψη συνηγορεί και η έντονη διάβρωσή τους.

να μην μπορεί κανείς να προχωρήσει στη διατύπωση λεπτομερών συμπερασμάτων. Η σημαντικότερη ίσως διαπίστωση είναι ότι η διαφορετική κατάσταση διατήρησης των τέχνηρων στο εσωτερικό κάθε στρώματος δεν οφείλεται σε διαφορά ποιότητας του πυριτόλιθου, αλλά σε διαφορετική προέλευση των αντικειμένων. Είναι συνεπώς αναμφισβήτητο ότι πολλά τέχνηρα (τα πιο διαβρωμένα) είναι παλαιότερα από τα στρώματα στα οποία ανήκουν και προέρχονται από διαφορετικά περιβάλλοντα, δηλαδή από διαφορετικούς, παλαιότερους σχηματισμούς.

Αν και τα λίθινα τέχνηρα δεν προσφέρονται για τη συναγωγή λεπτομερών συμπερασμάτων, ωστόσο, η προσεκτική εξέτασή τους δίνει αρκετές πληροφορίες τόσο για την τεχνική κατασκευή τους όσο και για την «ιστορία» τους. Σε γενικές γραμμές επικρατούν τα τέχνηρα που αντιστοιχούν σε «ατελείς αλυσίδες». Υπάρχουν, ωστόσο, και αρκετά προϊόντα οργανωμένης κατάταξης και μάλιστα σε προχωρημένο στάδιο: φολίδες χωρίς φλοιό, με πολλά αρνητικά, μερικές φορές μάλιστα και από διάφορες κατευθύνσεις, προετοιμασμένα φτέρνα κτλ. Η γενική εικόνα των τελευταίων, και μάλιστα των πιο χαρακτηριστικών από αυτά, δεν αφήνει αμφιβολία ότι ανήκουν σε λιθοτεχνίες της Μέσης Παλαιολιθικής.

Τα κυριότερα στοιχεία για τη χρονολόγηση των ευρημάτων προέρχονται από τα προϊόντα Λεβαλλουά, τα οποία είναι πολύ καλής ποιότητας και δείχνουν ότι η μέθοδος αυτή βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο, από άποψη εξέλιξης. Αποτελούν συνεπώς ισχυρή ένδειξη ότι βρισκόμαστε στη Μέση Παλαιολιθική (με την ευρεία έννοια), δηλαδή πιθανότατα στα τέλη του Μέσου ή στην αρχή του Ανώτερου Πλειστοκαίνου. Καθώς μάλιστα όλα σχεδόν τα προϊόντα Λεβαλλουά είναι ελά-

χιστα ή καθόλου ανακυλισμένα, μπορούν να θεωρηθούν σύγχρονα του σχηματισμού.

Με βάση τα παραπάνω, ο σχηματισμός των Κορισσιών και τα περιεχόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του Μέσου ή την αρχή του Ανώτερου Πλειστοκαίνου. Εντελώς ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν ηλικίες που κυμαίνονται μεταξύ 150.000 και 80.000 χρόνων. Είναι γεγονός ότι τα περισσότερα στρώματα που απέδωσαν αρχαιολογικά κατάλοιπα αντιστοιχούν σε περιόδους κατά τις οποίες η στάθμη της θάλασσας ήταν παραπλήσια ή και χαμηλότερη από τη σημερινή. Όμως, η απουσία χαρακτηριστικών απολιθωμάτων ή άλλων στρωματογραφικών δεδομένων δεν επιτρέπει την ακριβή χρονολόγηση των στρωμάτων. Πάντως, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, οι πιθανότερες ηλικίες είναι αυτές της τελευταίας (120.000 χρόνια) ή της προτελευταίας (240.000 χρόνια) μεσοπαγετώδους περιόδου. Στην τελευταία περίπτωση όμως και δεδομένου ότι, σε γενικές γραμμές, η περιοχή ανυψώνεται¹⁹, θα ήταν απίθανο να μην έχουν διατηρηθεί υπολείμματα της τελευταίας μεσοπαγετώδους περιόδου. Θεωρούμε λοιπόν ότι τα ανώτερα λιμνοθαλάσσια στρώματα (9-12) αντιστοιχούν στην τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο. Από την άλλη πλευρά, οι εκτεταμένες θίνες που παρατηρούνται στα στρώματα της ανώτερης θαλάσσιας αναβαθμίδας είναι πιθανό να αντιστοιχούν σε περίοδο απόσυρσης της θάλασσας και δημιουργία εκτεταμένου παραθαλάσσιου πεδίου μπροστά από τη θέση. Σε αυτή την περίπτωση οι ανώτεροι κалκαρενίτες και οι θίνες (στρώματα 7-8) της περιοχής των Κορισσιών θα μπο-

¹⁹ Sorel, ό.π. (υποσημ. 6).

ρούσαν να αντιστοιχούν στην προτελευταία παγετώδη περίοδο (200.000-130.000 χρόνια) ή σε ψυχρά επεισόδια της τελευταίας μεσοπαγετώδους, ενώ τα παραλιακά και τα λιμνοθαλάσσια στρώματα που ακολουθούν (στρώματα 9-12) στην τελευταία μεσοπαγετώδη (120.000 χρόνια) ή σε κάποιο θερμό στάδιο της τελευταίας παγετώδους.

Όσον αφορά στο κροκαλόμορφο εργαλείο που είχε βρεθεί παλαιότερα, η έρευνα αυτή δεν μπορεί να προσφέρει νέα στοιχεία. Το εργαλείο αυτό βρέθηκε στη θέση Σταλακτό, βόρεια του ακρωτηρίου Γαρδίκι (ε.κ. 1), μέσα σε πολύ παχύ στρώμα αργίλου, δηλαδή σε λιμναίο στρώμα. Η θέση αυτή απέχει περίπου 4 χλμ. από το σχηματισμό στη θέση Παλιαύλακο. Ανήκει σε παλαιότερο ανάλογο σχηματισμό από αυτόν που ανασκάφηκε. Η επίσκεψη στο χώρο, όμως, οδήγησε σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Το παχύ στρώμα τεφρής αργίλου που περιείχε το κροκαλόμορφο εργαλείο, στα σημεία που είναι ορατό, δεν περιείχε κανένα άλλο στοιχείο ή κατάλοιπο. Ο σχεδόν κατακόρυφος γκρεμός που σχηματίζεται πάνω από την ακτογραμμή έχει ύψος 40 μ. και πλέον και, καθώς αποτελείται από σχετικά χαλαρά υλικά, υπάρχουν συνεχείς καταπτώσεις από τα ανώτερα στρώματα. Έτσι, στο μεγαλύτερο μέρος της τομής, το μέτωπο του αργιλώδους στρώματος καλύπτεται από καταπτώσεις των ανώτερων στρωμάτων, τα οποία περιέχουν μεταξύ άλλων και λίθινα τέχνηρα. Η διαπίστωση αυτή γεννά το ερώτημα κατά πόσον το κροκαλόμορφο εργαλείο ανήκει πράγματι στο στρώμα αυτό

ή είχε καταπέσει μαζί με τμήματα των ανώτερων στρωμάτων και είχε εισχωρήσει σε κάποια ρωγμή, φαινόμενο αρκετά συχνό, όπως διαπιστώθηκε κατά την εξέταση του χώρου. Παρόλα αυτά, όμως, το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να απαντηθεί.

Με δεδομένο ότι πρόκειται για την πρώτη ανασκαφή στρωματογραφημένης υπαίθριας θέσης στην περιοχή των Κορισίων, τα συμπεράσματά της μας δίνουν στοιχεία για να κατανοηθούν καλύτερα τα παλαιότερα ευρήματα της ίδιας περιοχής. Πιο συγκεκριμένα, υπό το φως των παραπάνω συμπερασμάτων γίνεται περισσότερο κατανοητή η παρατήρηση της Παπαγιάννη²⁰ ότι τα ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής από το Σταλακτό και τα Κορίσια είναι έντονα ανακλισημένα. Πρόκειται, προφανώς, για ευρήματα αντίστοιχα των ανακλισημένων τέχνηρων που βρέθηκαν σε όλα σχεδόν τα στρώματα της ανασκαφής²¹.

Οι παρατηρήσεις που έγιναν στο πλαίσιο αυτής της σύντομης έρευνας έδειξαν τη «ραγδαία» προέλαση της θάλασσας εις βάρος της ξηράς στη συγκεκριμένη περιοχή, προέλαση η οποία έχει ως συνέπεια, εκτός των άλλων, τη διάβρωση των πλειστοκαινικών σχηματισμών και το διασκορπισμό τεράστιων ποσοτήτων αρχαιολογικών καταλοίπων στο βυθό της θάλασσας. Είναι, συνεπώς, προφανής η ανάγκη εντοπισμού και προστασίας των στρωμάτων που περιέχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα. Εξάλλου, τα δεδομένα της έρευνας αυτής αποτελούν ένα καλό έναυσμα για την εντονότερη διερεύνηση της περιοχής.

²⁰ Paragianni, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 61.

²¹ Υπό το πρίσμα των συμπερασμάτων της παρούσας έρευνας, όμως, φαίνεται ότι πρέπει να επανεξεταστεί ο

αποκλεισμός των μη πατιναρισμένων τέχνηρων από τη μελέτη της Παπαγιάννη, ως μεταγενέστερων της Μέσης Παλαιολιθικής, με μόνο κριτήριο την απουσία πατίνας.

PALAEOLITHIC RESEARCH ON SOUTH-WEST CORFU

ANDREAS DARLAS - PANAGIOTIS KARKANAS - OURANIA PALLI - ANTIGONI PAPADEA

A test excavation was conducted at the Korissia lagoon, in south-west Corfu, after a rhino jaw was found in the Pleistocene deposits of the area.

The Pleistocene formation, 5-7 m. thick, consists of alternating terrestrial/coastal and lagoonal/swamp layers, as a result of the fluctuation of the level of the sea and the lagoon respectively. According to the results of this investigation the formation is dated to the penultimate glaciation and last interglacial. Archaeological remains were identified in all terrestrial (or coastal) layers, but the lagoonal were sterile.

The archaeological material comprises mainly lithic artifacts, as well as strongly weathered, unidentifiable animal bone remains. Most of the remains are not *in situ* finds, but represent secondary accumulations after erosion of older deposits. The lithic artifact assemblages found in the different layers are small and fairly unhomogeneous. Based on their state of preservation, it is suggested that they derive from different parental formations. Very few of them seem to be *in situ* finds. The most carefully prepared are assigned to a Middle Palaeolithic lithic technology and include products of the Levallois method.

ΣΠΗΛΑΙΟ ΛΕΟΝΤΑΡΙΟΥ ΥΜΗΤΤΟΥ ΑΤΤΙΚΗΣ. ΕΝΑ ΠΕΤΡΩΔΕΣ ΚΑΙ ΟΡΕΙΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ. ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 2003-2005

ΛΙΛΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ - ΦΑΝΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ - ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο Λεονταρίου Υμηττού Αττικής αποτελεί κοινή ερευνητική προσπάθεια της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας και του Τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών¹. Από αυτήν έχουν προκύψει σημαντικά στοιχεία για τη διαδοχή των φάσεων χρήσης του σπηλαίου από τη Νεολιθική εποχή έως και τα νεότερα χρόνια. Η έρευνα πεδίου, όπως και η συντήρηση, διαλογή, καταγραφή και μελέτη των ευρημάτων είναι σε εξέλιξη².

Το σπήλαιο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του Κορακοβουνίου, σε υψόμετρο 550 μ. δυτικά των Γλυκών Νερών Παιανίας. Η ονομασία του οφείλεται σε μια τοπική παράδοση, σύμφωνα με την οποία ένα λιοντάρι κατοικούσε εκεί και τρομοκρατούσε τους κατοίκους της περιοχής, έως ότου τελικά μαρμάρωσε. Το μαρμάρινο λιοντάρι ήταν τοποθετημέ-

νο κοντά στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Κάντζα, από όπου μεταφέρθηκε στην Αθήνα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου (Χατζηλαζαριδής 1979, σ. 62-64). Στην ίδια περιοχή αναφέρονται και άλλα σπήλαια με αρχαιολογικό ενδιαφέρον, κάποια ορατά από το Λεοντάρι στους κοντινούς λόφους.

Το σπήλαιο είναι οριζόντιο, διαστ. 50×20 μ. περίπου, με ύψος οροφής που κυμαίνεται από 6 έως 11 μ. Πρόκειται για ενιαίο θάλαμο με περιορισμένο λιθωματικό διάκοσμο, που αναπτύσσεται κυρίως στο βάθος του. Δύο μεγάλοι σταλαγματικοί σχηματισμοί διαιρούν το σπήλαιο σε δύο βασικά τμήματα. Μικρή σταγονορροή και δημιουργία λιθωματικού διακόσμου παρατηρείται ακόμη σε κάποια σημεία. Στα νεότερα χρόνια ο χώρος χρησιμοποιήθηκε από κτηνοτρόφους, ενώ συχνές επισκέψεις ιδιωτών έχουν επιφέρει αρκετές φθορές.

¹ Η μέχρι στιγμής ανασκαφική έρευνα έχει διεξαχθεί σε τρεις περιόδους: 19-31/8/2003, 4-30/10/2004 και 4-28/7/2005. Το πρόγραμμα πραγματοποιείται με την οικονομική υποστήριξη του Institute for Aegean Prehistory και του Πανεπιστημίου Αθηνών.

² Στην έρευνα πεδίου συμμετέχουν ως επικεφαλής τομών οι τελειόφοιτοι, απόφοιτοι και μεταπτυχιακοί φοιτητές Αρχαιολογίας: Μ. Τομπουκάκη, Σ. Λαμπρόπουλος, Γ. Εβρενόπουλος, D. Yamaguchi, Γ. Χούλης, Β. Στάγια. Η αρχαιολόγος Λ. Ζαμπέλη είναι υπεύθυνη για το χειρισμό του υλικού στο εργαστήριο. Φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών συμμετείχαν με το πρόγραμμα

ΕΠΕΑΕΚ στην ανασκαφή και στην ταξινόμηση του υλικού τα έτη 2004 και 2005. Στην έρευνα πεδίου του 2005 συμμετείχαν φοιτητές των Πανεπιστημίων Κοπεγχάγης, Πράγας και Bristol.

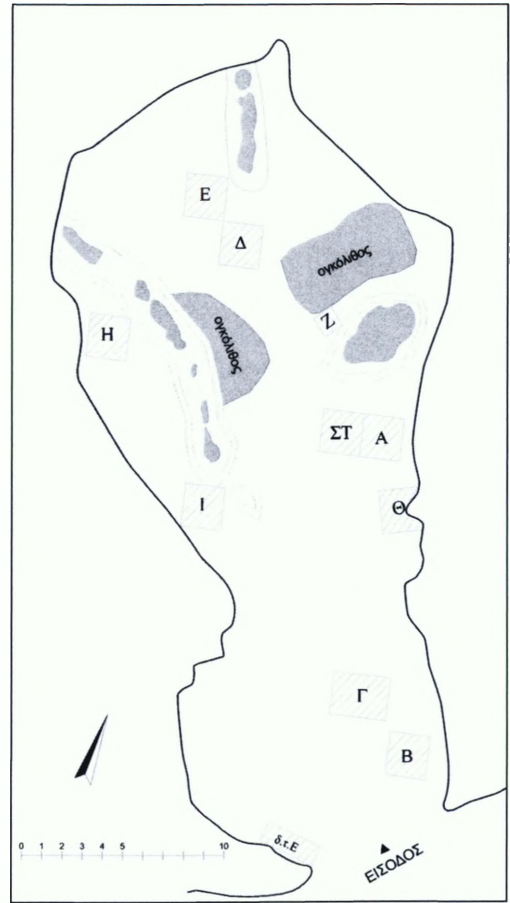
Ο συντηρητής Π. Πολυδωρόπουλος έχει αναλάβει τη συγκόλληση της κεραμικής. Τα τοπογραφικά σχέδια και η τοποθέτηση του καννάβου έγιναν από τον Θ. Χατζηθεοδώρου. Τέλος, ευχαριστούμε τη φύλακα της Εφορείας κ. Δ. Μέγγενη για τη βοήθειά της κατά την ανασκαφική περίοδο του 2003, όπως και τον τεχνίτη της Εφορείας Χ. Μπουγάδη για τη βοήθειά του κατά την ανασκαφή του 2005.

Λεπτομερή περιγραφή του σπηλαίου πριν από την ανασκαφή είχε δώσει ο Wickens (Wickens 1986, σ. 175), ο οποίος αναφέρεται στους σταλαγμιτικούς-σταλακτιτικούς σχηματισμούς και στην παρουσία τοίχων από αργούς λίθους σε διάφορα σημεία στο εσωτερικό του, όπως και στην παρουσία παλαιοντολογικού υλικού (Wickens 1986, σ. 181). Το αρχαιολογικό υλικό που περισυνέλεξε φυλάσσεται στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών. Γεωλογική περιγραφή δίνεται επίσης από τον Χατζηλαζαρίδη (Χατζηλαζαρίδης 1979).

Η θέα από το σπήλαιο προς τα Μεσόγεια είναι εντυπωσιακή και φθάνει μέχρι τη θάλασσα, όπου σε ημέρες με καθαρό ουρανό διακρίνονται τόσο η Εύβοια όσο και τα κοντινά νησιά του Αργοσαρωνικού.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Η συστηματική αρχαιολογική έρευνα ξεκίνησε το 2003, οπότε τοποθετήθηκε τετραγωνικός κάρναβος, πλευράς 2 μ., σε όλη την έκταση του σπηλαίου (εικ. 1). Για τον κατά το δυνατόν ορθότερο σχεδιασμό της ανασκαφής πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες έρευνες: 1) γεωφυσικές (γεωμαγνητική, ακουστική τομογραφία), οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στο δάπεδο του σπηλαίου με σκοπό την υποβοήθηση της ανασκαφικής διαδικασίας (εντοπισμός εστιών, φυσικού βράχου κτλ.), 2) επιφανειακή περισυλλογή, που πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τα τετράγωνα του καννάβου, από την οποία προέκυψε κυρίως κεραμικό υλικό διαφόρων περιόδων και ειδώλια ιστορικών χρόνων, 3) δοκιμαστική τομή (τομή Α), που ανοίχθηκε σε επαφή σχεδόν με το ανατολικό τοίχωμα του σπηλαίου, με σκοπό να ελεγχθεί η στρωματογραφία του χώρου

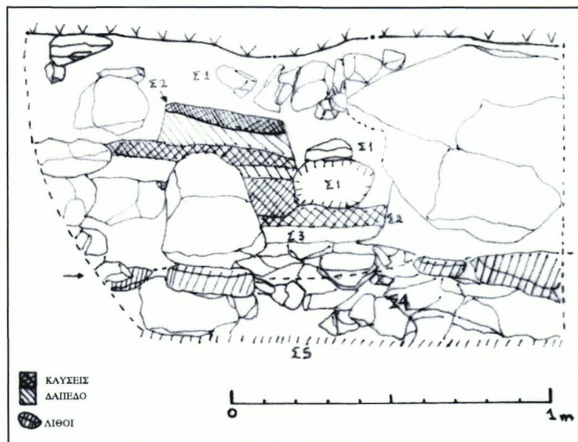
Εικ. 1. Σπήλαιο Λεονταρίου Υμηττού Αττικής. Κάτοψη και ανασκαφικές τομές.

(Καραλή - Μαυρίδης - Κορμαζοπούλου, υπό έκδοση. Karali - Mavridis 2005).

Η ανασκαφή εστιάσθηκε στους ελεύθερους, τουλάχιστον επιφανειακά, από καταπτώσεις χώρους: στην είσοδο του σπηλαίου (τομές Β, Γ και δοκιμαστική τομή εισόδου) (εικ. 2-3), στην κεντρική περιοχή του (τομές Α, ΣΤ, Θ, Ι) και στο βάθος, στο δεύτερο θάλαμο (τομές Δ, Ε, Ζ, Η). Αδιατάρακτες και βαθιές επιχώσεις εντοπίστηκαν στις τομές του κεντρικού χώρου με επάλληλα στρώματα νεολιθικής χρήσης (τομές Α, ΣΤ). Διαταραγ-

Εικ. 2. Η είσοδος του σπηλαίου.

Εικ. 4. Τμήμα της στρωματογραφίας της τομής Α.

Εικ. 3. Τομή Β.

μένη στρωματογραφία χαρακτηρίζει τις τομές της εισόδου και του βάθους του σπηλαίου, όπου υπάρχει ανάμειξη αρχαιολογικού υλικού όλων των προϊστορικών και ιστορικών περιόδων.

Η νεολιθική χρήση του σπηλαίου εντοπίστηκε ήδη από το 2003 στην τομή Α με αλληπάλληλες πυρές κάτω από το επιφανειακό στρώμα (ε.ικ. 4). Πιο βαθιά, κάτω από παχύ στρώμα δαπέδου-μπαζώματος, αποτελούμενου από πλακοειδείς πέτρες στο ανώτερο τμήμα και ακανόνιστες στο κατώτερο και μέ-

σα στο οποίο υπήρχαν μεγάλα κομμάτια χονδροειδούς κεραμικής, βρέθηκαν επάλληλα στρώματα ιλύος. Η εναλλαγή αυτή μπαζωμάτων-ιλύος συνεχίστηκε και στα βαθύτερα στρώματα. Τα δάπεδα αυτά φαίνεται ότι διευθετούσαν το χώρο από τα λιμαζόντα ύδατα και περιείχαν τα περισσότερα ευρήματα. Στην επιφάνεια των δαπέδων τα ευρήματα ήταν σχετικά λίγα. Από την ανασκαφική έρευνα των ετών 2003 και 2004 αναγνωρίστηκαν τα πρώτα πέντε διαδοχικά στρώματα, τα οποία επιβεβαιώθηκαν και από τις γεωλογικές παρατηρήσεις (Καραλή - Μανουρίδης - Κορμαζοπούλου, υπό έκδοση).

Αναλυτικότερα, η στρωματογραφία στην τομή Α περιλαμβάνει το επιφανειακό στρώμα από κοπριά και ιλύ με κατά τόπους παρουσία καύσεων. Πρόκειται για διατάραξη από τη σύγχρονη χρήση (μαντρί). Από εδώ προήλθαν ευρήματα, κυρίως κεραμική ιστορικών και νεότερων χρόνων, καθώς και χονδροειδής προϊστορική.

Το επόμενο στρώμα αποτελείται από διαδοχικές πυρές, διαβρωμένο από το ανώτερο επιφανειακό, οι πέτρες του οποίου εισχω-

ρούν σε βάθος. Τα ευρήματα εδώ ήταν λίγα, κυρίως χονδροειδής προϊστορική κεραμική και ελάχιστα θραύσματα εργαλείων και απολεπισμάτων οφριανού.

Χαρακτηριστική είναι η παρουσία στρώματος που αποτελείται από γωνιώδεις λατύπες και τεφροκάστανη ιλύ. Στο ανώτερο τμήμα του φέρει πλακοειδείς πέτρες σκόπιμα τοποθετημένες, διαμορφώνοντας το χώρο εν είδει δαπέδου. Χαμηλότερα, το υπόλοιπο στρώμα είναι σε μεγάλο βαθμό αδρομερές με γωνιώδεις λατύπες και αποτελεί το υπόστρωμα του δαπέδου-μπαζώματος. Μεταξύ των ευρημάτων αναφέρονται ένας μυλόλιθος και λευκό βότσαιο τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο στο βορειοδυτικό τμήμα της τομής και συγκεντρώσεις νεολιθικής κεραμικής – κυρίως από χονδροειδή αγγεία – που υπήρχαν σε όλο σχεδόν το σκάμμα.

Με την αφαίρεση του παραπάνω στρώματος αναγνωρίστηκε τρίτο στρώμα, το οποίο αποτελείται από τεφροκάστανη ιλύ και ελάχιστες λατύπες. Τα ευρήματα ήταν αρκετά, κυρίως κεραμική, μεγάλος αριθμός ειδωλίων, λίθινα εργαλεία και οστά ζώων. Η κεραμική περιλαμβάνει χονδροειδή όστρακα με ανάγλυφη διακόσμηση και στίλβωτά μονόχρωμα.

Στο σημείο αυτό διαπιστώθηκε από τη γεωλογική έρευνα (στρώματα 5-9) ότι οι παχιές επιχώσεις ιλύος προκλήθηκαν από λιμνάζοντα ύδατα, τα οποία διαμόρφωσαν σταδιακά επάλληλες λεπτές στρώσεις υλικού διαφορετικού χρώματος, στο οποίο δεν παρατηρείται αρχαιολογική διαφοροποίηση.

Το επόμενο στρώμα αποτελείται από πέτρες που ανήκουν πιθανότατα σε δάπεδο-επιφάνεια με κάποια διευθέτηση λίθων, που πιθανώς ανήκει σε εστία. Ελάχιστα ευρήματα προέρχονται από το υπόστρωμα της εστίας,

Εικ. 5. Οστέινα εργαλεία.

ενώ από την επιφάνεια χρήσης προέρχονται κεραμική, μία μυλόπετρα, οστέινα εργαλεία (εικ. 5) κ.ά.

Κάτω από αυτό υπήρχαν νέα επάλληλα στρώματα καύσης, ενώ το βαθύτερο στρώμα της ανασκαφής του 2005 αποτελείται από πολύ υγρό χώμα και πέτρες. Το βάθος του κυμαίνεται από 5,20 έως 5,23 μ. Πρόκειται ίσως και εδώ για δάπεδο κατοίκησης, ενώ στο χώμα του στρώματος αυτού διακρίνονται και κάποια υπολείμματα καύσης. Η πτώση βράχων από τις πολύ σαθρές παρειές, αλλά και η παρουσία όγκων από παλαιές καταπτώσεις της οροφής, στα βαθύτερα αυτά στρώματα της τομής Α, δυσκόλεψαν την ανασκαφική διαδικασία. Αποκαλύφθηκαν, πάντως, πρωιμότερα στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής. Η συνέχιση της γεωλογικής μελέτης και ιδιαίτερα της μικρομορφολογίας σε συνδυασμό με την ανάλυση των φυτολίθων, αλλά και η ραδιοχρονολόγηση αναμένεται να βοηθήσουν τον περαιτέρω προσδιορισμό των φάσεων χρήσης και του χαρακτήρα τους. Σημαντική στα βαθύτερα στρώματα της τομής είναι η ανεύρεση μικρής μαρμάρινης νεολιθικής φιάλης.

Η προϊστορική χρήση του σπηλαιίου διαπιστώθηκε και στη συνεχόμενη προς την τομή Α τομή ΣΤ, με σαφή στρωματογραφική ακο-

λουθία, η οποία έφθασε το 2005 στην αφαίρεση επιχώσεων των ύστατων νεολιθικών φάσεων. Η ανασκαφή της τομής αυτής έχει σκοπό να ελέγξει τη στρωματογραφική ακολουθία που ήλθε στο φως στην τομή Α, την οριζόντια διάταξη των στρωμάτων, όπως και τη χρήση του χώρου.

Στα ανώτερα στρώματα της τομής ΣΤ επαναλαμβάνεται η εικόνα της τομής Α: κάτω από τις επιφανειακές στρώσεις εντοπίστηκε το στρώμα λίθων με πλακοειδείς πέτρες, όπου βρέθηκε λίθινο τριβείο μαζί με βότσαλα, μερικά από τα οποία σώζουν ερυθρό χρώμα (ακριβής αναλογία με την τομή Α). Χαρακτηριστικά είναι επίσης δύο όστρακα, ένα από κάθε τομή, με εγγάρακτη διακόσμηση του τύπου σέσουλας. Με την αφαίρεση του στρώματος λίθων εμφανίζεται ένα αργιλώδες στρώμα μαζί με το λίθινο υπόστρωμα του δαπέδου από όπου, όπως και στην τομή Α, προέρχονται τα περισσότερα ευρήματα. Η παρουσία και εδώ θραύσματος ειδωλίου αποτελεί μία ακόμη αντιστοιχία της χρήσης του χώρου στο σημείο αυτό του σπηλαίου.

Αναμένεται να διαπιστωθεί με τη συνέχιση της έρευνας στην τομή ΣΤ, εάν ακολουθείται ανάλογη σύνθεση και διευθέτηση αντικειμένων όπως και στην τομή Α (ανακάλυψη περισσότερων ειδωλίων, κεραμικής και λίθινων εργαλείων τοποθετημένων σχεδόν κατά χώραν). Παρατηρείται, στο πρώιμο αυτό στάδιο της έρευνας, μια επανάληψη και συγκεκριμένη στρατηγική χρήσης του χώρου στο εν λόγω σημείο, η οποία πρέπει περαιτέρω να ελεγχθεί ως προς το χαρακτήρα και τη σημασία της.

Η απουσία σημαντικής ποσότητας ευρημάτων από δάπεδα κατοίκησης δεν είναι άγνωστο φαινόμενο στη Νεολιθική του Αιγαίου και φαίνεται ότι συνδέεται με συγκεκριμένες αντιλήψεις ως προς τη χρήση του χώρου και τις

διαδικασίες απόθεσης των υλικών καταλοίπων. Η παρουσία αρκετών ειδωλίων, μικρού σχετικά αριθμού εργαλείων οφιανού και πυριτόλιθου, κεραμικής καλής σχετικά ποιότητας – σε αντίθεση προς τα μπαζώματα-δάπεδα στα οποία έχει χρησιμοποιηθεί μόνο χονδροειδής κεραμική –, αλλά και κάποια άλλα ευρήματα, όπως τα όστρακα του είδους *Cypraea*, συνθέτουν ένα ιδιαίτερο σύνολο σπηλαιοκατοίκησης της Νεολιθικής του Αιγαίου με σαφή στοιχεία της χρήσης των χώρων σε σχέση με τα υλικά κατάλοιπα: πρόκειται δηλαδή για ένα επαναλαμβανόμενο σχήμα εναπόθεσης, το οποίο απαντά σε διαφορετικές τομές – στην ίδια βέβαια περιοχή –, επομένως δεν είναι τυχαίο. Η σημασία των ευρημάτων αυτών, κυρίως των ειδωλίων, και κάποια ιδιαιτερότητα ίσως στη χρήση του χώρου, που ενισχύεται από την ύπαρξη πλακοειδούς όρθιας πέτρας με στενότερο το κατώτερο τμήμα της τοποθετημένης όρθιας μέσα στην ίδια τομή (Α), θα συζητηθεί σε ειδική μελέτη σε συνάρτηση κυρίως με την αναλυτική παρουσίαση του ειδωλοπλαστικού υλικού.

Η προϊστορική χρήση του σπηλαίου, επομένως, εντοπίζεται κατά βάση στις τομές Α και ΣΤ, ενώ η αδυναμία ανασκαφής σε άλλα σημεία λόγω εκτεταμένων καταπτώσεων της οροφής του σπηλαίου και της παρουσίας σταλαγματικών κρουστών επέτρεψε την αποκάλυψη σποραδικών μόνο στοιχείων από τα ανώτερα στρώματα.

Πιο συγκεκριμένα, επίχωση των τελευταίων φάσεων της Νεολιθικής εντοπίστηκε κάτω από στρώμα καύσης στην τομή Ε στο βάθος του σπηλαίου, όπου βρέθηκε κεραμική του τέλους της Νεολιθικής και ένα ακέραιο λίθινο ειδώλιο. Η έντονη, όμως, διαπάραξη των επιχώσεων στο σημείο αυτό μαζί με τις σταλαγματικές κρούστες και τις εκτεταμένες καταπτώσεις δεν

επέτρεψαν τη συνέχιση της ανασκαφής. Σποραδικά ευρήματα, όπως όστρακα αμαυρόχρωμης κεραμικής, ζωόμορφη λαβή αγγείου (τομή Η, «πατάρι» στο βορειοδυτικό τοίχωμα του σπηλαίου), εργαλεία σιμιανού και πυριτόλιθου και λίθινοι πελέκεις συμπληρώνουν την εικόνα της νεολιθικής χρήσης και σε άλλα σημεία του σπηλαίου, χωρίς όμως στις περιπτώσεις αυτές να υπάρχει στρωματογραφική ακολουθία. Προϊστορικά ευρήματα διαπιστώθηκαν και στα σκάμματα Β και Γ της εισόδου³ (εργαλεία αποκρουσμένου λίθου, πελέκεις και λίγη κεραμική).

Τα ευρήματα των ιστορικών χρόνων είναι διάσπαρτα σε όλο το σπήλαιο με τις κύριες συγκεντρώσεις να προσδιορίζονται στην περιοχή της εισόδου (τομές Β και Γ, στη δοκιμαστική τομή σε μικρό «πατάρι» βορειοδυτικά του ανοίγματος του σπηλαίου), όπως και σε άλλο σημείο του προς το εσωτερικό (τομή Ι) και στο βάθος του (τομές Ε, Δ, Ζ), γεγονός που ίσως σχετίζεται και με την τέλεση λατρείας, η οποία τεκμηριώνεται στο χώρο.

Η εικόνα της στρωματογραφίας των τομών κοντά στην είσοδο είναι ενιαία και δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις. Σημαντική διατάραξη χαρακτηρίζει τα ανώτερα στρώματα, τα οποία αποτελούνται από αποθέσεις ιλύος και αργίλου και παρουσιάζουν διάβρωση από εισροή υδάτων και ρίζες δέντρων, με αποτέλεσμα παλαιότερα και νεότερα στρώματα να συνυπάρχουν στα ίδια βάρη.

Τα ευρήματα ανήκουν σε διάφορες περιόδους. Ένα φερτό ερυθρωπό στρώμα που έχει αρκετό πάχος και είναι κενό ευρημάτων κα-

λύπτει αυτές τις τομές στο σημείο που κατέστη δυνατόν να προχωρήσει η ανασκαφή.

Στα ευρήματα ιστορικών χρόνων αναφέρεται κεραμική, που χρονολογείται από τους κλασικούς έως τους βυζαντινούς χρόνους, σποραδικά πήλινα γυναικεία ειδώλια, μέταλλινα αντικείμενα κ.ά. Τα επιφανειακά στρώματα των τομών του 2005 που κατέστη δυνατό να ανασκαφούν εμφανίζουν εικόνα ίδια με αυτή των παλαιότερων τομών: σύγχρονες ως επί το πλείστον εστίες και «στρώματα εξυγίανσης» αποτελούμενα από πέτρες, κάτω από τα οποία εντοπίζονται λεπτές αργιλώδεις επιχώσεις ή σταλαγματικές κρούστες που περιέχουν ευρήματα κυρίως ιστορικών χρόνων. Από την τομή Ζ στο βάθος του σπηλαίου προέρχονται τόσο κεραμική όσο και ειδώλια.

Τα ευρήματα των επιφανειακών επιχώσεων είναι θρυμματισμένα και πιθανότατα έχουν πέσει από ψηλότερα σημεία, δηλαδή από βράχους και σταλαγματικούς σχηματισμούς γύρω από τον κεντρικό χώρο, στους οποίους είχαν μάλλον σκόπιμα τοποθετηθεί, όπως φαίνεται από αντικείμενα που εντοπίστηκαν εγκλωβισμένα σε σχισμές και επιφάνειες βράχων.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΦΑΣΕΙΣ ΧΡΗΣΗΣ

Τα μέχρι στιγμής ευρήματα της ανασκαφής στο σπήλαιο Λεονταρίου φαίνεται ότι επιβεβαιώνουν στρωματογραφικά τα στοιχεία παλαιότερων επιφανειακών ερευνών και ιδιαίτερα της έρευνας του Wickens κατά τη δεκαετία του 1980. Η αναφορά του Wickens σε πιθανά όστρακα της Μέσης Νεολιθικής (όστρα-

³ Κυρίως από το στρώμα 2, το οποίο είναι αρχαίο, αλλά ιδιαίτερα διαταραγμένο, σύμφωνα με παρατήρηση

του γεωλόγου της ανασκαφής Π. Καρκάνα, στον οποίο οφείλονται όλες οι γεωλογικές παρατηρήσεις.

κο Urfirnis και θραύσμα από καρποδόχη), βρίσκουν κάποιες αντιστοιχίες στα κατώτερα στρώματα της τομής Α, η οποία έφθασε σε φάσεις των αρχών της ΝΝΙ, όμως μόνο με τη συνέχιση της ανασκαφής θα επιβεβαιωθεί η ύπαρξη της φάσης αυτής στο σπήλαιο. Ακόμη, έχει αναφερθεί η παρουσία κύμβης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Wickens 1986, σ. 179), όμως τα στοιχεία για άλλες φάσεις της προϊστορίας είναι αποσπασματικά. Ελάχιστα όστρακα, όλα από τις διαταραγμένες επιχώσεις, αποτελούν ένδειξη για την ανθρώπινη παρουσία στο σπήλαιο κατά την εποχή του Χαλκού και τη γεωμετρική περίοδο.

Παλαιότερες έρευνες, όπως αυτή του Vanderpool (Vanderpool 1967) σχετίζουν το σπήλαιο με το ιερό του Πανός στην Παιανία, το οποίο αναφέρεται στον *Δύσκολο* του Μενάνδρου. Τα μέχρι σήμερα ευρήματα, κυρίως τα ειδώλια, φαίνεται ότι επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη.

Έχει προταθεί ως πιθανή η πρόσβαση στο σπήλαιο από κάποιο μονοπάτι που ένωσε την Παιανία με τους Αμπελόκηπους, ίσως από τα κλασικά χρόνια. Πιο ομαλή ήταν η πρόσβαση από την περιοχή του Σταυρού προς Ν., κατά μήκος της κορυφογραμμής του Υμηττού. Πιθανός αλλά πιο δύσβατος θα ήταν ο δρόμος από τη Μεσογαία προς Α. (Wickens 1986, σ. 177).

Προϊστορικές φάσεις: Τα ευρήματα των ανώτερων στρώσεων των τομών Α και ΣΤ είναι σημαντικά, καθώς αντιπροσωπεύουν στοιχεία του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας αλλά και της λεγόμενης ΝΝΙβ φάσης, η οποία προηγείται στρωματογραφικά και έχει εντοπιστεί ικανοποιητικά σε πολλές θέσεις (Sampson - Facorellis - Maniatis 1999. Mavridis 2005). Χαρακτηριστική είναι η παρουσία κεραμικής με ερυθρή στιλβωτή και επιχρισμένη επιφάνεια και χονδροειδή αγγεία με εγχαρά-

ξεις σε ανάγλυφη ζώνη στο χείλος, τα οποία χαρακτηρίζουν θέσεις, όπως η Κεφάλα στην Κέα, ο Στρόφιλας στην Άνδρο και η Φτελιά στη Μύκονο. Δεν λείπουν και οι λαβές σε σχήμα κεφαλής ελέφαντα, αλλά και οι φιάλες με γυριστό χείλος (rolled rim bowls). Υπάρχουν ελάχιστα δείγματα ερυθρής επίθετης βαφής σε σκούρα στιλβωτή επιφάνεια, ενώ απουσιάζουν μέχρι στιγμής τελείως τα όστρακα με στιλβωτή διακόσμηση. Λίγα όστρακα με διακόσμηση λευκού σε ερυθρό ανήκουν σε αυτή τη φάση χρήσης του σπηλαίου.

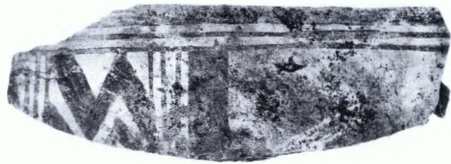
Στα στρώματα της ΝΝΙβ φάσης η κεραμική είναι σχετικά λίγη και ιδιαίτερα θραυσμένη και με δυσκολία αναγνωρίζονται φόρμες αγγείων. Η ΝΝΙβ φάση έχει ασφαλώς χρονολογηθεί (Sampson - Facorellis - Maniatis 1999) και αντιπροσωπεύει την περίοδο που μπορεί να θεωρηθεί ως η απαρχή της λεγόμενης Τελικής Νεολιθικής στο Αιγαίο (Mavridis 2005), τουλάχιστον ως προς τη μεταβολή της κεραμικής σε χονδροειδή, με παράλληλη απουσία της γραπτής λεπτότεχνης. Η φάση αυτή παρουσιάζει ένα σχεδόν ομοιογενές υλικό, το οποίο χαρακτηρίζεται από αγγεία τύπου σέσουλας, κερατοειδείς αποφύσεις, μεγάλα πιθάρια με ανάγλυφη διακόσμηση, ποικιλία τύπων λαβών – όπως γλωσσοειδείς, διχαλωτές και άλλες – και τύπους αγγείων που έχουν χαρακτηριστεί ως ηθμοί. Δεν λείπουν, όμως, τοπικά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως η εγχάρακτη κεραμική στη Δυτική Ελλάδα (Καστριά Καλαβρύτων, Πάγκαλη Αιτωλοκαρνανίας). Η φάση αντιπροσωπεύεται και σε πολλές ακόμη θέσεις, όπως στα σπήλαια Θαρρουνίων Ευβοίας, Κίτσου Αττικής, στο σπήλαιο Πανός Μαραθώνος, στο ανώνυμο σπήλαιο Κερατσινίου Αττικής (Μαυρίδης, υπό έκδοση) και άλλες (Sampson - Facorellis - Maniatis 1999. Mavridis 2005). Οι απόλυτες

χρονολογήσεις από τα Καστριά Αχαΐας, τα Θαρρούνια και την Πάγκαλη Αιτωλοακαρνανίας τοποθετούν με ασφάλεια τη φάση πριν από το β' μισό της 5ης χιλιετίας έως και το 4200 π.Χ. περίπου, που θεωρείται το όριο εμφάνισης της κεραμικής με στιλβωτή διακόσμηση (Mavridis 2005).

Με τη συνέχιση της ανασκαφής το 2005 στην τομή Α διαπιστώθηκε ότι, όσο βαθύνουν οι επιχώσεις, υπερτερούν τα αμυρόχρωμα γραπτά όστρακα (εικ. 6-7), ενώ στα βαθύτερα στρώματα εμφανίζεται για πρώτη φορά η παραλλαγή των αμυρόχρωμων με μελανό σε ερυθρό. Παρούσα είναι και μια σπάνια κατηγορία με ερυθρή γραπτή διακόσμηση σε σκούρα στιλβωμένη επιφάνεια. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η παραλλαγή των δίχρωμων γραπτών οστράκων με ζώνες ερυθρού και μελανού χρώματος, όπως και η στιλβωτή και η χονδροειδής κεραμική.

Η παρουσία αιχμών βελών μαζί με δίχρωμα γραπτά όστρακα, τα οποία θεωρούνται ύστερη παραλλαγή της αμυρόχρωμης κεραμικής της NNI, παράλληλα με την πολύ περιορισμένη αντιπροσώπευση χαρακτηριστικών κατηγοριών της (π.χ. μελανά στιλβωτά) συνηγορούν σε μια πρώτη κατάταξη του υλικού αυτού σε ύστερη φάση της ίδιας περιόδου. Η φάση αυτή είναι γνωστή από θέσεις, όπως τα Γιούρα Αλοννήσου, η Πρόσυμα στην Πελοπόννησο κ.ά.

Στα στρώματα της NNIβ-IIα βρέθηκαν περισσότερα από δέκα ειδώλια (εικ. 8), στην πλειονότητά τους θραυσμένα. Ανήκουν σε διάφορους τύπους και προέρχονται κυρίως από την τομή Α. Από ένα έχει εντοπιστεί επίσης στις τομές Ε και ΣΤ. Αποτελούν ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον σύνολο, σπάνιο για τη Νεολιθική της Νότιας Ελλάδας, με σημαντικές προεκτάσεις για την εξέλιξη της ειδωλο-

Εικ. 6. Γραπτά αμυρόχρωμα όστρακα.

Εικ. 7. Γραπτό αμυρόχρωμο όστρακο.

πλαστικής στην ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα.

Από τα νεολιθικά στρώματα προέρχονται επίσης εργαλεία λειασμένου λίθου καλής ποιότητας – κυρίως πελέκειες που απαντούν σε όλες σχεδόν τις τομές –, αποκρουσμένου λίθου – κυρίως λεπίδες αλλά και αιχμές βελών από οψιανό και ποικιλίες πυριτόλιθου –, καθώς και λίγα οστέινα εργαλεία. Μια πρώτη εκτίμηση των εργαλείων αποκρουσμένου λίθου δείχνει επιτόπια κατεργασία πρώτων υλών σε ήδη διαμορφωμένους πυρήνες⁴. Ο-

⁴ Σύμφωνα με την αρχαιολόγο Α. Παταδέα, ειδικευμένη στη λιθοτεχνία.

Εικ. 8. Πήλινο νεολιθικό ειδώλιο.

ρισμένοι τύποι πυριτόλιθου μπορούν επίσης να θεωρηθούν αντικείμενα ανταλλακτικών διαδικασιών. Χαρακτηριστικές είναι οι αιχμές βελών από πυριτόλιθο και οψιανό. Μία με προιονωπές-οδοντωπές αιχμές και μια δεύτερη μεγάλου μεγέθους με ίχνη ερυθρού χρώματος σε όλη την επιφάνεια αποτελούν σημαντικά ευρήματα που χαρακτηρίζουν τη φάση αυτή.

Σημαντική ήταν η ανακάλυψη οστρέων του είδους *Arca* στις τομές Θ και Α. Τα όστρεα είναι ελάχιστα και ανήκουν σε πολύ συγκεκριμένα είδη, γεγονός που μάλλον αποκλείει τη συλλογή τους για διατροφή (για τις χρήσεις των οστρέων, βλ. Karali 1999). Περιλαμβάνονται ακόμη δύο όστρεα του είδους *Cypraea* που βρέθηκαν στα στρώματα της ΝΝΙβ-Πα και ελάχιστα άλλα θραυσμένα δίθυρα από τα στρώματα της ΝΝΙβ, όλα από την τομή Α.

Σημαντική είναι, ακόμη, η ανακάλυψη μεμονωμένων ανθρώπινων οστών σε πολλές από τις τομές. Πρόκειται για οστά τόσο ενηλίκων ατόμων όσο και παιδιών. Η ύπαρξη ταφών κρίνεται πιθανή κοντά στην είσοδο, αλλά οι τομές Β, Γ, Ε δεν έχουν προχωρήσει σε βάθος. Η μεμονωμένη παρουσία ανθρώπινων οστών σε σπήλαια δεν είναι σπάνιο φαι-

νόμενο (π.χ. Καλυθιές Ρόδου, Φράγγιθι Ερμιονίδας, Ζας Νάξου) και ερμηνεύεται ως φάση ενταφιασμού νεκρών σε περιόδους που το σπήλαιο δεν χρησιμοποιείται για άλλες δραστηριότητες.

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι προϊστορικές φάσεις χρήσης που έχουν αναγνωριστεί έως τώρα οδηγούν στα τέλη της 5ης/αρχές της 4ης χιλιετίας, στη ΝΝΙβ (4800-4200 π.Χ. περίπου), ενώ η αρχή της 5ης χιλιετίας βασίζεται σε μεμονωμένα ακόμη ευρήματα.

Σκοπός της έρευνας του σπηλαίου Λεονταρίου είναι η συστηματική διερεύνηση και κατανόηση της προϊστορικής κυρίως κατοίκησης των σπηλαίων και της θέσης τους στο οικιστικό πλέγμα κάθε περιόδου. Ιδιαίτερα στην περιοχή της Αττικής τα σπήλαια που έχουν ανασκαφεί συστηματικά είναι λίγα και μόνον τα τελευταία χρόνια με τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών ήλθαν στο φως περισσότερα στοιχεία από υπαίθριες θέσεις της Νεολιθικής περιόδου (Κακαβογιάννη 2003).

Έχει αναφερθεί άλλου (Mavridis 2005, Karali - Mavridis - Kormazoroulou 2005, σ. 303) ότι στη Νεότερη και ιδιαίτερα στη λεγόμενη Τελική Νεολιθική (ιδιαίτερα στη ΝΝΙβ-Πα) παρουσιάζεται αυξημένη χρήση των σπηλαίων και των ορεινών περιοχών. Η φάση αυτή φαίνεται ότι μπορεί πλέον να προσδιοριστεί με ακρίβεια τόσο στρωματογραφικά όσο και με απόλυτες χρονολογήσεις σε αρκετές θέσεις (Sampson - Facorellis - Maniatis 1999, Mavridis 2005). Το φαινόμενο αυτό έχει συνδεθεί με νέες οικονομικές παραμέτρους, που παρουσιάζονται για πρώτη φορά στην περίοδο αυτή και έχουν σχετιστεί κυρίως με τις εποχιακές μετακινήσεις των κοπαδιών στα ορεινά (Dousougli - Zachos 2002). Παρόλ'αυτα, όμως, έχει υποστηριχθεί πειστικά ότι παρόμοιες εξειδικευμένες

οικονομικές δραστηριότητες δεν ασκούνταν στη Νεολιθική περίοδο του Αιγαίου (Halstead 1996, βλ. όμως Greenfield - Fowler 2003 και Karali - Ghioni, υπό έκδοση) και επομένως οι μεταβολές αυτές είχαν ευρύτερη συμβολική και κοινωνική σημασία (Mavridis 2005).

Τα στοιχεία αυτά θέτουν το πλαίσιο μελέτης της χρήσης του σπηλαίου Λεονταριού στην προϊστορία. Οι συστηματικές γεωλογικές έρευνες και οι αναλύσεις των περιβαλλοντικών καταλοίπων (Καραλή 2005) αναμένεται να συμβάλουν στην επύλωση ορισμένων ζητημάτων που σχετίζονται με το φαινόμενο αυτό.

Ιστορικοί και νεότεροι χρόνοι: Τα ευρήματα των ιστορικών χρόνων προέρχονται από όλες τις τομές, όπου κατά κανόνα εντοπίζονται σε διαταραγμένες επιχώσεις, κυρίως σε επιφανειακά στρώματα και σε ανάμειξη με στοιχεία διαφορετικών περιόδων. Είναι θρυμματισμένα και συχνά βρίσκονται εγκλωβισμένα ανάμεσα ή κάτω από σταλαγματικές κρούστες, γεγονός που δυσχεραίνει την ανασκαφή τους.

Όπως προκύπτει από τη μέχρι σήμερα έρευνα⁵, απουσιάζουν τα στοιχεία των αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών χρόνων. Στην κλασική κεραμική από το σπήλαιο περιλαμβάνονται αρκετά μελαμβραφή όστρακα από φιάλες, φιαλίδια, πινάκια, σκύφους, κύπελλα, κρατήρες, όλτες και λύχνους, καθώς και λίγα θρυμματισμένα όστρακα με ερυθρόμορφες παραστάσεις (εικ. 9). Μερικά όστρακα που διατηρούν λευκό επίθετο χρώμα ανήκουν σε κρατήρες και πινάκια. Παράλληλα, σώζεται και σημαντικός αριθμός αβαφών οστράκων, κυρίως από κλειστά αγγεία (χίτρες κ.ά.).

Κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο τα κεραμικά σύνολα είναι ακόσμητα ή καλύπτονται εξ ολοκλήρου από κάποιο γάνωμα. Παρατηρείται κάποια προτίμηση στους

Εικ. 9. Όστρακα από ερυθρόμορφα αγγεία με γυναικείες μορφές.

κλειστούς τύπους: υπερτερούν οι αβαφείς αποθηκευτικοί (εμπορικοί) οξυπύθμενοι αμφορείς με κάθετες λαβές και ψηλό λαϊμό της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, λαβές και βάσεις των οποίων εντοπίστηκαν στα επιφανειακά στρώματα όλων των τομών, καθώς και ρωμαϊκοί. Ακολουθούν όστρακα από αβαφή κλειστά αγγεία, όπως τριφυλλόστομες οινοχόες, υδρίες, πινάκια και χίτρες, ενώ δεν λείπουν και κάποια δείγματα μεγαρικών σκύφων, καθώς και λύχνων. Ακόμη, λίγα όστρακα με ραβδωτή ή κτενωτή διακόσμηση, που προέρχονται από αβαφή κλειστά αγγεία, χρονολογούνται στους ύστερους ρωμαϊκούς και ίσως πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

⁵ Οι πληροφορίες οφείλονται στην προκαταρκτική μελέτη της Ε. Τσώτα.

Στα δείγματα κοροπλαστικής ανήκουν ει-
δύλια ανδρικών και γυναικείων μορφών με
επικράτηση των τελευταίων. Ξεχωριστό εν-
διαφέρον παρουσιάζουν μικρό πήλινο ειδώ-
λιο ερμαϊκής στήλης, καθώς και το ανώτερο
τμήμα μορφής με κέρατα που παίζει μουσικό
όργανο και αποτελεί το πρώτο μέχρι στιγμής
δείγμα ειδώλιου Πανός από το σπήλαιο (εικ.
10:α-γ). Έχουν εντοπιστεί επίσης νομίσμα-
τα⁶, καθώς και μετάλλινα αντικείμενα διαφό-
ρων τύπων, όπως εργαλεία, κοσμήματα κ.ά.

Για τους ιστορικούς χρόνους, όπου η κατά
χώραν αποκάλυψη ευρημάτων είναι σπάνια,
μόνον η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού
αναμένεται να προσδιορίσει ακριβέστερα
τις διαδοχικές φάσεις χρήσης του σπηλαίου.
Από τα μέχρι τώρα δεδομένα η παρουσία κε-
ραμικής αναθηματικού χαρακτήρα (λήκυθοι,
λουτροφόροι) (εικ. 11) και κυρίως το κορο-
πλαστικό υλικό τεκμηριώνουν τη χρήση του
σπηλαίου ως χώρου λατρείας τοπικής εμβέ-
λειας, τουλάχιστον κατά τους κλασικούς χρό-
νους (β' μισό 5ου-4ος αι. π.Χ.), ενώ η μορφο-
λογία του υποδεικνύει ως κύριο λατρευτικό
χώρο το βάθος του σπηλαίου. Είναι γνωστό
ότι η λατρεία του Πανός καθιερώνεται στην
Αττική κατά τον 5ο αι. π.Χ., μετά τα Μηδικά,
οπότε διαμορφώνονται για το σκοπό αυτό
πολύαριθμοι λατρευτικοί χώροι. Η χρήση
του σπηλαίου Λεονταρίου ως τόπου λατρείας
Πανός-Νυμφών δεν μπορεί επομένως να απο-
κλειστεί. Στην άποψη αυτή συνηγορεί η απου-
σία ευρημάτων των αρχαϊκών και των πρώι-
μων κλασικών χρόνων, αλλά και η εύρεση ει-
δώλιου Πανός στο σπήλαιο.

Εικ. 10: α) Ερμαϊκή στήλη. β) Όρθια μισοφόρος νεα-
ρή μορφή. γ) Ειδώλιο Πανός με σύριγγα.

Εικ. 11. Χείλος και βάση λουτροφόρων.

⁶ Τα νομίσματα βρίσκονται για συντήρηση στο Νομι-
σματικό Μουσείο.

Για τους μεταγενέστερους χρόνους η παρουσία αρκετής χρηστικής κεραμικής (εικ. 12) συνδέεται πιθανότατα με την αλλαγή της χρήσης του σπηλαιού από χώρο λατρείας σε χώρο εποχιακής ή περιστασιακής κατοίκησης και χρήσης, που φθάνει έως τη σύγχρονη εποχή.

Εικ. 12. Ενσφράγιση λαβή αμφορέα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Dousougli - Zachos 2002: L'Archéologie des zones montagneuses: Modèles et interconnexions dans le Néolithique de l'Épire et de l'Albanie méridionale, στο G. Touchais - J. Renard (επιμ.), *L'Albanie dans l'Europe Préhistorique*, BCH Suppl. 42, Paris 2002, σ. 111-143.

Greenfield - Fowler 2003: H.J. Greenfield - K. Fowler, Megalo Nisi Galanis and the Secondary Products Revolution in Macedonia, στο E. Kotjabopoulou - Y. Hamilakis - P. Halstead - C.S. Gamble - P. Elefanti (επιμ.), *Zooarchaeology in Greece, Recent Advances*, BSA Studies 9, London 2003, σ. 133-143.

Halstead 1996: P. Halstead, Pastoralism or Household Herding? Problems of Scale and Specialization in Early Greek Animal Husbandry, *WorldA* 28,1 (1996), σ. 20-42.

Κακαβογιάννη 2003: Ό. Κακαβογιάννη (επιμ.), *Αρχαιολογικές έρευνες στην Μερέντα Μακροπούλου*, Αθήνα 2003.

Karali 1999: L. Karali, *Shells in Aegean Prehistory*, BAR International Series 761, Archaeopress, Oxford 1999.

Καραλή 2005: Α. Καραλή, *Περιβαλλοντική Αρχαιολογία*, Αθήνα 2005.

Karali - Ghioni, υπό έκδοση: L. Karali - M. Ghioni, Interpretation of the Archaeological Material, Originated from Prehistoric Caves: the Greek Caves, στο F. Mavridis - J. Jensen (επιμ.),

Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece and Adjacent Areas, Monograph of the Danish Institute at Athens.

Karali - Mavridis 2005: L. Karali - F. Mavridis, Excavations at Lion's Cave, Hymettos, Athens, Greece, *Bulletin of the Aegean Society of Japan* 19 (2005), σ. 1-10.

Karali - Mavridis - Kormazopoulou 2005: L. Karali - F. Mavridis - L. Kormazopoulou, Cultural Landscapes during the Late and Final Neolithic of the Aegean. A Case Study from Leontari Cave, Mt Hymettos, Athens, Greece, *Antiquity* 79, March 2005, σ. 303. (<http://antiquity.ac.uk/Proj.Gall/mavridis/index.>)

Καραλή - Μαυρίδης - Κορμαζοπούλου, υπό έκδοση: Α. Καραλή - Φ. Μαυρίδης - Α. Κορμαζοπούλου, Σπήλαιο Λεονταρίου Υμηττού Αττικής, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρονικά (υπό έκδοση).

Mavridis 2005: F. Mavridis, The Neolithic Site of Pangali, Mt Varassova Aetolias and the LNIB Phase in the Aegean: Social Transformations and Changing Ideologies, στο S. Dietz - I. Moschos (επιμ.), *Chalkis Aetolias*, Part I, *The Prehistoric Phases*. Part II, *The Neolithic Remains at Pangali*, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 7, Aarhus University Press 2005, σ. 117-139, 222-229.

Mavridis, υπό έκδοση: F. Mavridis, Pottery of the Late Neolithic with Painted and Burnished Decoration from the Cave of Gioura, North-

- ern Sporadhes, Greece, στο A. Sampson (επιμ.), *The Cyclops Cave on the Island of Youra, Greece, Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean Basin*, τ. 1. *Intra Site Analysis, Local Industries and Regional Site Distribution*, INSTAP Monograph Series, New York.
- Μαυρίδης, υπό έκδοση: Φ. Μαυρίδης, Ανώνυμο σπήλαιο Σχιιστού Κεραταινίου: Η περίπτωση ενός τοπίου του «κάτω κόσμου» στην Προϊστορία της Αττικής. Προκαταρκτικά στοιχεία, Β' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, 30 Ιουνίου - 2 Ιουλίου 2006.
- Sampson - Facorellis - Maniatis 1999: A. Sampson - G. Facorellis - I. Maniatis, New Evidence for the Cave Occupation during the Late Neolithic Period in Greece, *Actes du Colloque "C14 et Archéologie"*, Lyon 6-10 Avril 1998, *Revue d'Archéometrie Suppl. 1999 et Soc. Préhist. Fr. Mémoire n. 26*, Lyon 1999, σ. 279-286.
- Vanderpool 1967: F. Vanderpool, Pan in Paiania, a Note on Lines 407-409 of Menander's *Dyskolos*, *AJA* 71 (1967), σ. 309-311.
- Wickens 1986: J. Wickens, The Archaeology and History of Cave Use in Attica, Greece from Prehistoric through Late Roman Times, PhD thesis, Indiana University 1986, Ann Arbor, University Microfilms.
- Χατζηλαζαρίδης 1979: Λ. Χατζηλαζαρίδης, Καρστικά φαινόμενα του Κορακοβουνίου Υμηττού Αττικής, *Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* 16 (1979), σ. 50-76.

THE LION CAVE ON MOUNT HYMETTOS. A ROCKY, MOUNTAINOUS ENVIRONMENT. PRELIMINARY EVIDENCE FOR THE INVESTIGATION IN 2003-2005

LILIAN KARALI - FANIS MAVRIDIS - LINA KORMAZOPOULOU

The Lion cave excavations began in 2003 as a joint project of the Ephorate of Palaeoanthropology-Spelaology of South Greece and the Department of History and Archaeology of the University of Athens. The site is situated on the east slope of mount Hymettos in Attica and has an outstanding view of the Mesogaea plain. The cave consists of a single chamber divided into two main parts with some rock decoration. Of the excavated areas only trenches A and ΣΤ have reached a considerable depth of undisturbed stratigraphy in the deposit layers: in most other cases excavation ceased due to the large amount of fallen rocks and stalagmitic crusts present just below surface deposits.

Surface layers produced mixed material belonging mostly to the Classical, Hellenistic, Roman, Post-Roman and modern use of the cave. Several figurines and sherds of the classical period indicate that the cave – mainly the inner chamber – was then used as a shrine, probably devoted to Pan. The material is very fragmentary and also includes some metal tools and coins.

The main use of the cave, though, is dated to the Neolithic period. The upper layers date to the so called LNIIb-IIa phase with characteristic pottery categories such as incised, burnished and coarse wares and a few rolled rim bowls as well as red slipped and burnished sherds, horn and various others lugs and handles. Further below, matt-painted ware, dominate the assemblage. The bichrome variety is found together with other categories of material such as chipped and ground stone, bone tools, a few sea shells and a fair amount of animal bones. This phase probably dates to the LNI phase, while some ceramic elements from the deepest levels of trench A seem to go back to the beginning of the LN. The cave was therefore used during parts of the 5th and 4th millennia BC (radio-carbon dates are not yet available). It should be mentioned that several stone and clay figurines were found in trench A under “floors” of stones, with most of the material almost *in situ*, a specific depositional practice which seems to continue in the adjacent trench ΣΤ indicating a repeated pattern of space use which is of special interest.

ΑΣΤΕΡΙΑ ΓΛΥΦΑΔΑΣ. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΑΚΤΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Η θέση Αστέρια στη Γλυφάδα Αττικής καταλαμβάνει το βόρειο ήμισυ περίπου της χερσονήσου Πούντα, η οποία βρίσκεται στα όρια των Δήμων Γλυφάδας και Βούλας και εκτείνεται μεταξύ της παραλιακής λεωφόρου Ποσειδώνος και της ακτής του Σαρωνικού (εικ. 1). Στο νότιο τμήμα της χερσονήσου βρίσκονται οι εγκαταστάσεις ΠΙΚΠΑ του Δήμου Βούλας, περιορισμένης έκτασης. Η χερσόνησος, πάντως, σε όλη σχεδόν την έκτασή της, λόγω των ήπιων έως τώρα χρήσεων, διατηρεί σχεδόν αναλλοίωτη την αρχική της φυσιογνωμία, η οποία προσδιορίζεται από τα μοναδικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πολύπαθου και δυσεύρετου πλέον αττικού τοπίου: βραχώδεις δαντελωτές ακτές με μικρούς όρμους αμμουδιάς κατά διαστήματα και στη στεριά χαμηλή θαμνώδης βλάστηση με αραιό πευκοδάσος κατά τόπους (εικ. 2).

Αυτή η εικόνα καταγράφηκε το 1997 στην εισήγηση της Υπηρεσίας μας προς τον Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας, για την προστασία της περιοχής στο πλαίσιο του τότε σχεδιασμού των ακτών του Σαρωνικού από το Φάληρο έως την Αγία Μαρίνα Κορωπίου.

¹ Δ. Θεοχάρης, *AM 71* (1956), σ. 1. Κ.Θ. Συριόπουλος, *Η προϊστορική κατοίκηση της Ελλάδος και η γένεσις του Ελληνικού Έθνους*, Αθήναι 1994, σ. 191, 414.

² G. Mylonas, *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*, Princeton, New Jersey 1959.

Με το ίδιο σκεπτικό το 1998, στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού, ανακαίνισης αλλά και επέκτασης των λουτρικών και των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων του συγκροτήματος «ΑΣΤΕΡΙΑ» από την εκμισθώτρια εταιρεία «ΕΣΤΡΕΛΙΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ Α.Ε.», εμμείναμε στις απόψεις μας ως προς την ανάγκη προστασίας του συγκεκριμένου χώρου, επειδή, εκτός του φυσικού του κάλλους και ενός ΠΕ τάφου που είχε ανασκάψει ο Δ. Θεοχάρης στο νότιο τμήμα της χερσονήσου¹, είχαμε την πεποίθηση ότι στη θέση αυτή υπάρχει ΠΕ εγκατάσταση, κατ' αναλογία των αντίστοιχων εγκαταστάσεων στις χερσονήσους του Αγίου Κοσμά² βόρεια, της Βουλιαγμένης³ και της Αγίας Μαρίνας⁴ νότια.

Οι υποψίες μας επιβεβαιώθηκαν, όταν τον Αύγουστο του 1998, ύστερα από δοκιμαστική έρευνα, εντοπίστηκαν αρχαία, και μάλιστα προϊστορικά, σε δύο τομείς (Α και Δ) του συγκεκριμένου χώρου.

Στη συνέχεια άρχισε ανασκαφική έρευνα και στους δύο τομείς, η οποία αρχικά διεξήχθη σε δύο φάσεις με δαπάνη της «ΕΣΤΡΕΛΙΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ Α.Ε.» και την κατά διαστή-

³ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λ. Βουλιαγμένη (Μ.Χ. Παρασκευαΐδης). F. Schachermeyr, *Forschungsbericht zur Ägäischen Frühzeit 1957-1960*, *AA* 1962, σ. 190-191, 211.

⁴ Α. Σάμψων, Προϊστορικός συνοικισμός παρά την Αγία Μαρίνα Βαρκάκης, *AA* IX, 2 (1976), σ. 170-180.

ματα συμμετοχή εργατοτεχνιτών της Β' και τώρα ΚΣΤ' ΕΠΚΑ. Παράλληλα με την ανασκαφή πραγματοποιήθηκε και η συντήρηση ενδεικτικής ποσότητας από την κεραμική που βρέθηκε, όλων των ακέρατων αγγείων και μερικών άλλων ευρημάτων⁵.

Στα Αστέρια Γλυφάδας λειτουργούν σήμερα, ύστερα από εργασίες εκσυγχρονισμού και ανάπλασης, η ομώνυμη αμμώδης παραλία, η οποία καταλαμβάνει το βόρειο μυχό της χερσονήσου, καθώς και δύο ανακαινισθέντες χώροι εστίασης και διασκέδασης αντίστοιχα. Παραμένουν ακόμη αναξιοποίητες οι ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις του συγκροτήματος, οι γνωστές καμπάνες των Αστεριών, σχεδιασμένες από τον Δοξιάδη τη δεκαετία του 1950.

Εικ. 1. Χερσόνησος Πούντα (E. Curtius - J.A. Kaupert, *Karten von Attika*, Bl. VIII, Berlin 1882-1890).

Εικ. 2. Ο μικρός όρμος δυτικά του νεκροταφείου.

⁵ Στην πρώτη ανασκαφική περίοδο εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Μ. Φατιά και Στ. Μπανάτος, ο οποίος εκπόνησε και το ανασκαφικό σχέδιο του τομέα Δ. Στη δεύτερη ανασκαφική περίοδο εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Γ. Δασκαλάκη και Ι. Γκουρτζιούμη. Τα ανασκα-

φικά σχέδια και τα σχέδια των ευρημάτων εκπόνησε η Φ. Μαυρίδου. Το κύριο βάρος της συντήρησης ανέλαβε ο Λ. Βαλαμής και συνέβαλαν η Ειρ. Μάλλιου και για μικρό διάστημα η Ε. Ματαλλωτάκη. Τους ευχαριστώ όλους.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Η περιφραγμένη έκταση των 278 στρεμμιάτων που φέρει την ονομασία Αστέρια Γλυφάδας διακρίθηκε σε πέντε τομείς, προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιστημονική καταγραφή των ανασκαφικών εργασιών και ευρημάτων.

Αρχαία, μέχρι στιγμής, έχουν αποκαλυφθεί στον τομέα Α, που καταλαμβάνει το χαμηλό λόφο στο νότιο τμήμα του χώρου, και στον τομέα Δ, που καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα του, ανάμεσα στην ακτή και την παραλιακή λεωφόρο Ποσειδώνος.

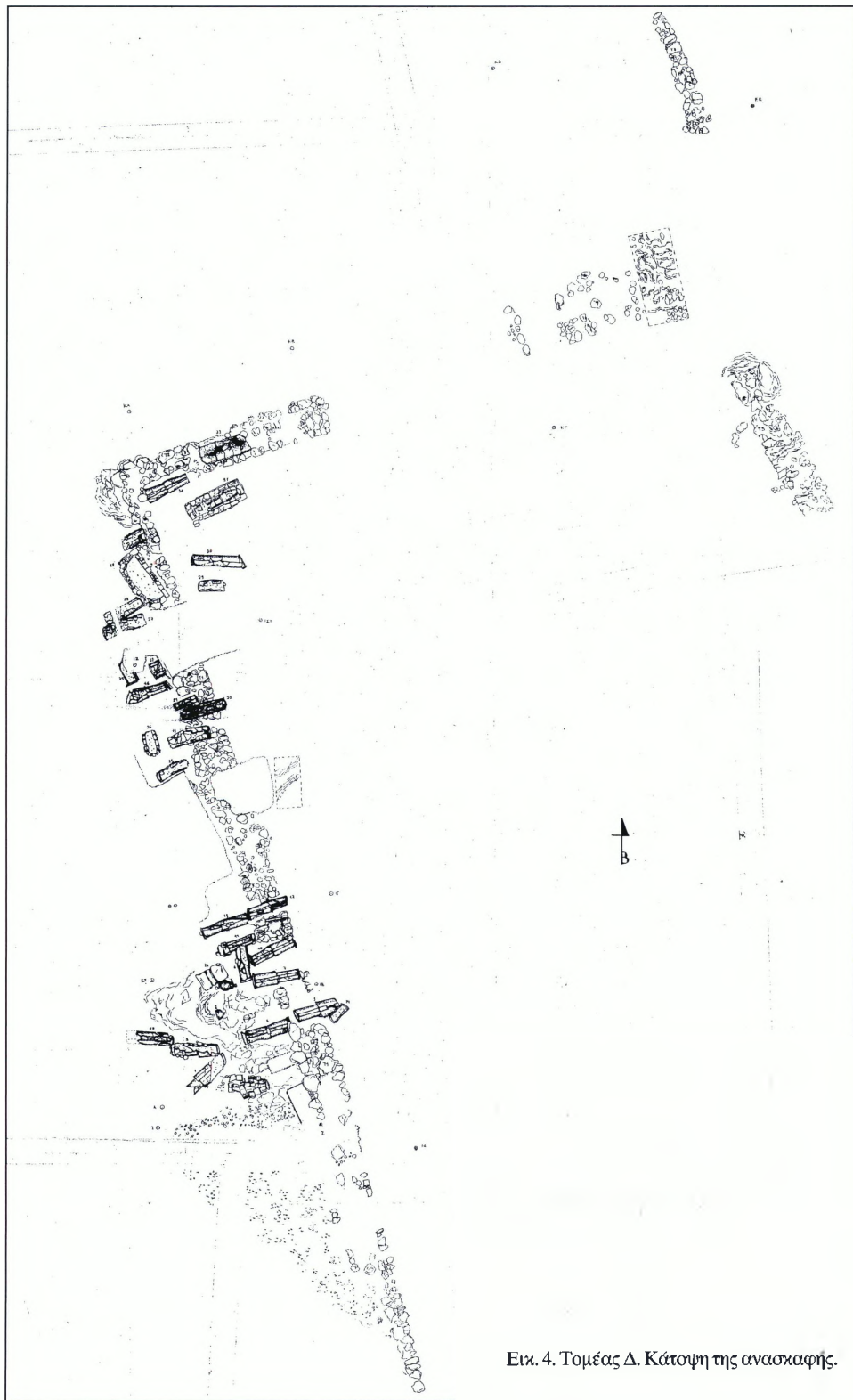
Τομέας Δ. Βρίσκεται σε απόσταση 90 μ. από το κύμα, στην επίπεδη επιφάνεια που αποτελεί συνέχεια της παραλίας και φθάνει έως τη λεωφόρο.

Ο συγκεκριμένος χώρος έχει υποστεί εκτεταμένες παραβιάσεις από τα δίκτυα υποδομής του ξενοδοχειακού συγκροτήματος κατά την περίοδο της οργάνωσής του τη δεκαετία του 1950, αλλά και κατά την περίοδο λειτουργίας του τις επόμενες τέσσερις δεκαετίες. Παρά το πλήθος, πάντως, των καταστροφικών επεμβάσεων και των αναμοχλεύσεων, στη θέση αυτή αποκαλύφθηκε μεγάλος ορθογώνιος περίβολος προϊστορικών χρόνων, οι τοίχοι του οποίου διαταράχθηκαν για πρώτη φορά κατά τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια από την ίδρυση στην ίδια θέση εκτεταμένου νεκροταφείου (εικ. 3-4).

Από τον περίβολο έχουν έλθει στο φως τμήματα των τριών τοίχων του, του δυτικού, του βόρειου και του ανατολικού. Ο δυτικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 44 μ., ο παρά-

Εικ. 3. Τομέας Δ. Προϊστορικός περίβολος και τάφοι ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Ειγ. 4. Τομέας Δ. Κάτοψη της ανασκαφής.

ληλός του ανατολικός τοίχος σώζεται στο χώρο που ανασκάφηκε σε μήκος μόλις 5,50 μ., αλλά φαίνεται ότι συνεχίζεται κάτω από το δυτικό πεζοδρόμιο της λεωφόρου Ποσειδώνος, ενώ ο βόρειος τοίχος, μήκ. 24 μ., γωνιάζει με τους δύο προηγούμενους και κλείνει τον περίβολο από την πλευρά αυτή.

Το πλάτος των τοίχων και ειδικά του δυτικού και του βόρειου είναι 1,70 μ. Έχουν κατασκευαστεί από αργούς λίθους μεγάλου και μέτριου μεγέθους, οι οποίοι έχουν τοποθετηθεί σε δύο εξωτερικές, παράλληλες μεταξύ τους σειρές με εσωτερικό γέμισμα από λιθαράκια και λατύπες⁶. Εδράζονται είτε κατευθείαν στο φυσικό βράχο είτε σε λεπτό στρώμα επίχωσης και σώζονται κατά τόπους σε μέγιστο ύψος 0,55 μ., το οποίο αντιστοιχεί σε τρεις δόμους λίθων. Η ανωδομή των τοίχων πρέπει να ήταν πλίνθινη, όπως δηλώνουν υπολείμματα κόκκινου πηλού που έχουν εισχωρήσει στους δομημένους λίθους με αποτέλεσμα να επηρεάσουν και το χρώμα τους⁷.

Ο σκληρός ασβεστολιθικός βράχος της περιοχής, που αποτελεί την επιφάνεια έδρασης της κατασκευής, βρίσκεται στο ίδιο περίπου επίπεδο με την επιφάνεια της θάλασσας και σε βάθος 0,50-0,70 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Παρόλο που δεν έχει εντοπιστεί η τέταρτη πλευρά του περιβόλου και επομένως δεν γνωρίζουμε τις συνολικές διαστάσεις του, είναι φανερό από τα με-

γέθη που αναφέρθηκαν ότι πρόκειται για μνημειώδη και συγχρόνως ισχυρότατη κατασκευή, ιδρυμένη σε θέση ασφαλείας από την ακτή⁸. Στο εσωτερικό του περιβόλου έχει ερευνηθεί περιορισμένη έκταση, λόγω πρακτικών προβλημάτων. Διαπιστώθηκε, πάντως, ότι ο φυσικός βράχος έχει ισοπεδωθεί και κατά τόπους έχουν διανοιχθεί κυκλικοί λάκκοι ή άλλων σχημάτων λαξεύματα και διαμορφώσεις, που παραπέμπουν σε εργαστηριακή χρήση του χώρου. Η εικόνα της ανεσκαμμένης περιοχής, σε συνδυασμό με σκωρίες που βρέθηκαν στις επιχώσεις, πρέπει να έχουν σχέση με εργασίες επεξεργασίας μεταλλεύματος στη θέση αυτή. Ο συγκεκριμένος χώρος, εξαιτίας της χρήσης του, είχε προφανώς ανάγκη προστασίας, που εξασφαλίστηκε με την κατασκευή του ισχυρού περιβόλου⁹.

Από την εξέταση ενδεικτικών ομάδων κεραμικής προέκυψε ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε από τα μέσα περίπου της 3ης χιλιετίας π.Χ., ενώ ο περίβολος κατασκευάστηκε κατά τη μεταβατική περίοδο από την ΠΕ στη ΜΕ εποχή, εξακολουθώντας να είναι σε χρήση κατά τους πρώτους αιώνες της 2ης χιλιετίας π.Χ. (εικ. 5-6).

Προς το τέλος της 3ης χιλιετίας, λόγω των μεγάλων αναστατώσεων που παρατηρούνται στο Αιγαίο, ιδρύονται ισχυρές οχυρώσεις σε πολλές στρατηγικές, παράκτιες θέσεις του¹⁰. Στο τέλος αυτής της περιόδου με την έντονη

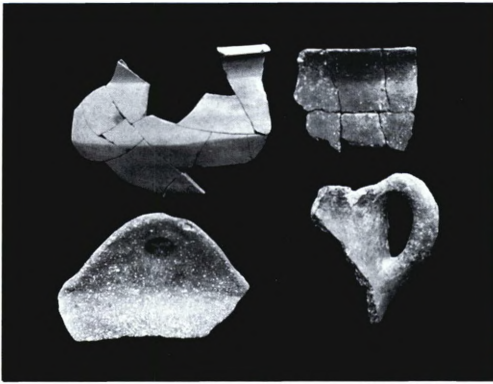
⁶ M. Cosmopoulos, *The Early Bronze 2 in the Aegean*, SIMA 98, Jonsered 1991, σ. 18.

⁷ Ο.π., σ. 26. Α. Ντόβα, Οι φάσεις εξέλιξης του προϊστορικού οικισμού στη Μύρινα Λήμνου, *Αρχοναύτης*, σ. 111, σημ. 31.

⁸ Δ. Θεοχάρης, *Ανασκαφή εν Αραφίνη*, ΠΑΕ 1952, σ. 135.

⁹ Cosmopoulos, ό.π., σ. 23.

¹⁰ Την περίοδο αυτή άλλοι οικισμοί εγκαταλείφθηκαν, άλλοι ιδρύθηκαν και άλλοι οχυρώθηκαν σε μικρή ή μεγάλη κλίμακα, όπως: Ασκηταριό και Ραφήνα Ατικής, Κύνθος Δήλου, Πάνορμος Νάξου, Παλαμάρι Σκύρου, Καστρί Σύρου, Λιμάν Τεπέ στα ανατολικά παράλια του Αιγαίου κ.ά. Για γενικές παρατηρήσεις, βλ. R.L.N. Barber, *Οι Κυκλάδες στην Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα 1994, σ. 139-146.

Εικ. 5. Θραύσματα ΜΕ αγγείων.

Εικ. 6. Τμήμα μελιακού σαύφου.

κινητικότητα, φαίνεται ότι κατασκευάστηκε ο ισχυρότατος ορθογώνιος περιβόλος στο βόρειο μυχό της χερσονήσου Πούντα, με στόχο την προστασία των μεταλλευτικών δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνταν στο συγκεκριμένο χώρο. Οικοδομικά κατάλοιπα εντός του περιβόλου δεν έχουν αποκαλυφθεί έως τώρα. Τα μόνα οικιστικά στοιχεία που ήλθαν στο φως είναι η αποσπασματική γωνία ενός κτιρίου εκτός του περιβόλου και σε απόσταση 3 μ. βορειοανατολικά του.

Κατά τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, εντός και εκτός του περιβόλου αλλά και επί των τοίχων του, ιδρύθηκε νεκροταφείο με τάφους διαφόρων τύπων. Οι λίθοι των τοίχων του περιβόλου, μάλιστα, έχουν χρησιμοποιηθεί για να συγκρατήσουν τις κεραμίδες ή τους ορθοστάτες ορισμένων τάφων. Έχουν αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής 30 κεραμοσκεπείς τάφοι, τέσσερις λακκοειδείς, τέσσερις κεραμοκτιστοι, δύο εγχυτρισμοί και δύο κιβωτιόσχημοι. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι φαίνεται ότι είναι κατασκευές προϊστορικής εποχής που ξαναχρησιμοποιήθηκαν στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Στους τάφους βρέθηκαν από ένας έως δύο σκελετοί από ταυτόχρονο ενταφιασμό και σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκαν και

Εικ. 7. Αμφιπρόσωπο γυάλινο μυροδοχείο (5ος αι. μ.Χ.).

παραμερισμένα οστά από προηγούμενες χρήσεις. Λίγα κτερίσματα (4ου-6ου αι. μ.Χ.), όπως πήλινα αγγεία και δύο γυάλινα (εικ. 7-8), χάλκινα νομίσματα και χάλκινες περόνες είχαν συνοδεύσει τους νεκρούς των τάφων. Σημαντικό εύρημα του υστερορωμαϊκού νεκροταφείου υπήρξαν τα σπαράγματα από μάλλινο ύφασμα (εικ. 9), που διασώθηκαν στην

Εικ. 8. Αγγεία από τους υστερορωμαϊκούς τάφους.

Εικ. 9. Ορυκτοποιημένο σπάραγμα μάλλινου υφάσματος στην επιφάνεια καλυπτήριας κεραμίδας.

εσωτερική επιφάνεια μιας καλυπτήριας κεραμίδας¹¹.

¹¹ Τη μελέτη του υφάσματος ανέλαβαν η Γ. Σπαντιδάκη (Κέντρο Έρευνας και Συντήρησης Αρχαιολογικού Υφάσματος) και ο Ch. Moulhérat (Centre de recherche et de restauration de musées de France) οι οποίοι μας επεσήμαναν ότι πρόκειται για το πρώτο διαπιστωμένο σπάραγμα ορυκτοποιημένου μάλλινου υφάσματος στον ελλαδικό χώρο.

¹² Α. Κεραμιόπουλος, Ανασκαφαί εν Αιξωνή Αττικής, *ΠΑΕ* 1919, σ. 32-46.

¹³ Α. Ορλάνδος, *ΗΑΑ* 1930, σ. 258-265. Γ. Σωτηρίου, *ΑΕ* 1929, σ. 186. Α.Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, *Αιξωνή*, Α', 1950-1951, σ. 135-136.

Το σύνολο των τάφων παραπέμπει σε παράκτιο οικισμό της εποχής αυτής¹² που θα είχε σχέση και με την παλαιохριστιανική βασιλική της Γλυφάδας, τα ερείπια της οποίας διατηρούνται ορατά στη βόρεια πλευρά της θέσης Αστέρια, έξω από την περιφράξη¹³.

Τομέας Α. Στη δυτική πλαγιά του χαμηλού λόφου που βρίσκεται στο νότιο άκρο της περιοχής Αστέρια εντοπίστηκε και ανασκάπτεται εκτεταμένο νεκροταφείο ΠΕ περιόδου (εικ. 10)¹⁴. Ο λόφος ανατολικά καταλήγει ομαλά πριν από τη Λεωφόρο Ποσειδώνος, πέραν της οποίας βρίσκεται η θέση του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Αλυκής Γλυφάδας ή Βούλας¹⁵. Δυτικά, με αρκετά έντονη κλίση,

¹⁴ Πρόκειται για το δεύτερο κατά σειρά νεκροταφείο αυτής της εποχής στη δυτική ακτή της Αττικής, μετά το νεκροταφείο του Αγίου Κοσμά, και το τρίτο της Αττικής, μετά και το νεκροταφείο στο Τσέπι Μαραθώνος.

¹⁵ Ι. Παπαδημητρίου, Μυκηναϊκοί τάφοι Αλυκής Γλυφάδας, *ΠΑΕ* 1954, σ. 72-88· 1955, σ. 78-99· 1957, σ. 29-34. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *Το προϊστορικό νεκροταφείο Αλυκής Βούλας* (αδημ. διδ. διατριβή), 1988. Α. Πατριανάκου-Ηλιάκη, *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, σ. 69-71. Ε. Γιαννοπούλου-Κονσολάκη, *Γλυφάδα, Ιστορικό παρελθόν και μνημεία*. Αθήνα 1990, σ. 45-69.

Εικ. 10. Τομέας Α. Μερική άποψη του ΠΕ νεκροταφείου από Α.

καταλήγει στον τελευταίο ορμίσκο της περιοχής Αστέρια¹⁶, ο οποίος εν μέρει ανήκει και στο ΠΙΚΠΑ.

Η δυτική πλευρά του νεκροταφείου ορίζεται από μεγάλο περιβόλο τεθλασμένης πορείας, που έχει διαμορφωθεί σε άνδηρα, ακολουθώντας το φυσικό ανάγλυφο του λόφου¹⁷. Από τον περιβόλο έχουν αποκαλυφθεί τέσσερις τοίχοι-σκέλη, που συνδέονται μεταξύ τους, σχηματίζοντας ανά δύο ορθή γωνία. Το βόρειο σκέλος, με κατεύθυνση Β.-Ν., έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 41 μ. και γωνιάζει με

το επόμενο σκέλος, που έχει μήκος 14 μ. και κατεύθυνση Α.-Δ. Ακολουθεί ο κεντρικός τοίχος, με μήκος 22 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν., που γωνιάζει με το τελευταίο σκέλος του περιβόλου, το οποίο έχει αποκαλυφθεί έως τώρα σε μήκος 8 μ. και έχει κατεύθυνση Α.-Δ.

Οι τοίχοι, πλ. 0,40-0,45 μ., έχουν κατασκευαστεί από αργούς λίθους, οι οποίοι είτε σχηματίζουν κατά τόπους δύο εξωτερικές, παράλληλες μεταξύ τους σειρές με εσωτερικό γέμισμα από λιθαράκια, λατύπες και χώμα είτε είναι λίθοι μεγαλύτερου μεγέθους που

¹⁶ Λόγω της στρατηγικής θέσης που κατέχει ο λόφος σε σχέση με το λιμάνι του Πειραιά και το αεροδρόμιο του Ελληνικού, οι Γερμανοί κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο έσκαψαν σήραγγα δεκάδων μέτρων, διπλής εξό-

δου και δημιούργησαν υπόγειες εγκαταστάσεις κατόπτευσης της περιοχής, εξαιρετικού ενδιαφέροντος.

¹⁷ Chr. Doumas, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, Göteborg 1977, σ. 29-30.

καταλαμβάνουν ανά δύο ή ένας όλο το πλάτος του τοίχου. Κατά τόπους παρατηρούνται και μεγάλοι πλακοειδείς λίθοι, όρθια τοποθετημένοι. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος από 0,25 έως 0,45 μ., που αντιστοιχεί σε ορισμένα σημεία σε τρεις ή τέσσερις δόμους λίθων. Από τη μορφή των τοίχων προκύπτει ότι ο περιβόλος δεν κατασκευάστηκε ταυτόχρονα σε όλο του το μήκος. Ενώ το βόρειο σκέλος του έχει την τοιχοδομία που αναφέρθηκε, στο κεντρικό τμήμα του παρατηρείται κατά τόπους η μέθοδος της ιχθυάκανθας. Το τμήμα αυτό του περιβόλου εδράζεται πάνω σε προϋπάρχοντα τάφο του νεκροταφείου (εικ. 11). Σε ψηλότερο επίπεδο του λόφου και σε απόσταση 30 μ. βορειοανατολικά του περιβόλου τεθλασμένης πορείας, έχει αποκαλυφθεί τοίχος αμελούς κατασκευής, μάλλον αναλημματικού χαρακτήρα, σε μήκος 12 μ. και με κατεύθυνση Β.-Ν. Στο ίδιο περίπου υψομετρικό επίπεδο του λόφου έχει αποκαλυφθεί και η υποθεμελίωση ενός άλλου τοίχου, που έχει δημιουργηθεί από τριμμένη λατύπη, καλά στρωμένη και πακτωμένη, πλ. 0,50-0,70 μ. και κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ.

Η επίχωση στη δυτική πλαγιά του λόφου είναι πολύ λεπτή και αποτελείται από το επιφανειακό στρώμα, πάχ. 0,15 μ. κατά μέσον όρο, και χαμηλότερα το προϊστορικό, πάχ. 0,15-0,30 μ. Στην επιφάνειά του το προϊστορικό στρώμα περιέχει λιγοστά μυκηναϊκά και μεσοελλαδικά όστρακα, ενώ χαμηλότερα η κεραμική είναι αμιγώς πρωτοελλαδική.

Προς το παρόν έχουν αποκαλυφθεί τάφοι σε τρία διαφορετικά υψομετρικά επίπεδα,

Εικ. 11. Κεντρικό τμήμα ΠΕ περιβόλου.

από τα οποία επιλέξαμε και ερευνήσαμε ενδεικτικά μικρό αριθμό τάφων, προκειμένου να αποκομίσουμε πληροφορίες, απαραίτητες για την οργάνωση της περαιτέρω ανασκαφικής έρευνας του νεκροταφείου.

Οι πρώτοι τάφοι διαπιστώθηκαν εντός του χώρου που ορίζει το κεντρικό τμήμα του μεγάλου περιβόλου (εικ. 12). Πρόκειται για μια μικρή, προς το παρόν, συστάδα τριών τάφων (τ. 4-6), που έχουν διανοιχθεί ο ένας δίπλα στον άλλο με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ.¹⁸ Κάθε τάφος οριοθετείται στην επιφάνεια από έναν τετράπλευρο ατομικό περιβόλο, κατασκευασμένο από μονή ή διπλή ή και τριπλή σειρά λίθων, που εδράζονται είτε πάνω στην κάλυψη των τάφων είτε στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο της περιοχής, από τον οποίο δύσκολα διακρίνονται¹⁹. Η κάλυψη των τάφων εξασφαλίζεται από μεγάλες και βαριές πλάκες, που έχουν αποσπαστεί από τον ίδιο χώρο του νεκροταφείου.

Στο εσωτερικό των ατομικών περιβόλων

¹⁸ Ο.π., σ. 34. Cosmopoulos, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 30 κ.ε.

¹⁹ Μ. Παντελίδου-Γκόφα, ΠΑΕ 1997, σ. 41 κ.ε.

Εικ. 12. Συστάδα τριών τάφων.

διαπιστώνονται διαφόρων τύπων λίθινες κατασκευές, που πρέπει να έχουν σχέση με τη σήμανση των τάφων ή και με ταφικές τελετουργίες. Η μία πλευρά των ατομικών περιβόλων παραμένει ανοικτή, καθότι αντιστοιχεί στην πλευρά που βρίσκεται η είσοδος του τάφου, χωρίς όμως να υπάρχουν ενδείξεις στροφής του περιβόλου προς το εσωτερικό του τάφου, όπως έχει παρατηρηθεί στους τάφους του νεκροταφείου στο Τσέπι Μαραθώνος²⁰. Στην πλευρά αυτή παρατηρείται επί του βράχου στενό και αβαθές λάξευμα με κλίση προς τη θύρα του τάφου, η οποία σφραγίζεται με μία όρθια πλάκα μεταξύ δύο πλευρικών, εκφορικά τοποθετημένων πλακών. Το λάξευμα αυτό αντιστοιχεί σε υποτυπώδη

δρόμο, το χείλος του οποίου κατά περίπτωση οριοθετείται από μικρούς λίθους που δημιουργούν μια πεταλόσχημη λίθινη κατασκευή (εικ. 13)²¹. Όλες αυτές οι κατασκευές, πάντως, γύρω και πάνω στους τάφους δείχνουν ιδιαίτερη επιμέλεια και αρκετή φαντασία. Όπως φαίνεται και στην εικ. 13, η κατασκευή του ατομικού περιβόλου, της κυκλικής εξέδρας και της πεταλόσχημης κατασκευής στο

²⁰ Μ. Παντελίδου-Γκόφα, *ΠΑΕ* 1999, σ. 36, εικ. 2, σ. 39, εικ. 4.

²¹ Στα νεκροταφεία Αγίου Κοσμά και Τσέπι Μαραθώνος αντίστοιχα, χαρακτηρίζεται ως πρόθυρον.

Εικ. 13. Λίθινες κατασκευές επάνω στην κάλυψη του τάφου 6.

χειλος του προθύρου προϋποθέτει προσεκτική επιλογή των κατάλληλων λίθων και επιμελημένη εργασία²².

Βόρεια της συστάδας των τριών τάφων εντοπίστηκε άλλη συστάδα πέντε τάφων (τ. 7-11), από τους οποίους ερευνήθηκαν οι δύο (τ. 11 και 7). Ο τάφος 11 είναι κιβωτιόσχημος τετραπλευρος, με τα τοιχώματα λαξευμένα χαμηλά και κτιστά ψηλότερα. Βρέθηκε πλήρης επιχώσεων, χωρίς κάλυψη και περιείχε τα οστά τριών τουλάχιστον ατόμων, τα οποία κάλυπταν όλο το χώρο του τάφου και ιδιαίτερα την ανατολική στενή πλευρά του. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν μικρογραφικά αγγεία, θαλάσσια όστρεα και ένα πυτύοσχημο κυκλαδικό ειδώλιο της ΠΕ Ι περιόδου.

Οι υπόλοιποι τάφοι της συστάδας έχουν διαφορετική μορφή. Καλύπτονται από μία βαριά, ογκώδη πλάκα και αποτελούνται από κυκλικό ή ωοειδή θάλαμο λαξευμένο στο φυ-

σικό βράχο, διαμ. 1 μ. περίπου και βάρθ. 1 μ. επίσης. Σε μερικούς τάφους εκτός του κύριου θαλάμου παρατηρείται και παράπλευρος ρηχός λάκκος, επίσης λαξευμένος στο φυσικό βράχο²³.

Από τους τάφους αυτούς ερευνήθηκε και ο τάφος 7, εντός του οποίου δεν διαπιστώθηκε ταφή κατά χώραν, αλλά τα κρανία και τα μεγάλα οστά τουλάχιστον τριών ατόμων, παραμερισμένα κοντά στο ανατολικό τοίχωμα του θαλάμου μαζί με λιγοστά κτερίσματα. Με αυτό τον τρόπο είχε εξασφαλιστεί ο απαιτούμενος χώρος για την επόμενη ταφή, αμέσως μπροστά στο άνοιγμα της εισόδου.

Παρατηρούμε, τέλος, ότι οι τάφοι που αναφέραμε βρίσκονται στο ίδιο υψομετρικό επίπεδο της πλαγιάς του λόφου και οι θύρες τους είναι στραμμένες προς Ν., προς την ανοιχτή θάλασσα δηλαδή και όχι προς τη θέση που βρίσκεται ο μικρός όρμος.

Προχωρώντας ψηλότερα στην πλαγιά, περί τα 20 μ. ανατολικότερα των δύο πρώτων συστάδων, εντοπίστηκαν και άλλοι τάφοι ή σειρές λίθων που ανήκουν σε ατομικούς περιβόλους τάφων, από τους οποίους ανασκάφηκαν ένας λαξευτός θαλαμωτός τάφος (τ. 2) κυκλικού σχήματος με υποτυπώδη δρόμο, χωρίς καλυπτήρια πλάκα (εικ. 14), και ένας τραπεζιόσχημος κιβωτιόσχημος τάφος (τ. 1) (εικ. 15), επίσης χωρίς κάλυψη. Διαπιστώθηκε ότι και οι τάφοι αυτοί είχαν χρησιμοποιηθεί πολλές φορές, σύμφωνα με τη συνήθη πρακτική της εποχής. Στον τραπεζιόσχημο τάφο (τ. 1) εντοπίστηκε μπροστά στην είσοδο

²² Κατασκευές διαφόρων τύπων και σχημάτων από πέτρες, βότσαλα και άλλα υλικά παρατηρούνται συχνά

και στους τάφους των σύγχρονων νεκροταφείων.

²³ Mylonas, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 64-66.

Εικ. 14. Λαξευτός τάφος 2.

Εικ. 15. Κιβωτιόσχημος τάφος 1.

ο σκελετός της τελευταίας ταφής κατά χώραν, σε στάση έντονα συνεσταλμένη. Διαπιστώθηκε, επίσης, ότι εντός του θαλάμου δεν φυλάσσονταν όλα τα οστά των προγενέστερων ταφών που πρέπει να πλησιάζουν τις 20, αλλά είχαν επλεγεγείτα μεγάλα οστά και οπωσδήποτε τα κρανία, μερικά από τα οποία μάλιστα βρέθηκαν τοποθετημένα στην κορυφή του παραμερισμένου σωρού²⁴. Ανάμεσα στα παραμερισμένα οστά του τάφου 1 βρέθηκαν λίγα αγγεία, ο αριθμός των οποίων είναι δυσανάλογα μικρός σε σχέση με τον αριθμό των νεκρών που έχουν ταφεί στον τάφο αυτό²⁵.

Αμέσως βορειοανατολικά του τάφου 1 εντοπίστηκε και μερικώς ανασκάφηκε αβαθής λάκκος, σχεδόν κυκλικού σχήματος, με διάμετρο 10 μ. περίπου.

Ο λάκκος αυτός αποτελεί φυσική βάθυνση του βράχου, ο οποίος σε ορισμένα σημεία έχει λαξευτεί και διαμορφωθεί τεχνητά για να δεχθεί πλήθος αγγείων που βρέθηκαν θραυσμένα κατά χώραν και άφθονα όστρακα ανά-

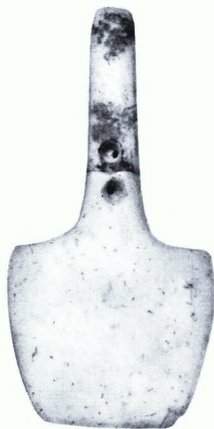

Εικ. 16. Λάκκος. Αγγεία και όστρακα κατά χώραν.

μεσα σε στρώμα από λιθολόγημα και ελάχιστο χώμα (εικ. 16). Το στρώμα με την άφθονη κεραμική έχει πάχος 0,50 μ. αλλά δεν έχει ανασκαφεί σε όλη του την έκταση. Υπολογίζεται, πάντως, ότι από το χώρο που έχει ερευνηθεί τα αγγεία που θα προκύψουν μετά τη συντήρηση θα ξεπεράσουν τα 250. Εκτός από τα αγγεία εντός του λάκκου βρέθηκαν πολλές λεπίδες και απολείσματα οψιανού, κα-

²⁴ Τη μελέτη του ανθρώπινου σκελετικού υλικού έχει αναλάβει ο αναπληρωτής καθηγητής Φυσικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Θ. Πίτσιος, με ομάδα συνεργατών του, διαφόρων ειδικοτήτων.

²⁵ Το ίδιο έχει διαπιστωθεί και στα άλλα δύο ΠΕ νεκροταφεία της Αττικής. Τα πτερίσματα εντός των τάφων είναι λιγοστά.

Εικ. 17. Πτυόσχημο ειδώλιο Πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου.

θώς και δύο σχηματικά κυκλαδικά ειδώλια (εικ. 17), όλα ευρήματα ενός κλειστού συνόλου. Παντελώς απουσιάζουν τα οστά. Τα αγγεία είναι μικρού, κυρίως, αλλά και μέτριου μεγέθους και εκπροσωπούν τα γνωστά σχήματα της ΠΕ Ι περιόδου, όπως φιάλες, μόνωτα κύπελλα, αλλά και σφαιρικές πυξίδες με κυκλαδικά χαρακτηριστικά (εικ. 18-19).

Γενικώς, πρόκειται για χειροποίητη, κυρίως σιλιβωπή κεραμική με έντονες παράλληλες χαραξίες στην επιφάνεια από τη διαδικασία της λείανσης. Τα επιχρίσματα και ο πηλός παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις ως προς

την εμφάνιση και τη μηχανική αντοχή, εξαιτίας προφανώς της ανομοιογενούς όπτησης σε ανοικτή πυρά. Η κατάσταση διατήρησης των αγγείων, σχεδόν στο σύνολό τους, είναι κακή και η σταθεροποίησή τους δύσκολη. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις των συντηρητών, τα ακέραια και τα θραυσμένα αγγεία πρέπει να είχαν παραμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες.

Η διαπίστωση αυτή και το πλήθος των ευρημάτων συνηγορούν στην ερημνεία του λάκκου ως ενός ανοικτού τόπου απόθεσης αγγείων, αλλά και μικρού αριθμού άλλων μικροαντικειμένων, προφανώς στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών από τους οικείους των νεκρών (εικ. 19). Η χρήση και το περιεχόμενο του λάκκου μπορούν να συγκριθούν με τον αποθέτη του ΠΕ νεκροταφείου στο Τσέπι Μαραθώνος²⁶, με το υλικό που βρέθηκε στην Area V του αντίστοιχου νεκροταφείου στον Άγιο Κοσμά²⁷, αλλά και με παρόμοιες περιπτώσεις σε νεκροταφεία των Κυκλάδων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού²⁸.

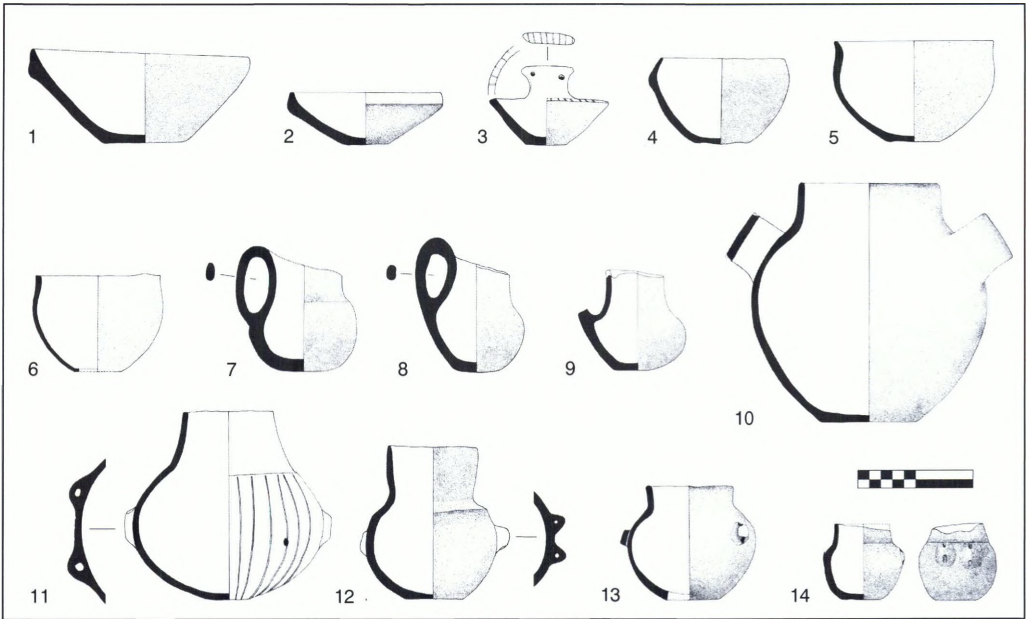
Ο λάκκος του ΠΕ νεκροταφείου στα Αστέρια Γλυφάδας πρέπει να έχει σχέση με τους τάφους των ψηλότερων ανδρών της πλαγιάς, που φαίνεται ότι είναι πρωιμότεροι από τους περισσότερους τάφους των δυτικών συστάδων, οι οποίες βρίσκονται κοντά στο μεγάλο περίβολο. Όπως αναφέρθηκε και πα-

²⁶ Μ. Παντελίδου-Γκόφα, *ΠΑΕ* 1999, σ. 38-41· 2000, σ. 33-36.

²⁷ Mylonas, *ό.π.* (υποσημ. 2), σ. 106, εικ. 110.

²⁸ Ευχαριστώ την κ. Μ. Παντελίδου που έθεσε στη διάθεσή μου το περιεχόμενο σχετικής της ομιλίας, όπου εκτός των παραπάνω συγκρίσιμων ευρημάτων προσθέ-

τει εύρημα του Τσούντα στο Κάτω Ακρωτήριο της Αμοργού, που συμπληρώθηκε από έρευνα της Λ. Μαραγκού, παρόμοιο εύρημα από την ανασκαφή του Χρ. Ντούμα στο νεκροταφείο των Αγίων Αναργύρων Νάξου και την ειδική περίπτωση στον Κάβο Δασκαλειού της Κέρου.

Εικ. 18. Σχηματολόγιο αγγείων του λάκκου.

ραπάνω, το κεντρικό σκέλος του περιβόλου, το οποίο οριζεί τις δυτικές συστάδες των τάφων, εδράζεται σε προϋπάρχοντα τάφο και επιπλέον οι λίθοι του έχουν τοποθετηθεί σε κάποια σημεία λοξά, κατά το γνωστό σύστημα της ιχθυόκανθας. Τα στοιχεία αυτά παραπέμπουν και σε άλλη, νεότερη φάση του νεκροταφείου, η οποία θα διευκρινιστεί στο άμεσο μέλλον με την πρόοδο της ανασκαφής. Άλλωστε, το στρώμα επίχωσης στη δυτική πλευρά του νεκροταφείου και σε επαφή με τους τοίχους του περιβόλου περιέχει άφθονη κεραμική της ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Η θέση του οικισμού, στον οποίο ανήκε το

συγκεκριμένο νεκροταφείο, προφανώς βρίσκεται σε κάποιο άλλο σημείο του λόφου, όχι μακριά από τους τάφους. Το πλάτωμα της κορυφής πάντως, που την εποχή λειτουργίας του συγκροτήματος «ΑΣΤΕΡΙΑ» είχε μετατραπεί σε υπαίθρια χωματερή, προσφέρεται για την ίδρυση οικισμού²⁹. Δεν αποκλείεται στον οικισμό αυτό να ανήκε και ο ΠΕ τάφος που διαπιστώθηκε στο χώρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Αλυκής. Στην περίπτωση αυτή η ΠΕ εγκατάσταση θα είχε δύο νεκροταφεία, όπως και εκείνη του Αγίου Κοσμά.

Δεν αποκλείεται, επίσης, σε κάποιο σημείο του λόφου να βρίσκεται και ο μυκηναϊκός οι-

²⁹ Ο Δ. Θεοχάρης, όπως καταθέτει σε αναφορά του που έχει καταχωρηθεί στο αρχείο της Β' ΕΠΚΑ, διαπίστωσε στην κορυφή της χερσονήσου Πούντα την ύπαρξη ενός νεολιθικού «συνοικισμού». Στοιχεία από τον οι-

κισμό που είδε ο Θεοχάρης, δεν φαίνονται σήμερα, εξαιτίας της βλάστησης ή της εκτεταμένης συσσώρευσης παντός είδους απορριμμάτων στην κορυφή του λόφου.

Εικ. 19. Αγγεία του λάκκου ΠΕ Ι περιόδου.

κισμός της περιοχής, στον οποίο ανήκε το νεκροταφείο της Αλυκής.

Υπάρχει, τέλος, μεγάλη πιθανότητα στην ίδια θέση να σώζονται και κατάλοιπα του

δήμου της Αιξωνής, των ιστορικών χρόνων³⁰.

Σε όλες αυτές τις υποθέσεις, μόνον οι μελλοντικές ανασκαφές μπορούν να δώσουν απάντηση.

³⁰ Σε πολλά σημεία της βραχώδους ακτής της χερσονήσου Πούντα εντοπίστηκαν θέσεις αρχαίων λατομείων,

στην επιφάνεια των οποίων διατηρούνται τα ίχνη των ορθογώνιων κυβωμάτων που έχουν αποσπαστεί.

**ASTERIA, GLYPHADA. THE FIRST EVIDENCE OF A NEW SETTLEMENT
ON THE WEST COAST OF ATTICA DURING THE EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE**

KONSTANTINA KAZA-PAPAGEORGIOU

An extensive Early Helladic cemetery has been located on the side of a low hill a few metres from the last bay of Asteria, on the Pounta peninsula at Glyphada. It consists of clusters of small chamber tombs with many uses, which were cut into the hard limestone rock and defined on the surface by individual enclosures. A long wall with a zigzag course encloses the cemetery on the side near the sea, from which it is separated by a mere 40 m.

A second prehistoric site was noted at the north-east end of the Asteria sports ground, almost in contact with the adjacent coast road. Three of the walls of a rectangular en-

closure were discovered in this area. Traces of use dating from the Early Helladic period were detected on the bedrock inside the enclosure and in the surrounding area, while the enclosure wall appears to have been constructed in the period transitional from Early Helladic to Middle Helladic, with the aim of protecting the workshop activities within the enclosure.

In the Late Roman period, a cemetery was created on this site, some of its tombs destroying parts of prehistoric walls. The cemetery was presumably associated with the Early Christian basilica of Glyphada.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΛΑΒΟΥΡΑ

Στο πλαίσιο των σωστικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν υπό την εποπτεία της Β' ΕΠΚΑ για την κατασκευή του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου και του Νέου Ιπποδρόμου στη Μερέντα Μαρκοπούλου (αρχαίος δήμος Μυρρινούντος)¹ εντάσσεται και η ανασκαφή μικρής συστάδας ΥΕ θαλαμοειδών τάφων, καθώς και ενός μεταγενέστερου καμινιού. Η συστάδα, που αποτελείται από τέσσερις θαλαμοειδείς τάφους, βρίσκεται στην ανατολική παρειά του Ιπποδρόμου, σε επαφή με το όριο της ανατολικής περίφραξης και δεξιά/νότια του δρόμου που οδηγεί στη Μονή Αγίας Άννης² (εικ. 1). Καταλαμβάνει τις κατώτατες δυτικές υπώρειες χαμηλού εξάρματος, που υψώνεται έξω/ανατολικά της έκτασης του Ιπποδρόμου (εικ. 2). Στο νότιο άκρο του νεκροταφείου κατέληγε μέχρι πρότινος το ρέμα Μάλεξι³, το οποίο επιχώσθηκε κατά την κατασκευή των εγκαταστάσεων. Οι τάφοι είναι λαξευμένοι στην εύθρυπτη κιμιλιά, ενώ το στέρεο έδαφος είναι σχιστολιθικής υφής.

* Η Ό. Κακαβογιάννη μου εμπιστεύτηκε την ανασκαφή και τη μελέτη των ευρημάτων. Η Β. Ανδριανπούλου εκπόνησε τα σχέδια. Το συνεργείο εργάστηκε κάτω από αντίξοες καιρικές – και όχι μόνο – συνθήκες. Η Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα για άλλη μια φορά μοιράστηκε τις γνώσεις και το χρόνο της. Σε όλους οφείλω ευχαριστίες από καρδιάς.

¹ Η Μερέντα με βάση τις επιγραφές και το ανασκαφικό υλικό ταυτίζεται με ασφάλεια με τον αρχαίο δήμο

ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Τάφος Ι (εικ. 3). Ο μόνος που σώζει και την οροφή. Ο δρόμος έχει μήκος 7,30 μ. και έντονη κατωφερική κλίση (βλ. τομή). Το πλάτος του ξεκινά από τα 0,70 μ. και σταδιακά αυξάνεται, ώστε στην πρόσοψη φθάνει το 1,03 μ. (προς τα πάνω το μέτωπο της πρόσοψης παρουσιάζει μείωση). Η θύρα έχει πλάτος κάτω 0,70 και ύψος 1,15 μ. Πάνω από τη θύρα – εν είδει ανωφλίου –, όπως και στις παραστάδες της εισόδου, απαντά φυσικό σχιστολιθικό πέτρωμα, σε ύψος 1 μ. περίπου, στην ύπαρξη του οποίου οφείλεται και η διατήρηση της οροφής του θαλάμου. Το ανώφλι διαμορφώνεται σχεδόν οριζόντιο. Το συνολικό ύψος της πρόσοψης – η οποία είναι σχεδόν κατακόρυφη – από την κορυφή του μετώπου έως το κατώφλι της θύρας φθάνει τα 3,30 μ. Το στόμιο είναι επίμηκες (βάθ. 1,10, ύψ. 1,10, πλ. 0,80 μ.). Το μήκος του υπερβαίνει το πλάτος του δρόμου⁴. Ο θάλαμος έχει κάτοψη σχεδόν ελλειψοειδή, διαστ. 1,40 (Β.-Ν.) × 2,25 μ.

Μυρρινούντος. Βλ. Βιβλιοδέτης 1997, σ. 8-16 (όπου και βιβλιογραφία).

² Μερέντα, σ. 16-17 (τοπογραφικό σχέδιο, αριθ. 7).

³ Χάρτης ΓΥΣ, 1:50.000, φύλλο: Αθήναι-Κοροπίον.

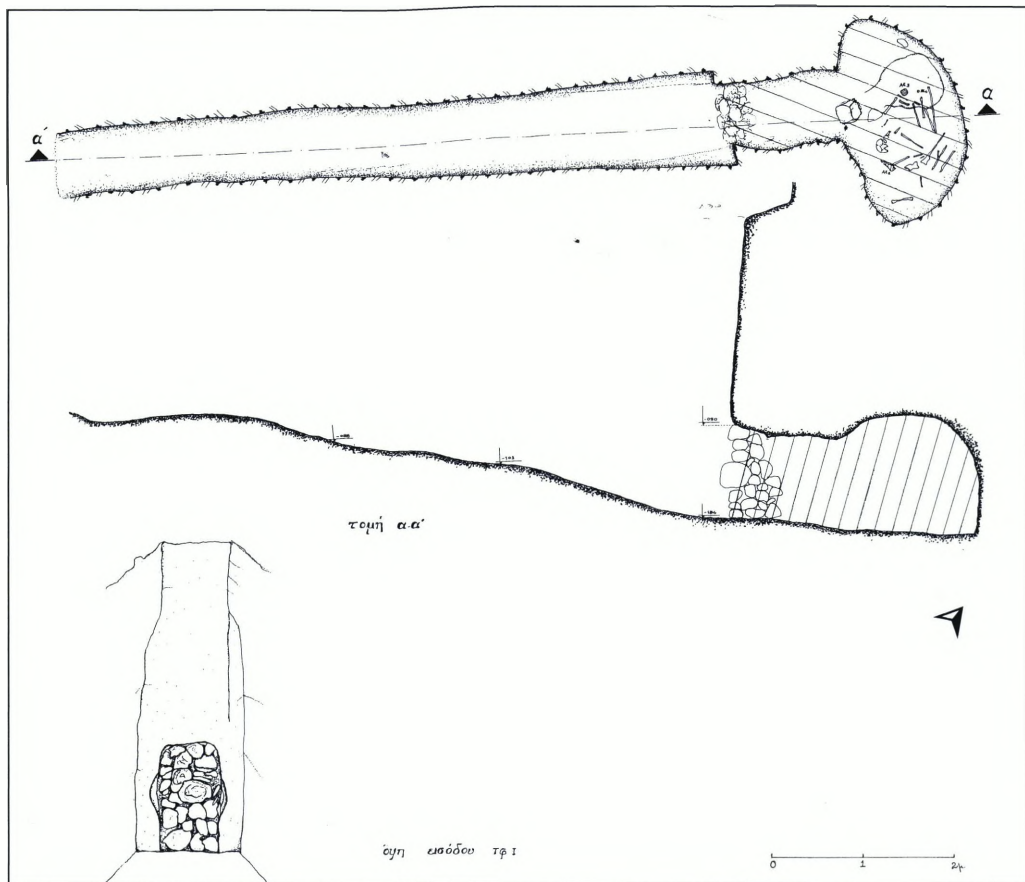
⁴ Αντίθετα, το βάθος των στομιών στη γειτονική Περατή και εν γένει στην Αττική είναι μικρό. Η συνηθής διάσταση είναι 0,40-0,60 μ. και πουθενά δεν υπερβαίνει το πλάτος του δρόμου, όπως εδώ. Βλ. Περατή Β, σ. 9.

Εικ. 1. Μερέντα Μαρκοπούλου. Αεροφωτογραφία της περιοχής. Το βέλος δείχνει τη θέση του νεκροταφείου.

Εικ. 2. Άποψη του χώρου της ανασκαφής.

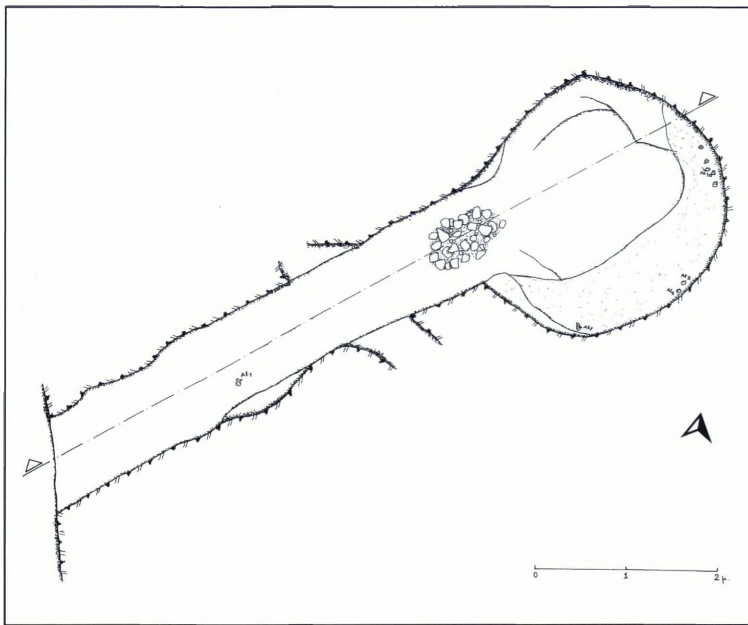

Εικ. 3. Κάτοψη, τομή α-α' και όψη της εισόδου του τάφου I.

(Α.-Δ.), και το ύψος φθάνει το 1,25 μ. περίπου. Στο δάπεδο αποκαλύφθηκαν δύο σκελετοί, που κατελάμβαναν το νότιο και το κεντρικό τμήμα του θαλάμου. Το μήκος του πρώτου, από τον οποίο έλειπε το κρανίο (ανακομιδή;), είναι 0,90 μ. Στο ύψος των οστών του θώρακα βρέθηκε χάλκινος ξυρός. Αμέσως προς Β. αποκαλύφθηκε δεύτερος σκελετός, συνολ. μήκ. 0,85 μ., σε στάση συνεσταλμένη, όπως και ο πρώτος, και γυρισμένος στο πλευρό, με το κεφάλι προς Δ. Βόρεια από τη δεύτερη ταφή και στο ύψος των χεριών βρέθηκε μικρός ολόβαφος αμφορέϊσκος

και χαμηλότερα κομβίο από στεατίτη. Το βόρειο τμήμα του θαλάμου είχε μείνει κενό από ταφές και κτερίσματα. Οι νεκροί τοποθετήθηκαν δηλαδή εμπρός και δεξιά από την είσοδο⁵. Η κατάσταση των οστών δεν ήταν καλή ώστε να διακρίνεται το φύλο. Με βάση τα ευρήματα η χρήση του τάφου ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη.

⁵ Το ίδιο παρατηρείται και στον τάφο IV. Βλ. Στάης 1895, σ. 207 (Λιγόρι).

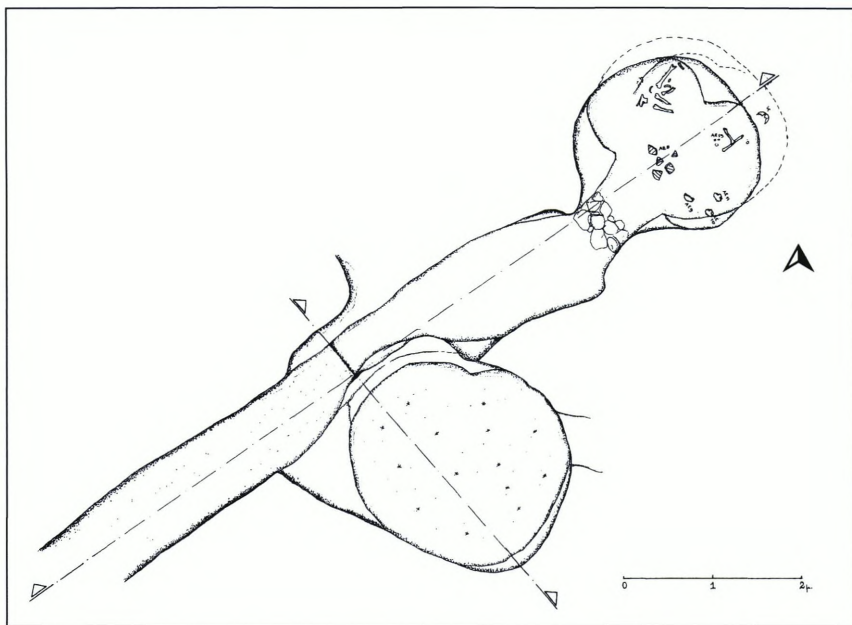
Εικ. 4. Κάτοψη του τάφου II.

Τάφος II (εικ. 4). Πρόκειται για τάφο, η οροφή του οποίου είχε καταρρεύσει και ο οποίος είχε πρόσφατα συληθεί. Ο δρόμος έχει μήκος 5,50 μ., ευρύνεται ελαφρώς προς την πρόσοψη, ώστε το πλάτος φθάνει το 1 μ. περίπου. Παρουσιάζει πιο ομαλή κλίση σε σχέση με τον τάφο I. Σε απόσταση 2,10 μ. από την αρχή του δρόμου βρέθηκε ανεστραμμένο θήλαστρο, ενώ 4,70 μ. από την αρχή του και έως τη θέση του στομίου, το οποίο δεν σωζόταν, εμφανίστηκε άτακτος λιθοσωρός, ύψ. 0,30 μ. περίπου⁶. Μέχρι αυτό το ύψος διατηρήθηκαν και οι λίθοι της ξερολιθιάς της θύρας. Το πλάτος της εισόδου είναι 1,02 μ. Ο θάλαμος έχει περίπου κυκλική κάτοψη, διαστ. 2,50 (Α.-Δ.) × 2,90 μ. (Β.-Ν.) και το αρχικό του ύψος δεν ξεπερνούσε το 1,40 μ. Σε επαφή με τα Ν./ΝΑ. τοιχώματα του θαλάμου και σε ακτίνα 1 μ. από αυτά αποκαλύφθηκαν τμήματα από τρία τουλάχιστον κρανία και πλήθος διαφόρων οστών, όλα σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, καταπλακωμένα από μάζες κιμιλιάς.

Στα σκελετικά κατάλοιπα συγκαταλέγονται οστά και δόντια παιδιών. Σε επαφή με το νότιο τοίχωμα του θαλάμου και μέσα στο πεσμένο και αναμογλευμένο στέreo έδαφος βρέθηκαν τρία ακέραια αγγεία (κυλινδρικό και σφαιρικό αλάβαστρο, θήλαστρο) που διέφυγαν τη σύληση. Συγκολλήθηκαν, επίσης, όστρακα από κύαθο, καθώς και τμήμα από τη γάστρα κύλικας. Η συνολική κατάσταση της επίχωσης του θαλάμου στο επίπεδο των ταφών δίνει εικόνα έντονης αναστάτωσης. Οι τυμβωρύχοι είχαν παραβιάσει το κεντρικό τμήμα του θαλάμου και «ανέσκαψαν» και το στέreo του δαπέδου⁷. Με βάση τα ευρήματα ο τάφος ήταν οικογενειακός και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ2-Β.

⁶ Βλ. και τον τάφο ΙΙΙ της συστάδας.

⁷ Την αρχαιοκαπηλική δράση επιβεβαιώνει η εύρεση σύγχρονων απορριμμάτων στο επίπεδο των ταφών.

Εικ. 5. Κάτοψη του τάφου ΙΙΙ.

Τάφος ΙΙΙ (εικ. 5). Το συνολικό μήκος του δρόμου ανέρχεται στα 7 μ. περίπου⁸, πλαταίνει και αυτός προς την πρόσοψη, ενώ σε απόσταση 4,10 μ. από την αρχή του δρόμου υπάρχει βαθμίδα, ύψ. 0,30 μ. περίπου. Η ξερολιθιά του στομίου αποτελούνταν από άτακτα τοποθετημένους λίθους (μέγ. ύψ. 1,18, πλ. 0,55 μ.), ενώ προς το δρόμο εκτεινόταν λιθωσώρως, ύψ. 0,50 μ., σε μήκος 0,80 μ., όπως και στον τάφο ΙΙ⁹. Το ανώφλι της θύρας δεν διατηρείται, καθώς η οροφή του θαλάμου είχε καταρρεύσει. Εκατέρωθεν της θύρας υπάρχουν παρασάδες, πλ. 0,20 μ., ώστε το συνολι-

κό πλάτος της πρόσοψης του τάφου φθάνει το 1,03 μ. Το στόμιο είναι σχετικά επίμηκες (βάθ. 0,90, πλ. 0,70 μ.). Ο θάλαμος έχει καταβληθεί προσπάθεια να διαμορφωθεί κυκλικός, κάτι που δεν επέτρεψε η σκληρότητα του φυσικού εδάφους. Έτσι, μπορεί μάλλον να χαρακτηριστεί ως ελλειπσοειδής. Οι μέγιστοι άξονες στο εσωτερικό του είναι 1,40 (Α.-Δ.) × 2,05 μ. (Β.-Ν.). Στη βορειοδυτική γωνία και σε επαφή με τα βόρεια τοιχώματα του θαλάμου βρέθηκαν σε κακή κατάσταση διατήρησης τα οστά δύο ανακομιδών, λεπτό μολύβδινο σύρμα και βάση κύλικας. Η κύρια ταφή,

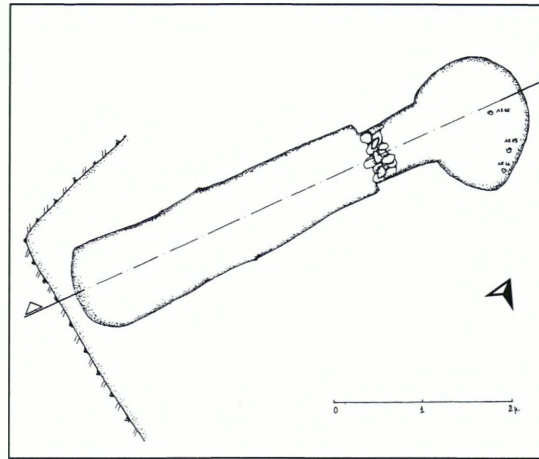
⁸ Σε επαφή με το νότιο πλευρικό τοίχωμα του δρόμου του τάφου ΙΙΙ, κατασκευάστηκε καμίνι, που «κόβει» ένα μέρος του δρόμου. Έχει κάτοψη σε σχήμα σχεδόν κυκλικό (διάμ. 2,25 μ.) και βάθος 1,32 μ. περίπου. Τα τοιχώματα και ο πυθμένας αποτελούνται από κημιά ιδιαίτερα σκληρή, λόγω της θερμότητας που είχε αναπτυχθεί. Η επίχωση εμφανίστηκε ενιαία και περιείχε σημαντική ποσότητα ασβε-

στόλιθων μεγάλου μεγέθους, που έφεραν έντονα σημάδια καύσης. Η κεραμική στη συντριπτική της πλειονότητα αποτελείται από χονδροειδή, αβαφή, δυσχρονολόγητα όστρακα (πίθοι και κεραμίδες). Ξεχωρίζουν, επίσης, δύο όστρακα με μελανή θαμνή βαφή. Προτεινόμενη χρονολόγηση χρήσης του: ελληνιστικοί ή ρωμαϊκοί χρόνοι.

⁹ Δεν έχει αποτυπωθεί στο αντίστοιχο σχέδιο.

από την οποία σωζόταν μόνον τμήμα του κρανίου και τα μακρά οστά των κάτω άκρων, κατελάμβανε το αμέσως μετά την είσοδο δεξιό τμήμα/νότιο μισό του θαλάμου, όπως και στον τάφο I. Την πρωτογενή ταφή συνόδευαν τέσσερα αγγεία (βαθύς σκύφος, κυλινδρικό αλάβαστρο και δύο αμφορίσκοι), τοποθετημένα όλα στα πόδια του νεκρού, καθώς και τέσσερα κομβία από στεατίτη. Όλα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη.

Τάφος IV (εικ. 6). Ο μικρότερος σε διαστάσεις τάφος σε σύγκριση με τους υπόλοιπους. Ο δρόμος, αν και βραχύς, έχει σχετικά ομαλή κλίση. Το μήκος του ανέρχεται στα 3,30 μ. περίπου και το πλάτος του σταδιακά αυξάνεται, ώστε μπροστά από την είσοδο φθάνει τα 0,94 μ. Η ξερολιθιά αποτελείται από μικρούς λίθους – κάποιιοι πλακοειδείς – που σχηματίζουν επτά «στρώσεις». Στις πλευρές της εισόδου σχηματίζονται στενές παρασάδες, πλ. 0,16-0,18 μ. Το ανώφλι διατηρείται σε κακή κατάσταση, ελαφρώς αφιδωτό. Το ύψος της θύρας είναι 1,02 μ. και το πλάτος της κυμαίνεται από 0,62 (κάτω) έως 0,44 μ. (άνω). Το συνολικό σωζόμενο ύψος της εισόδου (θύρα και ανώφλι) είναι 1,24 μ. Το στόμιο (πλ. 0,60, βάθ. 0,70 μ.) ευρύνεται ελαφρώς προς τα μέσα. Ο θάλαμος, ακανόνιστος κυκλικός σε κάτοψη, διαστ. 1,48 (B.-N.) × 1,20 μ. (A.-Δ.), «ανοίγει» προς τα δεξιά/νότια¹⁰. Η οροφή έχει και σε αυτόν καταρρεύσει. Το δά-

Εικ. 6. Κάτοψη του τάφου IV.

πεδο δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση, αλλά ακολουθεί μια μικρή κατηφορική κλίση από B. προς N. Τα κτερίσματα ήταν όλα τοποθετημένα στο νότιο μισό του θαλάμου. Η απουσία εύρεσης οστών στο επίπεδο των κτερισμάτων υποδηλώνει ότι ο τάφος ήταν προορισμένος για την ταφή νηπίου ή βρέφους. Σε αυτή την άποψη συνηγορεί τόσο το μικρό μέγεθος του τάφου¹¹ όσο και κάποια από τα κτερίσματα (θήλαστρο, ειδώλιο βοοειδούς, μικρή πρόχους)¹². Ο νεκρός θα πρέπει να είχε τοποθετηθεί στο νότιο μισό του θαλάμου, αμέσως δεξιά της εισόδου. Τα ευρήματα τον χρονολογούν επίσης στην ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ πρώιμη.

¹⁰ Όπως και στον τάφο II.

¹¹ Πολυάριθμα είναι και τα παραδείγματα μικρών ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ και ΥΕ ΙΙΙΓ παιδικών τάφων από τη γειτονική Περαιτή, βλ. Περαιτή Α, σ. 68-69 (Τ66), 77-78 (Τ64), 116 (Τ144), 150-151 (Τ87), 229 (Τ140), 243 (Σ59), 249-250 (Τ48), 324 (Τ37), 330-331 (Τ20), 346-347 (Τ102), 413

(Τ116), 414 (Τ117), 437 (Τ126), 446-447 (Τ129). Για την κατασκευη θάλαμοειδών τάφων αποκλειστικά για παιδικές ταφές, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1987, σ. 13-14.

¹² Περαιτή Β, σ. 66-67. *Agora XIII*, σ. 241 (τ. XXXIX): προχόισκη ως κτερίσμα σε παιδική ταφή. Cavanagh 1977, σ. 159-163.

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τάφος Ι

ΑΕ 834¹³ (ε.ικ. 7). Ξυρός. Χάλκινος, σφυρήλατος. Λείπει μικρό τμήμα της κόψης. Οξειδωμένος, ασυντήρητος.

Πλατιά λεπίδα, στενεύει πίσω. Ράχη σχεδόν ευθύγραμμη. Κόψη κυρτή, με σχεδόν καμπύλο περιγράμμα. Μέτωπο ευθύγραμμο, ελαφρώς λοξό ως προς τη ράχη. Λαβή σύμφυτη, με αγκιστροειδή απόληξη¹⁴. Δεν διακρίνονται ίχνη της ξύλινης επένδυσης, ούτε ίχνη ήλων για τη στερέωση της λαβής. Αδιακόσμητος.

Συνολ. μήκ. 0,19, μήκ. λαβής 0,058, μέγ. πλ. λεπίδας 0,05, μέγ. πλ. λαβής 0,012, πάχ. ράχης, 0,007, πάχ. λεπίδας 0,001 μ.

ΥΕ ΙΙΙΓ πρόωμη¹⁵.

Εικ. 7. Χάλκινος ξυρός από τον τάφο Ι.

ΑΕ 835 (ε.ικ. 8). Αμφορίσκος FS 59. Λείπει η μία λαβή και τμήμα από το στόμιο. Πηλός καθαρός, υποκίτρινος/ωχρός ανοικτός, όμοιο αλείφωμα, πολύ αραιό. Βαφή καστανή σκοτεινή, αραιή, κατά τόπους πυκνή, εξίτηλη (στο λαιμό και στο ανώτερο τμήμα του σώματος). Χείλος λοξό, έξω νεύον. Λαιμός χαμηλός, αμφίκιουλο περιγράμματος, με εξαιρετικά λεπτά τοιχώματα. Ώμος επικλινής, κοιλία σφαιρική πεπιεσμένη. Μικρή οριζόντια, κυκλικής διατομής λαβή περίπου στο μέσον. Βάση δισκοειδής.

Ολόβαφος. Εμφανή τα σημάδια του πινέλου. Ύψ. 0,064, διάμ. βάσης 0,035, διάμ. στομίου 0,048, μέγ. διάμ. 0,07 μ.

ΥΕ ΙΙΙΓ πρόωμη¹⁶.

Εικ. 8. Αμφορίσκος από τον τάφο Ι.

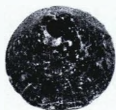
¹³ ΑΕ = α.α. ευρετηρίου Μερέντας, το οποίο φυλάσσεται στο Μουσείο Βραυρώνας.

¹⁴ Η διαμόρφωση της λαβής εκτός από το παράδειγμα της Κοπρέζας (βλ. υποσημ. 15) θυμίζει ξυράφια από το σπήλαιο του Ψυχρού (βλ. Παπαευθυμίου-Παπανθίου 1979, σ. 93). Επίσης, ξυράφι με μακριά σιγμοειδή λαβή από το νεκροταφείο Λαγκάδα της Κω (βλ. Παπαευθυμίου-Παπανθίου 1979, σ. 92, 103, πίν. 32β (τύπος Ια) και Weber 1996, σ. 148, πίν. 39, αριθ. 332 (το κατατάσσει στον τύπο ΙΙΙα και το χρονολογεί στην ΥΕ ΙΙΙΒ).

¹⁵ Το πλησιέστερο παράλληλο προέρχεται από τη γειτονική Κοπρέζα (ΕΑΜ 3875, αδημοσίευτο). Βλ. Στάης

1895, σ. 219, πίν. 10, αριθ. 14 (ο οποίος αναφέρει απλώς ότι βρέθηκαν πέντε ξυράφια)· Παπαευθυμίου-Παπανθίου 1979, σ. 93, 118, πίν. 42β· Deshayes 1960, σ. 143, πίν. 44, 14· Weber 1996, σ. 153, πίν. 41, αριθ. 349. Η Παπαευθυμίου-Παπανθίου, ό.π., το κατατάσσει στον τύπο ΙΙδ των μονόστομων ξυραφιών και ο Weber στον τύπο ΙV b, τον οποίο χρονολογεί στην ΥΕ ΙΙΙΓ (Weber 1996, σ. 154-155).

¹⁶ Πρβλ. *Περατή Α*, σ. 257, Γ, πίν. 74α, αριθ. 266. *Μερέντα*, σ. 28, εικ. 3, τρίτο από αριστερά. Papadopoulos 1978-1979, τ. ΙΙ, σ. 132, εικ. 156 f.

Εικ. 9. Κομβίο από στεατίτη από τον τάφο I.

ΑΕ 836 (εικ. 9). Κομβίο από τεφρό στεατίτη, κωνικό με επίπεδη κορυφή¹⁷. Εμφανή τα ίχνη του εργαλείου που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή και τη λείανση.

Ύψ. 0,017, διάμ. βάσης 0,023 μ.

ΥΕ III.

Τάφος II

ΑΕ 833 (εικ. 10). Θήλαστρο FS 160/1. Συγκολλημένο, λείπουν τμήματα από το σώμα. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος, όμοιο αλείφωμα. Βαφή καστανέρυθρη, πυκνή, κατά τόπους αραιή. Καλαθόσχημη λαβή, ελλειψοειδούς διατομής, επάνω από το στόμιο, στον άξονα της προχοής. Χείλος περικύρτο. Λαιμός χαμηλός, αμφίκυκλου περιγράμματος. Κοντή, σωληνωτή προχοή. Κοιλία σφαιρική, ελαφρώς πεπιεσμένη. Βάση δακτυλιόσχημη.

Το στόμιο και τη ράχη της λαβής περιτρέχει ταινία. Ομάδα από τρεις ταινίες στη βάση του λαιμού και στον ώμο, καθώς και στο κατώτερο τμήμα της κοιλίας. Ταινία στη γένεση και στην απόληξη της προχοής¹⁸.

Ύψ. (με τη λαβή) 0,117, χωρίς τη λαβή 0,09,

¹⁷ Περαιτή Β, σ. 280, εικ. 123, αριθ. 4 (ο τύπος αυτός απαντά στην Περαιτή συχνότερα από όλους τους άλλους). *Agora XIII*, σ. 177, πίν. 77, αριθ. III-23. *Ελευσίνα Β*, σ. 24, πίν. 108, Θπ 5-2, Θπ 5-3.

¹⁸ Χαρακτηριστικό που απαντά στην ΥΕ IIIΒ (Mountjoy 1999, σ. 570). Ωστόσο, απαντά και στη μετάβαση IIIΒ-Γ στην Περαιτή (Περαιτή Β, σ. 243).

Εικ. 10. Θήλαστρο από τον τάφο II.

διάμ. στομίου 0,046, διάμ. βάσης 0,038, μέγ. διάμ. σώματος 0,083 μ.

ΥΕ IIIΑ2-Β¹⁹.

ΑΕ 837 (εικ. 11). Τρίωπο κυλινδρικό αλάβαστρο FS 94. Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος. Αλείφωμα υποκίτρινο. Βαφή καστανέρυθρη, κατά τόπους εξίτηλη.

Προεξέχον χείλος, που κάμπτεται προς τα κάτω. Λαιμός χαμηλός. Ώμος κυρτός. Σώμα κυλινδρικό. Τρεις οριζόντιες, αγκύλες, κυκλικής διατομής λαβές στον ώμο. Βάση ελαφρώς κυρτή.

Ολόβαφα το χείλος, η εσωτερική και η εξωτερική επιφάνεια του λαιμού και η ράχη των λαβών. Στην αρχή του ώμου ομάδα από τέσ-

¹⁹ Η ταινιωτή διακόσμηση απαντά στα θήλαστρα και στην ΥΕ IIIΑ2 (Mountjoy 1999, σ. 528), διαδίδεται όμως ακόμη περισσότερο από την ΥΕ IIIΒ1 και μετά και η ακριβής χρονολόγηση είναι δύσκολη (βλ. Mountjoy 1999, σ. 546, 570). Βλ. επίσης, Περαιτή Α, σ. 79, σ. 228, Γ, πίν. 24β, αριθ. 667, πίν. 66β, αριθ. 1021 και Benzi 1992, σ. 334, πίν. 76 g (T 49/3: Ιαλυσός).

Εικ. 11. Αλάβαστρο από τον τάφο Π.

Εικ. 12. Αλάβαστρο από τον τάφο Π.

σερις – άνισου πάχους – γραμμές, οι οποίες κατά τόπους ενώνονται. Στο κάτω τμήμα του ώμου και στην κοιλία ζώνη με βραχύδες κόσμημα (FM 32:5)²⁰. Πλατιά ταινία στην ακμή ώμου και κοιλίας και γύρω από τη βάση. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ομόκεντροι κύκλοι. Ύψ. 0,067, διάμ. στομίου 0,048, διάμ. βάσης 0,08 μ.

ΥΕ ΠΙΑ2-B1.

ΑΕ 838 (εικ. 12). Τρίωτο αλάβαστρο FS 85. Ελαφρώς αποκρουσμένο σε διάφορα σημεία, πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, σαπωνοειδούς υφής, πράσινος ανοιχτός²¹, όμοιο

αλείφωμα. Βαφή μελανή, αραιή, κατά τόπους πυκνή, εξίτηλη.

Χαμηλός λαιμός. Χείλος έξω νεύον, που κάμπτεται προς τα κάτω. Σώμα βραχυστρογγυλο. Τρεις οριζόντιες, αγκύλες, κυκλικής διατομής λαβές ψηλά στον ώμο. Βάση ελαφρώς κυρτή.

Χείλος και λαιμός διακοσμούνται με γραμμές (εξίτηλη η βαφή στα περισσότερα σημεία). Ράχη λαβών ολόβαφη. Στο ύψος των λαβών ζώνη με φυλλοειδή ταινία (FM 64). Ομάδες από άνισου πάχους ταινίες στην κοιλία και γύρω από τη βάση. Ομόκεντροι κύκλοι στην κάτω επιφάνεια της βάσης.

²⁰ Ίδια διακόσμηση έχει και αλάβαστρο (FS 83) από την Κοπρέζα. Βλ. Benzi 1975, σ. 243 και πίν. XIII, αριθ. 222. Χρονολογείται, πιθανώς, στην ΥΕ ΠΙΑ1-2. Γενικά, η διακόσμηση και στα δύο αγγεία προσεγγίζει το FM 32:5, έχει όμως εξυτερες απολήξεις, ώστε θα μπορούσε να περιγραφεί και ως ζώνη με ολόβαφα τρίγωνα. Ειδικά το FM 32:5 είναι κοινότατο θέμα, που σχετίζεται με σφαιρικά και όχι κυλινδρικά σχήματα όπως εδώ. Συχνά απαντά η παραλλαγή του με οξείες απολήξεις. Ενδεικτικά, βλ. *Prosymna* II, εικ. 125, αριθ. 239, εικ. 127, αριθ. 263, εικ. 322, αριθ. 544, εικ. 484, αριθ. 978, εικ. 532, αριθ.

1017· *Deiras*, σ. 80, πίν. LXXVIII, αριθ. 3 (τ. 19)· Benzi 1992, σ. 247, πίν. 111 (T 11/1) και 359, πίν. 92 h (T 59, 14).

²¹ Ο Stubbings 1947, σ. 10, θεωρεί ότι ο ανοιχτός πρασινωπός πηλός απαντά σε μεμονωμένα παραδείγματα στην Αττική και υποδηλώνει ότι πρόκειται για εισηγμένα από την Αργολίδα αγγεία. Αντίθετα, ο Ιακωβίδης (*Περατή Β*, σ. 89) θεωρεί ότι προέρχεται από τοπικά κοιτάσματα. Κατά πάσα πιθανότητα ισχύει η δεύτερη άποψη. Άλλωστε στη Μερέντα ο πρασινωπός πηλός απαντά σε όστρακα που χρονολογούνται ήδη από τους ΠΕ έως και τους ελληνοιστικούς χρόνους.

Εικ. 13. Θήλαστρο από τον τάφο II.

Ύψ. 0,067, διάμ. στομίου 0,045, διάμ. βάσης 0,075, μέγ. διάμ. 0,083 μ.

ΥΕ ΠΙΑ2-B (1;) ²².

ΑΕ 839 (εικ. 13). Θήλαστρο FS 160/1. Ακέραιο. Πηλός τεφρός, με λίγα εγκλείσματα. Αλείφωμα υποκίτρινο. Βαφή μελανή, πυκνή, κατά τόπους αραιή, εξίτηλη.

Λαβή καλαθόσχημη, ελλειψοειδούς διατομής. Σχετικά ψηλός λαιμός, αμφίκιουλου περιγράμματος, που καταλήγει σε χείλος προεξέχον, έξω νεύον. Προχολή λοξή, σχετικά επιμήκης, τοποθετημένη στον ώμο, στον άξονα της λαβής. Κοιλία σφαιρική, πεπιεσμένη. Βάση δισκοειδής.

²² Πρβλ. Papadopoulos 1978-1979, τ. I, σ. 86-87, τ. II, σ. 104, εικ. 128 e, h.

²³ Το σχήμα απαντά από την ΥΕ ΠΙΑ2 και εξής (Mountjoy 1998, σ. 82, 227), όμως το διακοσμητικό θέμα χρονολογείται από τον Furumark 1941, σ. 382-383, στην ΥΕ ΠΙΠ πρώιμη. Πρβλ. *Αgora* XIII, σ. 242, πίν. 58, αριθ. 3 (τ.

Η λαβή φέρει εγκάρσιες γραμμές και κύκλο στην κορυφή της. Ολόβαφα το χείλος και ο λαιμός (εσωτερικά και εξωτερικά). Στη γένεση και στην απόληξη της προχολής πλατιά ταινία. Στο σώμα δύο ομάδες τριών ταινιών στην αρχή του ώμου και κάτω από το μέσον. Ανάμεσά τους έξι ομάδες από επτά οριζόντιους ομόροπους, προς τα αριστερά αμείβοντες (FM 58:23).

Ύψ. (με τη λαβή) 0,155, χωρίς τη λαβή 0,14, διάμ. στομίου 0,07, διάμ. βάσης 0,044, μέγ. διάμ. 0,11 μ.

ΥΕ ΠΙΑ2-Γ πρώιμη ²³.

ΑΕ 850 (εικ. 14). Κύαθος FS 214/245. Συγκολλημένος. Λείπουν μικρά τμήματα από το στόμιο και το σώμα. Πηλός καθαρός, υποκίτρινος, όμοιο αλείφωμα. Βαφή καστανέρυθη αραιή, κατά τόπους πυκνή, σε κάποια σημεία εξίτηλη. Εξώστροφο, λεπτό χείλος. Στόμιο ελλειψοειδές. Λαβή κατακόρυφη, ελλειψοειδούς διατομής, αρχίζει από το στόμιο και καταλήγει στο μέσον της κοιλίας. Σε αυτό το ύψος δύο κάθετες ως προς τον άξονα της λαβής και αντιδιαμετρικά τοποθετημένες ως προς αυτήν πλαστικές αποφύσεις. Ημισφαιρικό βαθύ σώμα, με σχεδόν σιγμοειδές περίγραμμα. Βάση δακτυλιόσχημη.

Στο χείλος ταινία, η οποία συνεχίζεται ακριβώς κάτω από αυτό τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά, αν και λιγότερο έντονα. Η ράχη της λαβής φέρει πλατιά ταινία. Στο μέσον περίπου

XXXIX). *Ελευσίνα*, πίν. 10, αριθ. 19 (τ. Βπ 16), πίν. 11, αριθ. 32 (τ. Βπ 18). Επίσης, θήλαστρο με παρεμφερή διακόσμηση – με ομάδες αντωπών, όμως, αμείβοντων – προέρχεται από παιδικό τάφο της Περατής και χρονολογείται στην ΥΕ ΠΙΠ πρώιμη (;) (Βλ. *Περατή* Α, σ. 250 (τ. 48), Γ, πίν. 72δ, αριθ. 482).

Εικ. 14. Κύαθος από τον τάφο II.

Εικ. 15. Συνανήκοντα όστρακα από γάστρα κύλικας από τον τάφο II.

του ύψους του αγγείου ζώνη από τρεις κυματοειδείς γραμμές που διακόπτεται από φυλλοειδή ταινία (FM 64;)²⁴. Τη ζώνη αυτή διακόπτουν οι ολόβαφες πλαστικές αποφύσεις²⁵. Δύο άτεχνες, άνισου πάχους ταινίες περιτρέχουν την κοιλία. Ταινία πάνω και γύρω από τη βάση. Στον πυθμένα ομόκεντροι κύκλοι. Γενικά, η κατασκευή και η διακόσμηση είναι αμελείς²⁶. Ύψ. 0,072, διάμ. στομίου 0,124, διάμ. βάσης 0,045, μέγ. διάμ. 0,42 μ. YE IIIA2-B²⁷.

Ακατάγραφα (εικ. 15). Συγκολλημένα όστρακα από το χείλος και τη γάστρα κύλικας FS 266. Πηλός ροδόχρωμος, καθαρός. Αλείφωμα ωχρό, υπόλευκο. Αβαφή.

²⁴ Τόσο εκφυλισμένη, ώστε μπορεί να χαρακτηριστεί ως κάθετα γραμμίδα. Θυμίζει, επίσης, τα σταγονόσημα κρόσσια (βλ. *Περατή Β*, σ. 99, εικ. 7, αριθ. 2γ), που όμως απαντούν από την YE IIIB2 και μετά.

²⁵ Κύαθος FS 214 της YE IIIA2 με δύο πλαστικές αποφύσεις απαντά και στη Βάρη-Βάρκιζα (βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σ. 21, πίν. 10, αριθ. 20). Ο Stubbings 1947, σ. 36-37, συνδέει τα κομβία με τον πυκνό ρυθμό των Μυκηνών και θεωρεί ότι ανήκουν «in the second half of LH III». Η Mountjoy 1999, σ. 494, 535-

Χείλος ελαφρότατα εξώκυστο. Δύο μικρές, ελλειψοειδούς διατομής λαβές φύονται από το στόμιο και καταλήγουν ψηλά στη γάστρα. Γάστρα ρηχή.

Μέγ. σωξ. ύψ. 0,063, μέγ. σωξ. μήκ. 0,137-0,155, μέγ. σωξ. διάμ. 0,124 μ.

YE IIIB²⁸.

Τάφος III

ΑΕ 840 (εικ. 16). Βαθύς σκύφος FS 284. Συγκολλημένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος. Αλείφωμα υποκίτρινο, ωχρό. Βαφή καστανή σκοτεινή, κατά τόπους μελανή, αραιή, κατά τόπους πυκνή. Διακρίνονται τα ίχνη του πινέλου.

536, εικ. 193, αριθ. 165-171, σημειώνει ότι το FS 214/245 (βαθύς κύαθος με πλαστικές αποφύσεις ή οριζόντιες λαβές) αποτελεί σχήμα που επικυριάζει στην Αττική.

²⁶ Πρβλ. *Περατή Β*, σ. 215.

²⁷ Stubbings 1947, σ. 35-36, σχέδ. 14 E2. Mountjoy 1999, σ. 535, εικ. 193, αριθ. 165-171, σ. 550, όπου σημειώνει ότι το σχήμα στην YE IIIB είναι σπάνιο.

²⁸ Benzi 1975, σ. 277, πίν. XX, αριθ. 330, σ. 278, πίν. XX, αριθ. 335, 337 (Βουρβάτσι). Benzi 1992, σ. 270, πίν. 33 d (T 19/17: Ιωλυσός).

Εικ. 16. Σκύφος από τον τάφο III.

Εικ. 17. Αλάβαστρο από τον τάφο III.

Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, στόμιο ελλειψοειδές. Δύο μικρές οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές, τοποθετημένες ψηλά στο σώμα. Βαθύ κωδωνόσχημο σώμα. Βάση δισκοειδής. Γενικά είναι ψηλός (σχεδόν διπλάσιο ύψος από τα συνήθη παραδείγματα).

Εσωτερικά και εξωτερικά ολόβαφος. Σε μεγάλο τμήμα του αγγείου η βαφή εξίτηλη.

Ύψ. 0,15, διάμ. στομίου 0,173, διάμ. βάσης 0,057 μ.

ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη²⁹.

ΑΕ 841 (εικ. 17). Δίωπο κυλινδρικό αλάβαστρο FS 96. Λείπει το χείλος και τμήμα του λαϊμού. Η επιφάνεια φέρει αρκετά ιζήματα.

Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος. Αλείφωμα υποκίτρινο. Βαφή καστανέρυθρη, εξίτηλη.

Ο λαϊμός, που σώζεται σε μικρό ύψος, ήταν ψηλός. Ώμος κυρτός. Δύο οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές στην ακμή ώμου και κοιλίας. Κυλινδρικό κάτω σώμα. Βάση κυρτή.

Δύο ταινίες στη βάση του λαϊμού. Οι λαβές φέρουν μια πλατιά πινελιά στη ράχη. Ταινία στην ακμή ώμου και κοιλίας και άλλη μία γύρω από τη βάση. Στο κέντρο της κάτω επιφάνειας της βάσης ομόκεντροι κύκλοι.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,066, μέγ. σωζ. διάμ. στομίου 0,04, διάμ. βάσης 0,088, μέγ. διάμ. 0,09 μ.

ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη³⁰.

²⁹ Ενδεικτικά, βλ. *Agora XIII*, πίν. 63, αριθ. 472· Mountjoy 1995, σ. 209, εικ. 8, αριθ. 81-88· *Περατή Α*, σ. 55, 66, Γ, πίν. 14β, αριθ. 1170, πίν. 19α, αριθ. 673· Mylonas 1959, σ. 54, 59, πίν. 139, αριθ. 9 (Άγιος Κοσμάς) διαφορετικής διακόσμησης· Caskey 1972, σ. 400, πίν. 97, αριθ. L34 (Κέα). Γενικότερα για το σχήμα, βλ. Mountjoy 1999, σ. 578, εικ. 213, αριθ. 372-379.

³⁰ Stubbings 1947, σ. 43, εικ. 18 C και πίν. 11, 7. *Ελευ-*

σίνα Α, σ. 325, Γ, πίν. 78, αριθ. 520 (τ. Ηπ 16: ταινιωτό αρτύσχημο αλάβαστρο χρονολογείται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ2). *Περατή Α*, σ. 187, 317, 320, Γ, πίν. 54στ, αριθ. 505, πίν. 98α, αριθ. 379, πίν. 98γ, αριθ. 131. Benzi 1975, σ. 244-245, πίν. XIII, αριθ. 226 (Κοπρέζα: μόνο για το σχήμα). Benzi 1992, σ. 331, πίν. 74 f (T 47/6: Ιαλυσός), 386, πίν. 105 h (T 78/3b: Ιαλυσός).

Εικ. 18-19. Αμφορίσκοι από τον τάφο III.

ΑΕ 842 (εικ. 18). Αμφορίσκος FS 59. Λείπει τμήμα του στομίου, του λαιμού και του ώμου. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος. Αλείφωμα ανοιχτό ροδόχρωμο, ωχροκίτρινο. Βαφή πορτοκαλέρυθρη, καστανή ανοιχτή.

Χείλος λοξό, έξω νεύον. Λαιμός αμφίκουλου περιγράμματος. Ώμος επικλινής. Πολύ λεπτά τα τοιχώματα του λαιμού και του ώμου. Δύο οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές στον ώμο. Κοιλία σφαιρική. Βάση κωνική.

Από μία ταινία περιτρέχει το λαίμο και τον ώμο. Στη ράχη των λαβών οριζόντια πλατιά πινελιά. Μεταξύ των λαβών στενή ζώνη με γραμμωτά λέπια με αβαφή πυρήνα (FM 44:6)³¹. Δύο ταινίες στην κοιλία και μία στη βάση.

Ύψ. 0,085, διάμ. στομίου 0,07, διάμ. βάσης 0,036, μέγ. διάμ. 0,085 μ.

ΥΕ IIIΓ πρώιμη³².

ΑΕ 843 (εικ. 19). Αμφορίσκος FS 59. Ακέρατος, φέρει αρκετά ιζήματα εσωτερικά και εξωτερικά. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος, όμοιο αλείφωμα. Βαφή καστανέρυθη, κατά

τόπους καστανή σκοτεινή, πυκνή, κατά τόπους αραιή. Εμφανή τα ίχνη του πινέλου.

Χείλος λοξό, έξω νεύον. Λαιμός χαμηλός, αμφίκουλου περιγράμματος. Ώμος επικλινής. Δύο οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές στον ώμο.

Κοιλία σφαιρική. Βάση χαμηλή κωνική, ελαφρώς κοίλη στο κέντρο της κάτω επιφάνειας.

Ολόβαφος εξωτερικά, ενώ ο λαίμος φέρει βαφή και εσωτερικά.

Ύψ. 0,07, διάμ. στομίου 0,052, διάμ. βάσης 0,025, μέγ. διάμ. 0,07 μ.

ΥΕ IIIΓ πρώιμη³³.

Ακατάγραφα (εικ. 20). Βάση και κατώτερο τμήμα από το στέλεχος κύλικας FS 258. Πη-

Εικ. 20. Βάση κύλικας από τον τάφο III.

³¹ Ο Furumark 1941, σ. 345, εικ. 48, αριθ. 44,4 και 44,6 χρονολογεί το μοτάβο στην ΥΕ IIIΒ. Απαντά όμως και στην ΥΕ IIIΓ Περατή, κυρίως σε ψευδόστομους αμφορείς (Περατή Β, σ. 108-109, εικ. 8, αριθ. 15β).

³² Περατή Α, σ. 93, Γ, πίν. 28β, αριθ. 637 (ίδιο σχήμα, αλλά ολόβαφος).

³³ Περατή Α, σ. 121, 238, 321, Γ, πίν. 35β, αριθ. 1113, πίν. 69β, αριθ. 999, πίν. 98γ, αριθ. 136.

λός καθαρός, ροδόχρωμος. Αλείφωμα ωχρό, ροδόχρωμο ανοιχτό. Βαφή καστανέρυθη, πυκνή.

Βάση δισκοειδής κυρτή, με κοιλότητα στο κέντρο της κάτω επιφάνειας.

Τρεις ταινίες διακοσμούν τη βάση και άλλη μία το στέλεχος.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,035, διάμ. βάσης 0,082 μ.

ΥΕ ΠΙΒ.

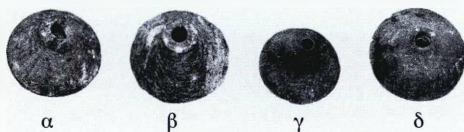
ΑΕ 844. Μολύβδινο σύρμα. Ασυντήρητο. Οξειδωμένο, έχει διογκωθεί και παραμορφωθεί. Θραυσμένο σε δύο τμήματα.

Λεπτό κυλινδρικό. Το ένα άκρο πιο αιχμηρό³⁴. Συνολ. μήκ. 0,064, μέγ. πάχ. 0,002 μ.

ΑΕ 845α (εικ. 21:α). Κομβίο από τεφρό στεατίτη, κωνικό με περιχειλίωμα στην κορυφή³⁵. Θραυσμένο στο περιχειλίωμα. Εμφανή τα ίχνη του εργαλείου για την κατασκευή και τη λείανση.

Ύψ. 0,013, διάμ. βάσης 0,02 μ.

ΥΕ ΠΙ.

Εικ. 21. Κομβία από τον τάφο ΠΙ.

³⁴ Και στην Περατή κάποια σύρματα καταλήγουν σε αιχμή, κανένα όμως δεν έχει διατηρήσει και τα δύο του άκρα (βλ. *Περατή* Γ, πίν. 124γ, 132β). Γενικότερα για τα μολύβδινα σύρματα, βλ. *Περατή* Β, σ. 366-368 (όπου και βιβλιογραφία και συζήτηση για τη χρήση τους), Γ, πίν. 96β (τ. 21)· Cavanagh 1977, σ. 156-157· *Agora* ΧΙΙΙ, σ. 193, πίν. 41, 10 (τ. VIII)· Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, πίν. 31α (θαλ. τ. 2: Βάριζα)· *Prosymna* II, εικ. 241,4

ΑΕ 845β (εικ. 21:β). Κομβίο από τεφρό στεατίτη, κωνικό με περιχειλίωμα στην κορυφή³⁶. Ίδιο με το ΑΕ 845α.

Ύψ. 0,013, διάμ. βάσης 0,02 μ.

ΥΕ ΠΙ.

ΑΕ 845γ (εικ. 21:γ). Κομβίο από πρασινωπό, τεφροπράσινο στεατίτη, κωνικό με επίπεδη κορυφή³⁷. Εμφανή τα ίχνη του εργαλείου για την κατασκευή και τη λείανση. Ίδιο στο σχήμα με το ΑΕ 836.

Ύψ. 0,012, διάμ. βάσης 0,018 μ.

ΥΕ ΠΙ.

ΑΕ 845δ (εικ. 21:δ). Κομβίο από πρασινωπό, τεφροπράσινο στεατίτη, κωνικό με κοίλη βάση³⁸.

Ύψ. 0,01, διάμ. βάσης 0,022 μ.

ΥΕ ΠΙ.

Τάφος ΙV

ΑΕ 846 (εικ. 22). Θήλαστρο FS 162. Αζέριοιο. Πηλός καθαρός, ωχρός, υπόλευκος, όμοιο αλείφωμα. Βαφή καστανέρυθη, κατά τόπους καστανή σκοτεινή. Εμφανή τα ίχνη του πινέλου.

Λαβή καλαθόσχημη, ελλειψοειδούς, σχεδόν τριγωνικής διατομής. Χείλος περίκυστο. Λαμμός χροανοειδής. Προχοή κοντή, κωνική, τοποθετημένη στον ώμο, στον άξονα της λαβής, σχηματίζοντας οξεία γωνία (45°) με την τε-

(τ. XXXIII), εικ. 418,6 (τ. XIV).

³⁵ *Περατή* Β, σ. 280, εικ. 123, αριθ. 7.

³⁶ Ο.π.

³⁷ *Περατή* Β, σ. 280, εικ. 123, αριθ. 4. *Agora* ΧΙΙΙ, σ. 177, πίν. 77, αριθ. III-23. *Ελευσίνα* Β, σ. 24 και πίν. 108, Θπ 5-2, Θπ 5-3.

³⁸ *Περατή* Β, σ. 280, εικ. 123, αριθ. 6. *Agora* ΧΙΙΙ, σ. 216, πίν. 77, αριθ. XXI-11.

Εικ. 22. Θήλαστρο από τον τάφο IV.

Εικ. 23. Πρόχους από τον τάφο IV.

λευταία. Κοιλία σφαιρική. Βάση δισκοειδής. Ολόβαφο. Εξαιρείται το κατώτατο τμήμα του σώματος και η βάση³⁹.

Ύψ. (με τη λαβή) 0,121, χωρίς τη λαβή 0,085, διάμ. στομίου 0,042, διάμ. βάσης 0,035, μέγ. διάμ. 0,068 μ.

ΥΕ ΙΙΙΓ πρόωμη⁴⁰.

ΑΕ 847 (εικ. 23). Μικρή πρόχους FS 114/5⁴¹. Λείπει τμήμα από το χείλος και το λαιμό. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, όμοιο αλείφωμα. Βαφή καστανέρυθρη, ερυθρή, πυκνή, κατά τόπους αραιή.

Χείλος έξω νεύον, εξώκυρτο. Λαιμός χαμηλός, αμφίκυκλου περιγράμματος. Λαβή κατακόρυφη, πλατιά, ελλειψοειδούς διατομής, φύεται από το χείλος και καταλήγει χαμηλά στην κοιλία. Όμος κυρτός. Κοιλία σφαιρική (πεπιεσμένη). Βάση δισκοειδής.

Ίχνη χρώματος στο χείλος και στη ράχη της λαβής. Διακόσμηση ταινιωτή – μία πλατιά ταινία στη βάση του λαιμού και δύο στην κοιλία.

Ύψ. 0,083, διάμ. στομίου 0,045, διάμ. βάσης 0,038, μέγ. διάμ. 0,08 μ.

ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ πρόωμη⁴².

³⁹ Όπως και στο ΑΕ 848, που προέρχεται από τον ίδιο τάφο.

⁴⁰ Πρβλ. Benzi 1975, σ. 259, πίν. ΧVΙΙΙ, αριθ. 276 (Κοπρέζα: ίδιο σχήμα, ταινιωτή όμως διακόσμηση). Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σ. 53, πίν. 27, αριθ. 8 (θαλ. τ. 1/ Βάρκιζα: ίδια διακόσμηση).

⁴¹ Η Μουτζίου 1998, σ. 149, σημειώνει ότι η μικρή πρόχους επιβιώνει αναλλοίωτη στο σχήμα από την ΥΕ ΙΙΙΒ, δηλαδή το FS 114 είναι σχεδόν ταυτόσημο με το FS 115. Δεδομένου ότι τα συνευρήματα ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΓ

πρόωμη μάλλον η προχόισκη κατατάσσεται στο FS 115.

⁴² Benzi 1975, σ. 255-256, πίν. ΧVΙΙ, αριθ. 259, 262, 263 (Κοπρέζα: παρόμοια διακόσμηση. Ο Benzi όμως τις χρονολογεί στην ΥΕ ΙΙΙΒ και τις κατατάσσει στο FS 114). Περαιτή Α, σ. 20, 48, 228, 311, 440, Γ, πίν. 4α, αριθ. 78, πίν. 13α, αριθ. 1195, πίν. 66β, αριθ. 1018, πίν. 93, αριθ. 201, πίν. 130δ, αριθ. 901. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σ. 44, πίν. 22β, αριθ. 1-2. Wace 1932, σ. 61, πίν. ΧΧΧΙ, αριθ. 58 (τ. 515). Benzi 1992, σ. 315, πίν. 65 n, ο (Τ 35/19,20: Ιαλυσός).

Εικ. 24. Αμφορίσκος από τον τάφο IV.

ΑΕ 848 (εικ. 24). Αμφορίσκος FS 59. Ελλιπής στο χεύλος και στο λαμμό. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος, όμοιο αλείφωμα. Βαφή καστανέρυθρη, κατά τόπους καστανή σκοτεινή, σχεδόν ομοιογενής.

Χεύλος εξώστροφο. Λαμμός πολύ χαμηλός, αμφίκυκλου περιγράμματος. Όμως επικλινής. Δύο οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές χαμηλά στον ώμο. Κοιλία σφαιρική. Βάση δισκοειδής. Ολόβαφος εξωτερικά, εξαιρείται το κατώτατο τμήμα του σώματος και η βάση⁴³.

Ύψ. 0,08, διάμ. στομίου 0,05, διάμ. βάσης 0,033, μέγ. διάμ. 0,077 μ.

ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη⁴⁴.

ΑΕ 849 (εικ. 25). Ειδώλιο βοοειδούς, χειροποίητο. Λείπει το αριστερό κέρατο του ειδωλίου. Αποκρουσμένο, επίσης, το αριστερό τμήμα του κεφαλιού και το πρόσθιο αριστερό τμήμα του κορμού και του ποδιού. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος, όμοιο αλείφωμα. Βαφή καστανή σκοτεινή, κατά τόπους ανοιχτή, εξίτηλη.

Εικ. 25. Ειδώλιο βοοειδούς από τον τάφο IV.

Κέρατο καμπύλο, με κλίση προς τα πάνω. Κεφάλι σχεδόν τριγωνικό. Ρύγχος επίμηκες, με οξεία απόληξη. Κορμός κυλινδρικός. Ουρά τριγωνική, που πέφτει ελεύθερα κάτω, χωρίς να ακουμπά στα σκέλη. Πόδια κοντά, κυλινδρικά.

Κέρατο ολόβαφο. Στο πρόσωπο τρεις πλατιές κατακόρυφες ταινίες. Το στόμα ενδεχομένως δηλωνόταν και με εγχάραξη, αν και το σημείο αυτό έχει αποκρουστεί. Ταινία ξεκινά από το κεφάλι, διατρέχει τη ράχη και καταλήγει στην άκρη της ουράς. Το κατώτατο τμήμα του κορμού, καθώς και οι πλευρές των ποδιών διακοσμούνται επίσης με πλατιά ταινία. Τα δύο πρόσθια πόδια φέρουν ταινίες και στην εμπρόσθια όψη. Οι αθέατες επιφάνειες παραμένουν αβαφείς.

Μέγ. ύψ. 0,06, ύψ. σώματος 0,035, συνολ. μήκ. (σώμα και κεφάλι) 0,075, μήκ. σώματος 0,059, διάμ. κορμού 0,015 μ.

Διακόσμηση τύπου Γραμμικής 2⁴⁵.

ΥΕ ΙΙΒ-Γ πρώιμη⁴⁶.

⁴³ Πρβλ. το θήλαστρο ΑΕ 846. Επίσης, μοιάζει περισσότερο με το ΑΕ 835 και όχι με το ΑΕ 843, γιατί ο λαμμός έχει πιο κοίλο περίγραμμα.

⁴⁴ Περρατή Α, σ. 43-44, 335, Γ, πίν. 11γ, αριθ. 1218, πίν. 102β, αριθ. 287. Μερέντα, σ. 28, εικ. 3, τρίτο από αριστερά.

⁴⁵ French 1971, σ. 151, εικ. 11, σ. 155-156.

⁴⁶ Με βάση τα συνευρήματα το ειδώλιο ανήκει πιθανότερα στην ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη. Πάντως, η French 1971, σ. 153, χρονολογεί τη διακόσμηση του πτερου της Γραμμικής 2 το αργότερο στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ. Ενδεχομένως,

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι τάφοι παρουσιάζουν σχετικά αραϊή διάταξη⁴⁷ και κοινό προσανατολισμό, προς Α. Έχουν κατά κανόνα επιμήκεις και με κατωφερική κλίση, άλλοτε ομαλή και άλλοτε πιο απτόμη (τάφος Ι), δρόμους⁴⁸. Τα τοιχώματα των δρόμων είναι παράλληλα, ενώ το πλάτος τους αυξάνεται προς την πρόσοψη. Οι θύρες, ανοιγμένες στον ίδιο με το δρόμο άξονα, έχουν τετράπλευρο σχήμα, που στενεύει προς τα πάνω, προσαρμόζεται δηλαδή στην κλίση των πλευρικών τοιχωμάτων του δρόμου. Με εξαίρεση τον τάφο ΙΙ σώζουν μάλιστα στενές πλευρικές παραστάδες. Το ύψος των θυρών δεν ξεπερνά το 1,20 μ. Το ανώφλι, όπου σώζεται, είναι οριζόντιο ή ελαφρώς αψιδωτό. Στους τάφους ΙΙ⁴⁹ και ΙΙΙ αποκαλύφθηκαν στρώσεις λίθων, που κατελάμβαναν μικρό τμήμα του

λοιπόν, είναι ΥΕ ΙΙΒ και παρέμεινε στον τάφο έως όπου ενταφιάστηκε ο νεκρός της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης. Επειδή όμως λείπουν τα σκελετικά κατάλοιπα, δεν είναι σαφές εάν ο τάφος ΙV έχει επαναχρησιμοποιηθεί ή προοριζόταν αποκλειστικά για παιδική ταφή και η ακριβής χρονολόγηση είναι επισφαλής. Για παράλληλα, βλ. *Περατή* Α, σ. 335, αριθ. 293, σ. 44, αριθ. 1220, Β, σ. 268, εντ. 117, αριθ. 293, 1220, Γ, πίν. 11γ, αριθ. 1220 (μοιάζει στη διακόσμηση), πίν. 102β, αριθ. 293· *Mylonas-Shear* 1987, σ. 130, πίν. 41, αριθ. 224· *Tiryns* XI, σ. 58, πίν. 42, αριθ. 79, πίν. 52, αριθ. 79 (παρεμφερής διακόσμηση Γραμμικής 2, διαφέρει όμως η μορφή του βοοειδούς)· *Prosymna* II, πίν. 491, αριθ. 87 (τ. IV).

⁴⁷ Η μεταξύ τους απόσταση είναι 5-6 μ. περίπου, με εξαίρεση τον τάφο 4 που απέχει 3,50 μ. από τον τάφο 1.

⁴⁸ Όπου η κατωφέρεια της πλαγιάς είναι μικρή, όπως εδώ, που οι τάφοι είναι λαξευμένοι στις χαμηλότερες υψότητες του γήλοφου, οι δρόμοι είναι μακρύτεροι και πιο κατωφερικοί, ώστε να κερδηθεί το απαραίτητο βάθος για τη διάνοιξη του θαλάμου. Βλ. *Περατή* Β, σ. 3 και Στάης 1895, σ. 204-205, 214.

⁴⁹ Και στο συλημένο τάφο ΙΙ οι λίθοι που βρέθηκαν

δρόμου προς την είσοδο. Πιθανότατα πρόκειται για λίθους που προέρχονται από παλαιότερα γέμισματα και δεν επαναχρησιμοποιήθηκαν όταν το στόμιο κλείστηκε για δεύτερη φορά⁵⁰. Τόσο από τον αριθμό των ταφών όσο και από την κατάσταση των ξερολιθιών και των παραστάδων των εισόδων συνάγεται ότι, με πιθανή εξαίρεση τον τάφο ΙV, οι θύρες είχαν αποτοιχιστεί τουλάχιστον μία φορά, για να δεχθούν και δεύτερες ταφές. Οι θάλαμοι είναι ελλειψοειδείς ή ακανόνιστοι κυκλικοί σε κάτοψη, με καμπύλες πλευρές και μικροί σε έκταση⁵¹. Το σχήμα τους υπαγορεύεται από τη φύση του εδάφους και η διαφοροποίησή τους οφείλεται στη σκληρότητα ή την ακαταλληλότητα του πετρώματος και όχι σε συνειδητή προσπάθεια του συνεργείου⁵². Τα δάπεδα αποτελούν συνέχεια των δαπέδων των δρόμων και έχει καταβληθεί

εμπρός από το στόμιο ανήκουν σε παλαιότερο γέμισμα και δεν πετάχτηκαν εκεί από τους τιμβωρούς, οι οποίοι δεν φαίνεται να είχαν παραβιάσει το δρόμο.

⁵⁰ Βλ. και Cavanagh 1977, σ. 173, κυρίως σημ. 76. *Prosymna* I, σ. 236: «The stones may rather have been surplus material, left over when the wall shutting the door had been completed, and as such they may have been thrown in along with the earth to fill the dromos». *Prosymna* I, σ. 173: «...16 of the tombs had a mass of stones high up and immediately in front of the stomion». Τσουντας 1888, σ. 129. Στην *Περατή*, όπου το γέμισμα των δρόμων κινδύνευε, όπως φαίνεται, να παρασυσρθεί από τα όμβρια ύδατα, ενισχυόταν με στρώσεις λίθων. Πρβλ. *Περατή* Β, σ. 9-10, πίν. 148α.

⁵¹ Δεν ξεπερνούν τα 2,5 τ.μ. με εξαίρεση τον τάφο 2, που έχει εμβαδόν 5,6 τ.μ. Είναι μικροί και σε σχέση με γειτονικά νεκροταφεία. Πρβλ. *Περατή* Β, σ. 11-12· Στάης 1895, σ. 207 (Λιγόρι)· ο ίδιος, σ. 217 (Κοπρέζα)· ο ίδιος, σ. 198· Παπαδημητρίου 1956, σ. 82, 85, 87· Θεοχαράκη 1966, σ. 98 κ.ε. (Βραυρώννα).

⁵² *Περατή* Β, σ. 12.

προσπάθεια εξομάλυνσής τους. Η μοναδική σωζόμενη οροφή είναι σχεδόν οριζόντια με μικρή κατωφερική κλίση προς το βάθος του θαλάμου. Το ύψος σε όλους τους θαλάμους, όπως μαρτυρούν τα σημεία συμβολής της οροφής με τα τοιχώματα, κυμαίνεται από 1,20 έως 1,40 μ. Όλοι περιλαμβάνουν περισσότερες της μίας ταφές, οι δύο (τάφος II και IV) μάλιστα περιείχαν και οστά παιδιών ή νηπίων, ήταν δηλαδή οικογενειακοί. Οι νεκροί τοποθετήθηκαν απευθείας επάνω στο χώμα.

Τα κινητά ευρήματα υποδηλώνουν τον αγροτικό και φτωχό χαρακτήρα της οικονομίας των κατοίκων της εγκατάστασης ή του οικισμού, που αντιστοιχούσε στο νεκροταφείο. Η περίπτωση της Μερέντας επιβεβαιώνει τη δυσκολία εντοπισμού των μυκηναϊκών οικισμών. Σε ένα μεγάλης κλίμακας δημόσιο έργο, στο οποίο μια περιοχή 2.580 στρεμμάτων⁵³ «γαζώθηκε» με τομές, δεν εντοπίστηκε κανένα βέβαιο ίχνος ΥΕ εγκατάστασης. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι 200 μ. δυτικά από τη συστάδα ανασκάφηκε άλλος ένας θαλαμοειδής τάφος, στον οποίο βρέθηκαν ανακομιδές οστών σε δύο επίπεδα και τρεις σκε-

λετοί κατά χώραν. Από τον αριθμό των κραινίων το σύνολο των νεκρών ανέρχεται σε 17. Με βάση τα ευρήματα (επτά αγγεία, τέσσερα κωνικά κομβία, χάλκινος σφηκωτήρας), ο τάφος χρησιμοποιήθηκε κατά την ΥΕ ΠΒ-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη⁵⁴. Η χρήση του, δηλαδή, ξεκινά νωρίτερα από τους τάφους της συστάδας, αλλά εξακολουθεί παράλληλα με αυτήν και στην πραγματικότητα αποτελούν ένα και το αυτό νεκροταφείο⁵⁵. Δυτικά του τάφου, στην κορυφή χαμηλού υψώματος, στο βορειο-ανατολικό τμήμα του Ιπποδρόμου, ανασκάφηκαν δύο δωμάτια, οι τοίχοι των οποίων σώζονταν αποσπασματικά. Η ανασκαφείας πιθανολογεί, με βάση και την ανεύρεση τριών ζωόμορφων ειδωλίων, την ενδεχόμενη ιερότητα των χώρων αυτών⁵⁶.

Τα αγγεία είναι κατά πάσα πιθανότητα τοπικής κατασκευής, κρίνοντας από το χρώμα και την ποιότητα του πηλού⁵⁷. Στα σχήματα δεν παρατηρείται μεγάλη ποικιλία. Κυριαρχούν οι αμφορίσκοι⁵⁸ και ακολουθούν τα αλάβαστρα (κυλινδρικά και ένα σφαιρικό) και τα θήλαστρα, ενώ μεμονωμένα παραδείγματα αποτελούν ο κύαθος, η προχοΐσκη και ο βαθύς σκύφος. Αποσπασματικά, επίσης, σώ-

⁵³ Μερέντα, σ. 11.

⁵⁴ Μερέντα, σ. 28. Η ανασκαφή έγινε από τη συνάδελφο Αικ. Πέτρου, την οποία ευχαριστώ για τις πληροφορίες.

⁵⁵ Δίπλα στο μεμονωμένο τάφο είχαν γίνει απόπειρες διάνοιξης και άλλου (Αικ. Πέτρου, ανακοίνωση στις 19-12-2003 στο Συνέδριο: *Β' ΕΠΚ4, Το Έργο μιας Δεκαετίας 1994-2003*, που έγινε στο ΕΙΕ). Λόγω, όμως, ακαταλληλότητας του εδάφους φαίνεται ότι οι κάτοικοι της Μερέντας αναγκάστηκαν να μετακινήσουν το νεκροταφείο τους ανατολικότερα, όπου οι εδαφολογικές συνθήκες ήταν ευνοϊκότερες, ενώ παράλληλα εξακολούθησαν

να χρησιμοποιούν και τον πρώτο τάφο. Δεν πρόκειται λοιπόν για δύο ξεχωριστά οικογενειακά νεκροταφεία (πρβλ. Μερέντα, σ. 15), αλλά για το ίδιο.

⁵⁶ Μερέντα, σ. 15: «τόπος λατρείας», σ. 27: «μυκηναϊκό ιερό». Η αποσπασματικότητα και η κακή κατάσταση διατήρησης καθιστά, ωστόσο, ιδιαίτερα επισφαλής μια τέτοια ερμηνεία (Πέτρου, ό.π.).

⁵⁷ Περσική Β, σ. 88-89.

⁵⁸ Όλοι ανήκουν στην κατηγορία των διάστομων με σφαιρικό, βραχυστρόγγυλο σώμα. Βλ. Περσική Β, σ. 198-199.

ζονται τμήματα από δύο κύλικες. Χαρακτηριστική στα ευρήματα της συστάδας είναι η απουσία του ψευδόστομου αμφορέα⁵⁹, που αφθονεί στα γειτονικά νεκροταφεία της Περατής⁶⁰ και της Κοπρέζας⁶¹ και αποτελεί συνήθως την καλής ποιότητας κεραμική. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των αγγείων είναι μικρού μεγέθους. Το θεματολόγιο των διακοσμητικών μοτίβων είναι επίσης πενιχρό. Κυριαρχεί η ταινιωτή διακόσμηση, ενώ συχνά είναι και τα ολόβαφα παραδείγματα⁶² – δύο μάλιστα με εξηρημένη τη βάση. Απαιτούν, ακόμη, το βραχώδες κόσμημα, η φυλλοφόρος ταινία, ομάδες αμειβόντων, τα γραμμωτά λέπια – τα οποία είναι καλής ποιότητας –, οι κυματοειδείς γραμμές⁶³, ενδεχομένως και το άνθος⁶⁴. Στα περισσότερα αγγεία, όμως, η διακόσμηση έχει εκτελεστεί χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Ο ξυρός και το ειδώλιο, ωστόσο, ξεχωρίζουν ως προς την ποιότητα σε σχέση με τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα. Αναμφίβολα, το υλικό (κεραμική, ειδώλιο, αλλά και ξυρός) παρουσιάζει ιδιαίτερες ομοιότητες με την Περατή και την Κοπρέζα, ώστε δύσκολα μπορεί κανείς

να αμφισβητήσει ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Παράλληλα, όμως, εντάσσεται σαφώς στο ευρύτερο πλαίσιο της μυκηναϊκής «κοινής», παρουσιάζοντας κοινά στοιχεία όχι μόνο με άλλες θέσεις της Αττικής (Βουρβάτσι, Βάρη-Βάρκιζα, Αρχαία Αγορά, Ελευσίνα), αλλά και με την Αργολίδα, την Κέα και ακόμη μακρύτερα με την Αχαΐα και τη Ρόδο.

Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να θεωρηθεί ως ένα μικρό οικογενειακό νεκροταφείο⁶⁵, η χρήση του οποίου ξεκινά ήδη από την ΥΕ ΠΙΑ2 (τάφος ΙΙ), κορυφώνεται όμως κατά την ΥΕ ΙΙΒ-Γ πρώιμη περίοδο (= Περατή, φάση Ι)⁶⁶, και φιλοξένησε περίπου δέκα ταφές. Δεν αποκλείεται, πάντως, να αποτελεί το κατώτερο τμήμα ενός εκτενέστερου νεκροταφείου, που θα πρέπει να αναζητηθεί εκτός του απαλλοτριωμένου χώρου, δηλαδή στις ανατολικότερες υπώρειες του χαμηλού λόφου, όπου υπάρχει δρόμος και περιφραγμένο κτήμα.

Η Μερέντα αποτελεί νέα θέση στο χάρτη της μυκηναϊκής Μεσογαίας⁶⁷, στο ενδιάμεσο σχεδόν της εσωτερικής διαδρομής που συνδέει το Μαρκόπουλο με την ανατολική ακτή

⁵⁹ Ωστόσο, ψευδόστομοι αμφορείς έχουν βρεθεί στη Μερέντα και προέρχονται τόσο από το μεμονωμένο τάφο όσο και από το μυκηναϊκό κτίσμα (ιερό). Βλ. *Μερέντα*, σ. 27, εικ. 2, σ. 28, εικ. 3.

⁶⁰ *Περατή Β*, σ. 83, 153 κ.ε.

⁶¹ Benzi 1975, σ. 230-237, πίν. VIII-X, αριθ. 184-205.

⁶² Γραμμική ή ολόβαφη διακόσμηση φέρουν και τα έξι από τα επτά συνολικά αγγεία (δύο κύλικες, βαθύς σκύφος, δύο ψευδόστομοι αμφορίσκοι, δύο αμφορίσκοι) που ανασκάφηκαν στο μεμονωμένο θαλαμοειδή, βλ. *Μερέντα*, σ. 28, εικ. 2-3.

⁶³ Στον κύαθο (ΑΕ 850), όπου είναι όμως αποκομμένες από το FM 64.

⁶⁴ Η διακόσμηση του κύαθου (ΑΕ 850) ενδεχομένως

είναι ένας συνδυασμός που περιλαμβάνει και την ολόβαφη πλαστική απόληξη και θα μπορούσε να θυμίζει άνθος (FM 18:32) αλλά σε μια εντελώς σχηματική απόδοση. Αν ανήκει στην ΥΕ ΠΙΑ2 πιθανώς αποτελεί πειραματισμό ενός όχι ιδιαίτερα επιδέξιου αγγειογράφου.

⁶⁵ Συστάδες που αποτελούνται από λίγους τάφους και αντιστοιχούν στους κατοίκους μικρών συνοικισμών, ενδεχομένως του ίδιου γένους, απαιτούν συχνά τόσο εντός όσο και εκτός Αττικής. Βλ. Cavanagh 1977, σ. 138 κ.ε., 179.

⁶⁶ *Περατή Β*, σ. 403-404.

⁶⁷ Για τις μυκηναϊκές θέσεις των Μεσογαίων, βλ. Πετροπουλάκου - Πεντάζος 1973, σχέδ. 17-18 και *Μεσογαία*, σ. 18 (χάρτης, πρόσφατα ενημερωμένος).

(Πόρτο Ράφτη και Αυλάκι), ανάμεσα στην Κοπρέζα και το Λιγόρι. Αν και περιβάλλεται από χαμηλούς λόφους – θα χαρακτηριζόταν δηλαδή ως ηπειρωτική θέση –, στην πραγματικότητα απέχει ελάχιστα (μόλις 3,5 χλμ.) από την ανατολική παραλία (ε.κ. 1), η οποία κατά την ΥΕ ΠΙΒ-Γ γνωρίζει περίοδο ακμής, με σημαντικότερο κέντρο την Περατή, τουλάχιστον με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα⁶⁸. Αντίθετα, οι θέσεις της δυτικής ακτής (Άγιος Κοσμάς, Αλυκή, Βουρβάτσι, Βάρη-Βάρκιζα) εγκαταλείπονται πριν ή κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΠΙΓ πρώιμης⁶⁹. Η Μερέντα, αν και κοντά στην ανατολική ακτή, φαίνεται ότι ακολουθεί τη μοίρα των οικισμών της δυτικής. Με τα μέχρι τώρα δεδομένα πιστοποιείται ότι μετά την ΥΕ ΠΙΓ πρώιμη το νεκροταφείο εγκαταλείπεται, ούτε και υπάρχουν ίχνη μυκηναϊκής παρουσίας στη Μερέντα γενικότερα. Ωστόσο, οι γειτονικοί οικισμοί (Λιγόρι, Κοπρέζα) εξακολουθούν να κατοικούνται έως την ΥΕ ΠΙΓ μέση. Τα δεδομένα της Μερέντας δημιουργούν την υπόνοια ότι τουλάχιστον κατά τη μεταβατική αυτή φάση δεν οδηγήθηκαν όλοι κατευθείαν στην ακτή, αλλά κάποιοι σχημάτισαν μικρούς οικισμούς στην ενδοχώρα ή ενίσχυσαν τον πληθυσμό σε ήδη υπάρ-

χουσες θέσεις. Στην επόμενη περίοδο η Περατή (φάση Π), κρίνοντας από τον αριθμό των νέων τάφων που κατασκευάζονται, παρουσιάζει σημαντική πληθυσμιακή αύξηση⁷⁰. Μήπως, λοιπόν, οι κάτοικοι της ολιγάριθμης ούτως ή άλλως κοινότητας της Μερέντας, ενδεχομένως και άλλων «μεσόγειων» θέσεων, μετακινούνται στην ακτή; Αυτή την υπόθεση εργασίας θα επιβεβαιώσει ή θα διαψεύσει μόνον η μελλοντική έρευνα. Ωστόσο, καθίσταται σαφές ότι κατά την ΥΕ ΠΙ υπάρχει πυκνή διασπορά μικρών και μεγαλύτερων θέσεων τόσο στην πεδιάδα των Μεσογείων όσο και στην ανατολική ακτή. Η ιεράρχησή τους προϋποθέτει την έρευνα της ευρύτερης περιοχής⁷¹, καθώς και τη συστηματική δημοσίευση του ήδη υπάρχοντος υλικού.

Προς το παρόν και με βάση τα έως σήμερα δεδομένα, επιβεβαιώνεται η άποψη του Β. Στάη⁷² – διατυπωμένη έναν και πλέον αιώνα πριν – ότι: «ουχί μόνον επί των λόφων των πλησίον του ανακαλυφθέντος νεκροταφείου [ενν. της Κοπρέζας] είχε ποτε εγκατασταθή μέγας συνοικισμός, αλλά και παραρτήματα τούτου είχαν κατασπαρή κύκλω επί των λοιπών υψωμάτων (της νυν κόμης)...»

⁶⁸ Η Ό. Κακαβογιάννη είχε την καλασύνη να με πληροφορήσει ότι σε πρόσφατη σωστική ανασκαφή της Β' ΕΠΚΑ αποκαλύφθηκε και άλλος θαλαμοειδής εντός του οικισμού του Πόρτο Ράφτη (ιδιοκτησία Γέγου), που χρησιμοποιήθηκε την ίδια περίοδο με το νεκροταφείο της Περατής. Η ίδια, εξάλλου, εντόπισε στη θέση Νάτσος, στο Πόρτο Ράφτη (αρχαίες Πρασσιές), μεταξυ άλλων και στρώματα με μυκηναϊκή κεραμική (βλ. Κακαβογιάννη 1984, σ. 45 και η ίδια 1985, σ. 66). Μένουν αρκετά να μάθουμε για την ευρύτερη περιοχή. Δύσκολα,

ωστόσο, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι υπήρχε ένα δεύτερο κέντρο με το μέγεθος της Περατής.

⁶⁹ Desborough 1964, σ. 112. Πετροπουλάκου - Πεντάζος 1973, σ. 10. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σ. 104-105.

⁷⁰ Περατή Β, σ. 400-402.

⁷¹ Ιδιαίτερα δυσχερής αν λάβει κανείς υπόψη ότι πρόκειται για μια περιοχή με ραγδαία οικοδομική ανάπτυξη.

⁷² Στάης 1895, σ. 214.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Agora XIII: S.A. Immerwahr, *The Athenian Agora XIII: The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton 1971.
- Benzi 1975: M. Benzi, *Ceramica micenea in Attica*, Milano 1975.
- Benzi 1992: M. Benzi, *Rodi e la civiltà micenea*, I-II, Roma 1992.
- Βιβλιοδέτης 1997: Ε.Π. Βιβλιοδέτης, *Ο Δήμος του Μυρρινούτσος: Η οργάνωση και η ιστορία ενός δήμου της Αττικής* (αδημ. διδ. διατρ.), Αθήνα 1997.
- Caskey 1972: J.L. Caskey, *Investigations in Keos. Part II: A Conspectus of the Pottery*, *Hesperia* 41 (1972), σ. 357-401.
- Cavanagh 1977: W.G. Cavanagh, *Attic Burial Customs ca. 2000-700 B.C.* (διδ. διατρ.), University of London, London 1977.
- Deiras: J. Deshayes, Argos, *Les fouilles de la Deiras, Études Péloponnésiennes IV*, Paris 1966.
- Desborough 1964: V.R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaean and their Successors. An Archaeological Survey c. 1200-1100 B.C.*, Oxford 1964.
- Deshayes 1960: J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Indus au Danube (Ive au Ile millénaire)*, Paris 1960.
- Ελευσίνα: Γ. Μυλωνάς, *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, Α-Γ, Αθήνα 1975-1976.
- Θεοχαράκη 1966: Ε. Θεοχαράκη, Ανασκαφή μυκηναϊκών τάφων εις Λαπούτσι Βραυρώνος, *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, σ. 98-100.
- French 1971: E. French, *The Development of Mycenaean Terracotta Figurines*, *BSA* 66 (1971), σ. 101-188.
- Furumark 1941: A. Furumark, *The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification*, Stockholm 1941.
- Κακαβογιάννη 1984: Ό. Κακαβογιάννη, Πόρτο Ράφτη (Πρασιές), *ΑΔ* 39 (1984), Χρονικά, σ. 45.
- Κακαβογιάννη 1985: Ό. Κακαβογιάννη, Πόρτο Ράφτη (Πρασιές), *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, σ. 66.
- Μερέντα: Ό. Κακαβογιάννη (επιμ.), *Αρχαιολογικές έρευνες στη Μερέντα Μαρκοπούλου, στον χώρο κατασκευής του Νέου Ιπποδρόμου και του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου*, Αθήνα 2003.
- Μεσογαία: *Μεσογαία, Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Αθήνα 2001.
- Mountjoy 1995: P.A. Mountjoy, *Thorikos Mine No. 3: The Mycenaean Pottery*, *BSA* 90 (1995), σ. 195-227.
- Mountjoy 1998: P.A. Mountjoy, *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμεική. Οδηγός ταύτισης* (μεταφρ. Δ. Γόντικα), Αθήνα 1998.
- Mountjoy 1999: P.A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Berlin 1999.
- Mylonas 1959: G.E. Mylonas, *Aghios Kosmas, An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*, Princeton, New Jersey 1959.
- Mylonas-Shear 1987: I. Mylonas-Shear, *The Panagia Houses at Mycenae*, Philadelphia 1987.
- Παπαδημητρίου 1956: I. Παπαδημητρίου, Ανασκαφαι εν Βραυρώνι, *ΠΛΕ* 1956, σ. 73-89.
- Papadopoulos 1978-1979: A.J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, *SIMA* 55, Göteborg 1978-1979.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1979: Αικ. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *Σκευή και σύνεργα του καλλωπισμού στον Κρητομυκηναϊκό χώρο* (διδ. διατρ., *ΕΕΦΣΠΘ*, Παράρτημα αριθ. 23), Θεσσαλονίκη 1979.
- Περατή: Σπ. Ιακωβίδης, *Περατή. Το Νεκροταφείον*, Α-Γ, Αθήνα 1969-1970.
- Πετροπουλάκου - Πεντάζος 1973: Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζος, *Αττική, Οικιστικά στοιχεία - Πρώτη έκθεση*, ΑΤΟ αριθ. 21, Αθήνα 1973.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1987: Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *Παιδικές ταφές στη Μυκηναϊκή Ελλάδα*, *ΑΔ* 42 (1987), Μελέτες, σ. 8-29.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988: Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βάραζας/Βάρης*, *ΑΔ* 43 (1988), Μελέτες, σ. 1-106.
- Prosymna: C.W. Blegen, *Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*, Cambridge, Mass. 1937.

Στάης 1895: Β. Στάης, Προϊστορικοί συνοικισμοί εν Αττική και Αιγίνη, *ΑΕ* 1895, σ. 193-264.
Stubbings 1947: F. Stubbings, The Mycenaean Pottery of Attica, *BSA* 48 (1947), σ. 1-75.
Tiryns XI: I. Weber-Hiden, Die mykenische Terrakottafigurinen aus den Syringes von Tiryns, *Tiryns XI*, Mainz am Rhein 1990, σ. 35-84.

Τσουντας 1888: Χ. Τσουντας, Ανασκαφαί τάφων εν Μυκήνας, *ΑΕ* 1888, σ. 119-180.
Wace 1932: A.J.B. Wace, *Chamber Tombs at Mycenae*, Oxford 1932.
Weber 1996: C. Weber, *Die Rasiermesser in Südost-europa*, Stuttgart 1996.

A CLUSTER OF MYCENAEAN TOMBS AT MERENDA, NEAR MARKOPOULO IN ATTICA

ELENI SALAVOURA

A cluster of four small chamber tombs was excavated on the east-south-east edge of the plain of Merenda, at Markopoulo, Attica. The tombs are fairly sparsely distributed and have a common orientation. They have long *dro-moi*, and their burial chambers are roughly elliptical in plan and of small dimensions. In only one case was the roof preserved.

The finds point to the rural character of the community to which the cemetery belonged. The pottery is probably of local manufacture. No great variety is observed in the shapes and decoration. A figurine of a bovine and a

bronze razor stand out amongst the finds. The material has great similarity with finds from nearby Kopreza and Perati, though it belongs at the same time to the Mycenaean *koine* and has features in common not only with other sites in Attica (Vourvatsi, Vari, Varkiza, Agora, Elefsina), but also with the Argolid, Achaia and Rhodes.

It is a small family cemetery containing about ten burials, the use of which began as early as LH IIIA2 and reached its culmination in early LH IIIB-C.

ΝΑΥΑΓΙΟ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΟ ΝΟΤΙΟ ΕΥΒΟΪΚΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β. ΚΟΥΤΣΟΥΦΛΑΚΗΣ - ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ

Τον Απρίλιο του 2005 η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων ανέλαβε μια μικρής έκτασης επιφανειακή έρευνα διασκόπησης του υποθαλάσσιου πυθμένα στο μικρό νησί Ακίο του Νότιου Ευβοϊκού κόλπου, με σκοπό τον εντοπισμό εκτεθειμένων αρχαίων καταλοίπων στο βυθό (ε.κ. 1). Η πρώτη αυτή σύντομη έρευνα δύο ημερών χαρτογράφησε την ύπαρξη δύο θέσεων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στο νησί. Στην πρώτη θέση, στη βορειοανατολική πλευρά του νησιού, εντοπίστηκε η ύπαρξη κάποιων αρχαίων αγκυρών και σποραδικής κεραμικής. Η δεύτερη θέση, στη νοτιοανατολική πλευρά του νησιού, κατέδειξε μια εκτενή συσσώρευση αποσπασματικά σωζόμενων αμφορέων και αγκυρών διαφόρων τύπων και εποχών.

¹ Ευχαριστούμε θερμά την προϊσταμένη της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Αικ. Δελλατόρα για την υποστήριξη και την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του υλικού. Τη διεύθυνση της έρευνας είχε ο δρ. Δ. Κουρκουμέλης. Συμμετείχαν, ακόμη, οι αρχαιολόγοι Γ. Κουτσουφλάκης και Θ. Θεοδούλου, η αρχιτέκτων μηχανικός Αικ. Ταγωνίδου και ο δότης Γ. Ευστρατίου. Τα σχέδια των ευρημάτων εκπονήθηκαν από τον Γ. Πισκαρδέλη και οι φωτογραφίες από τον Π. Βεζυρτζή.

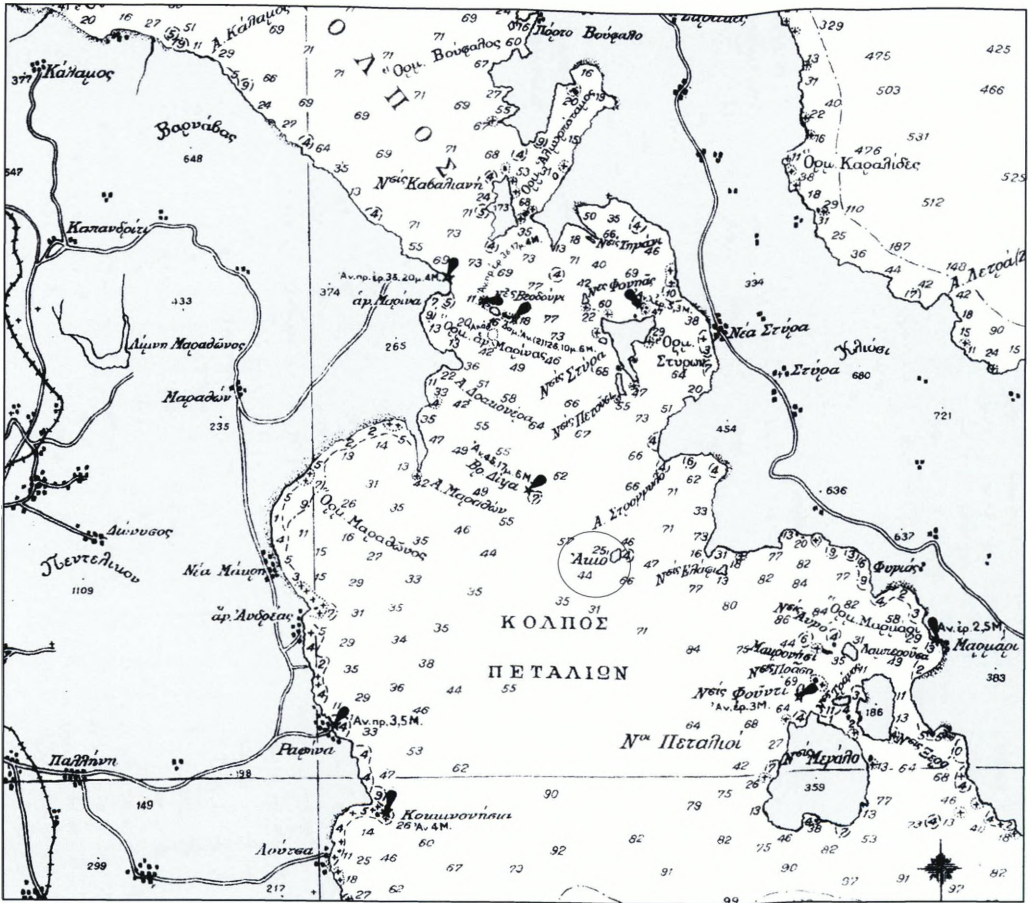
² Πλάτος 38° 05'10", μήκος 24° 10'40". Για την ονομασία της νήσου, βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* Π. Δρανδάκη, τόμος Γ, σ. 107 και *Πλοηγός Ελληνικών Ακτών*, έκδ. ΥΕΝ, τ. Γ, γ' έκδοση, Αθήνα 1991, σ. 41, 53-54. Στον ίδιο τόμο μάς διασώζεται και η ονομασία Πετροκάραβο, πιθανότατα εκ παραδρομής, καθώς η γεωμορφολογία του νησιού κάθε άλλο παρά δικαιολογεί μια τέτοια ονομασία. Αντίθετα, η παρακείμενη Δίψα, 2,5 μίλια βο-

Τον Ιούνιο του 2005 ερευνητικό κλιμάκιο της ΕΕΑ επανήλθε στο νησί για μια δεύτερη σύντομη έρευνα τριών ημερών με σκοπό την καλύτερη αξιολόγηση της ιστορικής σημασίας της δεύτερης εκ των δύο θέσεων, η οποία κρίθηκε ότι παρουσίαζε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον¹.

Το νησί είναι γνωστό σήμερα με αρκετά ονόματα, το επίσημο εκ των οποίων είναι Ακίο (το), Ακίος (ο) ή Άκιο. Και οι τρεις παραλλαγές του ονόματος είναι κατ' ουσίαν άγνωστες σήμερα στο Νότιο Ευβοϊκό, χρησιμοποιούνται, ωστόσο, στους χάρτες και τα τοπογραφικά διαγράμματα της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού². Στη γλώσσα των ναυτικών της περιοχής το νησί είναι γνωστό ως Πλατουράδα³, που σημαίνει μια χαμηλή

ρειοδυτικά του Ακίου, φαίνεται να δικαιολογεί απόλυτα την ονομασία αυτή.

³ *Γεωγραφικό Λεξικό Ελληνικών Τοπωνυμίων*, τ. Γ', ΓΥΣ, Αθήνα 1998, σ. 138. Τ. Ζάππας, *Ευβοϊκά ακτωνύμια*, *AEM* 26 (1984-1985), σ. 174. Δ. Δεβερτζής, *Συλλογή τοπωνυμίων της νήσου Ευβοίας*, *AEM* 11 (1964), σ. 240, 249, όπου κατονομάζονται ως νησιά δύο Πλατουράδες, η μία στην κοινότητα Σπίρων και η δεύτερη στην κοινότητα Μαριμαρίου. Δεν είναι απόλυτα σαφές αν πρόκειται για το ίδιο νησί, καθώς το Ακίο χωροθετείται στη μέση περίπου της απόστασης που χωρίζει τα Σπίρα από το Μαριμάρι. Ένα τρίτο νησί με το ίδιο όνομα στο Νότιο Ευβοϊκό αναφέρεται σε παλαιούς χάρτες ΓΥΣ στο νησιωτικό σύμπλεγμα των Βερδονγίων έναντι της Αγίας Μαρίνας Αττικής. Σε κάθε περίπτωση, δεν θα πρέπει να συγχέεται με την Πλατουράδα του Σαρωνικού, νησίδα κοντά στις Κεγχρεές (αρχ. *Άσιπς*), γνωστή σήμερα και ως Εβραϊονήσι.

Εικ. 1. Νότιος Ευβοϊκός, Κόλπος Πεταλιών. Απόσπασμα χάρτου Υδρογραφικής Υπηρεσίας.

(ύψ. 21 μ.) επίπεδη περιοχή και ανταποκρίνεται περίφημα στα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του νησιού, ενώ παλαιότερα ήταν γνωστό και ως Μαραθωνήσι προφανώς σε αντιπαραβολή με τον Μαραθώνα, που βρίσκεται στην απέναντι ακτή της Αττικής. Η προέλευση της ονομασίας Ακίο είναι άγνωστη, όπως και η αρχαία ονομασία του νησιού.

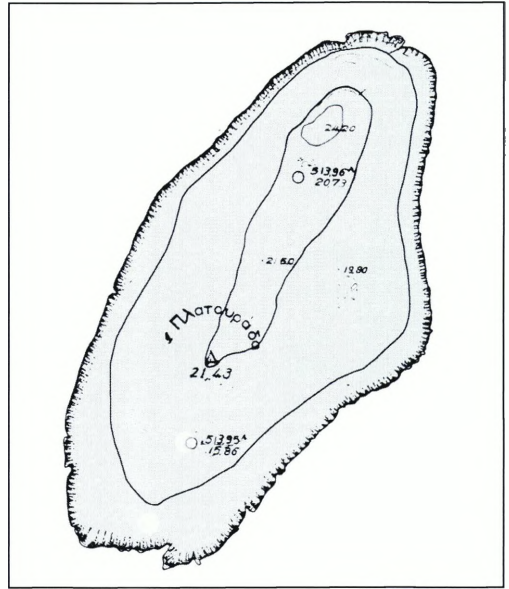
Το Ακίο χωροθετείται στη μέση περίπου της απόστασης που χωρίζει τα άλλα δύο μεγάλα νησιωτικά συμπλέγματα του Νότιου Ευβοϊκού, τα συμπλέγματα των Πεταλιών και των Στύρων. Από τα συμπλέγματα αυτά

των νησίδων, συνολικά περισσότερα από 14 νησιά, το μόνο γνωστό σε εμάς από την αρχαία ελληνική γραμματεία είναι το Μεγάλο Στυρονήσι, που θα πρέπει να ταυτίζεται σχεδόν με βεβαιότητα με τη μνημονευόμενη στον Ηρόδοτο αρχαία Αιγλείη⁴. Παρόλο που κατά την αρχαιότητα ολόκληρος ο Νότιος Ευβοϊκός αποτελούσε αδιαμφισβήτητα ένα εξαιρετικά κομβικό σημείο για τη θαλάσσια δια-

⁴ Ηρόδ. VI, 107,2.

κίνηση στους άξονες Β.-Ν. και Α.-Δ. στο Αιγαίο⁵, δεν μας διασώζεται λεπτομερής τοπογραφική ανάλυση των ακτών του από τους αρχαίους γεωγράφους. Ο Στράβων παρουσιάζει συνοπτικά την ιστορική γεωγραφία της περιοχής που παρεμβάλλεται μεταξύ της Γεραιστού και της Χαλκίδας χωρίς να προχωρεί σε μια λεπτομερή καταγραφή των οικισμών και των ακτών. Μνημονεύει τη Γεραιστό και την Πεταλία απέναντι από το Σούνιο, το Μαρμάριο και τα Στύρα, ενώ προσδιορίζει με ιδιαίτερη μνεία ότι ολόκληρος ο παράκτιος χώρος που παρεμβάλλεται μεταξύ Γεραιστού και Αυλίδας ονομάζεται Κοίλα⁶.

Το Ακίο είναι ένα απομονωμένο, άδεντρο και εγκαταλελειμμένο βραχώδες νησί, σε απόσταση δύο περίπου ναυτικών μιλίων από την κοντινότερη ακτή της Εύβοιας (ακρωτήριο Βίγλα) και τεσσάρων περίπου ναυτικών μιλίων από τον οικισμό Νημπορείο Ευβοίας, προσανατολισμένο στον άξονα ΒΑ.-ΝΔ., με το μήκος του να μην υπερβαίνει τα 1.400 μ. και το πλάτος του, στο ευρύτερο σημείο του, τα 700 μ. (εικ. 2). Διαθέτει ελάχιστες επιχώσεις και καλύπτεται από χαμηλή ποώδη βλάστηση. Στο νησί σήμερα δεν υπάρχουν ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αρχαίας εγκατάστασης⁷. Τα μόνα ορατά ίχνη ανθρωπίνης παρουσίας

Εικ. 2. Ακίο. Τοπογραφικό διάγραμμα ΓΥΣ.

είναι οκτώ λιθόκτιστες κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, διασκορπισμένες σε όλο το μήκος και το πλάτος του νησιού, που διασώζονται σε ερειπιώδη κατάσταση και πρέπει να έχουν εγκαταλειφθεί πριν από πέντε τουλάχιστον δεκαετίες⁸. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να αποκλειστεί το ενδεχόμενο το φυσικό τοπίο του νησιού κατά την αρχαιότητα να ήταν πολύ διαφορετικό.

⁵ Για τη σημασία του Ευβοϊκού κόλπου στη ναυτική διακίνηση κατά την αρχαιότητα, βλ. H.J. Gehrke, Zur Rekonstruktion antiker Seerouten: Das Beispiel des Golfs von Euboea, *Klio* 74 (1992), σ. 98-117 και J.P. Crielaard, Ναυσικλητή Εύβοια: Socio-economic Aspects of Euboean Trade and Colonization, *AEM* 30 (1992-1993), σ. 45-54.

⁶ Στράβ. Χ, 1, 2-6.

⁷ Με εξαίρεση την παρουσία κάποιων ταφών της πρώιμης βυζαντινής περιόδου που αναφέρονται στη βό-

ρεια πλευρά του νησιού, βλ. Αδ. Σάμψων, Χερσοαία και νησιωτικά καταφύγια της Πρώιμης Βυζαντινής Περιόδου στην Εύβοια και ανατολική Βοιωτία, *AEM* 26 (1984-1985), σ. 369.

⁸ Ο Ζάππας (ό.π. (υποσημ. 3), σ. 174) αναφέρει ότι «το χειμώνα ρίχναν άλλοτε πρόβατα για βοσκή τσοπαναράιοι από τα Κάβαλα και τα Στύρα. Σώζεται μικρό καλύβι». Προφανώς αναφέρεται σε μαντρί στη βόρεια πλευρά του νησιού, το οποίο διασώζει ακόμη μικρό τετράπλευρο λιθόκτιστο οικοδόμημα με τη στέγη του.

Εικ. 3. Απόθεση κεραμικού φορτίου σε θύλακες άμμου.

Εικ. 4. Τμήματα αμφορέων κατά χώραν.

Η νοτιοανατολική πλευρά του Ακίου, στην οποία επικεντρώθηκε η έρευνα, δεν παρουσιάζει τις κατάλληλες φυσικές προϋποθέσεις για τον ελλιμενισμό πλοίων. Παρέχει μια κάλυψη από τους βόρειας διεύθυνσης ανέμους που πνέουν συχνά στην περιοχή, χωρίς ωστόσο το αγκυροβόλιο αυτό να μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα ασφαλές. Κατά τη διάρκεια της έρευνας της ανατολικής ακτής του νησιού, εντοπίστηκαν αρκετές αρχαίες (και σύγχρονες) άγκυρες, καθώς και διασκορπισμένη κεραμική, η χρονολόγηση της οποίας εκτείνεται από την κλασική έως και τη βυζαντινή περίοδο.

Όπως ήδη επισημάνθηκε, η πλέον ενδιαφέρουσα θέση του νησιού εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική πλευρά του. Στο σημείο αυτό ανακαλύφθηκε μια ευρεία συγκέντρωση από αποσπασματικά σωζόμενους αμφορείς, η οποία εκτείνεται στον επικλινή βυθό από το βάθος των 7 έως και τα 20 μ., όπου τελειώνει ο επικλινής βραχώδης βυθός και αρχίζουν οι αμμώδεις αποθέσεις. Θύλακες άμμου, εγκλωβισμένοι σε μεγαλύτερες ή μικρότερες κοιλότητες του βυθού, εμφανίζονται ωστόσο ήδη από το βάθος των 12 μ. και γίνονται μεγαλύτερες όσο πλησιάζουν προς την αποχή. Ο βραχώδης βυθός πέφτει ομαλά μέχρι την αποχή με μια κλίση 30°

περίπου και ο χώρος που καλύπτεται από το επιφανειακό στρώμα των αμφορέων δεν υπερβαίνει τα 500 τ.μ. περίπου.

Η πρώτη εντύπωση που αποκομίστηκε από την οπτική έρευνα του χώρου ήταν ότι αυτός δεν είχε τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός αρχαίου ναυαγίου. Δεν διακρίνεται ένας κεντρικός πυρήνας απόθεσης του κεραμικού φορτίου με μειούμενη την παρουσία των ευρημάτων στην περιφέρειά του. Αντίθετα, η διασπορά του φορτίου φαίνεται να παρουσιάζει μια σχετική ομοιομορφία, με μικρές ανεξάρτητες ομάδες ευρημάτων, οι οποίες απαντούν κυρίως στους αμμώδεις θύλακες ή στις κοιλότητες του βραχώδους βυθού, στη ζώνη μεταξύ των 12-20 μ. (ε.κ. 3-4). Κάποια μεμονωμένα ευρήματα απαντούν και στην άμμο, έως το βάθος των 23 μ. Στη ρηχή ζώνη (6-12 μ.) τα κεραμικά ευρήματα είναι ελάχιστα, σε βάθος 7 μ., ωστόσο, υπάρχει ένα ανεξάρτητο ογκώδες συσσωμάτωμα κεραμικής, διαστ. 2×1,50 μ. περίπου, αποτελούμενο από χιλιάδες πακτωμένα όστρακα αμφορέων (ε.κ. 5). Μολονότι η συνοχή του συσσωματώματος αυτού είναι εξαιρετικά μεγάλη και φαίνεται να έχει δημιουργηθεί από τη μακροχρόνια αδιατάρακτη έκθεση των οστράκων αυτών στο ίδιο περιβάλλον, το ίδιο το συσσω-

Εικ. 5. Πακτωμένα όστρακα αμφορέων.

μάτωμα, κατά έναν περίεργο τρόπο, δεν είναι πακτωμένο στο βυθό. Η μορφή του φαίνεται να αντιπροσωπεύει ένα τμήμα της κύριας κεντρικής απόθεσης του φορτίου στο βυθό που, άγνωστο για ποιους λόγους, αποκολλήθηκε από το αρχικό του περιβάλλον και μεταφέρθηκε ή παρασύρθηκε στα ρηχά⁹.

Η απουσία κύριας συγκέντρωσης του κεραμικού φορτίου, ο τρόπος διασποράς και η πυκνότητα των ευρημάτων και, τέλος, ο αποσπασματικός χαρακτήρας της κεραμικής, φαίνονται να υποδηλώνουν ότι ο χώρος έχει διαταραχθεί σοβαρά από δευτερογενείς επεμβάσεις τόσο από τον άνθρωπο¹⁰ όσο και από τις υποθαλάσσιες συνθήκες (ρεύματα, ρεστία, κυ-

ματισμός), στις οποίες οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η σημερινή του εικόνα. Είναι, επίσης, βέβαιο ότι ο χώρος, άγνωστος μέχρι πρότινος στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και τις Λιμενικές Αρχές, έχει υποστεί εκτεταμένη σύληση από αρχαιοκάπηλους και κνηγούς αμφορέων. Κατά συνέπεια, δεν βρέθηκε κανένας άθικτος αμφορέας στο επιφανειακό στρώμα του βυθού και δεν υπάρχουν σοβαρές πιθανότητες για την ανεύρεση ακέραιων αγγείων, παρά μόνο στο βαθύτερο αμμώδες τμήμα του χώρου. Εξίσου μειωμένες είναι και οι πιθανότητες να διασώζεται σε κάποιο σημείο τμήμα του αρχαίου σκαριού, καθώς ο βραχώδης βυθός δεν αποτελεί ιδανικό περιβάλλον για τη διατήρηση ξύλινων καταλοίπων.

Το κεραμικό φορτίο

Στις τρεις ημέρες της προκαταρκτικής έρευνας καταμετρήθηκαν στο επιφανειακό στρώμα του βυθού τμήματα από 90-100 τουλάχιστον λαιμούς αμφορέων. Το 95% του υλικού αυτού ανήκει στον ίδιο απαράλλακτο τύπο αμφορέα με ελάχιστους «εισβολείς» άλλων περιόδων. Καθώς η τοπογραφική αποτύπωση του ευρήματος δεν είχε συντελεστεί ακόμη, ανελκύστηκαν δειγματοληπτικά έξι λαιμοί αμφορέων και τρεις βάσεις.

⁹ Η παρουσία τέτοιων πακτωμάτων δεν μας είναι άγνωστη και από άλλα ναυάγια αμφορέων, που ερευνήθηκαν από τους υπογράφοντες τον Ιούνιο του 2006 στο Νότιο Ευβοϊκό (Μαραθώνας, Στυρονήσια, Άγιος Ανδρέας). Παρότι σε μικρό βαθμό έχουν παρατηρηθεί και σε άλλες περιοχές, φαίνεται να αποτελούν μια ιδιομορφία του Νότιου Ευβοϊκού, που οφείλεται ασφαλώς σε κάποιες ιδιαίτσουσες υποθαλάσσιες συνθήκες.

¹⁰ Παρότι σε απομονωμένο νησί χωρίς μόνιμη ανθρώπινη παρουσία, ο βυθός στο χώρο του ναυαγίου έχει

υποστεί πολλαπλές ανθρώπινες επεμβάσεις. Χρησιμοποιήθηκε (και συνεχίζει να χρησιμοποιείται) ως αγκυροβόλιο για αιώνες, με όλες τις επιπτώσεις που συνεπάγεται μια τέτοια χρήση για το εκτεθειμένο στο βυθό κεραμικό φορτίο, αλλά και ως αλιευτικό πεδίο, όπως προδίδουν ακόμη και σήμερα τμήματα διχτύων στο βυθό. Μαρτυρείται, επίσης, στο σημείο αυτό η αλιεία με χρήση δυναμίτιδας (μαρτυρία Γ. Ευστρατίου, βλ. επίσης Τ. Ζάππας, Αλιευτικό Χρονικό του Ευβοϊκού, *AEM* 14 (1968), σ. 25-26).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΜΦΟΡΕΩΝ

1. Λαιμός αμφορέα (εικ. 6). Σώζονται οι λαβές και τμήμα των ώμων. Πηλός καστανός. Σωζ. ύψ. 17,5, σωζ. διάμ. 33,5, εξωτ. διάμ. στομίου 12 εκ. (BE 2005/3:6).

2. Λαιμός αμφορέα (εικ. 7). Σώζονται μία λαβή, τμήμα της δεύτερης και τμήμα των ώμων. Πηλός καστανός. Σωζ. ύψ. 20, σωζ. διάμ. 33,8, εξωτ. διάμ. στομίου 11,2 εκ. (BE 2005/3:7).

3. Λαιμός αμφορέα (εικ. 8). Σώζονται μία λαβή και τμήμα των ώμων. Πηλός καστανός. Σωζ. ύψ. 16,7, σωζ. διάμ. 34,5, εξωτ. διάμ. στομίου 12,2 εκ. (BE 2005/3:2).

4. Λαιμός αμφορέα (εικ. 9). Σώζονται οι λαβές και τμήμα των ώμων. Πηλός καστανός. Σωζ. ύψ. 18,5, σωζ. διάμ. 36,3, εξωτ. διάμ. στομίου 11,9 εκ. (BE 2005/3:4).

5. Λαιμός αμφορέα (εικ. 10). Σώζονται οι λαβές και τμήμα των ώμων. Πηλός καστανός. Σωζ. ύψ. 19, σωζ. διάμ. 38,2, εξωτ. διάμ. στομίου 12,3 εκ. (BE 2005/3:3).

6. Λαιμός αμφορέα (εικ. 11). Σώζονται τμήμα του λαιμού και μία λαβή. Πηλός καστανός. Σωζ. ύψ. 13,5, σωζ. διάμ. 21,5, εξωτ. διάμ. στομίου 11,5 εκ. (BE 2005/3:11).

7. Βάση αμφορέα (εικ. 12 και 13:α). Σώζεται και τμήμα της γάστρας. Πηλός καστανός. Σωζ. ύψ. 15,4, διάμ. βάσης 6,9 εκ. (BE 2005/3:9).

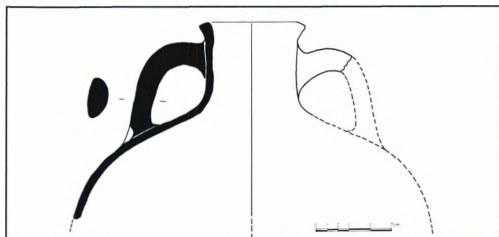
8. Βάση αμφορέα (εικ. 13:β). Σώζεται και τμήμα της κοιλίας. Πηλός καστανός. Σωζ. ύψ. 14,4, διάμ. βάσης 6,9 εκ. (BE 2005/3:10).

9. Βάση αμφορέα (εικ. 13:γ). Σώζεται και τμήμα της κοιλίας. Πηλός καστανός. Σωζ. ύψ. 16,3, διάμ. βάσης 7,2 εκ. (BE 2005/3:8).

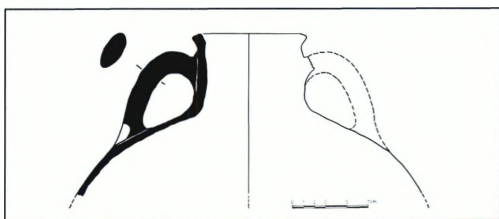
Όλα τα δείγματα που ανελκύστηκαν ανήκουν στον ίδιο τύπο αμφορέα, με κοντό λαιμό, κοντές, ελλειπτικής διατομής τοξωτές λα-

Εικ. 6. Λαιμός αμφορέα, αριθ. κατ. 1.

Εικ. 7. Λαιμός αμφορέα, αριθ. κατ. 2.

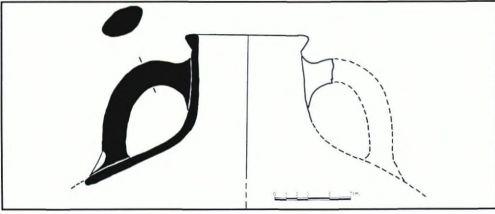
Εικ. 8. Λαιμός αμφορέα, αριθ. κατ. 3.

Εικ. 9. Λαιμός αμφορέα, αριθ. κατ. 4.

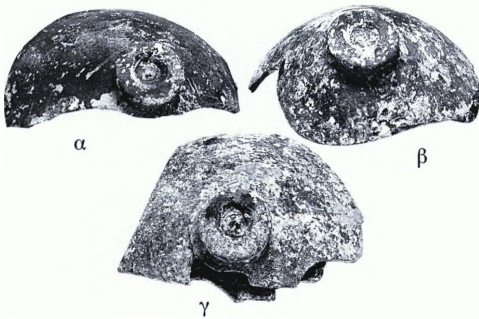
Εικ. 10. Λαιμός αμφορέα, αριθ. κατ. 5.

Εικ. 11. Λαιμός αμφορέα, αριθ. κατ. 6.

Εικ. 12. Βάση αμφορέα, αριθ. κατ. 7.

Εικ. 13. Βάσεις αμφορέων, αριθ. κατ. 7-9.

Εικ. 14. Λαβή αμφορέα,
αριθ. κατ. 5.

βές από τον ώμο στο άνω τμήμα του λαιμού και κοντό γωνιώδες, αμυδρά έξω νεύον χείλος, που διαχωρίζεται από το λαιμό με μικρή σκοτία. Οι μικρές διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται στο σχήμα και σε διάφορα μετρητικά δεδομένα (π.χ. στη διάμετρο χείλους από 11,2 έως 12,3 εκ.) είναι της τάξης που μπορεί να δικαιολογηθεί ακόμη και μέσα στην παραγωγή του ίδιου εργαστηρίου.

Ένα επίσης χαρακτηριστικό των αγγείων αυτών που διαπιστώθηκε σε όλα τα δείγματα ήταν το έντονο ίχνος εμπέσης δακτύλου στην εξωτερική πλευρά του κατώτερου τμήματος των λαβών, στο σημείο πρόσφυσής τους στους ώμους (εικ. 14). Η οξεία απόληξη των βάσεων σχηματίζει κοντό, συμπαγή δακτύλιο, με ρηγή εκβάθυνση στο κάτω τμήμα του, από την οποία εξέχει κεντρικό κομβίο (εικ. 13).

Το είδος των αμφορέων αυτών δεν είναι ιδιαίτερα σύνηθες. Ακριβή παράλληλα έχουν βρεθεί στο υλικό της Αγοράς, σε ένα κλειστό σύνολο κεραμικής που ανασκάφηκε σε υδατοδεξαμή το 1950 κάτω από τη Στοά του Αττάλου¹¹. Τα χρονολογικά όρια της κλειστής αυτής απόθεσης της Αγοράς έχουν προσδιοριστεί με αρκετή ακρίβεια από την παρουσία μελανόμορφης και ερυθρόμορφης κεραμικής, η οποία κατέδειξε μια χρονολόγηση μεταξύ των ετών 520-480 π.Χ.

Στην ίδια επίχωση της Αγοράς, μαζί με τους ταυτόσημους αυτούς τύπους αμφορέων, βρέθηκαν και επείσακτοι τύποι αμφορέων από τη Σάμο, τη Χίο, την ανατολική Ελλάδα (Κλαζομενές;) και την Κόρινθο, καθώς και

¹¹ S.R. Roberts, The Stoa Gutter Well. A Late Archaic Deposit in the Athenian Agora, *Hesperia* 55 (1986), σ. 68-72, εικ. 43:424-429, πίν. 17.

έναν απλικό τύπο¹². Όλοι αυτοί οι τύποι συμφωνούν με τη χρονολόγηση που απέδωσαν τα όστρακα της μελανόμορφης και της ερυθρόμορφης κεραμικής. Η ταυτόσημη ομάδα, πέραν της τυπολογικής ομοιότητας, φαίνεται να παρουσιάζει και τα ίδια τεχνικά χαρακτηριστικά. Από το ύψος των ακέραιων ή αποκατεστημένων δειγμάτων της Αγοράς, μπορεί να αποκατασταθεί και το ύψος των αγγείων του κεραμικού φορτίου στο Ακιο: τα αθηναϊκά δείγματα είχαν ύψος από 53 έως 56 εκ. το ψηλότερο και στην πλειονότητά τους το ύψος κυμαίνεται από 53 έως 54 εκ.

Ο τύπος, επομένως, των αμφορέων του Ακίου μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο, ενδεχομένως και στη δεκαετία των Μηδικών. Η αλήθεια είναι ότι μετά την περίοδο αυτή ο τύπος αυτός αμφορέα δεν ξαναπαρουσιάζεται ή δεν έχει ακόμη εμφανιστεί σε σαφώς χρονολογημένα στρώματα.

Συμπληρωματικές πληροφορίες για την εξέλιξη του τύπου αυτού αντλείται και από το υλικό δύο ακόμη φρεατίων από την περιοχή της αρχαίας Αγοράς. Το πρώτο από αυτά, στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς της Αγοράς, απέδωσε μια απόθεση κεραμικής που χρονολογείται στη δεκαετία 460-450 π.Χ.

ή λίγο νωρίτερα¹³. Μεταξύ των ακέραιων και των αποσπασματικών αμφορέων της επίχωσης, μία μικρή ομάδα¹⁴ φαίνεται να ακολουθεί το ίδιο σχήμα των αμφορέων του φρεάτιου της Στοάς του Απτάλου και να μοιράζεται τον ίδιο τύπο βάσης, χερίλους και εμπίεσης στην γένεση των λαβών με την ομάδα του Ακίου.

Το δεύτερο φρεάτιο απέδωσε μια επίχωση που χρονολογήθηκε στις δεκαετίες 480-460 π.Χ. Από τους αμφορείς που βρέθηκαν δημοσιεύτηκαν μόνο δύο, που ακολουθούν τον ίδιο γενικό τύπο με κάποιες μικρές αλλά ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους¹⁵. Ο αμφορέας P 5175 μπορεί να ενταχθεί στην ίδια ομάδα με τους αμφορείς του Ακίου. Ο πηλός των δύο αυτών αγγείων χαρακτηρίζεται ως «not certainly Attic».

Τα πρόσθετα αυτά αγγεία από το υλικό της Αγοράς φαίνονται να αποτελούν την τελευταία τυπολογική μετεξέλιξη του τύπου αυτού ή αγγεία που κατασκευάστηκαν ή εισήχθησαν μετά τα Μηδικά και κατάφεραν να επιβιώσουν για δύο περίπου δεκαετίες¹⁶.

Η προέλευση και ο τόπος κατασκευής των αμφορέων αυτών παραμένει ένα ζήτημα δυσεπίλυτο. Στις αποθέσεις της Αγοράς ο τύπος αυτός καταγράφεται ως αδιάγνωστος (un-identified) και παρότι υπάρχει μια γενική τυ-

¹² Ο.π., σ. 62-72.

¹³ C. Boulder, Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora, *Hesperia* 22 (1953), σ. 61 (contribution by Virginia Grace).

¹⁴ Ο.π., σ. 106, αριθ. 158-160, πίν. 39.

¹⁵ L. Talcott, Vases and Kalos - Names from an Agora Well, *Hesperia* 5 (1936), σ. 344-345, εικ. 12 (αριθ. P 5174, P 5175). Από την ίδια επίχωση μνημονεύεται και άλλο ένα παράδειγμα ίδιας μορφής, ο αμφορέας P 5176, αδημοσίετος. Ένας, ακόμη, αμφορέας της ίδιας ομάδας

αναφέρεται ότι βρέθηκε στις ανασκαφές του Γ. Μυλωνά στην Ελευσίνα το 1952 (Boulder, ό.π., σ. 106).

¹⁶ Από το φωτογραφικό αρχείο της ΕΕΑ προκύπτει ότι ένα σύνολο οξυπύθμενων αμφορέων, που ενδεχομένως αποτελεί τη μετεξέλιξη του τύπου των αμφορέων του Ακίου, έχει εντοπιστεί στη νήσο Πάτροκλος του Σαρωνικού Κόλπου, σε μια σύντομη έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1979. Το ναυάγιο του Πατρόκλου χρονολογήθηκε στο άμισό του 5ου αι. π.Χ. και παραμένει αδημοσίετο.

πολογική συγγένεια με επιτραπέζιους αμφορείς ή και αποθηκευτικούς αμφορείς του αθηναϊκού σχηματολογίου, η αττική προέλευση μάλλον θα πρέπει να αποκλειστεί. Όπως έχει υποστηριχθεί άλλωστε, η Αθήνα στη στροφή του βου προς τον 5ο αι. π.Χ. ήταν ήδη μια μεγάλη παραγωγός κρασιού αλλά φαίνεται ότι όλη η αθηναϊκή παραγωγή απορροφούνταν από τους ίδιους τους Αθηναίους και συνεπώς δεν υπήρχε η ανάγκη για την παραγωγή «εξειδικευμένων» αγγείων θαλάσσιας διακίνησης. Το γεγονός ότι αμφορείς παρόμοιου σχήματος εμφανίζονται τακτικά σε εικονιστικές παραστάσεις του μελανόμορφου και του ερυθρόμορφου ρυθμού, δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση εχέγγυο εγχώριας παραγωγής των αγγείων αυτών, καθώς στις ίδιες παραστάσεις παρατηρούνται και γνωστοί και ταυτισμένοι αμφορείς, οι οποίοι είναι σαφώς επείσακτοι. Οι γνωστοί τύποι των αθηναϊκών αμφορέων της περιόδου αυτής, είναι περισσότερο αποθηκευτικοί αμφορείς παρά κατάλληλοι για μεταφορά, το δε σχήμα τους φαίνεται να κατάγεται απευθείας από αυτό των παναθηναϊκών αμφορέων του 6ου αι. π.Χ.¹⁷

Οι πρόδρομοι των αμφορέων του Ακιού μπορούν πιθανότατα να αναζητηθούν στο

κεραμικό φορτίο ενός ακόμη αρχαϊκού ναυαγίου που διερευνήθηκε πρόσφατα στα παράλια της Μικράς Ασίας στην περιοχή της Αλικαρνασσού¹⁸. Παρόλο που οι αμφορείς του εν λόγω ναυαγίου δεν έχουν ακόμη δημοσιευτεί λεπτομερώς, υπάρχει μια εμφανής τυπολογική συγγένεια τόσο στο σχήμα όσο και σε λεπτομέρειες, που πιθανώς καταδεικνύουν κοινό τόπο παραγωγής. Ο τόπος αυτός δεν έχει προσδιοριστεί ακόμη. Το γεγονός ωστόσο ότι: α) τρία από τα τέσσερα γνωστά συγγενή παραδείγματα (Ακιο - νήσος Πατρόκλου - Αγορά) εμφανίζονται από το ύψος της Αθήνας και βόρεια, β) ότι ο τύπος αυτός αμφορέα δεν έχει αναφερθεί ακόμη στο Νότιο Αιγαίο (εκτός του ναυαγίου του Pabuç Burnu), γ) ότι πέραν της γενικής ομοιότητας στο σχήμα εμφανίζει ομοιότητες σε επί μέρους τυπολογικά στοιχεία, όπως στο σχήμα του χείλους και της βάσης, με αμφορείς που βρέθηκαν στον Φάγγητα¹⁹, την Άκανθο²⁰ και τη Λητή²¹, δ) ότι στις αποθέσεις της Αγοράς βρέθηκε με αμφορείς που προέρχονταν από το κεντρικό και το βόρειο Αιγαίο και ε) ότι υπάρχει μια στενή τυπολογική συγγένεια με τους λίγο μεταγενέστερους αμφορείς της Θάσου και της Μένδης, όλα αυτά φαίνεται να υποδηλώνουν ότι ο τόπος παραγωγής βρι-

¹⁷ Roberts, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 67, αριθ. 418, εικ. 42, πίν. 18.

¹⁸ E.S. Greene - M. Lawall, Amphora Capacities in Early Monetary Asia Minor: The Pabuç Burnu Shipwreck, *Skyllis* 7 (2006) (υπό έκδοση). E.S. Greene - G.F. Bass, Discovery and Excavation: The 2001 Submersible Survey and the 2002 Excavation at Pabuç Burnu, Turkey, στο H. Tzalas (επιμ.), *Tropis VIII* (Proceedings of the 8th International Symposium on Ship Construction in Antiquity), 2002 (υπό έκδοση).

¹⁹ Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Πρώτα μηνύματα από μία πόλη της Πιερίδας, *AEMΘ* 1 (1987), σ. 351, εικ. 10, σ. 352, εικ. 12.

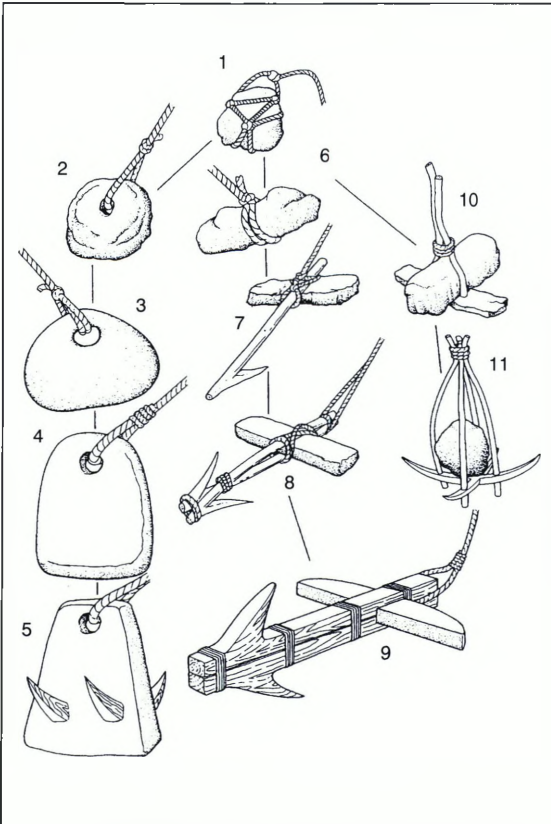
²⁰ C. Rhoimiopoulou, Amphores de la nécropole d'Acanthe, στο J.-Y. Empereur - Y. Garlan (επιμ.), *Recherches sur les amphores grecques*, *BCH* Suppl. XIII, 1986, σ. 480, εικ. 1-2.

²¹ Κ. Τζαναβάφη - Κ. Φίλης, Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής. Πρώτες εκτιμήσεις, *AEMΘ* 17 (2003), σ. 170, εικ. 5β.

σκειται κάπου στο βόρειο Αιγαίο, πιθανώς σε κάποια πόλη της Μακεδονίας ή της Θράκης²².

Οι λίθινες άγκυρες και τα λίθινα αντίβαρα άγκυρών (στύποι)

Στο χώρο του ναυαγίου και την άμεση περιφέρειά του εντοπίστηκαν συνολικά επτά λίθινες άγκυρες και τέσσερα λίθινα αντίβαρα (στύποι) άγκυρών. Από τις άγκυρες αυτές τέσσερις ανήκουν στον πρωτόγονο δισκοειδή ή ελλειψοειδή τύπο με τη μία οπή και οι υπόλοιπες τρεις στον τραπεζοειδή ή ακανό-

Εικ. 15. Τυπολογική εξέλιξη λίθινων άγκυρών (Karitan 1984).

νιστο τύπο με τις τρεις οπές (ε ι κ. 15:2-5). Από το υλικό αυτό ανελκύστηκαν μόνο δύο λίθινες άγκυρες και δύο λίθινα αντίβαρα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΛΙΘΙΝΩΝ ΑΓΚΥΡΩΝ ΚΑΙ ΛΙΘΙΝΩΝ ΣΤΥΠΩΝ

10. Λίθινη δισκοειδής άγκυρα με μία οπή πρόσδεσης (ε ι κ. 16). Διάμ. 43, μέγ. πάχ. 7,5 εκ. Από σχιστολιθική πλάκα, ευβοϊκής προέλευσης. Εντοπίστηκε σε βάθος 8 μ., 40 μ. βόρεια του ναυαγίου. Δεν ανελκύστηκε.

11. Λίθινη ελλειψοειδής άγκυρα με μία οπή πρόσδεσης. Ύψ. 52, μέγ. πάχ. 8,5 εκ. Εντοπίστηκε σε βάθος 22 μ., 70 μ. βόρεια του ναυαγίου. Δεν ανελκύστηκε.

12. Λίθινη ακανόνιστου σχήματος άγκυρα με μία οπή πρόσδεσης. Ύψ. 40, μέγ. πάχ. 9 εκ. Από σχιστολιθική πλάκα ευβοϊκής προέλευσης. Εντοπίστηκε σε βάθος 18 μ., 150 μ. βόρεια του ναυαγίου. Δεν ανελκύστηκε.

13. Λίθινη ακανόνιστου σχήματος άγκυρα με μία οπή πρόσδεσης. Ύψ. 62, μέγ. πάχ. 11,5 εκ. Εντοπίστηκε σε βάθος 12 μ., 90 μ. βόρεια του ναυαγίου. Δεν ανελκύστηκε.

14. Λίθινη άγκυρα τραπέζιου σχήματος με μία οπή πρόσδεσης και δύο οπές «νυχιών» (ε ι κ. 17). Ακέραια. Ύψ. 70, πλ. 42 εκ. Εντοπίστηκε σε βάθος 14 μ., 120 μ. βόρεια του ναυαγίου. Δεν ανελκύστηκε.

15. Λίθινη άγκυρα ακανόνιστου-ελλειπτικού σχήματος με μία οπή πρόσδεσης και δύο οπές αγκίστρων (ε ι κ. 18). Ακέραια. Ύψ. 53, πάχ. 12,6, μέγ. πλ. 31,7 εκ. Διάμ. οπών συγκράτη-

²² Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε και ο καθηγητής M. Lawall, σε επίσκεψή του στα εργαστήρια της ΕΕΑ το Σεπτέμβριο του 2006, όπου και εξετάσε το υλικό του Ακιοῦ από κοντά.

Εικ. 16. Λίθινη δισκοειδής άγκυρα από το βυθό του Ακιού, αριθ. κατ. 10.

σης 4,5 εκ. Οπή πρόσδεσης διαστ. 7×5,5 μ., φέρει ίχνη σκοινιού. Βάρος 28 κιλά. Από υπόλευκο ασβεστόλιθο. Από την περιοχή του ναυαγίου (BE 2005/10).

16. Λίθινη άγκυρα τριγωνικού-ακανόνιστου σχήματος με μία οπή πρόσδεσης και δύο οπές αγκίστρων (εικ. 19). Ελλιπές τμήμα και έντονες αποκρούσεις στη βάση. Σωζ. ύψ. 58, μέγ. πλ. 32, πάχ. 6,8 εκ. Διάμ. οπών 5,5 και 6,8 εκ. Βάρος 13 κιλά. Από σχιστολιθική πλάκα πιθανώς ευβοϊκής προέλευσης. Από την περιοχή του ναυαγίου (BE 2005/11).

17. Λίθινος στύπος άγκυρας (εικ. 20). Ακέραιος. Μήκ. 61,2, ύψ. 11, πλ. 7,2 εκ. Βάρος 9 κιλά. Από λευκό μάρμαρο (BE 2005/3:1).

18. Λίθινος στύπος άγκυρας σωζόμενος κατά το ήμισυ (εικ. 21). Σωζ. μήκ. 67,5, ύψ. 19,3, πλ. 11,5 εκ. Σωζ. μήκ. εγκοπής 8,5 εκ. Βάρος 28 κιλά. Από λευκό μάρμαρο (BE 2005/9).

19. Λίθινος στύπος άγκυρας, ακέραιος. Εντοπίστηκε σε βάθος 28 μ., 130 μ. βόρεια του ναυαγίου. Μήκ. 85-90 εκ. Δεν ανελκύστηκε.

20. Λίθινος στύπος άγκυρας, ακέραιος. Μήκ. 44 εκ. Εντοπίστηκε σε βάθος 15 μ., 30 μ. βόρεια του ναυαγίου. Δεν ανελκύστηκε.

Οι τέσσερις δισκοειδείς ή ακανόνιστου σχήματος άγκυρες (αριθ. κατ. 10-13) (εικ. 16)

Εικ. 17. Λίθινη άγκυρα τραπέζιου σχήματος από το βυθό του Ακιού, αριθ. κατ. 14.

Εικ. 18. Λίθινη άγκυρα, αριθ. κατ. 15.

Εικ. 19. Λίθινη άγκυρα, αριθ. κατ. 16.

Εικ. 20. Ακέραιος λίθινος στύπος άγκυρας, αριθ. κατ. 17.

Εικ. 21. Τμήμα λίθινου στύπου άγκυρας, αριθ. κατ. 18.

αντιπροσωπεύουν τον πλέον πρωτόγονο τύπο άγκυρας, που λειτουργούσε αποκλειστικά με το βάρος της. Παρότι δύο τέτοιου τύπου άγκυρες έχουν ανελκυστεί από το πρωτοελλαδικό ναυάγιο του Δοκού²³, δεν υπάρχουν συγκεκριμένα τυπολογικά κριτήρια ώστε να αποδοθούν αποκλειστικά και με ασφάλεια σε κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο²⁴.

Οι δύο λίθινες άγκυρες (αριθ. κατ. 15-16) (εικ. 18-19) από την περιοχή του κεραμικού φορτίου, βρέθηκαν σε βάθος 8 μ. και σε απόσταση μόλις 15 μ. από την ακτή. Αντιπροσωπεύουν τον ίδιο τύπο άγκυρας που μας είναι γνωστός με ένα πλήθος παραλλαγών και σχημάτων, λειτουργεί όμως πάντα με τον ίδιο τρόπο: υπάρχει μία ευρύτερης συνήθως διαμέτρου οπή πρόσδεσης και δύο οπές κοντά στις γωνίες της βάσης, όπου περνούν τα

ξύλινα άγκιστρα ή νύχια (εικ. 15:5). Ο τύπος αυτός απαντά σε όλη τη Μεσόγειο²⁵ και συνήθως σχετίζεται με τον ομηρικό όρο «ευνή»²⁶. Κυριαρχούσε στη ναυσιπλοΐα από τη 2η χιλιετία²⁷ έως την εμφάνιση των αγκυρών με λίθινο αντίβαρο, πιθανώς στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. Παρότι, ωστόσο, ξεπεράστηκε τεχνολογικά από τις άγκυρες της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου, λόγω ακριβώς της ευκολίας και της απλότητας της κατασκευής της, δεν έπαψε ποτέ να χρησιμοποιείται καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας και του μεσαίωνα²⁸, ενώ τεκμηριώνεται η χρήση της ακόμη και στον 20ό αιώνα²⁹.

Και οι δύο άγκυρες παρουσιάζουν μη κανονικό σχήμα με έντονη κύρτωση στη μία πλευρά και μη αξονική τοποθέτηση της οπής πρόσδεσης³⁰. Το σχήμα και η διάταξη αυτή είναι μάλ-

²³ Γ. Παπαθανασόπουλος - Γ. Βήχος - Ε. Χατζηδάκη - Γ. Λώλος, Δοκός: Ανασκαφική Περίοδος 1990, *Ενάλια* 2 (1990), τχ. 3/4, σ. 17-21, εικ. 30-33.

²⁴ Μια άγκυρα αυτού του τύπου εμφανίζεται σε παράσταση της υπ' αριθ. 1926, 6-28.9 οinoχόης του Βρετανικού Μουσείου που αποδίδεται στην Κύπρο-Αρχαϊκή I περίοδο: K. Westerberg, *Cypriote Ships from the Bronze Age to c. 500 B.C.*, Gothenburg 1983, σ. 43-44, εικ. 53. Παρότι η συγκεκριμένη παράσταση αποτελεί μια αδιάσειστη μαρτυρία ότι υπήρχαν άγκυρες αυτής της μορφής, είναι εξίσου πιθανό πολλές από αυτές να ήταν «σχανδαλόπλετρες» σφουγγαράδων.

²⁵ Για μια διεξοδική μελέτη των παραλλαγών και της διασποράς του τύπου αυτού στη Μεσόγειο, βλ. D.E. McCaslin, *Stone Anchors in Antiquity: Coastal Settlements and Maritime Trade-Routes in the Eastern Mediterranean ca. 1600-1050 B.C.*, SIMA LXI, Göteborg 1980 και H. Frost, Anchors, the Potsherds of Marine Archaeology: on the Recording of Pierced Stones from the Mediterranean, στο D.J. Blackman (επιμ.), *Marine Archaeology, Proceedings of the 23rd Symposium of the Colston Research Society, Bristol 4-8 April 1971*, London 1973, σ. 397-406, εικ. 1.

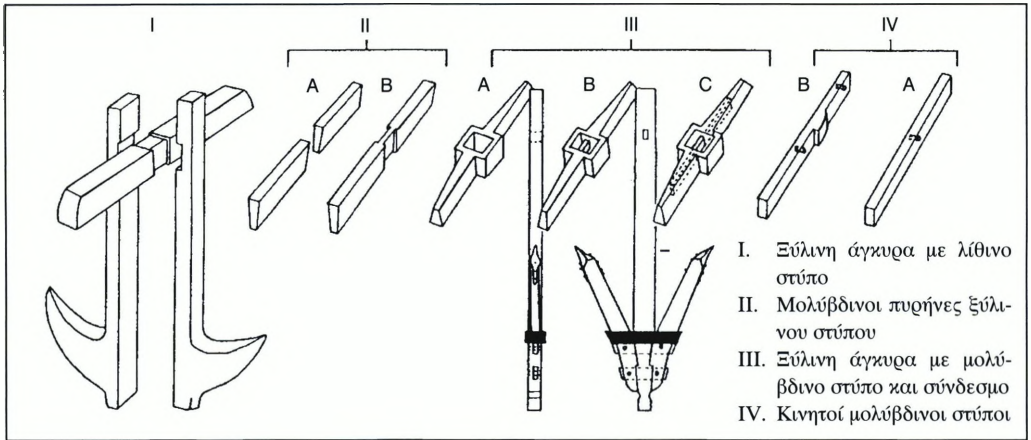
²⁶ *Il.*, A, 436, E, 77. Οδ., ι, 137, ο, 498.

²⁷ H.W. Catling - K. Nikolaou, Composite Anchors in Late Bronze Age Cyprus, *Antiquity* 42 (1967), σ. 225-229.

²⁸ A. Raban, Three-hole Composite Stone Anchors of Middle Ages Context from Caesarea Maritima, Israel, στο H. Tzalas (επιμ.), *Tropis VII* (7th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Pylos 1999), Athens 2002, σ. 637-653. G. Baldelli, Quattro 'pietre forate' dal porto di Ancona, *Archeologia Subacquea* 3, suppl. di *BdA* 37-38, Roma 1986, σ. 49-52. Frost, *ό.π.*, σ. 402-403.

²⁹ H. Frost, Where did Bronze Age Ships Keep their Anchors?, στο H. Tzalas (επιμ.), *Tropis III* (3rd International Symposium on Ship Construction in Antiquity), Athens 1989, σ. 168, εικ. 5. Η ίδια, Stone Anchors as Clues to Bronze Age Trade Routes, *Thracia Pontica I*, Sofia 1982, σ. 282, εικ. 1. Η ίδια, Stone Anchors; Criteria for a Corpus, *Thracia Pontica III*, Sozopol 1985, σ. 356. Raban *ό.π.*, σ. 642.

³⁰ Μια παρόμοια άγκυρα με τα χαρακτηριστικά έχει βρεθεί στον Αργολικό κόλπο, βλ. Χρ. Αγουρίδης, *Ενάλια* αρχαιολογική έρευνα Αργολικού - Ερευνητική πε-

Εικ. 22. Τυπολογική εξέλιξη αγκυρών με λίθινους ή μολύβδινους στύπους (Haldane 1990).

λον τυχαία, καθώς δεν φαίνεται να εξυπηρετούν κάποια συγκεκριμένη σκοπιμότητα. Οι ομοιότητες, ωστόσο, των δύο αυτών αγκυρών εξαντλούνται εκεί. Η άγκυρα αριθ. κατ. 15, αν και μικρότερων διαστάσεων, είναι εξαιρετικά συμπαγής και έχει περίπου το διπλάσιο βάρος. Αντίθετα, η άγκυρα αριθ. κατ. 16 είναι εξαιρετικά λεπτή, έχει κατασκευαστεί από ένα τελείως ακατάλληλο για άγκυρες υλικό και δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει στο βυθό από το βάρος της και μόνο. Το δε μικρό πάχος της δικαιολογεί απόλυτα τη θραύση της μιας γωνιαίας οπής.

Δεν υπάρχουν αυστηρά χρονολογικά κριτήρια για τις άγκυρες αυτής της μορφής ώστε να αποδοθούν σε κάποια συγκεκριμένη εποχή και, επομένως, η σύνδεσή τους με το κεραμικό φορτίο των αμφορέων είναι αμφίβολη. Η θέση τους, στο μέσον του κεραμικού φορτίου του

ναυαγίου είναι πιθανότατα συμπτωματική.

Το πρώτο και πλέον σημαντικό εύρημα που φαίνεται να εναρμονίζεται πλήρως χρονολογικά με το κεραμικό φορτίο του Ακίου, είναι το τμήμα ενός λίθινου στύπου μιας ξύλινης άγκυρας (αριθ. κατ. 18) (εικ. 21). Δεν υπάρχουν αρχαιολογικές μαρτυρίες για την πλήρη αποκατάσταση του τύπου αυτής της άγκυρας και οι σχεδιαστικές αποκαταστάσεις είναι υποθετικές και βασισμένες στην κοινή λογική³¹ και έως ένα βαθμό στην εικονογραφική μαρτυρία των νομισμάτων της Απολλωνίας του Πόντου³² και των αγκυρών που εμφανίζονται ως επισήματα στις ασπίδες πολεμιστών της μελανόμορφης αττικής αγγειογραφίας³³. Ο κορμός την άγκυρας απαρτίζεται από δύο δοκίδες με μονοκόμματα νύχια, προερχόμενες από διχάλα δέντρου, οι οποίες συνενώνονται σχηματίζοντας μία εσω-

ρίοδος 2003, *Ενάλια* 8 (2004), σ. 30-31, εικ. 6 και χαρακτηρίζεται ως προϊστορική.

³¹ G. Kapitän, On Stone-Stocked Greek Anchors as Found in Thracia Pontica: Suggested Reconstruction of their Wooden Parts, *Thracia Pontica* I, Sofia 1982,

σ. 290-300.

³² B. Nelson-Curryer, *Anchors. The Illustrated History*, London 1999, σ. 24.

³³ P.A. Gianfrotta - P. Pomey, *L'Archéologie sous la Mer*, F. Nahlan (επιμ.), Paris 1981, σ. 301.

τερική εγκοπή, η οποία αγκαλιάζει το τοποθετημένο εγκάρσια λεπτότερο κεντρικό τμήμα του στύπου (ε.κ. 15:9 και 22:1). Ο στύπος, λοιπόν, αποτελούσε το αντίβαρο του κάτω τμήματος της άγκυρας και ο σκοπός του ήταν να εμποδίζει τα νύχια της άγκυρας να πέφτουν οριζόντια στο βυθό.

Ο λίθινος στύπος αριθ. κατ. 18 του Αζιού, έχει κατασκευαστεί από λευκό μάρμαρο, πιθανώς αττικής προέλευσης. Έχει θραυστεί σχεδόν στη μέση, στο σημείο της εγκοπής, όπου και παρουσίαζε το μικρότερο πάχος του, και το σωζόμενο μήκος του είναι 67,5 εκ. Το αρχικό μήκος του στύπου μπορεί να υπολογιστεί με αρκετή ακρίβεια στα 1,25-1,27 μ. και το βάρος του στα 52-54 κιλά. Δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα σημάδια φθοράς ούτε αποκρούσεις στα άκρα του, γεγονός που δηλώνει ότι χρησιμοποιήθηκε ελάχιστα.

Οι άγκυρες με λίθινο στύπο (Haldane, τύπος I) θεωρούνται οι πρόγονοι της κατηγορίας με τους μολύβδινους στύπους και, υπό μια ευρύτερη θεώρηση, όλων των δίμπρα-

των άγκυρών που χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα³⁴ (ε.κ. 22:1). Εμφανίζονται πιθανότατα στα μέσα ή στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. και ενδεχομένως δεν είναι τυχαίο που στην ίδια περίοδο ο ομηρικός όρος «ευνή» αντικαθίσταται από τον όρο «άγκυρα»³⁵. Λίθινοι στύποι έχουν βρεθεί σε μικρούς μάλλον αριθμούς σε όλο το μήκος και το πλάτος της Μεσογείου³⁶, ωστόσο, στο χώρο του Αιγαίου εξακολουθούν να είναι σχετικά σπάνιοι, με εξαίρεση το Νότιο Ευβοϊκό³⁷.

Ο τύπος αυτός χρονολογήθηκε αρχικά από λίθινους στύπους που είχαν κατατεθεί ως αναθήματα από ναυτικούς σε αρχαϊκά ιερά, καθώς και από ενεπίγραφα παραδείγματα του είδους, όπου η μορφή των γραμμμάτων προδίδει σαφώς μια χρονολόγηση μέσα στα όρια του 6ου αι. π.Χ.³⁸. Τα παραδείγματα που έχουν βρεθεί στη θάλασσα σε περιβάλλον ασφαλώς χρονολογημένων ναυαγίων είναι ωστόσο ελάχιστα³⁹. Ο τύπος αυτός αντικαταστάθηκε πιθανώς στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. από τον τύπο με τον ξύλινο στύπο που

³⁴ D. Haldane, *Anchors of Antiquity, Biblical Archaeologist*, 53,1 (1990), σ. 21. G. Kapitän, *Ancient Anchors - Technology and Classification, JNA 13* (1984), σ. 33-37.

³⁵ Αλκαίος, *Poetarum Lesbiorum Fragmenta*, Oxford 1955, Fr. 297, P3, Fr. 326, Z2. Πίνδ., *Πυθ.* IV, 24-25, X, 51-2, *Ολ.* VI, 13, 100-1.

³⁶ Για μια διεξοδική αναφορά της διασποράς των λίθινων στύπων στη Μεσόγειο, βλ. McCaslin, *ό.π.* (υποσημ. 25), σ. 47-50.

³⁷ Εκτός των τεσσάρων παραδειγμάτων που δημοσιεύονται εδώ, μας είναι γνωστό ένα ακόμη παράδειγμα από το αρχαϊκό ναυάγιο του Pabuç Burnu στη Μικρασιατική ακτή (βλ. παραπάνω, υποσημ. 18), ένα ενεπίγραφο παράδειγμα από την Αίγινα (Π. Ηρωϊώτης, *Εισ Αιγινης επιγραφής*, *AE* 1914, σ. 92-94) και οκτώ ακόμη παραδείγματα από το Νότιο Ευβοϊκό, προερχόμενα από την περιοχή Μαραθώνα - Κυνόσουρας - Δυκασιτών, βλ. Fr. Braemer -

J. Marcadé, *Céramique antique et pièces d'ancres trouvées en mer à la pointe de la Kynosoura (Baie de Marathon)*, *BCH* 77 (1953), σ. 151-152, εικ. 12 και H. Frost, *Under the Mediterranean*, London 1963, σ. 47, εικ. 9:1.

³⁸ Για συνολική διαπραγμάτευση της χρονολόγησης του τύπου αυτού και για κατάλογο των γνωστών ενεπίγραφων αναθηματικών παραδειγμάτων, βλ. P.A. Gianfrotta, *First Elements for the Dating of Stone Anchor Stocks, JNA 6* (1977), σ. 285-292.

³⁹ N. Bound, *The Giglio Wreck. A Wreck of the Archaic Period (c. 600 BC) off the Tuscan Island of Giglio. An Account of its Discovery and Excavation: a Review of the Main Finds*, *Enalia Supplement 1*, Athens 1991, σ. 35, εικ. 78-79. B. Liou, *Recherches sous-marines, Gallia* 33 (1975), σ. 594. Greene - Lawall, *ό.π.* (υποσημ. 18), Greene - Bass, *ό.π.* (υποσημ. 18).

έφερε εσωτερικά μολύβδινους πυρήνες (εικ. 22:IIA-B). Παρότι ο λίθινος στύπος φαίνεται να έχει ξεπεραστεί τεχνολογικά ήδη από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., κάποιες από αυτές τις άγκυρες επιβιώνουν σε πλοία έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., όταν καταμαρτυρείται και το τελευταίο χρονολογημένο παράδειγμα στο ναυάγιο El Sec (Palma di Maiorca, 360-340 π.Χ.)⁴⁰, ενδεχομένως και λίγο αργότερα⁴¹. Το γεγονός ότι η πλειονότητα των άγκυρών που έχουν βρεθεί σε ναυάγια της κλασικής περιόδου ανήκουν στον ενδιάμεσο τύπο, με τον ξύλινο στύπο και τους μολύβδινους πυρήνες, φαίνεται να υποδηλώνει ότι ο τύπος με το λίθινο στύπο εγκαταλείφθηκε αμέσως λίγο μετά το τέλος της αρχαϊκής περιόδου.

Ο λίθινος στύπος μπορεί εύκολα λοιπόν να συνδεθεί χρονολογικά με την απόθεση του κεραμικού φορτίου. Συνελέγη σε απόσταση μόλις μερικών μέτρων από την κύρια συγκέντρωση των αμφορέων, σε βάθος 8 μ., σε σημείο που χωροθετείται μεταξύ της συγκέντρωσης και της παρακείμενης ακτής του νησιού, η οποία απέχει μόλις 15 μ. Η θέση εύρεσης είναι αρκετά ανορθόδοξη, αν αναλογιστεί κανείς ότι ένα πλοίο θα έριχνε την άγκυρά του για να αποτρέψει ακριβώς την επικίνδυνη πορεία του προς τη βραχώδη ακτή. Αν λοιπόν η άγκυρα ριχθεί σε απόσταση μόλις

15 μ. από την ακτή, είναι ήδη πολύ αργά. Η παρουσία πολλών άγκυρών στην περιοχή φαίνεται να δηλώνει ότι η νοτιοανατολική πλευρά του νησιού αποτελούσε ένα σχετικά ασφαλές άγκυροβόλιο στους βόρειους ανέμους. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι το πλοίο άγκυροβόλησε ρίχνοντας την κύρια άγκυρά του προς την πλευρά του νησιού, έτσι ώστε ο καιρός να το συγκρατεί σε κάποια ασφαλή απόσταση από αυτό. Μια ξαφνική αλλαγή της διεύθυνσης των ανέμων, πιθανώς κατά τις βραδινές ώρες, ενδεχομένως είχε ως αποτέλεσμα το πλοίο να χτυπήσει στην ακτή και να βυθιστεί λίγα μέτρα μακριά από αυτή. Ωστόσο, οι υποθέσεις για το τι μπορεί να συνέβη στη ναυτική αυτή τραγωδία πριν από 2.500 χρόνια, μπορεί να είναι ατελείωτες, χωρίς η μία να είναι απαραίτητα καλύτερη από οποιαδήποτε άλλη.

Η ύπαρξη μόνον του μισού στύπου είναι ένα άλλο στοιχείο που προβληματίζει. Λογικά, το ελλείπον τμήμα του θα έπρεπε να βρίσκεται κάπου κοντά, καθώς ο τύπος αυτής της άγκυρας είναι αδύνατον να χρησιμοποιηθεί με ένα μόνο μπράτσο του στύπου. Οι λίθινοι στύποι, μπορούμε να το φανταστούμε, θραύονταν πάντα στο βυθό, όχι πάνω στο ίδιο το πλοίο. Λογικά λοιπόν το άλλο μισό του στύπου θα έπρεπε να βρίσκεται στον ίδιο χώρο⁴².

⁴⁰ Gianfrotta, ό.π., σ. 289. A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, BAR Inter. Series 580, Oxford 1992, σ. 392-393.

⁴¹ Αναφέρεται παρουσία λίθινου στύπου στο ανεπαρκώς τεκμηριωμένο ναυάγιο «Punta Scifo B», το οποίο χρονολογείται στον 3ο-2ο αι. π.Χ., βλ. N. Lamboglia, *Atti del Centro Sperimentale di Archeologia Sottomarina 1973-1974, Rivista di Studi Liguri* 40 (1974), σ. 159.

⁴² Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο χώρος του ναυαγίου έχει υποστεί εκτεταμένη σύληση. Θα μπορούσε να υποθέσει

κανείς ότι το ελλείπον τμήμα του στύπου ενδεχομένως έχει αφαιρεθεί από το χώρο, αν και έχουμε σοβαρές αμφιβολίες αν οι αρχαιοκάπηλοι που έδρασαν στην περιοχή είχαν το θεωρητικό υπόβαθρο για να καταλάβουν τι ακριβώς ήταν αυτό που έβλεπαν. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, θα είχαν προνοήσει να ανελκύσουν και το δεύτερο τμήμα του στύπου. Όλο αυτό το σενάριο, ωστόσο, είναι εξαιρετικά αμφίβολο, καθώς ογκώδη αντικείμενα, όπως οι αρχαίες άγκυρες, σπάνια γίνονται αντικείμενα αγοραπωλησίας.

Από την ίδια περιοχή, σε απόσταση μόλις 200 μ. βόρεια από το χώρο του ναυαγίου, βρέθηκε ένας ακόμη ακέραιος λίθινος στύπος του ίδιου τύπου, κατασκευασμένος από λευκό μάρμαρο, ίδιας προέλευσης με τον προηγούμενο, μικρότερου ωστόσο μεγέθους, καθώς το συνολικό του μήκος μόλις υπερβαίνει τα 60 εκ. (αριθ. κατ. 17) (εικ. 20). Η μεγάλη του απόσταση από το χώρο του κεραμικού φορτίου μάς απαγορεύει να τον συσχετίσουμε με αυτό, αποτελεί ωστόσο μαζί με τους άλλους δύο λίθινους στύπους που εντοπίστηκαν στο βυθό (αριθ. κατ. 19-20) μία περαιτέρω ένδειξη ότι κατά την αρχαϊκή-πρωίμη κλασική περίοδο το Ακίο βρισκόταν εντός των θαλάσσιων δρόμων που χρησιμοποιούσαν τα πλοία της εποχής.

Μολύβδινα εξαρτήματα αγκυρών

Εκτός των λίθινων αγκυρών και των λίθινων στύπων, στην περιοχή του κεραμικού φορτίου εντοπίστηκαν και ανελκυστήκαν μολύβδινα εξαρτήματα από τρεις ή τέσσερις ακόμη άγκυρες.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΛΥΒΔΙΝΩΝ ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΩΝ ΑΓΚΥΡΩΝ

21. Μολύβδινος πυρήνας ξύλινου στύπου άγκυρας (εικ. 23). Ακέραιος. Μήκ. 42,3, πλ. 4,3, ύψ. 8 εκ. Απαρτίζεται από συγκόλληση δύο ανεξάρτητων ράβδων μολύβδου και φέρει ίχνη του ξύλινου καλουπιού. Πυραμιδοειδής διατομή (BE 2005/3:12).

22. Μολύβδινος σύνδεσμος ξύλινης άγκυρας (εικ. 24). Ακέραιος. Μήκ. 37, πλ. 6,9, ύψ. 3,7 εκ. Εκτενής επιδερμική φθορά και παραμορφώσεις (BE 2005/3:5).

23. Μολύβδινο στέλεχος με τετράγωνη εγκοπή (εικ. 25:α). Δεν γνωρίζουμε με σαφήνεια την αρχική του μορφή. Ενδεχομένως, λειτουργούσε ως συνδετική ράβδος. Σωζ. μήκ. 28,2, μέγ. σωζ. πλ. 6,6 εκ. Εκτενείς αλλοιώσεις και παραμορφώσεις της επιφάνειας (BE 2005/3:13.A).

Εικ. 23. Μολύβδινος πυρήνας ξύλινου στύπου άγκυρας, αριθ. κατ. 21.

Εικ. 24. Μολύβδινος σύνδεσμος ξύλινης άγκυρας, αριθ. κατ. 22.

Εικ. 25. Μολύβδινα αντικείμενα από το χώρο του ναυαγίου, αριθ. κατ. 23-27.

24. Τμήμα μολύβδινης αρτόσχημης ράβδου (ταλάντου;) με κομμένη λοξά τη μία πλευρά (εικ. 25:β). Σωζ. μήκ. 20,5, μέγ. πλ. 6,6, μέγ. ύψ. 4,5 εκ. Το κάτω τμήμα επίπεδο με κάποιες ανωμαλίες. Ίχνη πρόσφυσης στο άνω κυρτό τμήμα με άλλο μεταλλικό αντικείμενο. Βρέθηκε συγκολλημένο με το αριθ. κατ. 23. Εκτενής επιδερμική φθορά (BE 2005/3:13.A1).

25. Τμήμα μολύβδινης αρτόσχημης ράβδου με κομμένη λοξά τη μία πλευρά (εικ. 25:γ). γούσε ως συνδετική ράβδος. Σωζ. μήκ. 28,2, μέγ. σωζ. πλ. 6,6 εκ. Εκτενείς αλλοιώσεις και παραμορφώσεις της επιφάνειας (BE 2005/3:13.A).

25. Τμήμα μολύβδινης αρτόσχημης ράβδου με κομμένη λοξά τη μία πλευρά (εικ. 25:γ).

Σωζ. μήκ. 28,4, πλ. 6,7, ύψ. 4 εκ. Το κάτω τμήμα επίπεδο με κάποιες ανωμαλίες. Επίπεδο και μέρος του άνω τμήματος. Εκτενείς επιδερμικές φθορές (BE 2005/3:13.B).

26. Τμήμα μολύβδινου σπυρίνου, πιθανώς εξάρτημα από άγκυρα (εικ. 25:δ). Βρέθηκε συνενωμένο με τον αριθ. κατ. 25. Σωζ. μήκ. 28,1, μέγ. σωζ. πλ. 5,3 εκ. (BE 2005/3:13.B1).

27. Τμήμα μολύβδινου εξαρτήματος, πιθανώς από σύνδεσμο άγκυρας (εικ. 25:ε). Σωζ. μήκ. 13,2, πλ. 5,5 εκ.

Σε απόσταση μόλις 25 μ. από την απόθεση του κεραμικού φορτίου και σε βάθος 15 μ., επάνω στο βραχώδη πυθμένα, βρέθηκε ένας μολύβδινος σπυρίνου ξύλινου στύπου άγκυρας (αριθ. κατ. 21) (εικ. 23). Το μολύβδινο αυτό τμήμα ανήκει σε άγκυρα ενδιάμεσου τύπου (Haldane, τύπος II) (εικ. 22:IIA) και όπως πολλά άλλα παραδείγματα του τύπου αυτού έχει τραπεζοειδή διατομή⁴³. Ο τύπος αυτός εκπροσωπεί την εποχή μετάβασης από τις άγκυρες με το λίθινο στύπο σε αυτές με το μολύβδινο στύπο και, εκτός από το Αιγαίο, είχε ευρεία διάδοση σε όλη τη Μεσόγειο⁴⁴. Ο ενδιάμεσος αυτός τύπος έχει σήμερα κατανοηθεί επαρκώς τόσο ως προς την κατα-

σκευή του όσο και ως προς τη χρονολόγησή του, καθώς πολλά παραδείγματα έχουν βρεθεί σε χρονολογημένα ναυάγια. Η παρουσία του τύπου αυτού της άγκυρας πιστοποιείται στο ναυάγιο του Porticello στα στενά της Μεσσήνας (τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.)⁴⁵, στο ναυάγιο της Κυρήνειας (τέλη 4ου αι. π.Χ.)⁴⁶, στο ναυάγιο La Secca di Capistello που χρονολογείται στη στροφή 4ου με 3ου αι. π.Χ.⁴⁷, στο ναυάγιο του Tektas Burnu (γ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.)⁴⁸ και στο κλασικό ναυάγιο της Κυρά-Παναγιάς (Πελαγονήσι) των μέσων του 5ου αι. π.Χ.⁴⁹.

Σε απόσταση μόλις 5 μ. από το εύρημα αυτό, αλλά σε βάθος 22 μ. – καθώς ο βυθός στο εν λόγω σημείο κρημνιζόταν απότομα–, βρέθηκε μολύβδινος σύνδεσμος μιας άγκυρας, μήκ. 37 εκ., που αποτελεί ένα από τα μικρότερα παραδείγματα που έχουν βρεθεί στους ελληνικούς βυθούς (εικ. 24). Ο σύνδεσμος αυτός χρησιμοποιούνταν στις άγκυρες με μολύβδινο στύπο (Haldane, τύπος III) (εικ. 22:III) και προοριζόταν για να συγκρατεί τους βραχίονες που έφεραν τα νύχια της άγκυρας επάνω στον κορμό της, απαντά δε κυρίως στις ρωμαϊκές άγκυρες⁵⁰. Έχει υποστηριχθεί, ωστόσο, ότι οι πρώ-

⁴³ Haldane, ό.π. (υποσημ. 34), σ. 21. Kapitän, ό.π. (υποσημ. 34), σ. 37, εικ. 4.2.

⁴⁴ B. Dimitrov, Anchors from the Ancient Ports of Sozopol, *IJNA* 6 (1977), σ. 161, εικ. 4:1-6, σ. 162, εικ. 5:2. G. Kapitän, Exploration at Cape Graziano, Filicudi, Aeolian Islands, 1977. Results with Annotations on the Typology of Ancient Anchors, *IJNA* 7 (1978), σ. 271-272.

⁴⁵ C.J. Eiseman - B.S. Ridgway, *The Porticello Shipwreck. A Mediterranean Merchant Vessel of 415-385 B.C.*, Nautical Archaeology Series 2, Texas 1987, σ. 17-20, εικ. 2.12-2.15.

⁴⁶ G. Kapitän, Greco-Roman Anchors and the Evidence for the One-armed Wooden Anchor in Antiquity, στο Blackman (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 25), σ. 390-

391, εικ. 8. Θεωρούμε εδώ την άγκυρα σύγχρονη του ναυαγίου και όχι της κατασκευής του πλοίου.

⁴⁷ D. Frey - F. Hentschel - D. Keith, Deepwater Archaeology: The Capistello Wreck Excavation, Lipari, Aeolian Islands, *IJNA* 7 (1978), σ. 279-300.

⁴⁸ G.F. Bass, The Excavation of a Fifth-century B.C. Shipwreck: 1999 Campaign, στο *Tropis VII*, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 96, εικ. 10.

⁴⁹ *AD* 51 (1996), Χρονικά, σ. 724, πίν. 239δ.

⁵⁰ M.P. Mercanti, *Ancorae Antiquae. Per una cronologia preliminare delle ancore del Mediterraneo*, *Studia Archaeologica* 20, Roma 1979, σ. 24-25, πίν. 18:1. Nelson-Curryer, ό.π. (υποσημ. 32), σ. 27-28.

τοι σύνδεσμοι αυτού του τύπου εμφανίστηκαν τον 5ο αι. π.Χ.⁵¹. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να δεχθούμε ότι συνυπήρχαν στις ίδιες άγκυρες με τους ξύλινους στύλους που έφεραν μολύβδινους πυρήνες. Υπό αυτό το πρίσμα δεν θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ο μολύβδινος πυρήνας (αριθ. κατ. 21) που σχολιάστηκε πιο πάνω και ο σύνδεσμος να αποτελούσαν τμήματα της ίδιας άγκυρας. Τόσο το μέγεθός τους όσο και η κοντινή μεταξύ τους απόσταση φαίνονται να συναινούν σε αυτό. Οποιαδήποτε σχέση των δύο αυτών ευρημάτων με το κεραμικό φορτίο των αμφορέων είναι εξαιρετικά αβέβαιη.

Τέλος, στο μέσον περίπου της απόθεσης του κεραμικού φορτίου και σε βάθος 13 μ., βρέθηκε σύνολο συσσωματωμένων μολύβδινων αντικειμένων, ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα ευρήματα της θέσης (εικ. 25). Το συσσωμάτωμα μεταφέρθηκε στα εργαστήρια της ΕΕΑ, όπου κατέστη δυνατό να αποχωριστούν τα αντικείμενα μεταξύ τους. Για κάποια από αυτά (αριθ. κατ. 23, 26, 27) δεν υπάρχει ιδιαίτερη δυσκολία στην κατανόησή τους. Αποτελούν τμήματα κατεστραμμένων μολύβδινων εξαρτημάτων αγκυρών. Τα υπόλοιπα δύο (αριθ. κατ. 24, 25) παρουσιάζουν ένα έντονο ελλειπτικό σχήμα με τα άκρα τους κομμένα. Το αρχικό τους σχήμα είχε πιθανότατα ομοιόμορφα άκρα. Η κάτω επιφάνειά τους είναι σχεδόν επίπεδη, παρουσιάζει όμως κάποιες

ανωμαλίες, ενώ η άνω κυρτή επιφάνειά τους είναι περισσότερο ομοιόμορφη. Οι παρόμοιες διαστάσεις τους ίσως υποδηλώνουν ότι κάποτε ανήκαν στην ίδια ράβδο. Η ερμηνεία τους δεν είναι εύκολη, λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα τους. Είναι πιθανό και οι ράβδοι αυτοί να αποτελούσαν κάποτε τμήματα ενός μολύβδινου στύλου άγκυρας ή να αποτελούσαν τμήματα ταλάντων, όπως αυτά που έχουν βρεθεί στο ναυάγιο του Porticello⁵² και του Giglio⁵³.

Ωστόσο, ανεξάρτητα από το αντικείμενο στο οποίο θα αποδοθούν, το σημαντικό είναι ότι έχουν κοπέι σκόπιμα και ότι αποθηκεύονται μαζί με άλλα μολύβδινα εξαρτήματα ως απόθεμα μολύβδου πάνω στο πλοίο. Ο μολύβδος αποτελεί ένα εξαιρετικά εύκολο στην επεξεργασία του μέταλλο και η αναλογικά χαμηλή θερμοκρασία τήξης του το καθιστά ιδανικό για ανακύκλωση και κατασκευή εξαρτημάτων για επισκευές, χωρίς να προαπαιτούνται σοβαρές μεταλλουργικές εγκαταστάσεις. Η τήξη του μπορεί να συντελεστεί ακόμη και σε μια απλή μαγειρική εστία. Η παρουσία του συσσωματώματος αυτού δείχνει ότι άχρηστα τμήματα μολύβδου κρατούνταν μαζί στο πλοίο, πιθανότατα σε κάποιο καλάθι ή ξύλινο κουτί, ως απόθεμα εύπλαστο μέταλλο για οποιαδήποτε επιδιορθωτική εργασία⁵⁴. Δεν υπάρχουν ασφαλή χρονολογικά στοιχεία για να αποδώσουμε το σύνολο αυτό

⁵¹ E. Hadjidaki, *Underwater Excavations of a Late Fifth Century Merchant Ship at Alonnesos, Greece: the 1991-1993 Seasons*, *BCH* 120 (1996), σ. 565, 583, εικ. 28-30. Βλ. επίσης, η ίδια, Ανασκαφή σε κλασικό ναυάγιο στην Αλόνησο (5ος π.Χ. αι.), *Ενάλια* 4 (1992), τ.χ. 1/2, σ. 21, σημ. 10.

⁵² Eisman - Ridgway, ό.π. (υποσημ. 45), σ. 53-55, εικ.

4.17-4.21. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στο ναυάγιο του Porticello, ένα από τα τάλαντα που συνελέγησαν (C 34), έφερε σαφή ίχνη κοπής.

⁵³ Bound, ό.π. (υποσημ. 39), εικ. 53.

⁵⁴ Για τη χρήση του μολύβδου στα πλοία, βλ. Fr. Hocker, *Lead Hull Sheathing in Antiquity, Tropis III*, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 197-206.

στο ναυάγιο. Η παρουσία του, ωστόσο, στο βυθό θα πρέπει σαφώς να συνδεθεί με κάποιο ναυτικό ατύχημα.

ΣΥΝΟΨΗ

Αξιολογώντας συνολικά τη θέση από την ανάλυση των παραπάνω ευρημάτων, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στη νοτιοανατολική πλευρά του Ακίου υπάρχει σαφώς ένα ναυάγιο ή κεραμικό φορτίο πλοίου της ύστερης αρχαϊκής ή της πρώιμης κλασικής περιόδου. Η μαρτυρία των αγκυρών (συνολικά τμήματα από 13 άγκυρες σε ένα μήκος ακτής 150 μ. περίπου) υποδηλώνει ότι ο χώρος αυτός χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά ως αγκυροβόλιο από πλοία διαφόρων εποχών. Μία τουλάχιστον από τις άγκυρες αυτές (αριθ. κατ. 18) (εικ. 21) μπορεί να συσχετιστεί με βεβαιότητα με το κεραμικό φορτίο, ενώ οι περισσότερες από τις υπόλοιπες (αριθ. κατ. 10-13, 16-17, 20) μπορούν να αποδοθούν σε μικρής χωρητικότητας σκάφη που επιχειρούσαν τοπικά στο Νότιο Ευβοϊκό, πιθανότατα αλιευτικά.

Ένα από τα ερωτήματα που τίθενται είναι γιατί ένας αρχαίος ναυτικός θα επέλεγε να αγκυροβολήσει στο έρημο αυτό νησί, όταν θα μπορούσε να επιλέξει άλλα αγκυροβόλια, πολύ πιο ασφαλή στην ευρύτερη περιοχή. Η Εύβοια παρέχει πολλές δυνατότητες προσόρμησης και αρκετούς υπήνεμους κόλπους σε απόσταση μικρότερη από 5 μίλια. Αν και φυσικά προστατευμένος και κλειστός από Β., ο Νότιος Ευβοϊκός Κόλπος και η θαλάσσια περιοχή του Μαρμαρίου σχηματίζουν ισχυρότατους κυματισμούς από την κατακρήμνι-

ση ισχυρών και απότομων αερίων μαζών από τα υπερκείμενα βουνά, ειδικότερα από το Κανήλι και την Όχη. Ναυάγια στην περιοχή του Ακίου δεν μας είναι άγνωστα ακόμη και από τη σύγχρονη εποχή⁵⁵.

Είναι πιθανό η γεωγραφική θέση του νησιού να το καθιστούσε ένα είδος προγεφυρώματος για το διάπλου στις απέναντι ακτές της Αττικής. Το Ακίο, μαζί με την παρακείμενη Δίψα, φαίνεται να μοιράζουν την απόσταση μεταξύ της περιοχής των Στύρων και του Μαρμαρίου και της αττικής ακτής που εκτείνεται από τον Μαραθώνα έως τη Ραφήνα. Στο σημείο αυτό, μια παρατήρηση του Στράβωνα είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική. Στο 10ο βιβλίο του, περιγράφοντας τις ακτές της Εύβοιας, αναφέρει: *πλησίον δὲ τὰ Στύρα καὶ τὸ Μαρμάριον... ὅθεν διάπλους εἰς Ἄλὰς τὰς Ἀραφηνίδας*⁵⁶. Το χωρίο αυτό φαίνεται να δηλώνει ότι κατά τον 1ο αι. π.Χ. υπήρχε ένα είδος καταξιωμένου θαλάσσιου δρόμου, που ένωνε το Μαρμάρι με τη Ραφήνα, μια θαλάσσια οδός διεκπεραιώσης, προφανώς δοκιμασμένη από πολλές γενιές ναυτικών και αξιόπιστη. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι για το πέρασμα αυτό θα επιλεγόταν ο μικρότερος διάπλους, δηλαδή το στενότερο σημείο του περάσματος εντός των ορίων της κοντινής περιφέρειας, χωρίς να απαιτούνται μεγάλες πλαγιοδορομήσεις. Πιθανώς, οι Ευβοείς διέπλεαν παραλιακά το βόρειο τμήμα του κόλπου του Μαρμαρίου έως το ακρωτήριο Βίγλα στο Ελαφονήσι (εικ. 1), από εκεί περνούσαν στο Ακίο, ως έναν ενδιάμεσο σταθμό που παρείχε δυνατότητες προσόρμησης σε πε-

⁵⁵ Τ. Ζάπτας, Ναυάγια στον Ευβοϊκό θαλάσσιο χώρο, *ΑΕΜ* 22 (1978-1979), σ. 177-179, 185.

⁵⁶ Στράβ. Χ, 1,6.

ρίπτωση κακοκαιρίας, και μετά διεκπεραιώνονταν προς τις Αραφηνίδες Αλές ή τον Μαραθώνα. Μια παρόμοια διαδρομή θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν και οι ναυτικοί της περιοχής του Νημποριού και των Στύρων, εάν επρόκειτο να ταξιδεύσουν προς τις νοτιοανατολικές ακτές της Αττικής.

Το ίδιο το νησί του Αχιού δεν φαίνεται να κατοικούνταν από μόνιμο πληθυσμό κατά την αρχαιότητα, καθώς, όπως έχει υποστηριχθεί, δεν διέθετε την απαιτούμενη έκταση ώστε να υποστηρίξει τις ανάγκες μιας μόνιμης εγκατάστασης⁵⁷. Σε μια σύντομη επιφανειακή διασκόπηση της ενδοχώρας του, που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη κτενωτής κεραμικής των ύστερων ρωμαϊκών και των πρώιμων βυζαντινών χρόνων, η οποία έχει συνδεθεί με την περίοδο των σλαβικών επιδρομών.

Στη νότια πλευρά του νησιού διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο ακόμη θέσεων. Η πρώτη βρίσκεται κάτω από τους λιθόκτιστους τοίχους μιας νεότερης κτηνοτροφικής εγκατάστασης, όπου παρατηρήθηκε η ύπαρξη ενός τετράγωνου οικοδομήματος από λαξευμένους δόμους μεγάλων διαστάσεων (ε.κ. 26). Η κατασκευή αυτή, δεδομένου ότι βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο του νησιού, είναι πιθανό να είχε χτιστεί ως στρατιωτικό φυλάκιο κατά την ελληνιστική εποχή. Η δεύτερη θέση είναι παρόμοια, πολύ κοντά στο χώρο του αγκυροβολίου. Πρόκειται για ένα φυσικό σπηλαιώδες όρυγμα, που κα-

Εικ. 26. Αχιό. Θεμελίωση αρχαίου οικοδομήματος.

τεβαίνει πλαγίως σε βάθος 7-8 μ. περίπου, τα εσωτερικά τοιχώματα του οποίου είναι επενδεδυμένα με ξερολιθιά (ε.κ. 27)⁵⁸. Στην είσοδο του ορύγματος παρατηρήθηκε η ύπαρξη πολλών οστράκων από αγγεία μεταφοράς υγρών (ε.κ. 28), τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται στον 4ο-7ο αι. μ.Χ. Ο χώρος αυτός πιθανώς διέθετε κάποτε μια φυσική πηγή με πόσιμο νερό. Στην περίπτωση αυτή ο προσπορισμός πόσιμου νερού θα αποτελούσε έναν ακόμη λόγο για τον οποίο οι αρχαίοι ναυτικοί επέλεξαν ως αγκυροβόλιο τη νοτιοανατολική πλευρά του Αχιού⁵⁹.

Δεν υπάρχει, προς το παρόν ακόμη, οριστική απάντηση για το αν η ενάλια θέση με τους ύστερους αρχαίους αμφορείς είναι «ναυάγιο» ή «κεραμικό φορτίο». Το θέμα αυτό μόνον η διεξοδική διερεύνησή του στο μέλλον θα το λύσει. Και στις δύο, ωστόσο, περιπτώ-

⁵⁷ Σάμψων, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 372.

⁵⁸ Είναι πιθανό να πρόκειται για το ίδιο σπηλαιώδες όρυγμα που αναφέρεται εκ παραδρομής από τον Ζάππα, ό.π. (υποσημ. 3), ότι βρίσκεται στα βορειοδυτικά του νησιού: «Στα ΒΔ. του νησιού, κοντά στην βραχώδη ακρογιαλιά, υπάρχει νερό στο βάθος μίας πλαγιαστής

σκοτεινής σπηλιάς, που φτάνει κανείς έρποντας, απαραίτητα με ηλεκτροφάναρο».

⁵⁹ Σε αντιπαράβολή εδώ θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι η αμέσως επόμενη προς ΒΔ. νησίδα ονομάζεται Δίψα, προφανώς λόγω του ότι είναι παντελώς άνυδρη.

Εικ. 27. Ακιά. Είσοδος στηλαιώδους ορύγματος.

σεις η σημασία του ευρήματος είναι εξίσου σημαντική: ένα πλοίο με φορτίο από αμφορείς, προερχόμενο πιθανώς από τη βόρεια Ελλάδα και κατευθυνόμενο προς την Αττική, βυθίστηκε ή απλώς αγκυροβόλησε στο Ακιά, όπου και απέρριψε όσους αμφορείς είχαν θραυστεί κατά τη διάρκεια του ταξιδιού.

Τέλος, ας υπογραμμιστεί ότι συνολικά στο Αιγαίο τα αρχαϊκά ναυάγια που γνωρίζουμε είναι ελάχιστα. Έχουν εντοπιστεί συνολικά έξι θέσεις ναυαγίων της αρχαϊκής περιόδου (τρεις σε ελληνικά και τρεις σε τουρκικά χωρικά ύδατα), με τις τέσσερις από αυτές να μην έχουν τεκμηριωθεί επαρκώς⁶⁰. Μια μελλοντική ανασκαφή της υποβρυχίας θέσης στο Ακιά ενδεχομένως θα διαφωτίσει και άλλες πτυχές της θαλάσσιας διακίνησης εμπορευμάτων κατά το τέλος της αρχαϊκής περιόδου

Εικ. 28. Επιφανειακή κεραμική από το χώρο του στηλαιώδους ορύγματος.

και θα βοηθήσει σημαντικά στη μελέτη και την ταυτοποίηση των αινιγματικών αμφορέων του κεραμικού φορτίου.

⁶⁰ Για τη στατιστική ανάλυση των αρχαϊκών ναυαγίων της Μεσογείου και συνοπτική περιγραφή και βιβλιο-

γραφία του καθενός έως το 1992, βλ. Parker, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 10-11.

A SHIPWRECK FROM THE LATE ARCHAIC PERIOD IN THE SOUTH EUBOEAN GULF

GEORGE B. KOUTSOUFLAKIS - DIMITRIOS KOURKOU MELIS

During April 2005 a large-scale underwater survey was undertaken by the Department of Underwater Antiquities off the isolated islet of Akio (Platourada) in the South Euboean Gulf. The main aim of this survey was to locate and record archaeological remains exposed on the surface. A new, unknown site was discovered in the south-east part of the islet, composed of a large number of ancient anchors and a concentration of fragmentary amphoras.

On a second mission in late June 2005, a team from the Department returned to the islet, in order to raise characteristic samples and to provide a better evaluation of the site. The examination of the area showed that the site was used as an anchorage during ancient times and that at least one ship was wrecked there.

The amphoras all belonged to the same type, dated according to material from the Athenian Agora somewhere between 520-480 BC. They belong to an unidentified type, probably originating from the North Aegean region.

The anchors, provide a full typology of the development of ancient stone and stock anchors: four examples belong to the primitive

one-hole stone anchor, three examples to the more developed composite stone anchor, four examples to the archaic two-armed anchor with fixed stone stock, one example to the classic wooden-stock anchor filled with lead, and one example to the two-armed wooden anchor with lead stock and lead connector. The variety of these anchors, proves that the site was used as an anchorage for many centuries, providing relatively safe shelter from the north winds and that the islet of Akio was an intermediate point for ships crossing the South Euboean Gulf.

Based on evidence provided by the location and date of the stone-stock type anchors, it is possible to conclude that at least one of them may be associated connected with the concentration of the amphoras. It seems that a Late Archaic ship, with an amphora cargo from the North Aegean, was wrecked off the islet of Akio, during its voyage to Attica.

The results of this preliminary investigation, show that the newly-discovered site of Akio islet, if excavated properly, could illuminate possible nautical trade routes in the South Euboean Gulf and may provide new evidence for the study of an unidentified type of amphora of the Late Archaic period.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΑΓΓΙΤΗ ΣΤΗ ΛΕΚΑΝΗ ΤΗΣ ΔΡΑΜΑΣ.

ΤΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ¹ - ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΚΑΡΑΚΗ² - ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΡΑ³

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

Η είσοδος του σπηλαίου βρίσκεται στους νότιους πρόποδες του Φαλακρού όρους, 25 χλμ. δυτικά της Δράμας, και σε υψόμετρο 129 μ. Το σπήλαιο, γεωλογικά, αποτελεί ένα σχεδόν οριζόντιο (κλίση πυθμένα 0,15%) καρστικό αγωγό, υποθετικού μήκους 9-12 χλμ.⁴ Ο Αγγίτης, ο δυτικός παραπόταμος του Στρυμόνα, σχηματίζεται, κατά κύριο λόγο, από τα

αποστραγγιζόμενα ύδατα της λεκάνης του Κάτω Νευροκοπίου, διαρρέει το σπήλαιο και εξέρχεται στη λεκάνη της Δράμας (εικ. 1). Κατά μήκος του κύριου άξονα του σπηλαίου έχουν σχηματιστεί διευρύνσεις. Στην πρώτη διεύρυνση (αίθουσα), που έχει επικοινωνία με το εξωτερικό περιβάλλον⁵, ημίφως και ποιικιλία φυτικών και ζωικών οργανισμών, εντοπίστηκαν⁶ ίχνη σύντομων εποχικών εγκατα-

¹ Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας (ΕΠΣ) Νότιας Ελλάδος.

² Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ασχολήθηκε περισσότερο με τα ζητήματα της τυπολογίας και της χρήσης των αγγείων.

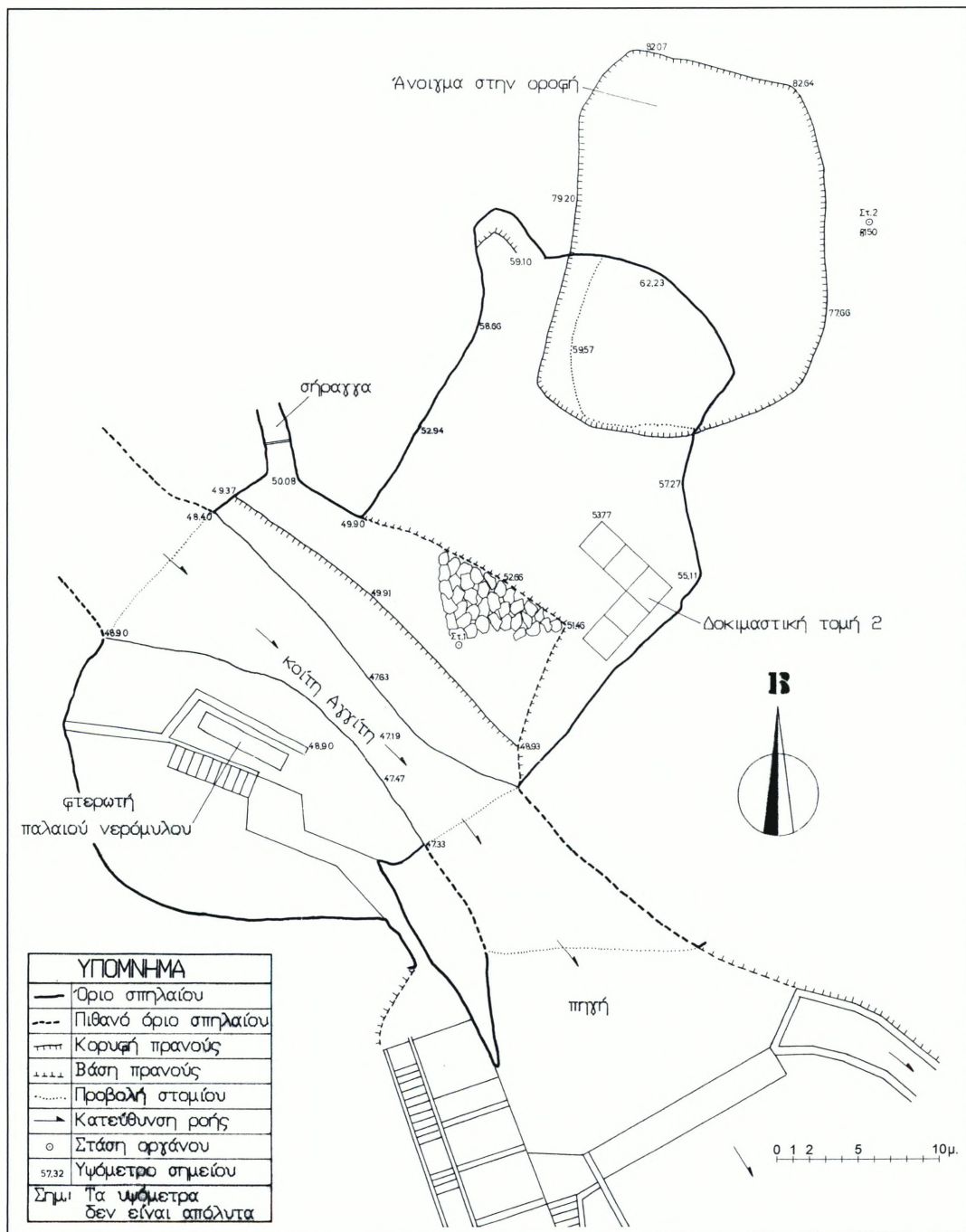
³ Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ασχολήθηκε περισσότερο με την τεχνολογία κατασκευής των αγγείων.

⁴ Για την εξερεύνηση και τα γεωλογικά του σπηλαίου, βλ. Ι. Πετρόχειλος, Σπηλαιολογικά έρευνα εις περιοχήν Κάτω Νευροκοπίου, *Δελτίον ΕΣΣΕ* 1 (1952), σ. 286-293· Γ. Αβραγιάνος, Τελευταίες επιτυχίες της υποβρύχιας σπηλαιολογίας και της εξερεύνησης μεγάλων βαράθρων, *Δελτίον ΕΣΣΕ* 18,1 (1982), σ. 553-563· Ε. Καμπτούρογλου - Μ. Χατζιώτη, επί των γεωλογικών συνθηκών και των δυνατοτήτων προστασίας σπηλαίου Μασαρά κοινότητας Κοκκινογείων Δράμας, ΥΠ.ΠΟ., 1990, αδημοσίευτη έκθεση, σ. 31· Γ. Ξειδάκης, *Αξιοποίηση Σπηλαίου Μασαρά*. Προκαταρκτική έκθεση. Εργαστήριο Τεχνικής Γεωλογίας, ΔΠΘ και Νομαρχία Δράμας, 1992· ο ίδιος, Τουριστική αξιοποίηση ενός μεγάλου καρστικού αγωγού. Η περίπτωση του υπογείου ποταμού-σπηλαίου Πηγών Αγγίτη (Μασαρά) Δράμας, 5ο Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα-Κρήτη, Ανάπτυξη, Εξέλιξη και Περιβάλλον Σπηλαίων, *Δελτίον ΕΣΣΕ* 21 (1993-1994), σ.

210-223· ο ίδιος, *Αξιοποίηση Σπηλαίου Μασαρά*. Τελική έκθεση. Εργαστήριο Τεχνικής Γεωλογίας, ΔΠΘ και Νομαρχία Δράμας, 1996. Τη δεκαετία του 1970, η σπηλαιολογική ομάδα ERIS υπό τον R. Cordier αποτύπωσε τον κύριο αγωγό, μεταβλητής διαμέτρου 5-25 μ., σε μήκος μεγαλύτερο των 8 χλμ., από τα οποία το προσπελάσιμο τμήμα ήταν 2,5 χλμ. Γενικά για τον Αγγίτη, βλ. Ε. Βαβλιάκης - Α. Ψυλοβίκος - Λ. Σωτηριάδης, Η επγενετική κοιλάδα του ποταμού Αγγίτη σε σχέση με την εξέλιξη των λεκανών Σερρών και Δράμας, *Γεωλογικές και Γεωμορφολογικές Μελέτες*, τ. εκτός σειράς, ΙΓΜΕ, 1986, σ. 5-14.

⁵ Αναφερόμαστε στην πεδιάδα της Δράμας. Η πρώτη αυτή αίθουσα είναι και ο μοναδικός χώρος, ο οποίος θα μπορούσε να φιλοξενήσει ομάδες ανθρώπων. Οι υπόλοιπες δεν ήταν προσπελάσιμες εξαιτίας της ύπαρξης στενωμάτων του καρστικού αγωγού (σιφονιών), του ύψους των υπόγειων υδάτων και της πλήρους έλλειψης ηλιακού φωτός. Σήμερα, μετά τη διάνοιξη στο πρώτο σιφόνι, το ύψος της στάθμης των υδάτων είναι ορατό μόνον ως αποτύπωμα στους σταλακτίτες του εσωτερικού του σπηλαίου.

⁶ Η ανασκαφή (εβδομαδιαίες έρευνες κατά τα έτη 1992, 1994, 1997) έγινε από την ΕΠΣ με κύριο χρηματοδότη τη Νομαρχία Δράμας δια της κοινότητας των Κοκκινογείων.

Εικ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής στο σπήλαιο Πηγών Αγγίτη (τοπογραφική αποτύπωση Θ. Χατζηθεοδώρου).

στάσεων, που χρονολογούνται, κυρίως, από τη Νεότερη/Γελική Νεολιθική έως και την Πρώιμη Εποχή Χαλκού.

Η ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Στην πρώτη αίθουσα του σπηλαίου (εικ. 1), στο επικλινές πρανές της αριστερής όχθης (εικ. 2)⁷, σε μια εσοχή του βράχου στα ΝΑ.,

⁷ Εξαιτίας της επικείμενης τουριστικής αξιοποίησης του σπηλαίου (η πρώτη φάση της οποίας αποπερατώθηκε το 1999) και επειδή είχαν ήδη υπάρξει ατυχείς επεμβάσεις (λαθρανασκαφή), η αριστερή (ανατολική) όχθη της πρώτης αίθουσας ερευνήθηκε εντατικά (τα 3/4 της όχθης) με την έννοια ότι συνελέγησαν στο σύνολό τους τα αρχαιολογικά τεκμήρια (όστρακα, οστά κτλ.) και έγινε ξερό κοσκίνισμα στο χώρο της ανασκαφής. Μακροσκοπικά ελέγχθηκε το τμήμα που υπήρχε η βλάστηση, δηλαδή η κορυφή του πρανούς. Στη συνέχεια, το πρανές, επειδή παρουσίαζε μεγάλη κλίση (από τις ισοϋψείς προέκυπτε μια διαφορά 20-21 μ., ή, όπως μας περιγράφει ο γεωλόγος Δρ. Β. Γιαννόπουλος της ΕΠΣ, μια κλίση της τάξης του 45%), διαμορφώθηκε βαθμιδωτά για να αποφευχθούν τα ατυχήματα.

Στην απέναντι όχθη (εικ. 1) υπάρχει η οριζοντιώδη φερωπή του υδραυλικού τροχού, ο οποίος διευκόλυνε την υδροδότηση των κατοίκων των Κοκκινογειών μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα. *Στις Πηγές του Αγγίτη 1999*, ΥΠ.ΠΟ. / Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και Νομαρχία Δράμας, 1999 (κείμενα Κ. Τρανταλίδου). Σε αυτό το σημείο ήταν αδύνατος ο οποιοσδήποτε επιφανειακός ή ανασκαφικός έλεγχος, γιατί βραγχόλιθοι και υδροτροχός καταλάμβαναν το σύνολο του χώρου.

⁸ Το τμήμα αυτό ήταν το μόνο σημείο στο οποίο υπήρχε ανθρωπίνη επέμβαση παρελθόντων χιλιετιών στο φυσικό σχηματισμό, ορατή μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος. Και τούτο γιατί από το άνοιγμα (δολίνη) στο ανατολικότερο σημείο του θόλου της αίθουσας (εικ. 1), εξαιτίας κυρίως της ροής ομβρίων υδάτων, είχε δημιουργηθεί κώνος φερετού υλικού.

⁹ Οι μέγιστες διαστάσεις της οριοθετημένης από τα κατά χώραν ευρήματα περιοχής ήταν 10×12 μ., αλλά ο ωφέλιμος χώρος ήταν πολύ μικρότερος, κάλυπτε δηλα-

δήλαδή στο πιο προστατευμένο και φωτεινό τμήμα του σπηλαίου, κατά τη διάρκεια της 4ης χιλιετίας διευθετήθηκαν δύο μικρές αναβαθμίδες⁸.

Οι αδιατάρακτες πολιτισμικές επιχώσεις της προϊστορικής περιόδου κάλυπταν μια έκταση αρκετά μικρότερη από 100 τ.μ.⁹ και είχαν πάχος 0,30 μ. κατά μέσο όρο¹⁰. Δεν

δή περίπου το 40% του πρανούς (εικ. 1). Με ασφάλεια, μπορούμε να πούμε ότι στο σύνολο του πρανούς δεν υπήρχαν άλλα υλικά πολιτισμικά κατάλοιπα, οιασδήποτε περιόδου, με εξαίρεση τα λίγα όστρακα και πλιθιά που κάλυπτουν το ευρύ φάσμα από την 11η-10η χιλιετία π.Χ. (αμέσως κάτω από τους πεσμένους βραγχόλιθους) έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια (στο ανώτερο τμήμα του στρώματος), οστά (κυρίως πτηνών), θραύσματα από χέλυα και κελύφη σαλιγκαριών, όλα διάσπαρτα στο επιφανειακό χιόνι με τις ρίζες και το παχύ στρώμα φύλλων (εξαιτίας των δέντρων που αναπτύχθηκαν κάτω από το άνοιγμα της οροφής), τα οποία κατά κύριο λόγο είχαν εισρεύσει από το φυσικό άνοιγμα.

Τέλος, δεν φαίνεται να είχαν παρασρθεί τμήματα του κατοικημένου χώρου από τα διαρρέοντα ύδατα στα δυτικά, γιατί η υψομετρική διαφορά ήταν τουλάχιστον 3 μ. και η οριζόντια απόσταση της εγκατάστασης από την κοίτη άλλα 3 μ.

¹⁰ Το λεπτό τερφό στρώμα αμμώδους χώματος, το οποίο σε μερικά σημεία ήταν πάχους μόλις 0,10 μ., με τα προϊστορικά όστρακα είχε δημιουργηθεί κάτω από το παχύτερο επιφανειακό (0,40-0,70 μ.) με το ποικίλο αρχαιολογικό – κυρίως οργανικό – υλικό και τους πεσμένους βραγχόλιθους, που κάλυψαν και σφραγίσαν τις προϊστορικές επιχώσεις. Οι βραγχόλιθοι βρέθηκαν στο κεντρικό τμήμα του πρανούς, σχεδόν σε δύο οριζόντιες σειρές.

Οι βραγχόλιθοι προήλθαν πιθανώς από το άνοιγμα της οροφής, αλλά δεν γνωρίζουμε εάν κατέπεσαν σταδιακά. Ήταν σχεδόν ορθογώνιοι, δεν είχαν στρογγυλοποιηθεί και συχνά ξεπερνούσαν τα 1-2 μ. σε μήκος και πλάτος. Για τις ανάγκες της ανασκαφής απομακρύνθηκαν και έτσι ανασφύρθηκαν λίγα όστρακα των αρχών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (τα στοιχεία απόλυτης χρονολόγησης προέχονται από τους Γ. Μανιάτη και Γ.

γνωρίζουμε πώς γινόταν η πρόσβαση στο πρσανές¹¹.

Στα δύο μικρά πλατώματα¹² ανασκάφηκαν τέσσερις συνολικά εστίες κυκλικά οριοθετη-

Φακορέλλη, ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», 1999) και άφθονη οργανική ύλη. Το σύνολο της μικρής στρωματογραφικής ακολουθίας εδραζόταν σε ένα στρώμα, πάχ. 0,26-0,30 μ. περίπου, με λατύπη και οστά τρωκτικών (μικροπανίδα), το οποίο ήταν στείρο αρχαιολογικά. Τέλος, όλος ο κώνος ακουμπούσε στο εξίσου επικλινές γεωλογικό υπόβαθρο, τα μάρμαρα του Φαλακρού όρους.

¹¹ Υπάρχουν οι εξής εκδοχές: Α. Η πρόσβαση γινόταν από το τμήμα της οροφής που είχε καταπέσει λόγω της επιφανειακής τεκτονικής, αν και η σεισμική επικινδυνότητα Φαλακρού-Δράμας είναι μικρή έως μέτρια (Ξειδάκης 1993-1994, ό.π., υποσημ. 4). Δεν είναι σαφές πόσο μεγάλο ήταν το άνοιγμα κατά την 4η-3η χιλιετία. Οπωσδήποτε χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον κατά τα αυτοκρατορικά-βυζαντινά χρόνια, όπως προκύπτει από τα ελάχιστα κατάλοιπα μιας πλινθόκτιστης με αοβέστη κλίμακας στο χείλος της φυσικής αυτής καμινάδας, τις πτώσεις πλίνθων και νεότερων σχετικά καταλοίπων στο επιφανειακό στρώμα. Σε αυτή τη χρονική περίοδο, η διέλευση θα πρέπει να συσχετιστεί με την υπερκείμενη του σπηλαίου οχύρωση και τον παρακείμενο, εκτός σπηλαίου, οικισμό. Οι σημερινές μέγιστες διαστάσεις του ανοίγματος είναι 10×2 μ. Πρόσφατα το άνοιγμα περιφράχθηκε εξωτερικά για την ασφάλεια των επισκεπτών.

Β. Η δίοδος θα μπορούσε να γινόταν από το τοξωτό άνοιγμα, από το οποίο διαρρέει τώρα ο Αγγίτης και του οποίου το μέγιστο μήκος της χορδής είναι 9 μ. Κατά το Δρ. Β. Γιαννόπουλο, γεωλόγο στην ΕΠΣ, οι πιθανότητες να ήταν η κοίτη βαθύτερα (δεδομένων των 10-12 μ. αμμώδους συσώρευσης στον πυθμένα) και επομένως να ήταν ευκολότερη η πρόσβαση των Νεολιθικών, παραμένουν ανοικτές.

Γ. Υπάρχει και μια τρίτη εκδοχή, αυτή της εισόδου από τη νοτιοδυτική όχθη, μέσα από τα βράχια, από τα οποία σύρθηκε ο γάλλος προδξενος στη Θεσσαλονίκη και περιηγήτης Cousinéry στα τέλη του 18ου/αρχές 19ου αιώνα (Ε.Μ. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Paris 1831) και από την οποία, ύστερα από τη διεύρυνσή της, εισερχόμαστε και σήμερα. Επί του παρόντος, πά-

μένες από αργούς, αραιά τοποθετημένους αβροστόλιθους¹³. Γύρω από αυτές ήταν οργανωμένες όλες οι δραστηριότητες¹⁴. Συνοδεύονταν από μικρότερους αβαθείς λάκκους,

ντως, εκκρεμούν οι σχετικές γεωλογικές μελέτες.

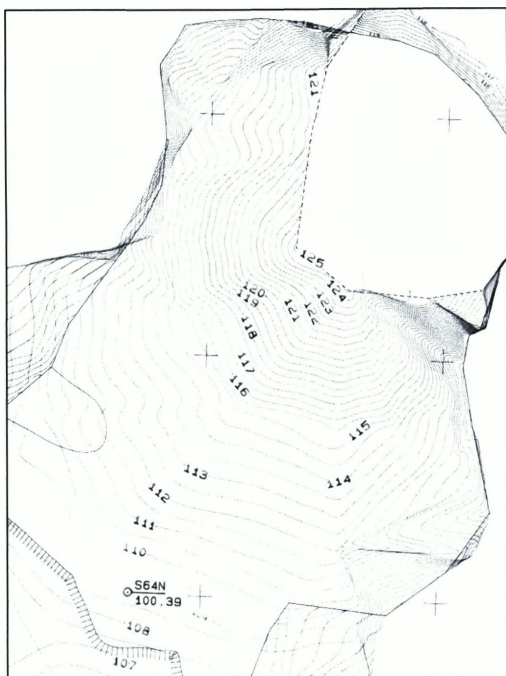
¹² Η υψομετρική διαφορά τους ήταν 0,40 μ. Ένα τμήμα του δεύτερου πλατώματος είχε καλυφθεί και από σταλαγμιτικό επίταγο.

Τα περισσότερα ολοκληρωμένα αγγεία προέρχονται κυρίως μέσα από τις εστίες. Οι ξυλάνθρακες, ωστόσο, ήταν σε εξαιρετικά περιορισμένη ποσότητα, γεγονός που περιορίσει τη δειγματοληψία τόσο για τις απόλυτες χρονολογήσεις όσο και για τη μελέτη του αρχαιοβοτανολογικού υλικού. Κατά τα άλλα, τα υλικά κατάλοιπα ήταν πυκνότερα γύρω από τις εστίες και αραιότερα όσο απομακρυνόμασταν από αυτές. Αν και συνελέγησαν κατά ενότητες (ανασκαφικές ομάδες) και καταγράφηκαν αναλυτικά, η διαπραγμάτευση γίνεται ενιαία (εξαιρουμένων μόνο των βυζαντινών-νεότερων), λόγω του περιορισμένου χώρου της εγκατάστασης και του αριθμού του υλικού. Ας σημειωθεί ότι τα πρωιμότερα, χρονολογικά, όστρακα ήταν κάτω από τις εστίες σε λεπτότατους σε πάχος φακούς και σε μερικές περιπτώσεις μαζί με κάποια σφονδύλια, σπρωγμένα προς το τοίχωμα του βράχου. Δεν είχαν όμως υποστεί κάλυψη.

Η ύπαρξη τόσων λεπτών στρωματογραφικών υποδιαιρέσεων είναι γνωστή και από άλλα σπήλαια: π.χ. στην Αρχαιότερη Νεολιθική (Φάση Ι) του σπηλαίου Λιμών στα Καστριά Καλαβρύτων, όπου απαντούν στρώματα πάχους 0,04-0,07 μ. (Σάμψων 1997, σ. 329). Πάντως, δεν υπήρξε χρόνος να δημιουργηθούν ενδιάμεσα σειρά γεωλογικά στρώματα (κινά εκατονταετηρίδων και χιλιετιών στη χρονολογική συνέχεια). Επίσης, θα σημειώσουμε ότι δεν υπήρχαν διαμορφωμένα δάπεδα, αλλά πρόχειρη διευθέτηση του πρσανούς, η οποία στο κάτω πλατώμα διευκολύνονταν και από τη βραχώδη παρεία του εργολείου.

¹³ Παράδειγμα εστίας: Αριθ. 3. Οι μέγιστες διαστάσεις της ήταν 0,50×0,80 μ. και οριζόταν από 11 λίθους.

¹⁴ Δεν διαπιστώθηκε κανενός είδους άλλη οργάνωση του χώρου (οπές πασοάλων, περιοχή κατασκευής εργαλείων, χώρος ύπνου κτλ.), γνωστή από άλλα σπήλαια. Στο σπήλαιο του Ορφέα, στην Αλισσράχη, στο φαράγγι του ίδιου ποταμού, όπου οι επιχώσεις είναι παχύτερες (ελάχ.

Εικ. 2. Τοπογραφικό της ανατολικής όχθης του Αγγίτη. Στο ελάχιστο διευθετημένο επικλινές πρανές εδραζόταν η προϊστορική κατοίκηση.

που είχαν δεχθεί στάχτες και απορρίμματα. Στις εστίες και γύρω από αυτές το υλικό απα-

πάχ. 4 μ.), ανακαλύφθηκαν δάπεδα, ημικυκλικές εστίες και οπές πασσάλων. Εκεί το σχηματολόγιο των αγγείων παρατέμπει στις πρώτες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, φάση IV, V των Σιταγρών (Χ. Κοναξή - Β. Γιαννόπουλος - Αγγ. Καζένη, Το σπήλαιο του «Ορφέα» Αλισεράτης Σερρών και η ευρύτερη περιοχή: Πρώτες σπηλαιολογικές και αρχαιολογικές έρευνες, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 57-62). Οπές πασσάλων αποκαλύφθηκαν και στη βραχιοσκεπή στους Καταρράκτες Σιδηροκάστρου (φάσεις: Σιταγροί IV-Vb, Πεντάτολις I, Καρανονο VI) (Ευ. Πουλάκη-Παντεμαλίη - Μ. Βαξεβανόπουλος - Σ. Κουλίδου - Αν. Σύρος, Καταρράκτες (Φράγμα) Σιδηροκάστρου 2004, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 63-71) και στο σπήλαιο Πηγές Κορομηλιάς στην Καστοριά (ανασκαφές της ΕΓΠΣ

ντούσε σε μεγαλύτερη πυκνότητα. Συνελέγησαν 3.465 όστρακα συνολικά, εννέα πήλινα σφονδύλια, ένα ακέραιο μικκύλο αγγείο, 757 οστά οικόσιτων ζώων και θηραμάτων, τέσσερα συνολικά εργαλεία και κοσμήματα από κοχύλια¹⁵. Ένα περίαπτο έχει κατασκευαστεί σε δόντι αγριόχοιρου¹⁶.

ΤΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ

Η κεραμική είναι στην πλειονότητά της μονόχρωμη. Τα μονόχρωμα αγγεία είναι αποκλειστικά χρηστικά και κάλυπταν όλες τις βασικές ανάγκες των ενοίκων. Το ποσοστό της γραπτής κεραμικής είναι 1%.

ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Η μονόχρωμη κεραμική διακρίνεται ανάλογα με την επεξεργασία της επιφάνειάς της σε αδρή, λειασμένη και στυλβωτή. Το σχήμα και η επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων υπαγορεύονται πιθανώς από τη χρήση τους ως οικιακών σκευών (εικ. 3-5). Διακρίνονται τέσσερις βασικές κατηγορίες¹⁷: ανοι-

Νότιας Ελλάδος, υπεύθυνη Κ. Τρανταλίδου).

¹⁵ Θα παρουσιαστούν σε προσεχή τόμο του *ΑΕΜΘ*.

¹⁶ Αντίστοιχα περιάπτα είναι γνωστά από το σπήλαιο Σκοτεινή Θαρουονίων στην Εύβοια κατά τη Νεότερη Νεολιθική ΙΙ περίοδο (Σάμψων 1993, σ. 215, 220). Το συγκεκριμένο δείχνει να έχει περισσότερη επεξεργασία.

¹⁷ Για την επιλογή των τύπων εκτός από την ποιότητα της επιφάνειας καθοριστικό ρόλο έπαιξαν το μέγεθος του αγγείου, το βάθος του, το άνοιγμα του χείλους, το άνοιγμα του σώματός του και το περίγραμμα του (βλ. και Στ. Κατσαρού - Αδ. Σάμψων, Φάσεις I-III. Η νεολιθική κεραμική, στο Σάμψων 1997, σ. 92). Το σχήμα των βάσεων δεν απασχόλησε ιδιαίτερα, δεδομένου ότι όλες ήταν επίπεδες.

Εικ. 3. Δίωτο ανοικτό αγγείο.

κτά ρηχά αγγεία, ανοικτά βαθιά αγγεία, ανοικτά αποθηκευτικά αγγεία (πιθοειδή) και κλειστά αγγεία (εικ. 6-12). Η απόχρωσή τους είναι κατά κανόνα σκουρόχρωμη: τεφρή, μελανή, καστανή και σπανιότερα καστανέρυθρη, ανάλογα με τις συνθήκες όπτησης. Η μέση τιμή πάχους των τοιχωμάτων, για το μεγαλύτερο ποσοστό των αγγείων, κυμαίνεται από 7 έως 9 χιλ., ενώ στα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία το πάχος μόλις ξεπερνά το 1 εκ.

	Στιλβωμένα	Λειασμένα	Αδρά	Σύνολο
Με κάθετο χείλος	6	8	6	20
Με αποκλίνοντα τοιχώματα	4	1		5
Με συγκλίνοντα τοιχώματα	6	2		8
Με στρογγυλεμένα τοιχώματα	4	5	2	11
Με γωνιώδη τοιχώματα	11	1	1	13
Με σιγμοειδή τοιχώματα	3	2	-	5
Μικρό με σιγμοειδή τοιχώματα	-	1	-	1
Δίωτο με ημισφαιρικά τοιχώματα	1	-	-	1
Μόνωτο με σιγμοειδές περίγραμμα	-	-	1	1
Μόνωτο με λαβή υπερυψωμένη του χείλους	-	-	1	1
Σύνολο	35	20	11	66

Εικ. 4. Σχήματα και επεξεργασία εξωτερικής επιφάνειας ανοικτών αγγείων.

	Στιλβωμένα	Λειασμένα	Αδρά	Σύνολο
Δίωτος αμφορέας	-	1	-	1
Αγγείο με κυλινδρικό λαιμό	1	2	2	5
Αγγείο με κωνικό λαιμό	1	-	-	1
Με ψηλό λαιμό (συγκλίνοντα τοιχώματα)	2	1	-	3
Με ψηλό λαιμό (αποκλίνοντα τοιχώματα)	-	3	-	3
Μικρό δίωτο στον τύπο του αμφορέα	-	1	2	3
Πρόχους	-	1	-	1
Σύνολο	4	9	4	17

Εικ. 5. Σχήματα και επεξεργασία εξωτερικής επιφάνειας κλειστών αγγείων.

Εικ. 6. Περίγραμμα βάσεων.

Μετά τη συγκόλληση¹⁸ αναγνωρίστηκαν 185 χείλη που δίνουν το περίγραμμα διαφορετικών αγγείων, συμπεριλαμβανομένων και έξι που αποκαταστάθηκαν με τη συντήρηση, 1.802 όστρακα σώματος, εννέα επίπεδες βάσεις (ε.κ. 6)¹⁹ και 11 λαβές²⁰. Μονόχρωμο είναι και το μικκύλο αγγείο.

Ανοικτά ρηχά ή μέσου βάθους αγγεία

Αποτελούν το 35,67%. Ένα μέρος από αυτά – συχνά αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως

Φιάλες²¹ (ε.κ. 7) – αποτελεί το 34,59% του συνόλου της μονόχρωμης κεραμικής και παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία στην τυπολογία του:

1. Μέσου ή μεγάλου βάθους ανοικτά αγγεία με κάθετα τοιχώματα (μέση τιμή διαμ. χείλους 27 εκ.) (ε.κ. 7:1).
2. Μέσου βάθους με αποκλίνοντα τοιχώματα (μέση τιμή διαμ. χείλους 28 εκ.) (ε.κ. 7:2).
3. Ρηχά ή μέσου βάθους με συγκλίνοντα τοιχώματα (μέση τιμή διαμ. χείλους 24 εκ.) (ε.κ. 7:3).
4. Ρηχά ή μέσου βάθους με στρογγυλεμένα

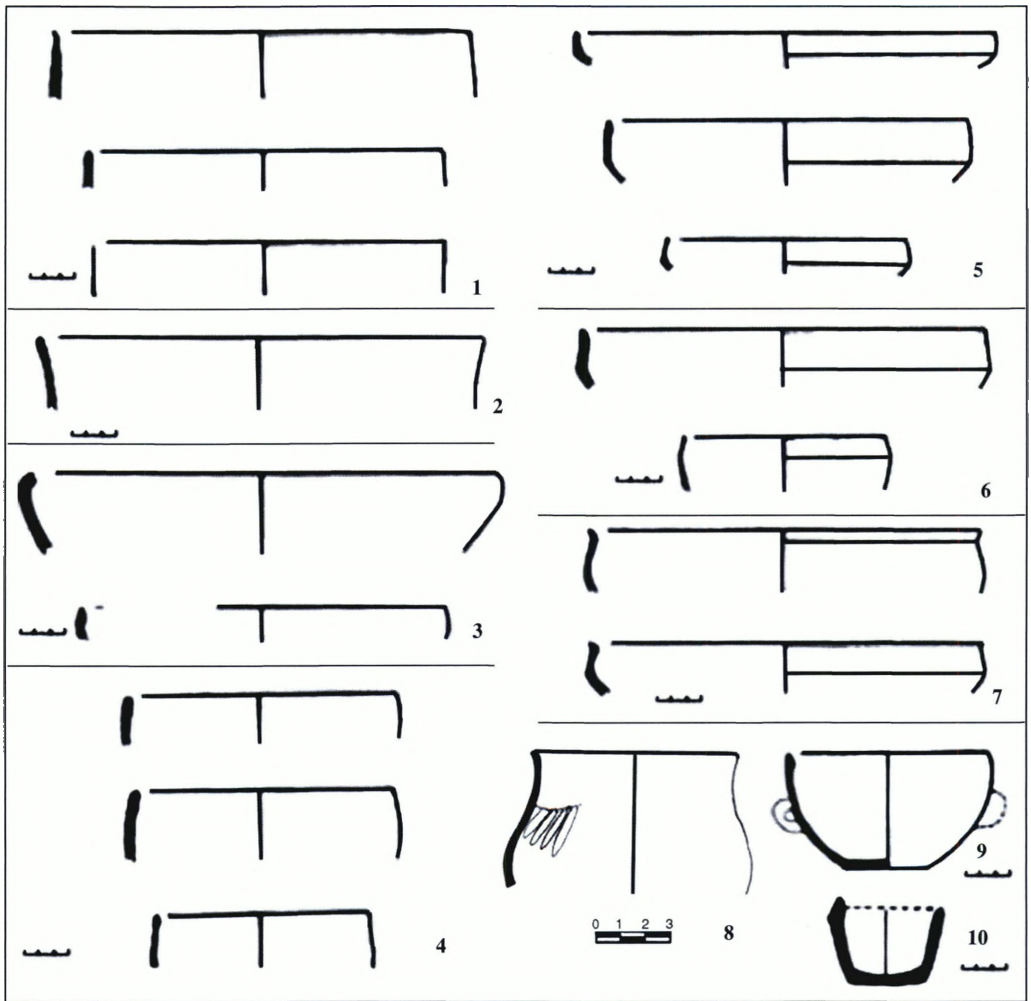
¹⁸ Η συντήρηση έγινε στα εργαστήρια της ΕΠΣ από τους Π. Πολυδωρόπουλο, Π. Γκιώνη, Β. Παπαμίου και Β. Κλαρίδη. Έτσι, ο αριθμός των οστράκων περιορίστηκε στα 2.031 θραύσματα. Τα σχέδια των οστράκων-αγγείων οφείλονται στις Β. Σκαράκη και Ει. Καρά κυρίως αλλά και στο σχεδιαστή της Εφορείας Τ. Βάιλα. Το μελάνι των σχεδίων είναι της σχεδιάστριας-συντηρήτριας Λ. Μπολάτη.

¹⁹ Η πλειονότητα έχει μάλλον οξεία/μυτερή απόληξη. Εμφανίζεται, όμως, και η στρογγυλεμένη απόληξη, καθώς και η στρογγυλεμένη βάση (ε.κ. 6).

²⁰ Αφού διακρίθηκαν οι τέσσερις βασικές τυπολογικές κατηγορίες αγγείων, έγινε ποσοτικοποίηση του υλικού και συγκριτική μελέτη, για να διαπιστωθεί εάν είναι δυνατό να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα τόσο για τη χρήση των αγγείων όσο και για τη χρήση του σπηλαιού γενικότερα. Τα ποσοστά κάθε βασικής κατηγορίας έχουν υπολογιστεί με βάση το σύνολο των 185 διαγνώ-

σιμων μονόχρωμων αγγείων. Οι υποκατηγορίες σε καθένα από τα βασικά σύνολα στοχεύουν στην πληρέστερη και ευκολότερη διαχείριση του υλικού, ενώ η ποσοτικοποίησή τους ως προς το σύνολο της κατηγορίας στην οποία ανήκουν διερευνά την ενδεχόμενη προτίμηση των παρειδημούντων σε κάποιο σχήμα.

²¹ Για το θέμα αυτό υπάρχει σχετικό σχόλιο στο κείμενο της Μ. Σωφρονίδου, Η κεραμεική: Βασικές παρατηρήσεις, στο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.), *Δισπηλιό, 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 185-215. Στη σ. 212 αναφέρεται ότι ο δανεισμός της λέξης έχει γίνει από μεταγενέστερες εποχές και δεν είναι πάντα δόκιμος. Εδώ, πάντως, λάβαμε υπόψη όχι μόνον τη διάμετρο του χείλους σε σχέση με τη βάση (συνήθως όταν η πρώτη είναι μικρότερη το αγγείο κατατάσσεται στα κλειστού τύπου αγγεία) αλλά και το ύψος του αγγείου και εντάξαμε στα ανοικτά αγγεία ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί κύπελλο.

Εικ. 7. Τυπολογία ανοικτών ρηχών ή μέσου βάθους αγγείων.

τοιχώματα (μέση τιμή διαμ. χείλους 17,8 εκ.) (εικ. 7:4).

5. Ρηχά με γωνιώδη τοιχώματα (μέση τιμή διαμ. χείλους 24,8 εκ.) (εικ. 7:5).

6α. Ρηχά με σιγμοειδή τοιχώματα (μέση τιμή διαμ. χείλους 27 εκ.) (εικ. 7:6-7).

6β. Μικρή φιάλη με σιγμοειδή τοιχώματα (διάμ. χείλους 8 εκ.) (εικ. 7:8).

7. Δίωτη βαθιά φιάλη με ημισφαιρικά τοιχώματα (διάμ. χείλους 13 εκ.) (εικ. 7:9).

Από το παραπάνω σύνολο, η πολυπληθέστερη κατηγορία είναι αυτή των ανοικτών αγγείων με κάθετα τοιχώματα (31,25%). Ακολουθούν οι τύποι με γωνιώδη τοιχώματα (20,31%), με στρογγυλεμένα (17,18%), με συγκλίνοντα (12,50%), με αποκλίνοντα (7,81%) και με σιγμοειδή (9,30%). Πιστεύουμε ότι η επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων είναι ανάλογη της χρήσης τους. Έτσι, ανεξάρτητα από την τυπολογία τους, τα ανοικτά ρηχά αγγεία είναι

στιλβωμένα εσωτερικά και εξωτερικά σε ποσοστό 53,03%, λειασμένα σε ποσοστό 30,30%, ενώ μόλις το 22,72% είναι αδρά²².

Οι περισσότερες από τις παραπάνω κατηγορίες ανοικτών ρηχών αγγείων εμφανίζονται στην ανατολική Μακεδονία και την Αιγαιακή Θράκη. Συγκριτικό υλικό, ανάλογα με τη χρονολογική φάση, στην ανατολική Μακεδονία προσφέρουν οι συστηματικά δημοσιευμένοι οικισμοί των Σιταγρών (φάση III), της Δήμητρας (φάση III), του Ντικιλί Τας (φάση ΠΑ) και άλλες, μικρότερες σε έκταση θέσεις, όπως το Δοξάτ Τεπέ (κατά Γραμμένο: φάση III Σιταγρών και ΥΝ Ντικιλί Τας)²³, οικισμός μεταξύ Σιταγρών και Ντικιλί Τας, ενώ στην περιοχή της Θράκης η Παραδημή (φάση IIIA-B) και η Μάκρη (φάσεις I-II). Είναι αξιοσημείωτο ότι διαπιστώνονται ομοιότητες και με νοτιότερες περιοχές, όπως τα Πευκάκια της Θεσσαλίας (φάση Ραχμάνι) στον Παγασητικό κόλπο. Ειδικότερα:

1. Μέσου ή μεγάλου βάθους ανοικτά αγγεία με κάθετα τοιχώματα και στιλβωμένη, λειασμένη ή αδρή επιφάνεια (ε.ικ. 7:1): Σχήματα με κατακόρυφο το άνω μέρος των τοιχωμάτων τους

σπανίζουν στις θέσεις της ανατολικής Μακεδονίας²⁴. Πρόκειται για αρκετά μεγάλα αγγεία με διάμετρο χείλους που φθάνει κατά μέσο όρο τα 27 εκ. Οι θέσεις που προσφέρουν τέτοιου είδους παραδείγματα είναι η Μάκρη στη Θράκη και τα Πευκάκια στη Θεσσαλία. Στη Δήμητρα (φάση III) απαντούν πολλά σχήματα με κάθετα τοιχώματα ποικίλης διαμέτρου²⁵. Στη φάση I της Μάκρης βρίσκουμε αγγεία με κάθετα τοιχώματα, που καταλήγουν σε οριζόντια βάση²⁶. Στα Πευκάκια (φάση Ραχμάνι) απαντούν μεν αγγεία με κάθετο το άνω μέρος των τοιχωμάτων τους²⁷ δεν είναι σαφές, ωστόσο, πώς κλείνουν στο κάτω μέρος τους, εκτός από μία περίπτωση στην οποία τα τοιχώματα είναι κατακόρυφα έως τη βάση²⁸. Στους Σιταγρούς αγγεία με απόλυτα κάθετα τοιχώματα είναι βαθιά αποθηκευτικά και ανήκουν σε μια προχωρημένη φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (φάση Vb)²⁹. Στον Αγγίτη το σχήμα αποτελεί μία από τις πολυπληθέστερες ομάδες τόσο στην κατηγορία των ανοικτών αγγείων όσο και της μονόχρωμης κεραμικής γενικότερα.

2. Μέσου βάθους φιάλες με αποκλίνοντα τοιχώματα και στιλβωμένη ή λειασμένη επιφάνεια

²² Η ποσοτικοποίηση με βάση την επεξεργασία της επιφάνειας αφορά μόνο στο σύνολο των φιαλών. Ειδικότερα, τα αγγεία με στιλβωση εκτός από το κύρος που προσδίδουν στον κάτοχό τους έχουν και την ιδιότητα να διατηρούν για περισσότερο χρόνο ζεστό το περιεχόμενό τους, αλλά και να μην εγκλωβίζουν υπολείμματα τροφών στα τοιχώματά τους (Papadopoulos 1999, σ. 375), ενώ τα αδρά αγγεία εκτός από μέσο κατανάλωσης πιθανώς σχετιζόνταν και με κάποια άλλη χρήση (σερβίρισμα;). Η ερμηνεία του αγγείου της κατηγορίας 6β είναι προβληματική, καθώς έχει πολύ λεπτά τοιχώματα και φέρει αυλακωτή διακόσμηση.

²³ Γραμμένος 1975, σ. 224.

²⁴ Γραμμένος 1991, εικ. 16:47,49.

²⁵ Ό.π., εικ. 31, 33:246.

²⁶ Ευστρατίου - Καλλιντζή 1996, σ. 884, αριθ. 6. Τα ανοικτά αγγεία με κάθετα τοιχώματα είναι δυνατό να στηρίζονται και σε δύο πόδια (ό.π., αριθ. 7). Στο σπήλαιο του Αγγίτη όμως δεν βρέθηκαν τέτοιου είδους στηρίγματα, αλλά μόνον επίπεδες βάσεις. Γενικά, όμως, επειδή οι χρονολογικές φάσεις της Μάκρης είναι προωμότερες, θα πρέπει μάλλον να υποθέσουμε επιβίωση κεραμικών τύπων.

²⁷ Weisshaar 1989, πίν. 24.3, 26.5, 31.13, 67.13.

²⁸ Ό.π., πίν. 11:3.

²⁹ Οι J.M. Keighley (The Pottery of Phases I and II), R.K. Evans (The Pottery of Phase III) και A. Sherratt (The Pottery of Phases IV and V) μελέτησαν και έγραψαν για την κεραμική των Σιταγρών στο Renfrew *et al.*, εικ. 13.24:11.

(εικ.7:2): Πρόκειται για ένα από τα συνηθέστερα σχήματα της μονόχρωμης κεραμικής ήδη από τη Νεότερη Νεολιθική³⁰, το οποίο απαντά σε ένα αρκετά ευρύ γεωγραφικό πλάτος από τη φάση III της Δήμητρας³¹, τη φάση II και III των Σιταγρών³², το Δοξάτ Τεπέ³³, τη φάση I της Μάκρης³⁴, την Παραδημή (φάση IIIA)³⁵ έως και τα Πευκάκια (φάση Ραχμάνι)³⁶.

3. Ρηχές ή μέσου βάθους φιάλες με συγκλίνοντα τοιχώματα, κυρίως με σπλβωμένη και σπανιότερα με λειασμένη επιφάνεια (εικ. 7:3): Ο τύπος με τα τοιχώματα που συγκλίνουν προς τα έξω στο άνω μέρος τους και με στενή βάση έχει αμφικωνικό περίγραμμα και εκπροσωπείται από οκτώ όστρακα αγγείων στο σπήλαιο του Αγγίτη. Στη λεκάνη της Δράμας τα δείγματα είναι πολύ περιορισμένα: μόλις δύο από τη φάση II των Σιταγρών³⁷ και τρία από το Δοξάτ Τεπέ³⁸. Στο Ντικιλί Τας (φάση IIA), ωστόσο, το σχήμα εμφανίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα³⁹. Από την Αιγαιακή Θράκη το σχήμα απουσιάζει, αισθητή, όμως, είναι η παρουσία του στον οικισμό του τέλους της Χαλκολιθικής Κο-

λορονο, στο μέσο ρου του Στρυμόνα, στη σημερινή Βουλγαρία⁴⁰, ενώ στα Πευκάκια (φάση Ραχμάνι)⁴¹ εμφανίζεται μόνο μία φορά.

4. Ρηχές ή μέσου βάθους φιάλες με στρογγυλεμένα τοιχώματα και σπλβωμένη, λειασμένη και σπανιότερα αδρή επιφάνεια (εικ. 7:4): Το σχήμα προτιμήθηκε ιδιαίτερα από τους διαβιούντες στο σπήλαιο. Παράλληλα προέρχονται από το Ντικιλί Τας⁴² και τη φάση II των Σιταγρών⁴³, όπου φαίνεται ότι προτιμάται και με γραπτή διακόσμηση⁴⁴. Δύο ακόμη παραδείγματα προέρχονται από το Δοξάτ Τεπέ⁴⁵ και τη φάση III της Δήμητρας⁴⁶. Στη Θράκη δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αγαπητό σχήμα εκτός ίσως από μία περίπτωση από τη φάση II της Μάκρης⁴⁷. Στο μέσο ρου του Στρυμόνα απαντά στο Κολαρονο (τέλη Χαλκολιθικής)⁴⁸.

5. Ρηχές φιάλες με γωνιώδη τοιχώματα και σπλβωμένη επιφάνεια (εικ. 7:5): Αποτελεί ένα από τα σχήματα που χρησιμοποιούνται πολύ συχνά ήδη από τη Νεότερη Νεολιθική⁴⁹. Η τροπιδώση διαμορφώνεται ψηλά και είτε το χείλος επάνω από αυτή συνεχίζει σε ευθεία

³⁰ Για τη χρήση των όρων της συμβατικής χρονολόγησης, τις απόψεις και τους συσχετισμούς μεταξύ των θέσεων στην ευρύτερη περιοχή, βλ. Παπαδόπουλος 2002, σ. 63-73.

³¹ Γραμμένος 1991, εικ. 31:204, 32:216.

³² Renfrew *et al.* 1986, εικ. 12.14:1 (φάση III), 11.16:10 (φάση II).

³³ Γραμμένος 1975, σ. 214-215, σχέδ. 5:14,22,25.

³⁴ Ευστρατίου - Καλλιντζή 1996, σ. 884, αριθ. 2, 3.

³⁵ Bakalakis - Sakellariou 1981, πίν. X:4,5.

³⁶ Weisshaar 1989, πίν. 104.

³⁷ Renfrew *et al.* 1986, εικ. 11.16:3, 11.19:2.

³⁸ Γραμμένος 1975, σ. 214-215, σχέδ. 5:10,15,16.

³⁹ J.P. Demoule, La céramique du néolithique récent (Chalcolithique), στο Treuil 2004, πίν. 58:16160, 62:12329, 12992, 13349, 13082.

⁴⁰ L. Pernicheva, The Final Copper Settlement of Kolarovo, στο L. Nikolova, *Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory*, BAR Inter. Series 854, 2000, σ. 143, εικ. 12.1:4,10.

⁴¹ Weisshaar 1989, πίν. 44:2.

⁴² Treuil 2004, πίν. 59:16954.

⁴³ Renfrew *et al.* 1986, εικ. 11.16:11.

⁴⁴ Ό.π., εικ. 11.14:10.

⁴⁵ Γραμμένος 1975, σ. 215, σχέδ. 2.

⁴⁶ Γραμμένος 1991, εικ. 34:258.

⁴⁷ Ευστρατίου - Καλλιντζή 1996, σ. 885, αριθ. 24.

⁴⁸ Pernicheva, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 150, εικ. 12.6:2,6.

⁴⁹ Σύμφωνα με τον Ευστρατίου «ένα από τα τυπικά χαρακτηριστικά της κεραμικής είναι και η τροπιδώση, στα ανοικτά ρηχά αγγεία και στην κοιλιά μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων. Τα έντονα τροπιδωτά σχήματα είναι ιδιαί-

κλίση (κάθεται ή ελαφρώς προς τα έξω) είτε το χείλος νεύει προς τα έξω και το σώμα αποκτά πλέον σιγμοειδές περίγραμμα. Στους Σιταγρούς ενδιαφέρουσα είναι η ομοιότητα με σχήμα της φάσης I⁵⁰, ενώ αντιπροσωπευτικά παράλληλα έχουμε από το Δοξάτ Τεπέ⁵¹ και τη Δήμητρα (φάση III)⁵². Ανατολικότερα, το σχήμα γίνεται προσφιλέστερο. Πολυπληθής είναι η παρουσία του στη φάση II της Μάκρης⁵³, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και στην Παραδημή⁵⁴. Παρόμοιο σχήμα έχουμε από τα Πενκάκια (φάση Ραχμάνι)⁵⁵.

6α. Ρηχές φιάλες με σιγμοειδή τοιχώματα (εικ. 7:6-7). Ο τύπος δεν αναφέρεται συχνά στη Νεότερη Νεολιθική της ανατολικής Μακεδονίας⁵⁶. Είναι αξιοσημείωτο ότι απαντά ήδη στη φάση I των Σιταγρών⁵⁷, αλλά και στη φάση II⁵⁸. Αντίστοιχα, χωρίς εμφανίζεται και στη Μάκρη (φάση I)⁵⁹.

τερα χαρακτηριστικά στη NN της Βαλκανικής και ιδιαίτερα στο χώρο της Αιγαιακής Θράκης. Η τροπιδωση είναι αποτέλεσμα πιθανώς της προσπάθειας του τεχνίτη να αποφύγει κατασκευαστικά προβλήματα. Πειράματα έδειξαν όταν κάποιος προσπαθήσει να επεξεργαστεί περισσότερο την εξωτερική πλευρά ενός αγγείου παρά την εσωτερική, το χείλος παίρνει μια έντονη κλίση προς τα έξω. Αυτή η τάση μπορεί να διορθωθεί σε ένα επόμενο στάδιο και το αποτέλεσμα είναι η τροπιδωση» (Ν. Ευστρατίου, Ο Πολιτισμός της Παραδημής, Προβλήματα ορισμού, *Θρακική Επετηρίδα* 7 (1987-1990), σ. 74-75).

⁵⁰ Renfrew *et al.* 1986, εικ. 11.1:1,2.

⁵¹ Γραμμένος 1975, σ. 215, σχέδ. 5:21.

⁵² Γραμμένος 1991, εικ. 26:90, 35:278, 280 (παραδείγματα που διακοσμούνται με εγχάρραξη).

⁵³ Ευστρατίου - Καλλιντζή 1996, σ. 885, αριθ. 10-14, 16, 21, 22.

⁵⁴ Bakalakis - Sakellariou 1981, πίν. XXVI:5 και Beil. 8, no. 6, 8.

⁵⁵ Weisshaar 1989, πίν. 73:17. Παράλλαξη με το (γωνιώδες) σιγμοειδές περίγραμμα και από τη θεσσαλική

6β. Μικρή φιάλη με σιγμοειδή τοιχώματα (εικ. 7:8): Πρόκειται για ένα μεμονωμένο παράδειγμα με διάμετρο χείλους 8 εκ. και πολύ λεπτά τοιχώματα (μόλις 4 χιλ.). Στον ώμο του το αγγείο διακοσμείται με λεπτή, λοξή αυλακωτή διακόσμηση. Το σχήμα έχει νεολιθική καταγωγή⁶⁰, ωστόσο, λόγω των πολύ λεπτών τοιχωμάτων του πιθανώς αντιγράφει μεταλλικά πρότυπα και επομένως τοποθετείται χρονικά στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού⁶¹. Από την ίδια περιοχή προέρχονται αγγεία παρεμφερούς σχήματος με αυλακωτή διακόσμηση.

7. Δίωτη βαθιά φιάλη με ημισφαιρικά τοιχώματα (εικ. 7:9): Μέχρι στιγμής παραμένει το μοναδικό παράδειγμα σχήματος από το σπήλαιο με ημισφαιρικά τοιχώματα και δύο μικρές κάθετες λαβές. Μόνον από το Ντικίλ Τας (φάση ΙΙΑ) προέρχεται ένα παρεμφερές σχήμα διακοσμημένο με γραφίτη⁶².

Άργισσα-Μαγούλα (E. Hanschmann - V. Milojević, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien*, III, *Die Frühe und Beginnende Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1976, πίν. 64^A:15).

⁵⁶ Ι. Ασλάνης, *Η Προϊστορία της Μακεδονίας*, I, *Η Νεολιθική εποχή*, Αθήνα, Κ.Ε.Ρ.Α. - Ε.Ι.Ε., 1992, σ. 202.

⁵⁷ Renfrew *et al.* 1986, εικ. 11.3:8.

⁵⁸ Ο.π., εικ. 11.9:5.

⁵⁹ Ευστρατίου - Καλλιντζή 1996, σ. 884, αριθ. 13.

⁶⁰ L. Pernicheva, *Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic*, στο D.W. Bailey - I. Panayotov (επιμ.), *Prehistoric Bulgaria*, Wisconsin 1995, σ. 119, αριθ. 207: το σχήμα προέρχεται από τη φάση I της θέσης Damyanitsa (NN).

⁶¹ Renfrew *et al.* 1986, εικ. 13.4:1-5, 13.6:8 (φάση IV).

⁶² Treuil 2004, πίν. 100:4338. Από τη θέση Hărsova, στο δέλτα του Δούναβη, στη σημερινή Ρουμανία, προέρχεται ένα παρεμφερές σχήμα, είναι όμως άωτο και πιο ρηχό και χρονολογείται στον πολιτισμό Cernavodă I, κοντά στην προηγούμενη θέση (Nikolova 1999, εικ. 7.16:5).

Κύπελλα

Το σχήμα εκπροσωπείται στο σπήλαιο του Αγγίτη μόνον από δύο αγγεία (1,08%).

1. Μόνωτο με σιγμοειδές περιγράμμα χείλους (διάμ. 13 εκ.) (ε.κ. 7:10).
2. Μόνωτο με λαβή υπερυψωμένη του χείλους (διάμ. 7,5 εκ.).

Παραθέτουμε τα παρακάτω παράλληλα:

1. Μόνωτο με σιγμοειδές περιγράμμα (κύπελλο) (ε.κ. 7:10): Έχει κάθετη ταινιωτή λαβή και η διάμετρος του χείλους του φθάνει τα 13 εκ. Το σχήμα γενικά σπανίζει. Η μεγαλύτερη ομοιότητα έχει διαπιστωθεί με το σχήμα κυπέλλου από τον πολιτισμό *Cernavodă I*⁶³. Ένα παρεμφερές σχήμα προέρχεται από τα Πενκάκια (φάση Ραχμάνι)⁶⁴, ενώ ένα ακόμη του ίδιου τύπου απαντά στους Σιταγρούς, αλλά στη φάση Vb, σε μια προχωρημένη χρονικά περίοδο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁶⁵.
2. Μόνωτο με λαβή υπερυψωμένη του χείλους (κύπελλο): Παρόμοια σχήματα, αλλά όχι με τόσο ευθυτενή τοιχώματα, έχουμε από τη φάση IV των Σιταγρών⁶⁶. Ένα ακόμη παράδειγμα βρίσκουμε στην Παραδημή (ΠΙΒ)⁶⁷, αν και το συγκεκριμένο αγγείο είναι καλά σιλβωμένο σε αντίθεση με το κύπελλο από το σπήλαιο του Αγγίτη, που έχει αφεθεί αδρό. Στον τύμβο στο Κριαρίτσι Συκιάς, που χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, βρέθηκαν επίσης παρόμοια κύπελλα, γεγονός που ενισχύει τη χρονολόγηση του αγγείου σε αυτή την περίοδο⁶⁸.

Ανοιχτά βαθιά αγγεία

Ο αριθμός αυτής της κατηγορίας των αγγείων είναι σχετικά περιορισμένος (ε.κ. 8). Το ποσοστό τους φθάνει μόλις το 4,50%. Πρόκειται για αγγεία μεγάλου σχετικά μεγέθους, με μέσο όρο διαμέτρου 17-30 εκ., με κάθετες λαβές και επίπεδη βάση, η εξωτερική επιφάνεια των οποίων είναι κυρίως αδρή (66,60%), σε λιγότερες περιπτώσεις λειασμένη (25%), ενώ μόνον ένα αγγείο είναι σιλβωμένο (8,30%)⁶⁹. Τυπολογικά, στοιχείο διαφοροποίησης αποτελούν η ύπαρξη και η τοποθέτηση των λαβών, καθώς και η κατατομή των τοιχωμάτων:

1. Με κοντό κάθετο χείλος και έντονα ημισφαιρικά τοιχώματα (μέση τιμή διαμ. χείλους 22 εκ.) (ε.κ. 8:1).
2. Με κοντό κάθετο χείλος, καμπύλα τοιχώματα και κάθετες λαβές χαμηλά στο σώμα (διάμ. χείλους 17-20 εκ.) (ε.κ. 8:2).
3. Με κοντό κάθετο χείλος, καμπύλα τοιχώματα και κάθετες λαβές λίγο κάτω από το χείλος (μέση τιμή διαμ. χείλους 16,5 εκ.) (ε.κ. 8:3).
4. Με συγκλίνοντα τοιχώματα στην απόληξή τους και κάθετες λαβές στο σημείο τμήσης (διάμ. χείλους 26 εκ.) (ε.κ. 8:4).

Παραθέτουμε τα παρακάτω παράλληλα:

1. Με κοντό κάθετο χείλος και έντονα ημισφαιρικά τοιχώματα (33,30%) (ε.κ. 8:1): Το σχήμα αυτό δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στη Μακεδονία και τη Θράκη. Παρόμοια σχή-

⁶³ Nikolova 1999, σ. 126, cup: type 2.

⁶⁴ Weisshaar 1989, πίν. 116:109.

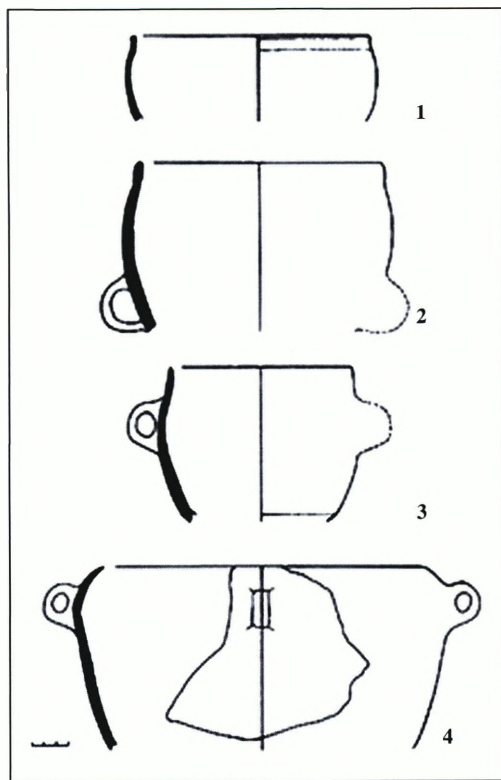
⁶⁵ Renfrew *et al.* 1986, 13.24.6.

⁶⁶ Ο.π., εικ. 13.4:9,11.

⁶⁷ Bakalakis - Sakellariou 1981, πίν. X:12.

⁶⁸ Σ. Ασουχίδου - Δ. Μανταζή - Στ. Τσολάκης, Ταφικός τύμβος Π.Ε.Χ. στο Κριαρίτσι Συκιάς Ν. Χαλκιδικής, *AEMΘ* 12 (1998), σ. 277-279: τα κύπελλα από το Κριαρίτσι είναι παρόμοια με εκείνα που απαντούν στη φάση 22b του Καστανά, στη φάση Vb των Σιταγρών και στην Κυανή περίοδο της Πολιόχνης.

⁶⁹ Η ποσοτικοποίηση με βάση την επεξεργασία της επιφάνειας αφορά στο σύνολο των ανοικτών βαθιών αγγείων.

Εικ. 8. Τυπολογία ευρύστομων (ανοικτών βαθιών) αγγείων.

ματα προέρχονται από τη φάση III της Δήμητρας, όπου φέρουν εγγάρακτη διακόσμηση⁷⁰, και από τα Πευκάκια (φάση Διμήνη)⁷¹, τα οποία χρονολογούνται στη Νεότερη Νεολιθική. Ο τύπος αυτός, ωστόσο, είναι γνωστός και στον πολιτισμό Cernavodă I⁷², ενώ ένα ακόμη παρεμφερές σχήμα βρέθηκε σε

επιφανειακό στρώμα στη θέση Hârșova⁷³.
2. Με κοντό κάθετο χείλος, καμπύλα τοιχώματα και κάθετες λαβές χαμηλά στο σώμα (16,60%) (εικ. 8:2): Μια παραλλαγή του παραπάνω σχήματος είναι η τοποθέτηση των λαβών στο μέσον περιπίου του σώματος. Πανομοιότητα παράλληλα σχήματα δεν έχουν εντοπιστεί. Ένα κοντινό σχετικά σχήμα, ομοίως με καμπύλα τοιχώματα και κάθετες λαβές στο μέσον του σώματος περιπίου, αλλά με έξω νεύον χείλος προέρχεται από τα Πευκάκια (φάση Ραχμάνι)⁷⁴. Η αντίληψη περί ενός ανοικτού σχήματος με λαβές υπάρχει στον πολιτισμό Cernavodă IIIA1, όπου τα αγγεία φέρουν γραπτή διακόσμηση και λαβές διαφορετικού τύπου⁷⁵.

3. Με κοντό κάθετο χείλος, καμπύλα τοιχώματα και κάθετες λαβές λίγο κάτω από το χείλος (16,60%) (εικ. 8:3): Τα αγγεία αυτού του τύπου είναι περισσότερα σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες. Το σχήμα έχει καταγωγή νεολιθική, ωστόσο, φαίνεται ότι διατηρήθηκε έως τις προχωρημένες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Είναι αξιοσημείωτο ότι εντοπίζεται μεν σε αρκετά μεγάλη γεωγραφική έκταση, αλλά απουσιάζει από την πεδιάδα της Δράμας. Τα παράλληλα προέρχονται από τα Πευκάκια (φάση Ραχμάνι)⁷⁶ και την Παραδημή (φάση IV)⁷⁷. Ο τύπος με ελάχιστες διαφοροποιήσεις απαντά και στον πολιτισμό Cernavodă I⁷⁸, ενώ τυπολογικά κοντά βρίσκεται ένα αγγείο από τον ταφικό τύμβο

⁷⁰ Γραμμένος 1991, εικ. 40:367.

⁷¹ Weisshaar 1989, πίν. 5:12, 21:8, πρβλ. με αριθ. 2172.

⁷² Nikolova 1999, εικ. 7.7.3/pots:type 1.2, πρβλ. με αριθ.

2475.

⁷³ Ο.π., εικ. 7.17:12, πρβλ. με αριθ. 2668, 2535, 2475.

⁷⁴ Weisshaar 1989, πίν. 51:13.

⁷⁵ Nikolova 1999, εικ. 8.1:6.7.

⁷⁶ Weisshaar 1989, πίν. 73:2, 112:83-2x.

⁷⁷ Bakalakis - Sakellariou 1981, πίν. VIII:7, φάση ΙΙΑ.

⁷⁸ Nikolova 1999, εικ. 7.7.4/amphora:type 1.2.

στο Κριαρίτσι Συνκιάς και ένα ακόμη από τη φάση Vb των Σιταγρών⁷⁹, γεγονός που υποδηλώνει την εξάπλωση του τύπου κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού⁸⁰.

4. Με καμπύλα τοιχώματα συγκλίνοντα προς τα έσω στην απόληξή τους και κάθετες λαβές ψηλά στο σημείο τμήσης του ώμου (8,30%) (εικ. 8:4): Η κατηγορία εκπροσωπείται μόνον από ένα αγγείο. Παρουσιάζει ομοιότητες με ένα σχήμα από τη φάση Va των Σιταγρών, αν και το αγγείο αυτό φέρει κάθετες ωτόσχημες αποφύσεις αντί λαβών⁸¹. Λόγω της ευθυτενούς σχετικά κλίσης των τοιχωμάτων του η βάση του πρέπει να είναι αρκετά πλατιά, όπως στο σχήμα από τους Σιταγρούς. Στα Πευκάκια, αγγεία με τοιχώματα που συγκλίνουν προς τα έσω στην απόληξή τους και με κάθετες λαβές ή οριζόντιες αποφύσεις στο σημείο τμήσης έχουν στενότερη βάση και, επομένως, περισσότερο κωνικό σχήμα⁸².

Μεγάλα ανοικτά αγγεία

Τα αγγεία της κατηγορίας αυτής (εικ. 9)⁸³ αντιπροσωπεύουν την πολυπληθέστερη ομάδα πήλινων σκευών που βρέθηκαν στο σπήλαιο, αποτελώντας το 47,56% των κεραμικών

ευρημάτων⁸⁴. Προφανώς, λόγω της χρήσης τους ως αποθηκευτικών είναι αγγεία μεγάλου κυρίως μεγέθους, με μέση τιμή διαμέτρου χείλους 24,8 εκ. Παρά το μεγάλο μέγεθός τους το 29,54% έχουν την επιφάνειά τους σιλβωμένη, το 26,13% λειασμένη, ενώ τα αγγεία με αδρή επιφάνεια φθάνουν το 42,85%. Στην κατηγορία αυτή, λόγω σχήματος, έχουν συμπεριληφθεί και μικρότερου μεγέθους αγγεία, τα οποία δεν είναι κατάλληλα για αποθήκευση.

Τυπολογικά διακρίνονται οι παρακάτω κατηγορίες:

- 1.** Με κυρτό ώμο και κοντό κάθετο χείλος (μέση τιμή διαμ. χείλους 21,9 εκ.) (εικ. 9:1-11).
- 2.** Με γωνιώδη τοιχώματα (μέση τιμή διαμ. χείλους 27,2 εκ.) (εικ. 9:21-23).
- 3α.** Πιθόσχημα (μέση τιμή διαμ. χείλους 21,4 εκ.) (εικ. 9:12-20).
- 3β.** Πιθόσχημα με σχοινοειδή διακόσμηση (μέση τιμή διαμ. χείλους 33 εκ.) (εικ. 10:1-10).
- 3γ.** Πίθος με σχοινίο στην απόληξη του χείλους και στη βάση του λαιμού (διάμ. χείλους 24 εκ.) (εικ. 10:11).
- 4.** Μελανοστεφρή με σχοινοειδή διακόσμηση στο χείλος (μέση τιμή διαμ. χείλους 26 εκ.) (εικ. 10:12-13).

⁷⁹ Renfrew *et al.* 1986, εικ. 13:24:7.

⁸⁰ Ασουχίδου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 68), σ. 277, σχ. 7, σ. 279.

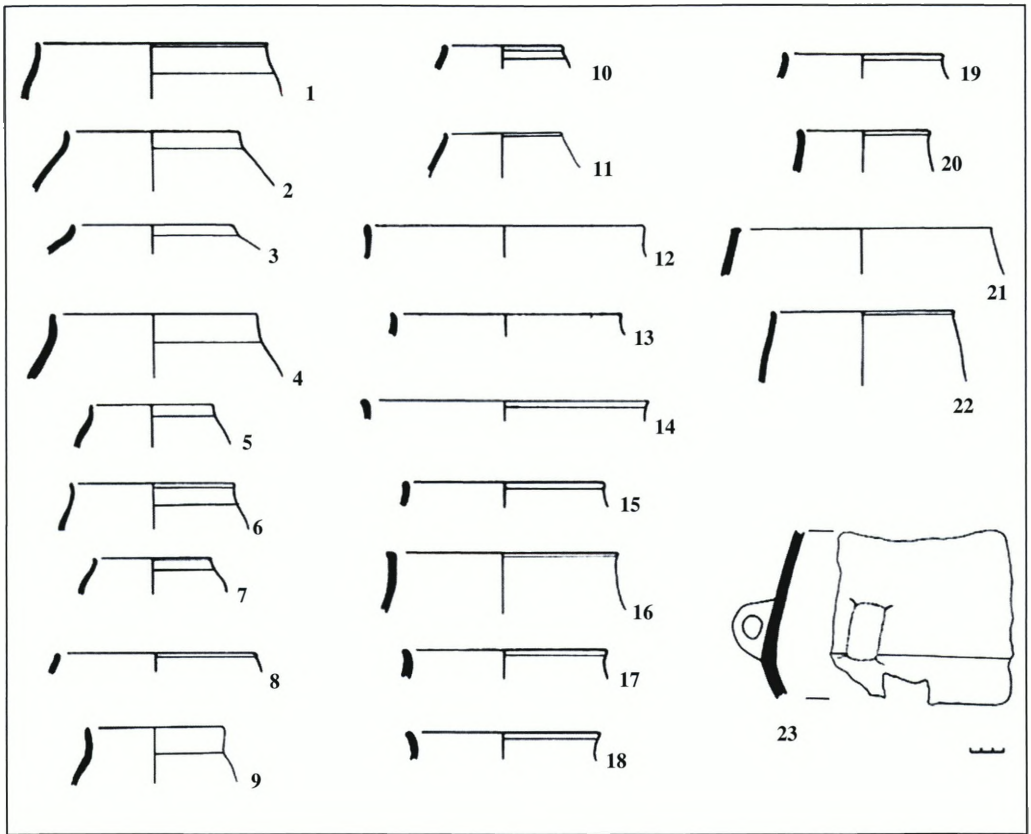
⁸¹ Renfrew *et al.* 1986, εικ. 13:11:7.

⁸² Weisshaar 1989, πίν. 13:1, 27:8, 100:18-4x.

⁸³ Στη βιβλιογραφία αναφέρονται συχνά και ως αποθηκευτικά ευρύστομα αγγεία (βλ. σχετικά Ασλάνης, ό.π. (υποσημ. 56), σ. 203).

⁸⁴ Η αύξηση του αριθμού των αποθηκευτικών αγγείων, ιδιαίτερα κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, και σε άλλες θέσεις της Μακεδονίας, έχει ερμηνευθεί ως απόρροια της αυξημένης αποθηκευτικής δραστηριότητας και κατ' επέκταση της καλύτερης εκμετάλλευσης

των φυσικών πόρων, ενώ η διαφοροποίηση στην κεραμική παραγωγή από τη μία περίοδο στην άλλη αντικατοπτρίζει αλλαγές, που σχετίζονται με τη μεταβολή στη χρήση των αγγείων: Ν. Μερούσης - Μ. Νικολαΐδου, Η κεραμική της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον προϊστορικό οικισμό Μανδάλου Πέλλας: η τεχνολογική διαφοροποίηση, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 160. Η ύπαρξη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο σπήλαιο Πηγών Αγγίτη επιβεβαιώνεται από τις βαθμολογημένες χρονολογήσεις των Γ. Μανιάτη - Γ. Φακορέλλη (3090-2203 και 2870-2470 (68,30%) / 2900-2210 (95,40%) π.Χ.: DEM 396-486, 781).

Εικ. 9. Τυπολογία ανοικτών αποθηκευτικών αγγείων.

Τυπολογικά παράλληλα και χρονολογικοί οριζόντες:

1. Με κυρτό ώμο και υπερυψωμένο λαιμό (35,22%) (εικ. 9:1-11): Αποτελούν την πληθύτερη ομάδα της κατηγορίας αλλά και του συνόλου της μονόχρωμης κεραμικής από το σπήλαιο. Το ύψος του λαιμού ποικίλλει και κυμαίνεται από 1 έως 3 εκ., ενώ τα τοιχώματά του είναι βασικά κυλινδρικά. Ο ώμος μπορεί

επίσης να είναι περισσότερο ή λιγότερο κυρτός. Σε ελάχιστες περιπτώσεις το χείλος νεύει προς τα έξω (εικ. 9:7)⁸⁵. Στα Πενκάκια (φάση Ραχμάνι) εμφανίζονται σχεδόν όλες οι παραλλαγές της κατηγορίας⁸⁶. Στην ίδια κατηγορία έχουν συμπεριληφθεί τρία όστρακα με ψηλότερο κυλινδρικό λαιμό, ύψ. 4 εκ. (εικ. 9:10), για τα οποία τα Πενκάκια (φάση Ραχμάνι) προσφέρουν και πάλι συγκριτικό υλι-

⁸⁵ Αριθ. εργαστηρίου 3388, 3373.

⁸⁶ Weisshaar 1989, πίν. 24:4 (πρβλ. αριθ. 3121), 27:11 (πρβλ. αριθ. 559), 42:1 (πρβλ. αριθ. 3388), 48:4,6 (πρβλ.

αριθ. 2530 ή 2580), 68:8,12, 74:17, 110:72,73, 115:101, 116:104.

κό⁸⁷. Στην πεδιάδα της Δράμας έχουν καταγραφεί μέχρι στιγμής αντίστοιχα παραδείγματα μόνον από το Ντικίλι Τας (φάση ΙΙΑ) ακόμη και για τα μικρότερου μεγέθους σχήματα⁸⁸. Από τη φάση ΙΙ των Σιταγρών είναι γνωστό ένα αγγείο με γραπτή διακόσμηση⁸⁹.

2. Με γωνιώδη τοιχώματα και κάθετες λαβές στο σημείο τμήσης (15,63%) (εικ. 9:21-23): Τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία με τροπιδωτά τοιχώματα δεν είναι προσφιλή στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας. Η τροπίδωση είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική στη Νεότερη Νεολιθική της νοτιοανατολικής Βαλκανικής και ειδικά στο χώρο της Αιγαιακής Θράκης, όπου είναι ιδιαίτερα έντονη κοντά στο χείλος των μικρών αγγείων και στην κοιλία των μεγάλων⁹⁰. Τα κοντινότερα παράλληλα του σχήματος προέρχονται από την Παραδημή (φάση ΙΙΒ), όπου υπάρχει μεγάλη ποικιλία μεγάλων αγγείων με γωνιώδη τοιχώματα⁹¹. Στα παραδείγματα από το σπήλαιο το άνω μέρος των τοιχωμάτων των αγγείων συγκλίνει περισσότερο προς τα έξω σε σχέση με τα σχήματα της Παραδημής, που είναι περισσότερο κάθετα.

3α. Πιθόσχημα (23,86%) (εικ. 9:12-20): Και αυτή η κατηγορία αποθηκευτικών αγγείων προτιμήθηκε ιδιαίτερα από τους χρήστες του σπηλαίου στον Αγγίτη. Το μέγεθός τους ποι-

κίλλει, κατά κανόνα όμως πρόκειται για μεγάλους πίθους με μέγιστη διάμετρο έως και 31 εκ., υπάρχουν όμως και τρεις μικροί πίθοι με διάμετρο χείλους από 9 έως 13 εκ. (εικ. 9:16, 20). Το σχήμα των πίθων είναι αρκετά κοινό. Μια αρκετά παρεμφερής ομάδα πίθων προέρχεται από τα Πευκάκια (φάση Ραχμάνι)⁹². Το σχήμα λείπει από τους Σιταγρούς, όχι όμως και από το Δοξάτ Τεπέ, που βρίσκεται στον ίδιο χρονικό ορίζοντα με τη φάση ΙΙΙ των Σιταγρών⁹³. Με τους πίθους από τον πολιτισμό *Cernavodă I* υπάρχει ομοιότητα στη διαμόρφωση του λαίμου⁹⁴. Περισσότερες ομοιότητες έχουμε με σχήματα από τον οικισμό του Κολαγονο του τέλους της Χαλκολιθικής⁹⁵. Το σχήμα επιβιώνει και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στα Κριτσανά της κεντρικής Μακεδονίας⁹⁶, όπου βρίσκουμε και την παραλλαγή στην οποία τα τοιχώματα του λαίμου κλίνουν προς τα έξω⁹⁷.

3β. Πιθόσχημα με σχοινοειδή διακόσμηση (23,86%) (εικ. 10:1-10): Τα 21 θραύσματα που διακοσμούνται με ανάγλυφο σχοινίο προέρχονται βασικά από μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, κυρίως πίθους. Τρία τουλάχιστον όστρακα⁹⁸ προέρχονται από λαίμους πίθων, που απολήγουν σε χείλος με δαντελωτή έξω απόληξη και φέρουν σχοινίο, που έχει διαμορφωθεί με εμπιέσεις, λίγο κάτω από αυτό. Σε μία

⁸⁷ Ό.π., πίν. 27:1, 74:15, 112:81 (πρβλ. αριθ. 3122, 2464+2481, 2586).

⁸⁸ Treuil 2004, σμ. 27, πίν. 68:13398, 78:9032, 79:12850, 12911, 12860.

⁸⁹ Renfrew *et al.* 1986, σμ. 17, εικ. 11.12:5.

⁹⁰ Ευστρατίου, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 74 (αν και η τροπίδωση ως γενικός τύπος έχει μεγάλη διάδοση και στη Μέση Ανατολή, όπου εμφανίζεται από την Πρώιμη Νεολιθική).

⁹¹ Bakalakis - Sakellariou 1981, πίν. XVII:1.

⁹² Weisshaar 1989, πίν. 45:5, 121:133, 94:8 (τυχαίο εύρημα από την περιοχή Τσάνι).

⁹³ Γραμμένος 1975, σ. 215, σχέδ. 5:11,23.

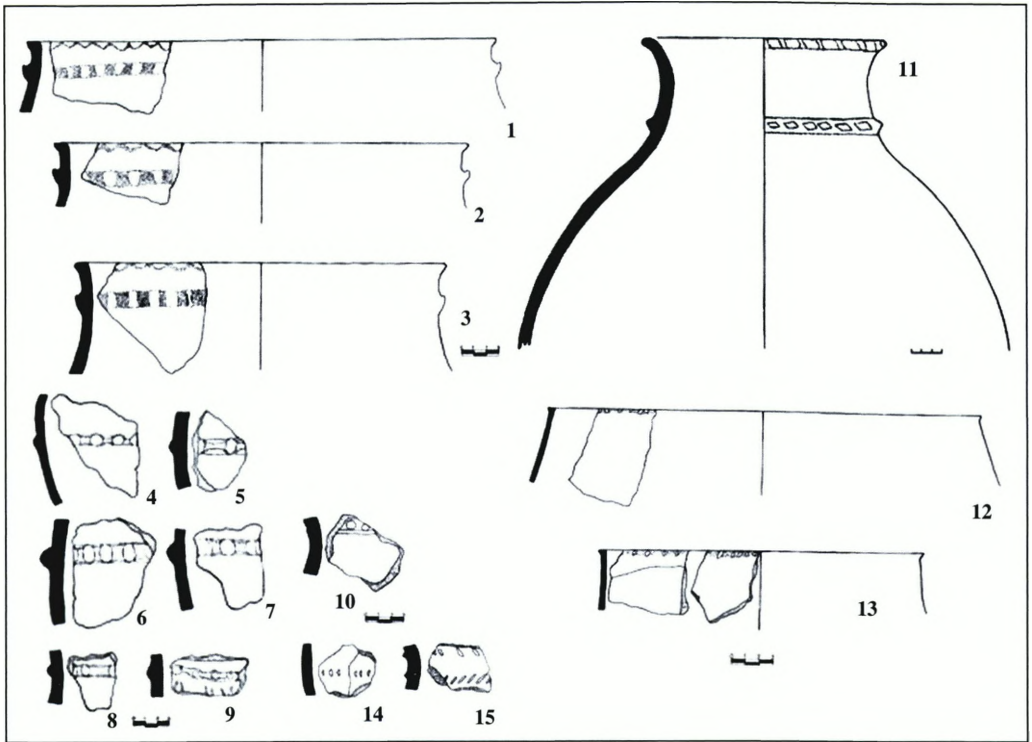
⁹⁴ Nikolova 1999, εικ. 7.7.3/pots: type 3.2.

⁹⁵ Pernicheva, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 151, εικ. 12.7:9, 12.

⁹⁶ Hanschmann - Milojević, ό.π. (υποσημ. 55), πίν. 72:27.

⁹⁷ Ό.π., πίν. 72:9-11 (πρβλ. αριθ. 388).

⁹⁸ Αριθ. εργαστηρίου 2429, 3377, 990.

Εικ. 10. Αποθηκευτικά αγγεία με σχοινοειδή διακόσμηση.

περίπτωση η πλαστική ταινία φέρει ονυχωτή διακόσμηση⁹⁹. Αυτού του είδους τα αγγεία δεν απαντούν με μεγάλη συχνότητα απ' ό,τι φαίνεται ούτε στην πεδιάδα της Δράμας ούτε στην Αιγαιακή Θράκη στα τέλη της Νεότερης Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής περιόδου. Είναι ενδεικτικό μάλιστα ότι τα λίγα αγγεία που φέρουν τέτοιου είδους διακόσμηση δεν είναι πάντα πίθοι¹⁰⁰. Μόνο στον οικισμό της Δήμητρας

(φάση II-III) βρέθηκαν όστρακα με δαντελωτή την έξω απόληξη του χείλους¹⁰¹ ή με το σχοινίο τοποθετημένο λίγο κάτω από αυτό¹⁰². Στα Πευκάκια (φάση Ραχμάνι) έχουν βρεθεί επίσης λίγα όστρακα πίθων με σχοινοειδή διακόσμηση, το σχοινίο όμως τοποθετείται μόνο γύρω από το χείλος¹⁰³ ή επί του χείλους¹⁰⁴ ή λίγο κάτω από αυτό¹⁰⁵. Ο αριθμός των οστράκων με σχοινοειδή διακόσμηση από το σπήλαιο είναι

⁹⁹ Papadopoulos 1999, σ. 375: οι σχοινοειδείς ταινίες αποτελούσαν πιθανώς ανάμνηση των ενισχυτικών σχοινοειδών που χρησιμοποιούσαν στους πίθους ή λειτουργούσαν ως ενίσχυση του κύρους αυτού που κατέχει το αγγείο και το μεταφέρει.

¹⁰⁰ Ενδεικτικά, βλ. Bakalakis - Sakellariou 1981, πίν.

XLI: 17. Renfrew *et al.* 1986, πίν. 13.16:4.

¹⁰¹ Γραμμένος 1991, εικ. 47:480-482.

¹⁰² Ο.π., εικ. 33:244.

¹⁰³ Weisshaar 1989, πίν. 60:2.

¹⁰⁴ Ο.π., πίν. 68:5.

¹⁰⁵ Ο.π., πίν. 81:2.

αρκετά μεγάλος αναλογικά προς το ποσοστό αυτής της κατηγορίας κεραμικής από τους δημοσιευμένους οικισμούς της Νεότερης Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η κεραμική αυτή αποτελεί προφανώς παραγωγή της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού¹⁰⁶.

Διακόσμηση με στίξη: Σε αυτή την κατηγορία των αποθηκευτικών αγγείων ανήκει και ένα θραύσμα με σειρά στίξεων επί του χείλους και δύο κατακόρυφες σειρές στίξεων κάτω από αυτό¹⁰⁷. Στη Δήμητρα εντοπίστηκε στη φάση Π¹⁰⁸, στους Σιταγρούς όμως γίνεται συχνότερη στις πρώτες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού¹⁰⁷. Η στίξη ως διακοσμητικός τρόπος φαίνεται ότι εφαρμόστηκε ευρέως στις περιοχές του Δούναβη Cernavodă, Dealul Sofia και Gteaca και Chirnogi της Ρουμανίας¹⁰⁸, ενώ στην Παραδημή έχει χρησιμοποιηθεί περιμετρικά του χείλους αγγείων¹⁰⁹.

Διακόσμηση με νυχιές: Στο σπήλαιο βρέθηκε ένα θραύσμα σώματος με οριζόντια σειρά από νυχιές (εικ. 10:14). Γενικότερα, αυτού του είδους η διακόσμηση είναι σπάνια και μας οδηγεί αρκετά πίσω ήδη στις αρχές της Νεότερης Νεολιθικής. Από τη φάση Ι των Σιταγρών προέρχονται μεγάλου μεγέθους αγγεία, που διακοσμούνται ποικιλοτρόπως με νυχιές¹¹⁰.

Παρόμοια διακόσμηση με νυχιές εφαρμόζεται και στον πολιτισμό Cernavodă I¹¹¹.

Στην κατηγορία των ανοικτών αποθηκευτικών αγγείων ανήκει και ένα όστρακο με εγκοπές (ή αυλακώσεις) επί του χείλους (εικ. 10:15). Τέτοιου είδους διακόσμηση έχουμε σε ένα ίδιο σχεδόν σχήμα από τη φάση Π της Δήμητρας¹¹², καθώς και στα Πευκάκια (φάση Ραχμάνι), παρόλο που το σχήμα εδώ διαφέρει¹¹³. Τον ίδιο διακοσμητικό τρόπο συναντάμε, ωστόσο, και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, όπως για παράδειγμα σε ανοικτό αγγείο από τη φάση Vb των Σιταγρών¹¹⁶ και από τον πολιτισμό Cernavodă ΠΙΑ1¹¹⁷.

3γ. Πίθος με χαμηλό λαιμό και έξω νεύον χείλος (διάμ. 24 εκ.) (εικ. 10:11): Από το σπήλαιο προέρχεται το άνω μέρος πίθου με χαμηλό σχετικά λαιμό, έξω νεύον χείλος και έντονα κυρτό ώμο, ενώ η απόληξη του χείλους και η βάση του λαιμού περιτρέχονται από σχοινοειδή ταινία. Στην ανατολική Μακεδονία δεν έχουν διαπιστωθεί αντίστοιχα σχήματα. Το σχήμα αυτό είναι παρεμφερές με αγγεία από τον πολιτισμό Cernavodă I, αν και το άνω μέρος του πίθου είναι ευρύτερο¹¹⁸. Σε ένα παρεμφερές αγγείο από τα Πευκάκια το σχοινίο περιορίζεται στη βάση του λαιμού¹¹⁹.

4. Μελανοστεφή με σχοινοειδή διακόσμηση

¹⁰⁶ Μερούσης - Νικολαΐδου, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 158. Βλ. και Renfrew *et al.* 1986, πίν. 13.22:4-5 (πίθοι με σχοινοειδή διακόσμηση από τη φάση Vb) και πίν. 13.23:6 (από την ίδια φάση).

¹⁰⁷ Αριθ. εργαστηρίου 993. Κ. Τρανταλίδου, *Η ιστορία ενός σπηλαίου. Στις πηγές του Αγγίτη*, Δήμος Προσοτσάνης - ΔΕ.ΤΑ.ΣΠΑ. - ΥΠ.ΠΟ. - Ε.Π.Σ., Αθήνα 2004, σ. 26.

¹⁰⁸ Γραμμένος 1991, εικ. 47:487,489.

¹⁰⁹ Renfrew *et al.* 1986, σημ. 28, εικ. 13.6:4,7, 13.10:8.

¹¹⁰ Nikolova 1999, εικ. 7.9 και 7.12 αντίστοιχα.

¹¹¹ Bakalakis - Sakellariou 1981, πίν. XXXVI:6.

¹¹² Renfrew *et al.* 1986, πίν. 11.7.

¹¹³ Nikolova 1999, εικ. 7.12:10 (από την περιοχή Chirnogi).

¹¹⁴ Γραμμένος 1991, εικ. 47:483.

¹¹⁵ Weisshaar 1989, πίν. 10:16.

¹¹⁶ Renfrew *et al.* 1986, πίν. 13.23:4.

¹¹⁷ Nikolova 1999, εικ. 8.1:3 (από την περιοχή Hotnitsa-Vodopada στη βόρεια Βουλγαρία).

¹¹⁸ Ό.π., εικ. 7.7.3/pots:type 3.2.

¹¹⁹ Hanschmann - Milojević, ό.π. (υποσημ. 55), πίν. 65:3.

(1,08%) (εικ. 10:12-13): Μόνον τρία τμήματα αγγείων μελανοστεφούς κεραμικής βρέθηκαν στο σπήλαιο. Το τμήμα των αγγείων αμέσως κάτω από το χείλος είναι μελανόχρωμο και σιλβωμένο, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια είναι καστανή¹²⁰. Η μελανοστεφής είναι μία από τις πιο διαδεδομένες κατηγορίες κεραμικής με εντυπωσιακή εξάπλωση στο βορειοελλαδικό χώρο¹²¹, ιδιαίτερα κατά τις πρώτες φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής Ι περιόδου¹²². Αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές κατηγορίες της ανατολικής Μακεδονίας και βρίσκεται στις περισσότερες θέσεις της περιοχής. Στους Σιταγρούς η συγκεκριμένη κατηγορία εμφανίζεται για πρώτη φορά στη φάση ΙΙ¹²³. Τα μελανοστεφή από το σπήλαιο έχουν συγκλίνοντα και κάθετα τοιχώματα και φέρουν πολύ λεπτή σχοινοειδή διακόσμηση γύρω από το χείλος. Παρόμοια παραδείγματα προέρχονται από τη φάση ΙΙ της Δήμητρας¹²⁴.

Κλειστά αγγεία

Το ποσοστό των κλειστών αγγείων, που προορίζονταν για τη μεταφορά υγρών (17

¹²⁰ Παπαδόπουλος 2002, σ. 237: η μελανή απόχρωση στη ζώνη του χείλους ήταν αποτέλεσμα όπτησης. Το αγγείο ψηφνόταν ανάποδα και καταχωμένο σε στρώμα άμμου. Σχετικά, βλ. επίσης Α. Kalogirou, Pottery Production and Craft Specialization in Neolithic Greece, στο R. Laffineur - Ph. Betancourt (επιμ.), *Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, Université de Liège 1997, σ. 14.

¹²¹ Ντ. Ούρεμ-Κώτσος - Ν. Ευστρατίου, Η συμβολή της κεραμικής τυπολογίας της Μάκρης στη μελέτη της προϊστορικής εξέλιξης στη Θράκη, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 621. Παπαδόπουλος 2002, σ. 221.

¹²² Ασλάνης, ό.π. (υποσημ. 56), σ. 208: η μελανοστε-

αγγεία), είναι αρκετά μικρό, φθάνοντας μόλις το 9,18% (εικ. 11). Αναλογικά προς το μικρό ποσοστό της κατηγορίας, αλλά και του χαρακτήρα της εγκατάστασης, η οποία δεν είναι μόνιμη, υπάρχει ποικιλία στο σχηματολόγιο. Από τα σχήματα που σώζονται ολόκληρα ή κατά ένα μεγάλο μέρος διαπιστώνουμε ότι έχουν τέτοιο μέγεθος, ώστε να μεταφέρονται μόνον από ένα άτομο.

1. Δίωτο αγγείο στον τύπο του αμφορέα (ύψ. 29, διάμ. χείλους 9,1 εκ.): Το δίωτο αγγείο (εικ. 11:1) με αμφικωνικό σώμα και κυλινδρικό λαιμό στον τύπο του αμφορέα αποτελεί ένα εύχρηστο σχήμα για τη μεταφορά υγρών¹²⁵. Ως τύπος είναι γνωστός από την Παραδημή (φάση ΙV)¹²⁶ και σε μικρές παραλλαγές εμφανίζεται ακόμη βορειότερα σε παραδουνάβιες περιοχές της Ρουμανίας. Έντονες ομοιότητες παρουσιάζει με το σχήμα από τον πολιτισμό Sălcuța III¹²⁷, αν και στο αγγείο αυτό ο ώμος είναι περισσότερο κυρτός και το συνολικό περίγραμμα όχι τόσο αμφικωνικό, όπως στον αμφορέα από τον Αγγίτη, ενώ παρόμοιο είναι και το παράδειγμα

φής κεραμική εμφανίζεται ήδη από τα τέλη της Μέσης Νεολιθικής.

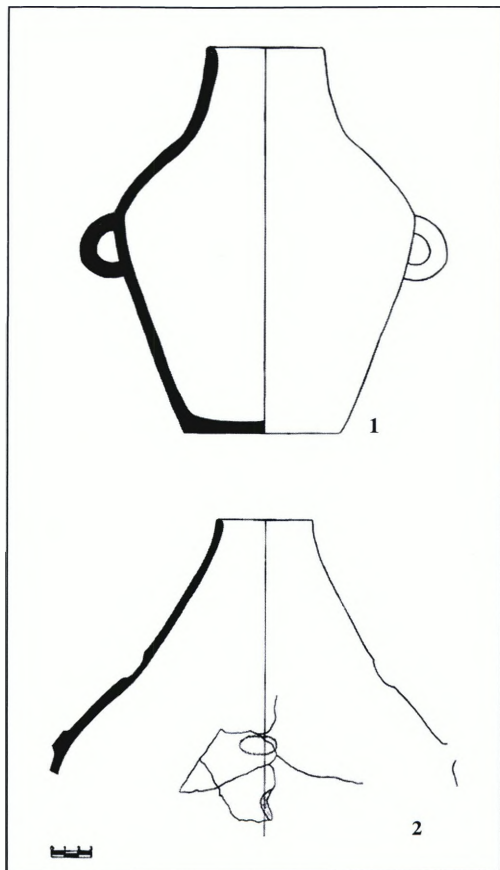
¹²³ Γραμμένος 1975, σ. 220-221: η μελανοστεφής κεραμική στη φάση ΙΙ των Σιταγρών παρουσιάζει περισσότερα τοπικά και θεσσαλικά στοιχεία και ελάχιστα βάλκανικά ή ανατολικά. Τέτοιου είδους κεραμική βρέθηκε, επίσης, στην Παραδημή και τη Λαφρούδα στην Ξάνθη, ενώ στο Ντικιλί Τας αυτή η κεραμική είναι αντίστοιχη με της σπηλιάς Ροδοχωρίου και της Νέας Νικομήδειας (δυτική Μακεδονία).

¹²⁴ Γραμμένος 1991, εικ. 49:515.

¹²⁵ Διάμ. βάσης 12 εκ.

¹²⁶ Bakalakis - Sakellariou 1981, πίν. ΧLII:5.

¹²⁷ Nikolova 1999, εικ. 6.4.1:6.

Εικ. 11. Κλειστά αγγεία στον τύπο του αμφορέα.

από τη φάση I της περιοχής Oltenița-Renie με εξίσου καμπύλα τοιχώματα¹²⁸.

2. Μικρά δίωπα αγγεία στον τύπο του αμφορέα (3 όστρακα): Ουσιαστικά πρόκειται για

μικρού μεγέθους αγγεία με σιγμοειδές περίγραμμα. Τα πιο κοντινά παράλληλα προέρχονται από τον πολιτισμό Cernavodă I¹²⁹ και τη θέση Căscioarele¹³⁰.

Με κυλινδρικό λαιμό (5 όστρακα) (μέση τιμή διαμ. χείλους 10,6 εκ.). Είναι πολύ πιθανό τα όστρακα με κάθετα τοιχώματα να ανήκουν σε κάθετους κυλινδρικούς λαιμούς κλειστών αγγείων. Στο Ντικλί Τας (φάση ΙΑ) έχουμε τμήματα κυλινδρικών λαιμών¹³¹. Παράλληλα προσφέρουν, όπως και παραπάνω, παραδονάβιες θέσεις: η Cernavodă I¹³², η Căscioarele¹³³ και η φάση I της Oltenița-Renie¹³⁴.

3. Αμφοροειδές αγγείο με κωνικό λαιμό (σωζ. ύψ. 22, διάμ. χείλους 7 εκ.) (ε.κ. 11:2). Ο λαιμός του αγγείου είναι αρκετά ψηλός και κωνικός και διαχωρίζεται με πολύ πλατιά αυλάκωση από τον κυρτό ώμο. Ψηλά στον ώμο ήταν τοποθετημένες δύο κάθετες λαβές. Λαμβάνοντας υπόψη την κυρτότητα του ώμου, το συνολικό περίγραμμα του αγγείου πρέπει να ήταν αμφικωνικό. Μέχρι στιγμής δεν υπάρχει κάποιο παράλληλο σχήμα στις περιοχές που έχουν προσφέρει συγκριτικό υλικό. Ενδεικτικά μόνον αναφέρουμε μία περίπτωση από τη θέση Usee I κοντά στη Βάρνα της Βουλγαρίας, προκειμένου να δώσουμε μια γενική ιδέα του σχήματος¹³⁵. Καθώς, όμως, τα γωνιατά σχήματα ήταν ιδιαίτερα προσφιλή στην Αιγαιακή Θράκη δεν θεωρείται απίθανο αυτός ο τύπος αγγείου να απο-

¹²⁸ Ο.π., εικ. 7.21:8.

¹²⁹ Ο.π., εικ. 7.7.4/amphora:type 3.1.

¹³⁰ Ο.π., εικ. 7.11:5.

¹³¹ Treuil 2004, σημ. 27, πίν. 101:8882.

¹³² Nikolova 1999, εικ. 7.7.3/pots:type 3.3.

¹³³ Ο.π., εικ. 7.11:3.

¹³⁴ Ο.π., εικ. 7.21:1.

¹³⁵ H. Todorova, Prehistory of Bulgaria, στο D. Grammenos (επιμ.), *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, Thessaloniki 2003, Archaeological Institute of Northern Greece, σ. 322: G κάτω αριστερά.

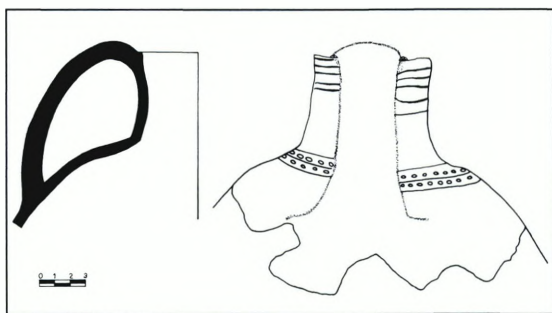
τελεί προϊόν της ίδιας κεραμικής παράδοσης.

4. Με ψηλό λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου συγκλίνουν (3 όστρακα) (μέση τιμή διαμ. χείλους 9 εκ.): Σώζονται μόνον όστρακα από το λαιμό και όχι από το υπόλοιπο μέρος του αγγείου. Πιθανώς ανήκουν σε έναν τύπο παρόμοιο με το παραπάνω σχήμα.

5. Με ψηλό λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου αποκλίνουν (3 όστρακα) (μέση τιμή διαμ. χείλους 12 εκ.): Όλα τα όστρακα που έχουν ενταχθεί σε αυτή την κατηγορία προέρχονται επίσης μόνον από το λαιμό των αγγείων με κάθετα τοιχώματα. Οποιαδήποτε σύγκριση είναι βέβαια επισφαλής, αλλά ενδεικτική είναι η ομοιότητα με όστρακα από τις θέσεις Cernavodă I¹³⁶ και Oltenița-Renie¹³⁷.

6. Πρόχους (σωζ. ύψ. 15, διάμ. 10 εκ.): Πρόχους (εικ. 12) με κυλινδρικό λαιμό και ταινιωτή λαβή που εκφύεται από το χείλος. Όσον αφορά στο σύστημα εγχαράξεων κάτω από το χείλος και στο συνδυασμό στίξης και εγχάρων γύρω από το λαιμό αποτελούν κοινό διακοσμητικό τρόπο στα τέλη της Νεότερης Νεολιθικής και στη Χαλκολιθική περίοδο, αλλά το στοιχείο αυτό ασφαλώς δεν είναι αρκετό. Το σχήμα της πρόχου δεν είναι σύνθετος για την περίοδο που εξετάζουμε και επιπλέον παρουσιάζεται με διαφορετική τυπολογία¹³⁸. Η πρόχους που βρέθηκε στο σπήλαιο χρονολογείται πιθανώς στην Εποχή του Σιδήρου, δεδομένου ότι και ο πηλός είναι διαφορετικός από των υπόλοιπων αγγείων.

Μικρογραφικό αγγείο: Από το σπήλαιο προ-

Εικ. 12. Πρόχους.

έρχεται ένα μικκύλο αγγείο, ύψ. 2,7 εκ.¹³⁹, το οποίο έχει ασύμμετρα κυλινδρικά τοιχώματα, επίπεδη βάση και κάθετες λαβές στο άνω μέρος του σώματος, ώστε μοιάζει περισσότερο με μικρό πίθο. Μικρογραφικά χειροποίητα αγγεία έχουν βρεθεί σχεδόν σε όλες τις θέσεις στις οποίες έχουμε μέχρι στιγμής αναφερθεί, το πιο κοντινό παράλληλο, ωστόσο, προέρχεται από τη φάση Sălcuța IIc¹⁴⁰.

Ερμηνεία για την πιθανή χρήση της μονόχρωμης κεραμικής

Η μονόχρωμη κεραμική στις Πηγές του Αγγίτη, που χρησιμοποιήθηκε για την εξυπηρέτηση των αναγκών ολιγομελών κοινωνικών ομάδων, έχει συγκριτικά με την έκταση της διαμονής στο χώρο και το χρόνο αξιοσημείωτη ποικιλία.

Τα ανοικτά ρηγά αγγεία με διάμετρο που κατά μέσο όρο κυμαίνεται από 8 έως 38 εκ. ήταν ενδεχομένως το μέσον για την κατανάλω-

¹³⁶ Nikolova 1999, εικ. 7.7.3/pots:type 3.4.

¹³⁷ Ό.π., εικ. 7.21:6.

¹³⁸ Ενδεικτικά, βλ. Bakalakis - Sakellariou 1981, πίν. XIX:4-6, XLII:7,9, XLIV:7.

¹³⁹ Διάμ. χείλους 1,6, διάμ. βάσης 1,7 εκ.

¹⁴⁰ Nikolova 1999, εικ. 6.3:13. Το πιθανότερο είναι τέτοιου είδους σχήματα να είχαν χρησιμοποιηθεί και ως παιχνίδια.

ση της τροφής. Ειδικότερα, εκείνα που ήταν άωπα και είχαν μεγάλη διάμετρο θα μπορούσαν να ήταν κατάλληλα για ξηρά κυρίως τροφή, ενώ τα μικρότερα σε διάμετρο και λίγο βαθύτερα (εικ. 7:3,5,6) για την πόση. Τη χρήση αυτή υποδηλώνει και η επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων, τα οποία στην πλειονότητά τους είναι στιλβωμένα. Ο τρόπος διαμόρφωσης του χείλους (κάθετο, έσω νεύον, έξω νεύον) και η κατανομή του σώματος του αγγείου πιθανώς σχετιζόταν και με το είδος της τροφής που αυτό δεχόταν. Τα αγγεία των δύο τελευταίων κατηγοριών¹⁴¹ της ίδιας ομάδας ίσως είχαν και άλλη χρήση, γιατί η εσωτερική επιφάνειά τους ήταν αδρή.

Η ομάδα των ανοικτών βαθιών αγγείων θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί στην προετοιμασία της τροφής. Στα περισσότερα αγγεία της κατηγορίας αυτής η επιφάνεια ήταν αδρή, γεγονός που πιθανώς σχετίζεται με τη δυνατότητα εξάπμισης του νερού κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της τροφής¹⁴².

Τα μεγάλα ανοικτά ή ευρύστομα αγγεία είναι εύλογο να είναι περισσότερο συνυφασμένα με την αποθήκευση. Η επεξεργασία της επιφάνειάς τους πιθανώς συνδέεται και με το αν αποθηκεύονταν τροφές σε υγρή ή στερεά μορφή¹⁴³. Ειδικότερα, καθώς τα περισσότερα από τα αγγεία με κυρτό ώμο και υπερυψωμένο λαιμό φέρουν στιλβωση ή λείανση τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική τους επιφάνεια,

πιθανώς προοριζόνταν για την αποθήκευση υγρών (εικ. 9:1-7).

Τέλος, η ομάδα των κλειστών αγγείων ίσως προοριζόταν για μεταφορά υγρών¹⁴⁴. Αντίθετα, η κατηγορία των αποθηκευτικών αγγείων, των οποίων η πιθανή μετακίνηση από και προς το σπήλαιο ήταν περισσότερο δυσχερής, εκπροσωπείται από μεγαλύτερο αριθμό και από ένα ποσοστό που αγγίζει το 47% των συνολικά διαγνωσθέντων θραυσμάτων.

ΓΡΑΠΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Όσον αφορά στη διακοσμημένη με γραφίτη κεραμική (εικ. 13) βρέθηκαν τρία χείλη ανοικτών αγγείων, ένα χείλος από κλειστό σχήμα και 23 ακόμη όστρακα σώματος ανοικτών και κλειστών αγγείων. Συγκεκριμένα, τα προσδιορισθέντα σχήματα είναι τα εξής:

- ανοικτό αποθηκευτικό αγγείο με κυρτό ώμο και κάθετο υπερυψωμένο χείλος (διάμ. 20 εκ.).
- ανοικτό βαθύ αγγείο με στρογγυλεμένα τοιχώματα και έξω νεύον χείλος.
- ανοικτό ρηχό αγγείο μεγωνιώδη τοιχώματα (διάμ. 36 εκ.).
- ανοικτό αγγείο με σχεδόν κάθετα τοιχώματα (διάμ. 26 εκ.).
- ανοικτό αγγείο με σιγμοειδή τοιχώματα (διάμ. 17 εκ.).
- κλειστό αγγείο με ψηλό κάθετο λαιμό (διάμ. 7 εκ.).

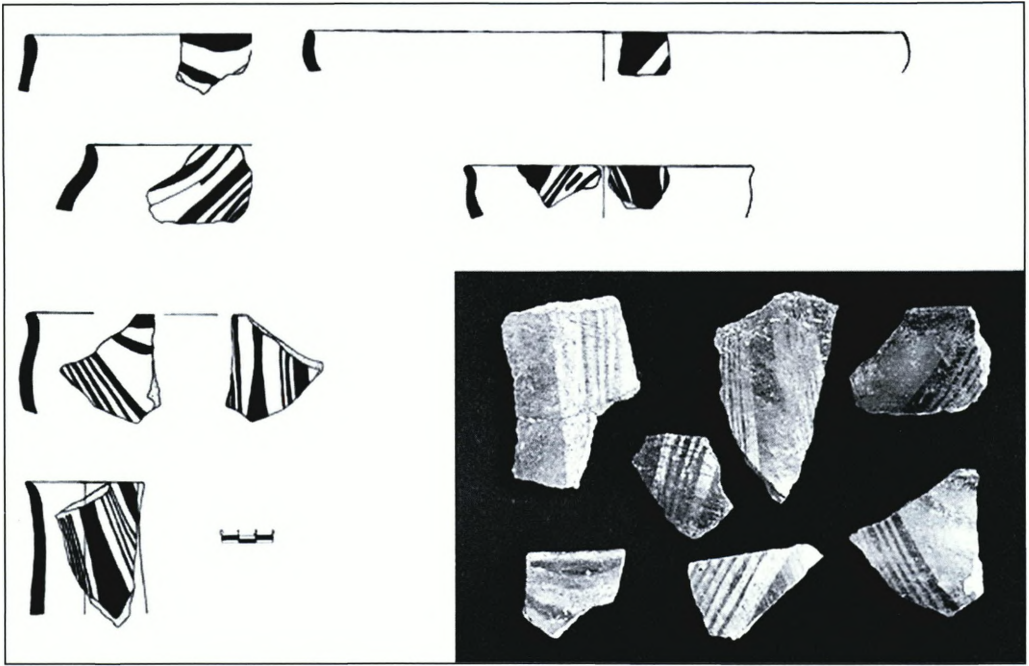
Τα διακοσμητικά θέματα συνίστανται βασι-

¹⁴¹ Για τα μόνωπα κύπελλα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι μπορεί και να σχετίζονται με την εκμετάλλευση της αμπέλου (Ευστρατίου, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 76-77). Στο σπήλαιο όμως του Αγγίτη δεν βρέθηκαν φυτικά κατάλοιπα, ίσως γιατί δεν υπήρξαν επεισόδια απανθράκωσης (καύσιμη ύλη, οικιακά απορρίμματα κτλ.).

¹⁴² Papadopoulos 1999, σ. 374.

¹⁴³ Σχετικά με τη χρήση των αποθηκευτικών αγγείων, π.χ. για τα αποθηκευτικά αγγεία της Παραδημής, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι σχετίζονται με την εκμετάλλευση του σταφυλιού (βλ. σχετικά Ευστρατίου, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 76-77).

¹⁴⁴ Ας σημειωθεί ότι μετά από βροχή το νερό είναι θολό από τις λάσπες και δεν είναι πόσιμο.

Εικ. 13. Κεραμική διακοσμημένη με γραφίτη.

κά σε δέσμες ευθύγραμμων ταινιών, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις μπορούμε να μιλήσουμε για καμπυλόγραμμα μοτίβα. Είναι αξιοσημείωτο ότι η διακόσμηση είναι «θετική», δηλαδή το υπόβαθρο αποτελεί η στιλβωμένη επιφάνεια και τα μοτίβα γράφονται με γραφίτη¹⁴⁵.

Στα τέλη της Νεότερης Νεολιθικής η κατηγορία αποτελεί τοπική παραγωγή για τις πεδιάδες της Δράμας και των Σερρών¹⁴⁶. Ιδιαίτερα στην πεδιάδα της Δράμας η παραγωγή της κατηγορίας φαίνεται ότι πλησιάζει το μι-

σό περίπου των αγγείων. Στους Σιταγρούς εμφανίζει την υψηλότερη συχνότητά της σε ένα προχωρημένο στάδιο της περιόδου (φάση IIIb) και εξακολουθεί να παράγεται και στη Χαλκολιθική περίοδο (φάση IIIc). Η ποσοτική εκπροσώπηση της κατηγορίας είναι εντυπωσιακή στο Ντικλί Τας, όπου υπερβαίνει το 50% της συνολικής διακοσμημένης παραγωγής, ενώ απαντά σταθερά στους περισσότερους από τους οικισμούς που έχουν εντοπιστεί στην πεδιάδα της Δράμας¹⁴⁷. Εί-

¹⁴⁵ V. Nikolov, Απόψεις από τη νεότερη Προϊστορία της Βουλγαρίας (μτφρ. Σ. Αρβανιτίδου), στο Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Τα Βαλκάνια στην Προϊστορία*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2001, σ. 24 (στη Βουλγαρία κατά το α' μισό της Χαλκολιθικής περιόδου η διακόσμηση είναι θετική, ενώ στο β' μισό της περιόδου γίνεται «αρνητική», δηλαδή το υπόβαθρο αποτελεί ο γραφίτης και ως διακοσμητικά θέματα παρουσιάζονται τα κενά πεδία).

¹⁴⁶ Παπαδόπουλος 2002, σ. 225.

¹⁴⁷ E.J. Gardner, *The Pottery Technology of the Neolithic Period in Southeastern Europe*, Ph.D. dissertation, University of California, Los Angeles 1978, σ. 26: στην

να αξιοσημείωτο, ωστόσο, ότι τα σχήματα από το σπήλαιο του Αγγίτη αλλά και ο τύπος της διακόσμησης που φέρουν δεν μοιάζουν ούτε με την παραγωγή των Σιταγρών αλλά ούτε και με του Ντικιλί Τας¹⁴⁸.

Η διακοσμημένη με γραφίτη κεραμική είναι παρούσα στην Παραδημή, στα σπήλαια Σιτύμης και Μαρώνειας¹⁴⁹, αφθονεί στην περιοχή της ανατολικής Βουλγαρίας, αλλά σπανίζει στη δυτική Βουλγαρία λόγω της έλλειψης πηγών γραφίτη¹⁵⁰. Σχήματα διακοσμημένα με γραφίτη παράλληλα με του σπηλαίου στον Αγγίτη δεν έχουν διαπιστωθεί σε θέσεις της Μακεδονίας, της Θράκης και της Βαλκανικής, αλλά θραύσματα με παρεμφερή διακοσμητικά θέματα προέρχονται από τη φάση VI του Karanovo¹⁵¹.

Στο σπήλαιο του Αγγίτη βρέθηκε και ένα όστρακο της κατηγορίας λευκό σε μαύρο, που προέρχεται από ανοικτό αγγείο με κάθιστα τοιχώματα, η εξωτερική επιφάνεια του

οποίου είναι αδρή και μόνον η εσωτερική διακοσμείται με ρομβοειδή μοτίβα. Συνήθως αυτή η κατηγορία αποτελεί μίμηση (;) της διακόσμησης με γραφίτη σε περιοχές, όπου το ορυκτό δεν είναι διαθέσιμο ως πρώτη ύλη, όπως για παράδειγμα στο Μάνδαλο της δυτικής Μακεδονίας¹⁵².

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι στην πεδιάδα της Δράμας κατά τη Χαλκολιθική¹⁵³ η διακόσμηση με γραφίτη συνυπάρχει με δύο ακόμη διακοσμητικές κατηγορίες, τη μαύρο σε κόκκινο και την εγγάρακτη κεραμική¹⁵⁴, στο σπήλαιο Πηγών Αγγίτη, ωστόσο, αυτές οι δύο κατηγορίες απουσιάζουν τελειώς¹⁵⁵.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Για όλες τις κατηγορίες μονόχρωμης κεραμικής, με εξαίρεση ορισμένα σχοινοειδή, χρησιμοποιείται ο ερυθρωπός πηλός της πεδιάδας της Δράμας, επιλέγεται δηλαδή η άργιλος από το σχετικά άμεσο περιβάλλον της εγκατάστα-

ανατολική Μακεδονία αυτός ο τύπος διακόσμησης παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά: «η βαφή είναι παχύτερη με υψηλό βαθμό επικόλλησης και έντονα κρυσταλλική μεταλλική εμφάνιση. Προστίθεται σε οξειδωτικές επιφάνειες, από απλό καστανό έως μαύρο και σε χοντρή ή μεσαία μάζα. Σε ορισμένες περιπτώσεις η θερμοκρασία όπτησης είναι υπερβολικά υψηλή, τόσο, ώστε ο γραφίτης καίγεται και αποκάθεται θαμπή υπόλευκη απόχρωση».

¹⁴⁸ Ο γραφίτης είναι ορυκτό με τεφρή μεταλλική απόχρωση, που αφθονεί στους ορεινούς όγκους της Ροδόπης και από τις δύο πλευρές των ελληνικών και βουλγαρικών συνόρων (Τρανταλίδου, ό.π. (υποσημ. 107).

¹⁴⁹ Παπαδόπουλος 2002, σ. 223: βλ. σχετικά με θέσεις, όπου έχει εντοπιστεί διακοσμημένη με γραφίτη κεραμική δυτικά του Στριμόνα, στην κεντρική και τη δυτική

Μακεδονία.

¹⁵⁰ Nikolov, ό.π. (υποσημ. 145), σ. 23-24.

¹⁵¹ I. Schlor, Die chalcolithische Keramik aus Grube Z, στο S. Hiller - V. Nikolov (επιμ.), *Karanovo: die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992*, Band I, Salzburg - Sofia, Institut für Klassische Archäologie, 1997, πίν. 138.

¹⁵² Μερούσης - Νικολαΐδου, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 158. Παπαδόπουλος 2002, σ. 223.

¹⁵³ Σε όλες τις περιπτώσεις των παραλλήλων χρησιμοποιήσαμε την ορολογία που δίνουν οι συγγραφείς των σχετικών μελετών, χωρίς να διατυπώσουμε κρίση στα ζητήματα συγχρονισμού των φάσεων και της ορολογίας.

¹⁵⁴ Παπαδόπουλος 2002, σ. 225-228.

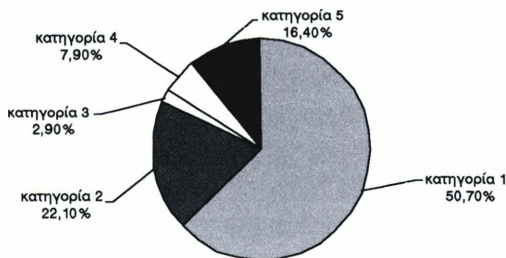
¹⁵⁵ Το γεγονός μπορεί να οφείλεται σε σκόπιμη επιλογή των επισκεπτών του σπηλαίου.

σης¹⁵⁶, αν και δεν βρέθηκε τίποτε που να μαρτυρεί κατασκευή των αγγείων είτε μέσα στο χώρο του σπηλαίου είτε γύρω από αυτόν. Ακολουθεί η επεξεργασία της πρώτης ύλης, ο καθαρισμός δηλαδή από τα χονδρόκοκκα σωματίδια και πιθανώς η προσθήκη άλλων λεπτότερων. Δεν έχουν γίνει πετρογραφικές αναλύσεις, ώστε να γνωρίζουμε την ακριβή σύσταση και τη συχνότητα στην ποσότητα των εγκλεισμάτων, καθώς και την προέλευσή τους, ωστόσο είναι εύκολα διακριτοί πέντε διαφορετικοί συνδυασμοί εγκλεισμάτων (εικ. 14):

1. Λίγα ασβεστολιθικά και μικρή ποσότητα μαρμαρυγία.
2. Πολλά ασβεστολιθικά, ορισμένα χονδρά και μεγάλη ποσότητα μαρμαρυγία.
3. Χονδρά χαλαζιακά και μαρμαρυγίας.
4. Χαλαζιακά και ασβεστολιθικά και μαρμαρυγίας.
5. Ελάχιστα εγκλείσματα και μαρμαρυγίας.

Είναι αξιοσημείωτο ότι τα ποσοστά των συνδυασμών εγκλεισμάτων (εικ. 15) δεν διαφοροποιούνται σημαντικά αν εξετάσουμε τη συχνότητα των εγκλεισμάτων ανά κατηγορία αγγείων (ανοικτά ρηγά, ανοικτά βαθιά, αποθηκευτικά, κλειστά), επομένως δεν λαμβάνεται υπόψη η χρήση των αγγείων (επαφή με θερμότητα, αποθήκευση υγρών, πόση) στην επιλογή του τύπου και του συνδυασμού των εγκλεισμάτων.

¹⁵⁶ Αντίστοιχες επιλογές γίνονται και από τους κατοίκους άλλων οικισμών και εδώ παραδειγματικά αναφέρουμε (έχει διαπιστωθεί και από εργαστηριακές έρευνες στο κεραμικό υλικό) τις θέσεις στην Κίτρινη Λίμνη και τα Βασιλικά (Α. Kalogirou, *Production and Consumption of Pottery in Kitrini Limni, West Macedonia, Greece, 4500-3500 BC*, Ph.D. dissertation, Indiana University, Ann Arbor 1994, σ. 217. Παπαδόπουλος 2002, σ.

Εικ. 14. Συνδυασμός εγκλεισμάτων. Έρευνα σε δείγμα 140 οστράκων.

Ανάλογη μέτρηση (εικ. 16) έδειξε ότι οι παραπάνω συνδυασμοί εγκλεισμάτων χρησιμοποιούνται αδιακρίτως της επεξεργασίας που πρόκειται να εφαρμοστεί στην επιφάνεια του αγγείου (στιλβωση, λείανση), με εξαίρεση την πέμπτη κατηγορία που φαίνεται να χρησιμοποιείται σε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό (73,90%) για την παραγωγή στιλβωμένων αγγείων¹⁵⁷.

Σε γενικές γραμμές, δεν γίνεται προσεκτική επιλογή και ισοκατανομή των εγκλεισμάτων στο σώμα του πηλού, όπως αποδεικνύεται από τις ρωγμές στην επιφάνεια αρκετών αγγείων, που πρέπει να προκλήθηκαν κατά το στέγνωμα ή την όπτηση. Δεν αποκλείεται η μόνη επεξεργασία που ακολουθείται να είναι ένας απλός καθαρισμός με το χέρι από τα χοντρόκοκκα σωματίδια, άλλοτε επιμελής και άλλοτε όχι, χωρίς την προσθήκη λεπτότερων σωματι-

233. Κ. Σικαλίδης - Μ. Κεσίσογλου - Ε. Μήτσου, Διερεύνηση της τεχνολογίας κεραμικών αρχαιολογικών ευρημάτων της Νεολιθικής εποχής, *ΕΕΙΣΘ Θ'* (1981-1982), σ. 201-233.

¹⁵⁷ Κάποιες άλλες μικρότερες αποκλίσεις από το γενικό σύνολο δεν θεωρούνται ενδεικτικές, εφόσον βασίζονται σε πολύ μικρό δείγμα.

Συνδυασμός εγκλεισμάτων	Ανοικτά ρηγά	Ανοικτά βαθιά	Αποθηκευτικά	Κλειστά	Σύνολο
1	29 (50,90%)	7 (87,50%)	28 (45,20%)	7 (53,80%)	71 (50,70%)
2	12 (21%)	1 (12,50%)	13 (20,90%)	5 (38,50%)	31 (22,10%)
3	1 (1,80%)	-	3 (4,80%)	-	4 (2,90%)
4	3 (5,30%)	-	8 (12,90%)	-	11 (7,90%)
5	12 (21%)	-	10 (16,20%)	1 (7,70%)	23 (16,40%)
Σύνολο	57	8	62	13	140

Εικ. 15. Τεχνολογία κεραμικής. Είδη εγκλεισμάτων σε σχέση με τα σχήματα των αγγείων. Χρησιμοποιήθηκαν δειγματοληπτικά 140 όστρακα.

Συνδυασμός εγκλεισμάτων	1	2	3	4	5	Σύνολο
Στιλβωμένα	34 (47,90%)	15 (48,40%)	2 (50%)	4 (36,3%)	17 (73,90%)	72 (51,40%)
Λειασμένα	22 (31%)	12 (38,70%)	-	3 (27,3%)	4 (17,40%)	41 (29,30%)
Αδρά	15 (21,10%)	4 (12,90%)	2 (50%)	4 (36,3%)	2 (8,70%)	27 (19,30%)
Σύνολο	71	31	4	11	23	140

Εικ. 16. Τεχνολογία κεραμικής. Είδη εγκλεισμάτων σε σχέση με την επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων. Χρησιμοποιήθηκαν δειγματοληπτικά 140 όστρακα.

δίων, όπως είναι γνωστό και από εργαστηριακές μελέτες στο υλικό των Βασιλικών¹⁵⁸.

Τα αγγεία πλάθονται με τη γνωστή τεχνική της κουλούρας¹⁵⁹. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι κουλούρες είναι ορατές στην επιφάνεια του αγγείου, όταν αυτή δεν έχει εξομαλυνθεί καλά, ενώ στα σημεία εκείνα (τροπίδωση, χείλος) όπου απαιτείται ενίσχυση, προστίθεται μία επιπλέον κουλούρα πηλού.

Η επεξεργασία της επιφάνειας (αδρή, εξομαλυσμένη ή λειασμένη) παρουσιάζει αρκε-

τές διαβαθμίσεις. Καταρχήν, η επιφάνεια του αγγείου εξομαλύνεται και σε αρκετές περιπτώσεις (14%) ακολουθεί η επιμελής λείανσή της όσο είναι ακόμη υγρή. Όσον αφορά στα καλής ποιότητας αγγεία, κυρίως αυτά που προορίζονται για την κατανάλωση τροφής και την πόση, ακολουθεί η στιλβωση, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της τριβής με κάποιο εργαλείο (κέρατο ζώου, κόκαλο, βότσολο ή δέριμα). Ωστόσο, κάποια από αυτά έχουν στιλβωθεί χωρίς να προηγηθεί έστω και υπο-

¹⁵⁸ Σικαλίδης κ.ά., ό.π., σ. 235. Παπαδόπουλος 2002, σ. 235.

¹⁵⁹ Δηλαδή της σταδιακής ελικοειδούς πρόσθεσης πηλού, η οποία έχει ως αποτέλεσμα μια εντυπωσιακή ομοιομορφία στηλ και σχημάτων σε μεγάλη γεωγραφική έκταση: Π. Γιούνη, Η συμβολή των αρχαιομετρικών ερευνών

στη μελέτη της νεολιθικής κεραμικής, στο *Αρχαιομετρικές και Αρχαιολογικές Έρευνες στη Μακεδονία και Θράκη, Β' Συμπόσιο Αρχαιομετρίας, Θεσσαλονίκη 26-28/3/1993*, Θεσσαλονίκη, Ελληνική Αρχαιομετρική Εταιρεία, 1996, σ. 139. Συζητείται η περίπτωση της Μάκρης.

Επεξεργασία	Χείλη	Βάσεις
Στιλβωμένα	72 (51,40%)	11 (18,30%)
Λειασμένα	41 (29,30%)	27 (45%)
Αδρά	27 (19,30%)	22 (36,70%)
Σύνολο	140	60

Εικ. 17. Επεξεργασία της επιφάνειας σε χαρακτηριστικά τμήματα αγγείων.

τυπώδης εξομάλυνση της επιφάνειας¹⁶⁰. Ορισμένα αγγεία φέρουν στιλβωση κατά τόπους, κυρίως στο άνω τμήμα, ενώ η υπόλοιπη επιφάνειά τους παραμένει αδρή.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη (εικ. 16), δεν χρησιμοποιείται αποκλειστικά μια κατηγορία συνδυασμού εγγλεισμάτων για τα αγγεία που πρόκειται να στιλβωθούν. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ στα χείλη το ποσοστό των στιλβωμένων είναι 51,40%, στις βάσεις το ποσοστό μειώνεται στο 18,30% (εικ. 17), ενώ ύστερα από μετρήσεις της μάζας των οσπράκων σώματος, το ποσοστό των στιλβωμένων είναι μόλις 11,30%.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, δεν αποκλείεται για λόγους οικονομίας χρόνου να στιλβώνεται μόνον το άνω μέρος του αγγείου. Η πρακτική αυτή είναι γνωστή και από τα νεότερα χρόνια, κυρίως σε αποθηκευτικά αγγεία υγρών¹⁶¹. Όσον αφορά στην τεχνική της στιλβωσης, υπάρχουν παραδείγματα στα οποία είναι εμφανής η εφαρμογή κάθετης κίνησης, αν και συνήθως εφαρμόζεται η κυκλωτερής κίνηση. Πιθανώς χρησιμοποιείται και

κάποιο εργαλείο για τη διευκόλυνση της περιστροφής του αγγείου. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση διακρίνονται ίχνη από ψάθα στη βάση ενός πολύ καλά στιλβωμένου αγγείου.

Η όπτηση πρέπει να γινόταν σε ανοικτούς υπαίθριους φούρνους, γεγονός που πιστοποιείται και από την ανομοιογένεια στο χρώμα των αγγείων¹⁶².

Τέλος, η μελέτη της κεραμικής έδειξε ότι, ενώ υπάρχει καλή τεχνογνωσία στην κατασκευή των αγγείων όσον αφορά στα σχήματα, δεν υπάρχει ίσως μια αντίστοιχα καλή γνώση της πρώτης ύλης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι διαστάσεις του αξιοποιηθέντος χώρου¹⁶³, το λεπτό πάχος των επιχώσεων, ο περιορισμένος αριθμός των ευρημάτων και η χρονική αλληλουχία συνηγορούν στην άποψη ότι η εγκατάσταση των ενοίκων υπήρξε σύντομη και επαναλαμβανόμενη.

Από τις προταθείσες χρήσεις των σπηλαίων (άντληση νερού, σταβλισμός των ζώων, εργαστήριο, ορυχείο, απόρριψη άχρηστων υλικών,

¹⁶⁰ Παπαδόπουλος 2002, σ. 239: ο ερευνητής θεωρεί ότι η τεχνοτροπία είναι χαρακτηριστικό της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

¹⁶¹ Papadopoulos 1999, σ. 376.

¹⁶² Παπαδόπουλος 2002, σ. 241-245.

¹⁶³ Η ευρυχωρία ενός σπηλαίου παίζει βασικό ρόλο

στην επιλογή του για εποχική ή μόνιμη κατοικία: Κ.Λ. Ζάχος, Σπηλαιοκατοίκηση στην Πελοπόννησο κατά τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, *Ανθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον, Α' Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, Αθήνα 26-29 Νοεμβρίου 1992*, Αθήνα 1998, σ. 53-58.

νεκροταφείο, λατρεία, χώρος αναψυχής¹⁶⁴) μόνο δύο λειτουργίες μπορούν να ανιχνευθούν στο σπήλαιο: η περιστασιακή εγκατοίκηση (η ύπαρξη ανοικτών ρηχών αγγείων και τα σφονδύλια σχετίζονται με τη χρήση του χώρου ως καταφυγίου) και στη συνέχεια ή παράλληλα η αποθήκευση υγρών ή γεννημάτων.

Όπωςδήποτε, η θέση δεν ήταν μια αυτεπλής εγκατάσταση¹⁶⁵, άλλωστε οι κεραμικές κατηγορίες καταδεικνύουν ανάγκες των κοινωνικών ομάδων παραπλήσιες με εκείνες των κατοίκων των οικισμών της ευρύτερης περιοχής (Σιταγροί, Ντικιλί Τας, Παραδημή). Οι δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στο σπήλαιο υποδηλώνουν σχέση με κάποιο γειτονικό οικισμό¹⁶⁶, αλλά οι κατηγορίες της κεραμικής και ιδίως τα ζωικά διατροφικά κατάλοιπα¹⁶⁷ τείνουν να επισημάνουν ότι το σπήλαιο θα μπορούσαν να το επισκέπτονται και ομάδες¹⁶⁸ που ασκούσαν «μεταβατική κτηνοτροφία» και κυνήγι, σχετιζόμενες άμεσα ή έμμεσα με κάποιον από τους προαναφερθέντες μόνιμους οικισμούς.

Η άποψη ότι τα σπήλαια εποχικής χρήσης συνδέονταν με ημινομάδες κτηνοτρόφους έχει διατυπωθεί συχνά για τη νότια Ελλάδα¹⁶⁹. Για το σπήλαιο του Αγγίτη, η εκτίμηση

βασίζεται στη μελέτη των οστεολογικών καταλοίπων, στην ποσοστιαία εμφάνιση των θραυσμάτων – για τα δεδομένα της Νεότερης Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό χώρο το ποσοστό των θραυσμάτων είναι υψηλό – και στην ηλικία θανάτωσης των ζώων. Στο μικρό οστεολογικό δείγμα αναγνωρίστηκε μεγάλη ποικιλία ζώων (βους, αίγα, πρόβατο, άγριος ή οικόσιτος χοίρος, ζαρκάδι, ελάφι, σκύλος, αρκούδα, αλεπού, νυφίτσα, αγριόγατα, κάστορας και σκαντζόχοιρος, ιχθύς της οικογένειας των κυπρινιδών, πτηνά). Η προϊστορική κοινότητα, μάλιστα, δεν φαίνεται να είχε πολιτισμικές αναστολές (ταμπού) στη βρώση των παραπάνω ειδών. Επειδή αρκετά ζώα είναι γουνοφόρα θηλαστικά, διατυπώσαμε την υπόθεση ότι οι διαμένοντες στο σπήλαιο θα μπορούσαν να επιβιώνουν ανταλλάσσοντας μεταξύ των άλλων και τα δευτερογενή προϊόντα των προαναφερθέντων θηλαστικών.

Όσον αφορά στην κεραμική, που στην πλειονότητά της είναι μονόχρωμη χρηστική (εικ. 18), παρατηρήθηκε σημαντική ποικιλομορφία στην τυπολογία αλλά και ομοιότητα των αγγείων με σχήματα που καλύπτουν ένα σχετικά ευρύ γεωγραφικό χώρο¹⁷⁰, από το

¹⁶⁴ Ζάχος, ό.π. Γ. Στρατούλη, Η ανάγνωση των χρήσεων των σπηλαίων στη νεολιθική Ελλάδα: Εμπειρικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις, *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον...*, ό.π., σ. 59-62.

¹⁶⁵ Το κυρίαρχο γεωφυσικό στοιχείο της περιοχής, το ποτάμι του Αγγίτη, έπαιξε ασφαλώς πρωταρχικό ρόλο στην επιλογή του σπηλαίου, αλλά η αίθουσα δεν επαρκούσε για τη στέγαση μεγάλου αριθμού απόμων.

¹⁶⁶ Ο πλησιέστερος γωστός, τουλάχιστον σε επίπεδο πλήρους δημοσίευσης, επί του παρόντος είναι οι Σιτα-

γροί και αυτή η θέση στο ρου του Αγγίτη, από όπου όμως δεν φαίνεται να προέρχεται το σύνολο της κεραμικής που εκπροσωπείται στο σπήλαιο.

¹⁶⁷ Μελέτη: Δρ. Κ. Τρανταλίδου.

¹⁶⁸ Ακολουθώντας το ρου του Αγγίτη ή τις διαβάσεις της Ροδόπης ή απλώς την πεδιάδα Φιλίππων-Δράμας, ανάλογα με την προέλευσή τους.

¹⁶⁹ Σάμψων 1997, Σάμψων 1993, Ζάχος, ό.π. (υποσημ. 163).

¹⁷⁰ Παπαδόπουλος 2002, σ. 229.

Εικ. 18. Χρηστική κεραμική. Διάτα αγγεία.

Δούναβη (ομάδα Sălcuța IIc-III, Cernavodă I, Căscioarele¹⁷¹), την Αιγαιακή Θράκη (Παραδημή, Μάκρη¹⁷²), την πεδιάδα Φιλίππων - Δράμας (Σιταγροί, Ντικλί Τας, Δοξάτ Τεπέ¹⁷³) (εικ. 19), την κοιλάδα του Στρυμόνα (Κολαρονο¹⁷⁴, Δήμητρα) έως και τη Θεσσαλία (Πευκάκια)¹⁷⁵.

Το σπήλαιο των Πηγών του Αγγίτη χρησιμοποιήθηκε από τις τελευταίες φάσεις της Νεολιθικής έως την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η εικόνα που αποτυπώνεται από την ποικιλία των σχημάτων και τη σχέση τους με θέσεις της βορειοανατολικής Βαλκανικής, στις οποίες έχει προσδιοριστεί με ακρίβεια η στρωματογραφική ακολουθία, είναι ότι στο σπήλαιο κατέφυγαν ομάδες κατά τη διάρκεια της Χαλκολιθικής περιόδου, ενώ κάποια από τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι στο σπήλαιο υπήρξε

πρωιμότερη εγκατάσταση, ήδη από τη Νεότερη Νεολιθική (μελανοστεφή, ανοικτά αγγεία κατανάλωσης) (εικ. 7:2-5), αλλά και αργότερα μέσα στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (μόνοπα αγγεία με λαβή, πίθοι με σχοινοειδή διακόσμηση). Πάντως, τα ευρήματα της Χαλκολιθικής περιόδου υπερτερούν ποσοτικά κατά πολύ εκείνων της Νεότερης Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Στα τέλη της 5ης χιλιετίας στην ανατολική και την κεντρική Βαλκανική κυριαρχεί ο ενιαίος πολιτισμός Bubanj-Sălcuța-Krivodol, η επίδραση του οποίου φθάνει μέχρι την Ελλάδα με το συγγενικό σε πολλά σημεία πολιτισμό του Ραχμανίου. Ωστόσο, είναι επισφαλές να εντάξουμε τη «χαλκολιθική» εγκατάσταση στο σπήλαιο σε συγκεκριμένες πολιτισμικές ενότητες¹⁷⁶, μπορούμε όμως να μιλήσουμε για μια «κοινή» πο-

¹⁷¹ Cernavodă I, IIIA2, Căscioarele, Hărșova, Oltenița-Renie I, Ulmeni-Tăușanca, Dealul Sofia, Graeca, Sălcuța II, III, Cetate.

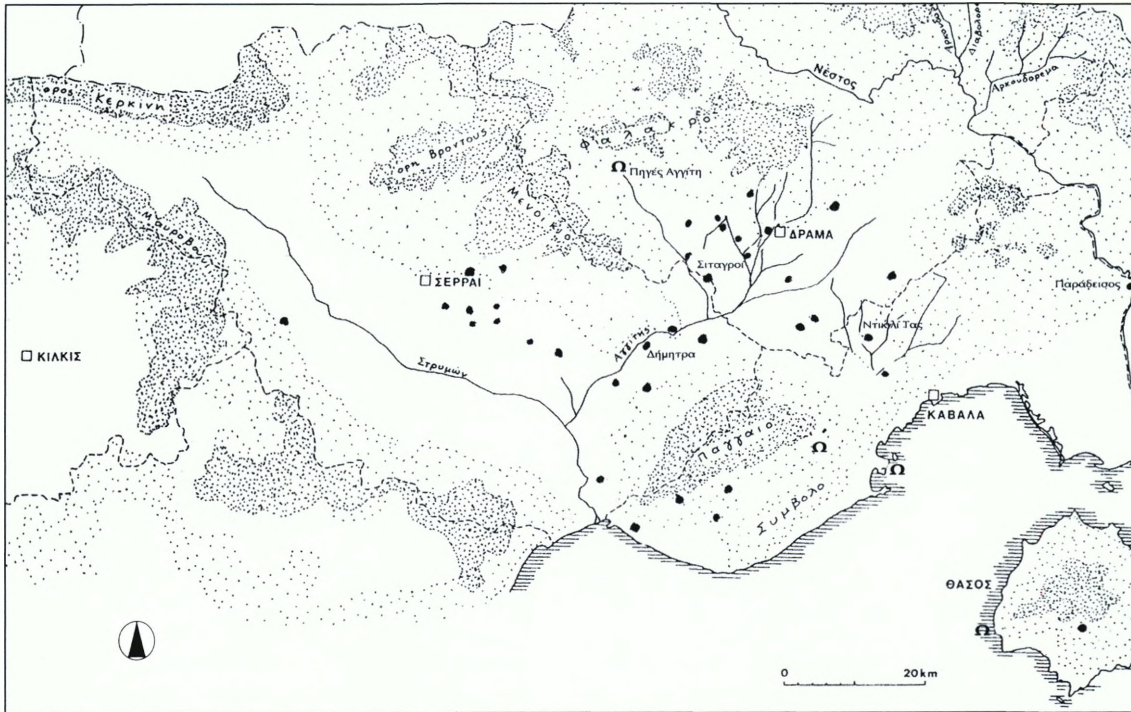
¹⁷² Μάκρη (I, II), Παραδημή (IIIa-IV), σπήλαια Στρυμής και Μαρώνειας. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και παράλληλα με την περιοχή Έβρου-Maritsa (Karapanovo V-VI).

¹⁷³ Δήμητρα (II, κυρίως III), Σιταγροί (III αλλά και II-VB), Ντικλί Τας (IIA).

¹⁷⁴ Drenovitsa, Damyantsa II, Kolarovo, Dyakovo.

¹⁷⁵ Η κεραμική στο σύνολό της σχεδόν είναι κατασκευασμένη από τον πηλό της πεδιάδας της Δράμας, με εξαίρεση ορισμένα κλειστά αγγεία, στα οποία ο πηλός φαίνεται να είναι διαφορετικής προέλευσης. Δεδομένου, επίσης, ότι παράλληλα σχήματα για κάτοια από αυτά βρίσκονται αποκλειστικά σε βόρειες περιοχές, ίσως οι κεραμείς να γνώριζαν σχήματα που είχαν μεταφερθεί από εκεί.

¹⁷⁶ Για τη διάδοση της κεραμικής της ίδιας πολιτισμικής ενότητας σε έναν ευρύ γεωγραφικό ορίζοντα, βλ. σχετικά B. Jovanović, Sălcuța IV, Krivodol and Bubanj, στο M.

Εικ. 19. Νεολιθικές - χαλκολιθικές θέσεις στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας καταγεγραμμένες από το Δρ. Δ. Γραμμένο με την προσθήκη των σπηλαίων.

λιτισμική γλώσσα, απόηχοι της οποίας έφθασαν έως το σπήλαιο του Αγγίτη.

Η χρήση των σπηλαίων κατά τη Νεότερη Νεολιθική και η εγκατάλειψή τους στις αρχές της Εποχής του Χαλκού, γνωστή από γεωγραφικά διαμερίσματα της νότιας Ελλάδας (Πελοπόν-

νησος, Αττική, Εύβοια¹⁷⁷), έχει αποδοθεί στις περιβαλλοντικές¹⁷⁸ συνθήκες και στην αλλαγή των οικονομοτεχνικών δραστηριοτήτων. Στη Μακεδονία και τη Θράκη, η χρήση των σπηλαίων επιβεβαιώνεται τόσο στη Νεότερη Νεολιθική όσο και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλ-

Stefanovich - H. Todorov - H. Hauptmann (επιμ.), *In the Steps of James Harvey Gaul*, τ. Ι, James Harvey Gaul, In memoriam, Gaul Foundation 1998, σ. 197-202.

¹⁷⁷ J.M. Wilkens, *The Archaeology and History of Cave Use in Attica, Greece from Prehistoric through Late Roman Times*, Ph.D. dissertation, Indiana University, 1986. Σάμψων 1997. Σάμψων 1993, σ. 178. Ζάχος, ό.π. (υποσημ. 163).

¹⁷⁸ Από την ανάλυση των ανθρακολογικών δεδομέ-

ων (μελέτη: δρ. Μ. Ντίνου) και των φυτικών διαπλάσεων, που αναγνωρίστηκαν (*Quercus* φυλλοβόλος, *Carpinus* / *Ostrya*, *Carpinus orientalis*, *Fraxinus* sp., *Pistacia terebinthus*, *Juniperus* sp., *Arbutus* sp. και *Phillyrea* / *Rhamnus*), προκύπτει ότι κατά την περίοδο που εξετάζουμε στις παρυφές της λεκάνης της Δράμας επικρατούσαν κλιματικές συνθήκες, ενδεικτικές περιοχών με μέση ετήσια θερμοκρασία 8°-13° C και ύψος βροχοπτώσεων 500-750 χιλ.

κού, αλλά για τη μετέπειτα χρονική συνέχεια έως τα κλασικά χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων διαφοροποιούνται οι δραστηριότητες των κοινοτήτων και οι κοινές αξίες και πεποιθήσεις, οι μαρτυρίες και εδώ είναι ισχνές¹⁷⁹.

Μολονότι οι πληροφορίες από το σπήλαιο

του Αγγίτη είναι εν τέλει λιγοστές, ελπίζουμε σε συνδυασμό με τη δημοσίευση των ανακαφών από άλλα σπήλαια της Μακεδονίας και της Θράκης να μπορέσουμε να επανεξετάσουμε τα δεδομένα και να επιβεβαιώσουμε ή να αναθεωρήσουμε τις υποθέσεις μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Bakalakis - Sakellariou 1981: G. Bakalakis - A. Sakellariou, *Paradimi*, Mainz am Rhein 1981.
- Γραμμένος 1975: Δ. Γραμμένος, Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας, *ΑΔ* 30 (1975), Μελέτες, σ. 193-234.
- Γραμμένος 1991: Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991.
- Δελτίον ΕΣΕ: Δελτίον Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας.*
- Ευστρατίου - Καλλιντζή 1996: Ν. Ευστρατίου - Ν. Καλλιντζή, Αρχαιολογικές έρευνες στη Μάκρη Έβρου, Εκτιμήσεις και προβλήματα, *ΑΕΜΘ* 10β (1996), σ. 801-916.
- Nikolova 1999: L. Nikolova, *The Balkans in Later Prehistory, Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia BC)*, BAR Inter. Series 791, 1999.
- Papadopoulos 1999: Ceramic Technology and Use. Some Observations on the Traditional Pottery of Thasos, στο Ch. Koukouli-Chrysanthaki - A. Müller - S. Papadopoulos (επιμ.),

Πρώτες Ύλες και Τεχνολογία από τους Προϊστορικούς Χρόνους έως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λιμενάρια Θάσου 26-29/9/1995, ΥΠΠΟ - Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, Paris 1999.

- Παπαδόπουλος 2002: Στρ. Παπαδόπουλος, *Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 2002.
- Renfrew *et al.* 1986: C. Renfrew - M. Gimbutas - E. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi: a Prehistoric Village in Northeast Greece*, I. Monumenta Archaeologica, 13, Los Angeles 1986.
- Σάμψων 1993: Αδ. Σάμψων, *Σκοτεινή Θαρρυνών. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα 1993.
- Σάμψων 1997: Αδ. Σάμψων, *Το σπήλαιο των Λιμνών στα Κασριά Καλαβρύτων. Μια προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*, Αθήνα 1997.
- Treuil 2004: R. Treuil (επιμ.), *Dikili Tash, Village préhistorique de Macédoine*, I, Paris C.N.R.S.- Université Paris I, *BCH Suppl.* XXXVI, 2004.
- Weisshaar 1989: H.J. Weisshaar, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pefkakia-Magula in Thessalien*, I, *Das Späte Neolithikum*, Bonn 1989.

¹⁷⁹ Εκτός από το σπήλαιο του Ορφέα στην Αλιστράτη και των Καταρρακτών στο Σιδηρόκαστρο (βλ. υποσημ. 14), στα οποία αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα της Πρώι-

μης Εποχής του Χαλκού, κυρίως, άλλα σπήλαια με νεολιθικές κυρίως επιχώσεις είναι των Μαριών, των Νυμφών, της Μαρώνειας και της Στρώμης.

**THE SOURCE OF THE RIVER ANGITIS IN THE DRAMA BASIN.
POTTERY GROUPS FROM INSIDE THE CAVE**

KATERINA TRANTALIDOU - VASILIKI SKARAKI - IRINI KARA

Examination of the pottery found in the small (in terms of its size and the thickness of the deposits) seasonal, though fully excavated installation inside the cave at the source of the Angitis reveals shapes that cover a wide geographical area from the Danube (Sălcuța IIc-III group, Cernavodă I, Căscioarele), Aegean Thrace (Paradimi, Makri), the plain of Drama (Sitagroï, Dikili Tash, Doxat Tepe), the Strymon valley (Kolarovo, Dimi-

tra), as far as eastern Thessaly (Pefkakia).

Macroscopically, the clay used seems to have come from the plain of Drama. Finally, in chronological terms, the bulk of the material covers the Late Neolithic and Early Bronze Age. There are many more finds from the Chalcolithic period than from the Late Neolithic or Early Bronze Age. The surface level yielded a few remains of later periods.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

Πρόσφατα, οι καθηγητές Θ. Παπαδόπουλος και Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου δημοσίευσαν άρθρο με θέμα: «Τέσσερα Υστεροελλαδικά ιταλικά επεισόδια ευρήματα από την Αχαΐα» (Papadopoulos - Kontorli-Papadopoulou 2000). Τα ευρήματα αυτά φέρονται ως αντικείμενα που εισήχθησαν στην Αχαΐα από τη βόρεια Ιταλία, είτε μέσω κάποιας εμπορικής ανταλλαγής είτε μέσω μετακίνησης ομάδων προς τη δυτική Ελλάδα. Σε εκείνο το άρθρο γίνεται μια σύντομη παρουσίαση των τεσσάρων ευρημάτων, αφήνοντας ανοιχτό το πεδίο της έρευνας για περαιτέρω μελέτη και σχολιασμό. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια ευρύτερη μελέτη των τεσσάρων ευρημάτων της Αχαΐας, στην οποία συμπεριλαμβάνονται η τυπολογική κατάταξη των αντικειμένων και η σύγκρισή τους με παράλληλα από τη βόρεια Ιταλία και πιο συγκεκριμένα από τα μεταλλουργικά εργαστήρια της περιοχής των λιμνών (χρονολογικός ορίζοντας Peschiera del Garda) (ε.κ. 1).

Ξυρός

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου του έτους 1991 στο Κλάους Πατρών, ο

* Ευχαριστώ τους καθηγητές μου Θανάση Παπαδόπουλο και Λίτσα Κοντορλή-Παπαδοπούλου για το χρόνο τους και το ενδιαφέρον που επέδειξαν για τη μελέτη μου αυτή.

¹ Η Peschiera del Garda είναι σημαντικός πασσαλόπηκτος οικισμός τύπου Palafitta της Μέσης και της

Παπαδόπουλος έφερε στο φως ένα χάλκινο αντικείμενο που θυμίζει αμφίστομο ξυρό (ε.κ. 2:1). Η μελέτη του αντικειμένου κατέδειξε ότι πρόκειται για ένα από τα πιο χαρακτηριστικά είδη της μεταλλουργικής παραγωγής της περιοχής της Peschiera¹.

Στην ιταλική ορολογία το είδος αυτού του αντικειμένου, που μοιάζει με ξυρό, ονομάζεται *rasoio finestrato* (ξυρός με παραθυρόσχημο άνοιγμα) και έχει ευρεία διάδοση όχι μόνο στην περιοχή του πολιτισμού των Palafitte/Terramare αλλά και σε μεγάλο μέρος της ιταλικής χερσονήσου, από το Λομβαρδικό βορρά έως και τη νότια Ιταλία και τη Σικελία.

Αυτός ο τύπος ξυρού έχει πολλές παραλλαγές, οι οποίες βασίζονται σε ένα αρχικό πρότυπο με ιδιαίτερο σχήμα, ανάπτυξη και χρήση. Είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα του ευρήματος από το Κλάους Πατρών με ένα μεγάλο αριθμό ξυρών από την Ιταλία, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν πανομοιότυπά του (ε.κ. 2:2-13).

Η ακριβής χρήση αυτών των αντικειμένων, που συμβατικά ονομάζονται «ξυρού», δεν έχει επιβεβαιωθεί από τη σύγχρονη έρευνα. Έχει υποτεθεί πως τα αντικείμενα αυτά ήταν χρη-

Υστερης Χαλκοκρατίας και βρίσκεται στη νοτιοανατολική όχθη της λίμνης Garda, στα σύνορα της ανατολικής Λομβαρδίας και του δυτικού Βένετο. Η Peschiera ήταν κέντρο μεταλλουργικής δραστηριότητας και μεταπρατικού εμπορίου μεταξύ της κεντρικής Ευρώπης, της ιταλικής χερσονήσου και της Αδριατικής.

Εικ. 1. Περιοχή των μεταλλουργικών κέντρων του πολιτισμού Palafitte/Terramare: ανατολική Λομβαρδία, δυτικό Βένετο, Αιμίλια.

στικά, πρόκειται δηλαδή για ξυρούς-εργαλεία κοπής, ενώ έχει υποστηριχθεί ότι είχαν λατρευτική-αποτροπαική χρήση. Γι' αυτό και έχουν χαρακτηριστεί ως «μαγικά περίσπαστα» (De Marinis 1975 και 1990). Στην άποψη αυτή συνηγορούν οι οπές στις λαβές, καθώς και τα μεγάλα διακοσμητικά ανοίγματα στο κέντρο, όπως επίσης η ιδιαίτερη προσοχή που έχει δοθεί στην καλλιτεχνική απόδοση, πράγμα που δεν συνάδει προς τη λειτουργικότητά τους ως καθημερινών εργαλείων. Επίσης, έχει προταθεί η υπόθεση της χρήσης τους ως τελετουργικών πτυαρίων για τη μετακίνηση σποδού και υπολειμμάτων ταφικής πυράς. Σε αυτή την

υπόθεση οδηγεί το γεγονός ότι οι ξυροί-μαγικά περίσπαστα-τελετουργικά πτυάρια, έχουν βρεθεί μέσα και γύρω από ταφικά αγγεία που περιέχουν τη σποδό του νεκρού². Στην ιταλική βιβλιογραφία, πάντως, τα *rasoi finestrati* θεωρούνται «αινιγματικά» και με δύσκολο προσδιορισμό χρήσης. Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιείται ο συμβατικός όρος «ξυρός».

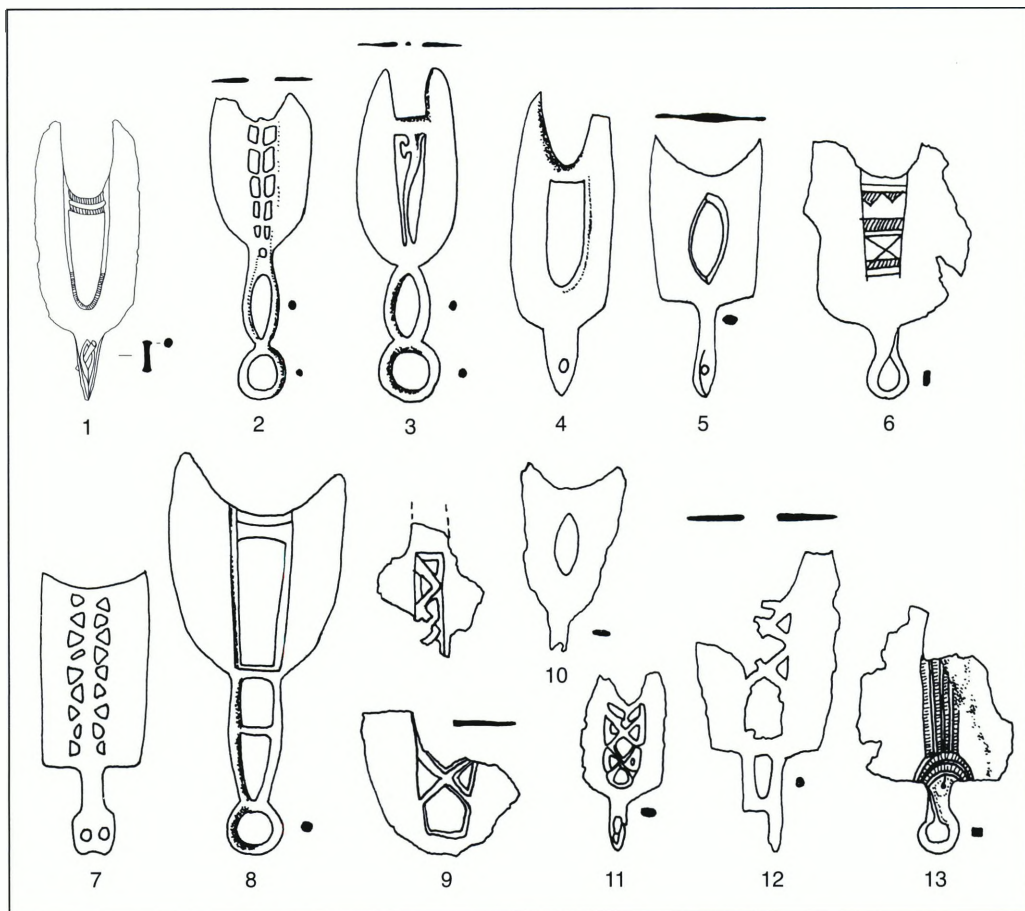
Το σχήμα του ξυρού από το Κλάους Πατρών είναι ελλειψοειδές, έχει λαβή κωνική, με μικρή οπή για την τοποθέτηση ήλου και αναπτύσσεται σε διπλή ακμή ελαφρώς στρωγυλεμένη. Στο κεντρικό σημείο του στελέχους φέρει ελλειψοειδές άνοιγμα σχήματος U, που ακολουθεί το σχηματισμό της εξωτερικής περιφέρειας. Το εσωτερικό άνοιγμα ή *finestra* (παράθυρο κατά τους Ιταλούς αρχαιολόγους) φέρει διακοσμητικό πλαίσιο με γραμμώσεις στο κατώτερο και στο ανώτερο άκρο.

Η συνολική διατήρηση του ξυρού είναι σχετικά καλή, φέρει όμως ίχνη οξειδωσης τόσο στην επιφάνεια του σώματος όσο και στις κόψεις του. Το ύψος του ξυρού είναι 0,12 και το πλάτος της λεπίδας 0,045 μ. Από ό,τι είναι γνωστό έως τώρα ο ξυρός του Κλάους Πατρών είναι ένα *unicum* στον ελλαδικό χώρο.

Οι «αινιγματικοί ξυροί» της βόρειας Ιταλίας έχουν μεγάλη διάρκεια χρήσης, καθώς εμφανίζονται στα τέλη της Μέσης Ιταλικής Χαλκοκρατίας (*PBF VIII, 2*). Οι λεγόμενοι παλαιότεροι τύποι διακρίνονται σε δύο υποομάδες, του Castellaro di Gottolengo και του Pieve San Giacomo. Οι ξυροί της πρώτης υποομάδας χαρακτηρίζονται από έντονη τάση διακόσμησης

² Βάσει των πολλαπλών αιχμηρών επιφανειών των εν λόγω ευρημάτων είναι επίσης πιθανή μια καθημερινή, γεωργική χρήση για την κοπή καρπών, η οποία δεν προ-

υποθέτει υποχρεωτικά τελετουργική ή μαγική λειτουργία (υπόθεση του Θ. Παπαδόπουλου σε προσωπική συζήτηση με το γράφοντα).

Εικ. 2. Τύποι χάλκινων ξυρών από την Ελλάδα και την Ιταλία: 1. Κλάους Πατρών. 2. Castellaro di Gottolengo. 3. Pieve San Giacomo. 4. Peschiera Palafitta Centrale. 5. Santa Caterina di Tredossi. 6. Luccone di Polpenazze. 7. Peschiera. 8. Peschiera. 9. Colombare di Bersano. 10. Monte di Montecchio. 11. Monte Venera. 12. Mazzagatta di Ostiglia. 13. Bismantova.

αυτών των αντικειμένων και διαθέτουν μεγάλη, διακριτή λαβή σε σχήμα δακτυλίου. Στην ιταλική βιβλιογραφία η λαβή αυτή είναι γνωστή ως *ad occhiello* (οφθαλμόσχημη) ή *doppio occhiello* (διπλή οφθαλμόσχημη).

Το άνοιγμα στο κέντρο του στελέχους είναι στενότερο από αυτά που διακρίνονται στους μεταγενέστερους ξυρούς και διαθέτει ένα διακοσμητικό πλέγμα ή διπλή σειρά παράλληλων ελλειψοειδών οπών. Το σχήμα της λεπίδας εί-

ναι ελλειψοειδές, όμοιο με τους μεταγενέστερους ξυρούς. Ξυροί του τύπου Castellaro di Gottolengo έχουν βρεθεί στις εξής θέσεις:

Castellaro di Gottolengo (*PBF VIII*, 2, αριθ. 1, 9).

Peschiera Boccatura del Mincio (*PBF VIII*, 2, αριθ. 4, 7, 10, 17).

Pieve San Giacomo (*PBF VIII*, 2, αριθ. 6)

Peschiera Palafitta Centrale (*PBF VIII*, 2, αριθ. 8, 12).

Villa Cappella (*PBF VIII, 2*, αριθ. 13).
Mazzagatta di Ostiglia (*Oikonomidis 1995*).

Οι ξυροί της δεύτερης υποομάδας, δηλαδή του τύπου Pieve San Giacomo, χαρακτηρίζονται από λαβή μεγαλύτερη από εκείνη των ξυρών του τύπου Castellaro di Gottolengo, με ευρύτερη διάμετρο και ανοιχτότερο δακτύλιο (*occhiello aperto* - ανοιχτή οφθαλμόσχημη σπή λαβής). Το άνοιγμα στο κεντρικό σημείο της λεπίδας (*finestra* - παραθυρόσχημο άνοιγμα) παύει να διαθέτει διακοσμητικό πλέγμα και αποκτά ένα ιδιαίτερο διακριτικό σχηματισμό, που θυμίζει κορμό ελαφρώς λυγισμένου φυτού (*a forma di pignata leggermente piegata*) ή γαλατικής κάρνικος³ (*a forma di carnix Gallica*).

Το σχήμα της λεπίδας παραμένει ελλειψοειδές αλλά αποκτά ελαφρώς ευρύτερο πλάτος στο ύψος του κεντρικού της άξονα. Η ανοιχτή λαβή των ξυρών του τύπου Pieve San Giacomo δίνει την εντύπωση ότι το αντικείμενο προορίζεται για διακοσμητική χρήση. Ίσως αυτή να είναι η αιτία για την οποία έχει αποδοθεί η ιδιότητα του περιάπτου στους «αινιγματικούς ξυρούς» της βόρειας Ιταλίας. Ξυροί του τύπου Pieve San Giacomo έχουν βρεθεί στις εξής θέσεις:

Pieve San Giacomo (*PBF VIII, 2*, αριθ. 22-23).
Peschiera Palafitta Centrale (*PBF VIII, 2*, αριθ. 20).
Peschiera Boccaturo del Mincio (*PBF VIII, 2*, αριθ. 24-25).

Στις δύο προηγούμενες υποομάδες χάλκινων ξυρών από τη βόρεια Ιταλία προστίθεται μια τρίτη, αυτή του τύπου Scoglio del Tonno. Ο Β. Peroni καταχρηστικά ονόμασε την τρίτη αυτή υποομάδα ξυρών με ένα τοπωνύμιο που δεν έχει καμιά γεωγραφική συνοχή με τα με-

ταλλικά αντικείμενα παραγωγής Peschiera. Η θέση Scoglio del Tonno βρίσκεται 800 χλμ. νότια της Παντανίας, στη νότια Ιταλία και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή του Τάραντα. Στη θέση Scoglio del Tonno έχουν βρεθεί παραθυρόσχημοι χάλκινοι ξυροί αλλά χρησιμοποιήθηκε το όνομα της θέσης για το συγκεκριμένο τύπο ξυρού, ώστε να διακριθεί από τους βορειοϊταλικούς και έτσι να αποφευχθεί η σύγχυση.

Οι ξυροί του τύπου Scoglio del Tonno είναι βόρεια παραλλαγή ξυρού που απαντά σε όλα τα μεταλλουργικά κέντρα του πολιτισμού των Palafitte/Terramare. Αυτή η καταχρηστική ονομασία που έδωσε ο Β. Peroni (τύπος Scoglio del Tonno) προκαλεί συχνά σύγχυση στους μη Ιταλούς αρχαιολόγους με αποτέλεσμα να δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται για έναν αυτόνομο τύπο ξυρού.

Οι ξυροί αυτής της τρίτης υποομάδας διαφέρουν από τους ξυρούς των τύπων Castellaro di Gottolengo - Pieve San Giacomo ως προς την έλλειψη της δακτυλιόσχημης λαβής και της εσωτερικής διακόσμησης του κεντρικού ανοίγματος της λεπίδας. Έτσι, οι ξυροί του τύπου Scoglio del Tonno έχουν κεντρικό άνοιγμα ελλειψοειδές (όπως ο ξυρός από το Κλάους Πατρών) ή ελλειψοειδές αμφικωνικό. Η λεπίδα αποκτά μια ελαφρώς πιο μακρόστενη διάπλαση, ενώ σε άλλες περιπτώσεις γίνεται σχεδόν τετράγωνη. Ξυροί του τύπου Scoglio del Tonno έχουν βρεθεί στις εξής θέσεις:

Peschiera Palafitta Centrale (*PBF VIII, 2*, αριθ. 38).
Santa Caterina di Tredossi (*PBF VIII, 2*, αριθ. 41).

³ Η γαλατική κάρνιξ είναι χάλκιο πνευστό όργανο με τυποποιημένο σχήμα λαμού και κεφαλής κύκνου.

Castellaro di Gottolengo (*PBF VIII*, 2, αριθ. 39).

Peschiera Boccatura del Mincio (*PBF VIII*, 2, αριθ. 44, 46).

Peschiera Palafitta Centrale (*PBF VIII*, 2, αριθ. 51).

Castellaro di Gottolengo (*PBF VIII*, 2, αριθ. 52).

Σύμφωνα με τους Caroferrri και R. Peroni, οι «αινιγματικοί ξυροί» έχουν μακρά διάρκεια ύπαρξης: απαντούν από τα τέλη της Μέσης Ιταλικής Χαλκοκρατίας έως τα τέλη της Ύστερης Ιταλικής Χαλκοκρατίας (τέλη 14ου-τέλη 12ου αι. π.Χ.) (Caroferrri 1988). Ο De Marinis εντοπίζει τους παλαιότερους ξυρούς στην Ύστερη Ιταλική Χαλκοκρατία (De Marinis 1975) και τους ύστερους στον 11ο και το 10ο αι. π.Χ.

Οι ξυροί του τύπου Scoglio del Tonno είναι εξίσου προβληματικοί στη χρονολόγησή τους. Οι προηγούμενοι δύο τύποι ξυρών έχουν θεωρηθεί παλαιότεροι λόγω της πολυπλοκότερης διακοσμητικής τους σύνθεσης αλλά πρόκειται ασφαλώς για μια λανθασμένη άποψη. Οι λεγόμενοι «αινιγματικοί ξυροί» υπάρχουν και στους τρεις τύπους (Castellaro di Gottolengo, Pieve San Giacomo, Scoglio del Tonno) κατά τη διάρκεια του 13-12ου αι. π.Χ. Σύμφωνα με ανασκαφικά δεδομένα ο Παπαδόπουλος έχει χρονολογήσει τον ξυρό του Κλάους Πατρών στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Ενδεικτικός πίνακας ξυρών από τη βόρεια Ιταλία:

1. Castellaro di Gottolengo, τύπος Castellaro di Gottolengo.
2. Pieve San Giacomo, τύπος Pieve San Giacomo.
3. Peschiera Palafitta Centrale, τύπος Scoglio del Tonno.

4. Santa Caterina di Tredossi, τύπος Scoglio del Tonno.

5. Luccone di Polpenazze, ιδιόμορφος τύπος.

6. Peschiera, τύπος Castellaro di Gottolengo με ιδιόμορφη λαβή.

7. Peschiera, παραλλαγή τύπου Castellaro di Gottolengo και Scoglio del Tonno, σε συνδυασμό.

8. Colombare di Bersano, τύπος Castellaro di Gottolengo.

9. Monte di Montecchio, τύπος Scoglio del Tonno.

10. Monte Venera, συνδυασμός τύπου Castellaro di Gottolengo με παραλλαγή λαβής.

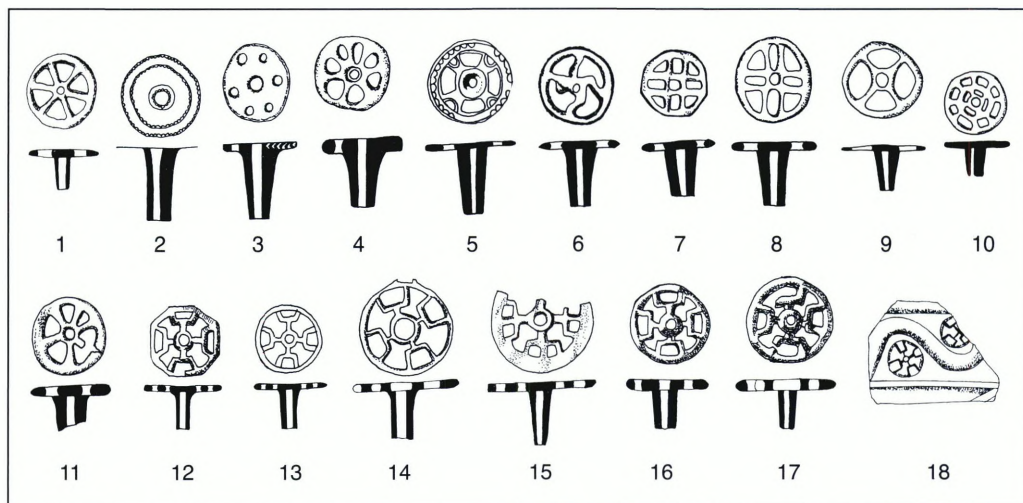
11. Mazzagatta di Ostiglia, τύπος Castellaro di Gottolengo με παραλλαγή λαβής.

12. Bismantona, ιδιόμορφος τύπος.

Σύμφωνα με τον παραπάνω ενδεικτικό πίνακα παρουσίασης των τύπων και των παραλλαγών των χάλκινων ξυρών από τη βόρεια Ιταλία, οι συνδυασμοί των τριών τύπων μεταξύ τους είναι ποικίλοι. Αυτό το στοιχείο χαρακτηρίζει μια έλλειψη ουσιαστικής τυπολογικής προόδου στα σχήματα και τους τοποθετεί σε ένα ενιαίο χρονολογικό πλαίσιο μακράς διάρκειας (τέλη 14ου-μέσα 12ου αι. π.Χ.). Ωστόσο, έχουν βρεθεί χάλκινα αντικείμενα που θυμίζουν έντονα τους ξυρούς και στον 11ο αι. π.Χ., στο νεκροταφείο της Bismantona (De Marinis 1975). Ο ξυρός αριθ. 13 της εικ. 2 (που προέρχεται από τον τάφο Cartini Bismantona, ο οποίος εκάθεται στο Museo Civico di Reggio Emilia, De Marinis 1975) διαθέτει διακόσμηση επηρεασμένη από την κεντροανατολική Ευρώπη και απόληξη σε σχήμα κεφαλής κύνου.

Τροχόσχημος δίσκος

Ένας τύπος ευρήματος με αινιγματική λειτουργία και χρησιμότητα, που απαντά στο

Εικ. 3. Τύποι τροχοόσχημων δίσκων από την Ελλάδα και την Ιταλία: 1. Τείχος Δυμαίων. 2. Castellaro di Gottolengo. 3-4. Castel Goffredo. 5. Bor di Pacengo. 6-8. Narde di Fratta Polesine. 9. Bor di Pacengo. 10-11. Colombare di Bersano. 12. Porto Perone. 13. Borgo Panigale. 14. Tolfa. 15. Μυκήνες. 16. Δειράς Άργους. 17. Τίρυνθα. 18. Τίρυνθα.

βορειοϊταλικό χώρο και εντοπίζεται στον ελληνικό χώρο επίσης, είναι αυτός των τροχοόσχημων δίσκων. Ο όρος είναι ενδεικτικός και όχι ουσιαστικός, διότι η πραγματική λειτουργία των ευρημάτων παραμένει άγνωστη (Harding 1984). Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί από Ιταλούς και Γερμανούς αρχαιολόγους (Caroferri 1988, Matthäus 1980) ότι οι τροχοόσχημοι δίσκοι είναι διακοσμητικές κεφαλές περονών, διακριτές από το στέλεχος και κατασκευαστικά ανεξάρτητες από αυτό.

Στα Ιταλικά εγχειρίδια καταγραφής ευρημάτων τα τροχοόσχημα ευρήματα αναφέρονται στις περόνες με τροχοόσχημη κεφαλή (spiloni a rotella) (Caroferri 1988). Είναι γεγονός ότι οι τροχοόσχημοι δίσκοι φέρουν κεντρική οπή κυκλικού σχήματος και άξονα υποδοχής κάποιου στελέχους.

Στην Ελλάδα μέχρι τώρα έχουν βρεθεί ανεξάρτητα (Harding 1984) και αυτό υποδηλώνει είτε ότι πρόκειται για περιάρτια είτε, πράγματι, για κεφαλές περονών που εφάρ-

μοζαν σε στέλεχη από εύκολα διαβρώσιμο ή εύθραστο υλικό (ξύλο, ορεία κρύσταλλο κ.ά.).

Το όστρακο από την Τίρυνθα (εικ. 3:18) (Kilian-Dirlmeier 1979) με έκτυπους τροχοόσχημους δίσκους οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται για σφραγίδες προς αποτύπωση σε μαλακές επιφάνειες (υγρός πηλός, μεταλλικές επιφάνειες «εν θερμώ»), συμπεράσμα στο οποίο καταλήγει η Kilian.

Σε περίπτωση που οι τροχοόσχημοι δίσκοι ήταν ομοιώματα πραγματικών τροχών ασφαλώς θα είχαν βρεθεί μαζί τους και τα αμαξίδια στα οποία θα ανήκαν. Άξια παρατήρησης είναι η πιθανή αναπαράσταση του ηλιακού συμβόλου.

Το μολύβδινο εύρημα από το Τείχος Δυμαίων (εικ. 3:1) (Μαστροκώστας 1965, Papadopoulos - Kontorli-Papadopoulou 2000) είναι εξάκτινο με κεντρικό άξονα εφαρμογής στελέχους, ενώ ο εξωτερικός δακτύλιος έχει στρογγυλή, πεπλεγμένη διατομή. Το σχήμα του εξωτερικού δακτύλιου είναι στρογγυλό. Η διάμετρος είναι 0,033 μ.

Τα ιταλικά τροχόσχημα ευρήματα είναι από χαλκό, μολύβι ή οστέινη ύλη. Έχουν σχήμα κυκλικό, κυκλικό-ελλειψοειδές, οκτάπλευρο ή τετράπλευρο εξωτερικό δακτύλιο και φέρουν ακτίνες, οι οποίες καταλήγουν σε κεντρικό δακτύλιο (Säflund 1939. Caroferrì 1988. De Marinis 1975 και 1980. *PBF XIII*, 2). Οι ακτίνες αναπτύσσονται σε κανονική και ισόμετρη διάταξη μεταξύ τους. Είναι είτε μονές (εικ. 3:4) είτε διπλές (εικ. 3:7-8) και ποικίλουν όσον αφορά στο σχήμα τους.

Υπάρχουν ακτίνες σε σχήμα σταυρού (εικ. 3:7-8), σε σχήμα ελλειψοειδές ή σε σχήμα Π με τη διπλή απόληξη προς τον εξωτερικό δακτύλιο (αυτή είναι η περίπτωση των τροχόσχημων από τον ελλαδικό χώρο) (εικ. 3:12-17). Στις περισσότερες περιπτώσεις ο κεντρικός δακτύλιος φέρει άξονα υποδοχής για κάποιο στέλεχος αλλά υπάρχουν, επίσης, τροχόσχημοι δίσκοι με απλή οπή στο κέντρο, χωρίς άξονα. Ο μέσος όρος διαμέτρου των τροχόσχημων δίσκων είναι 0,03-0,10 μ.

Στον ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί τροχόσχημοι δίσκοι στις Μυκήνες (εικ. 3:15) (Woytowitsch 1978), στο Άργος (Δειράς) (εικ. 3:16) και στην Τίρυνθα (εικ. 3:17).

Οι τροχόσχημοι δίσκοι από τον ελλαδικό χώρο διαθέτουν κοινά χαρακτηριστικά και έχουν ομοιομορφία στη διακοσμητική τους σύνθεση. Διαθέτουν ακτίνες σε σχήμα Π με απόφυση, κυκλικό εξωτερικό δακτύλιο και άξονα υποδοχής στο κέντρο.

Στη βόρεια Ιταλία και ευρύτερα στην ιταλική χερσόνησο υπάρχει μεγάλη ποικιλία σχημάτων και παραλλαγών των τροχόσχημων δίσκων. Πρέπει να τονιστεί ότι, όπως οι παραθυρόσχημοι ξυροί, έτσι και οι τροχόσχημοι δίσκοι είναι ευρήματα που απαντούν συχνά, και αυτό είναι ενδεικτικό της εκτεταμένης χρήσης τους και της αυξημένης παραγωγής τους

στην Ιταλία (Harding 1984. Matthäus 1980).

Οι τύποι στους οποίους κατατάσσονται είναι οι εξής:

1. Τύπος Gazzade (*PBF XIII*, 2), με ενδεικτικά ευρήματα από τους οικισμούς: Bor di Pacengo, Peschiera Boccatura del Mincio, Isolone del Mincio, Castellaro di Gottolengo.
2. Τύπος Scandiano (*PBF XIII*, 2), με ενδεικτικά ευρήματα από τους οικισμούς: Castellaro di Gottolengo, Bor di Pacengo.
3. Τύπος Redu (*PBF XIII*, 2), με ενδεικτικά ευρήματα από τους οικισμούς: Castel Goffredo, Peschiera Boccatura del Mincio.

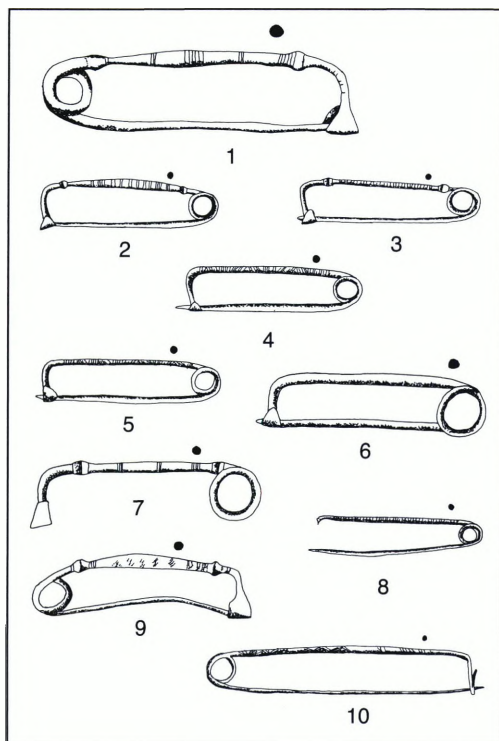
Βιολόσχημη πόρπη

Η χάλκινη βιολόσχημη πόρπη από το Τείχος Δυμαίων φέρει δύο εξογκώσεις στο κύριο στέλεχος και πέντε ομάδες εγχάρακτων παράλληλων και κάθετων ταινιών (εικ. 4:1). Έχει στρογγυλή διατομή και στο σημείο της ασφάλειας πέντε εγχάρακτες γραμμές που διακρίνονται αμυδρά. Το κινητό στέλεχος της πόρπης είναι παράλληλο με το κύριο στέλεχος. Το μήκος της είναι 0,117 μ.

Η διατήρηση του ευρήματος είναι καλή, με ελαφρά οξειδωση στο κινητό στέλεχος. Η βιολόσχημη πόρπη του Τείχους Δυμαίων ανήκει σε μια μεγάλη κατηγορία πορπών από τη βόρεια Ιταλία και πιο συγκεκριμένα από τα μεταλλουργικά εργαστήρια της Peschiera del Garda (fibula ad arco di violino).

Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται παραλλαγές τύπων με μικρά, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τις διαφοροποιούν (εικ. 4:2-10). Έτσι, υπάρχουν οι εξής βιολόσχημες πόρπες:

1. Με σπειροειδές στέλεχος και ασφάλεια (fibule ad arco di violino ritorto, staffa a spirale).
2. Χωρίς διακόσμηση (fibule ad arco di violino non decorato).

Εικ. 4. Βιολόσχημες πόρπες (fibule ad arco di violino) από την Ελλάδα και την Ιταλία: 1. Τείχος Δυμαίων. 2. Peschiera Boccatura del Mincio. 3. Mariconda di Merlara. 4. Peschiera Boccatura del Mincio. 5. Peschiera Palafitta Centrale. 6. Santa Rosa di Poviglio. 7. Μαραθώνας. 8. Peschiera. 9. Λαγκάδα. 10. Μυκίνες.

3. Με τετράγωνη διατομή και εγχάρακτη διακόσμηση ταινιών (fibule ad arco di violino a sezione quadrangolare con decorazione incise a bulino).
4. Με δύο εξογκώσεις (fibule ad arco di violino con due noduli).
5. Με φυλλόσχημο κύριο στέλεχος και δύο εξογκώσεις (fibule ad arco di violino foliato con due noduli).
6. Με υπερυψωμένο κύριο στέλεχος (fibule ad arco di violino assimetrico, rialzato dalla parte della staffa).
7. Με οκτώσχημες θηλίες (fibule ad arco di violino con cappi a otto).

8. Με τοξοειδές κύριο στέλεχος (fibule ad arco di violino rialzato).

Η αρχαϊκή πόρπη παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της τέταρτης παραλλαγής, δηλαδή της πόρπης με δύο εξογκώσεις και εγχάρακτο διάκοσμο. Στην Ελλάδα έχουν βρεθεί πόρπες αυτού του τύπου σε πολλά μέρη, ανάμεσα στα οποία είναι η Λαγκάδα της Κω (εικ. 4:9) (Bouzek 1985), ο Μαραθώνας (εικ. 4:7) (Harding 1984), οι Μυκίνες (εικ. 4:10) (Harding 1984). Έχουν βρεθεί πολλές άλλες βιολόσχημες πόρπες με παραλλαγές που δεν αφορούν στην παρούσα μελέτη. Παράλληλα από τη βόρεια Ιταλία προέρχονται από τους εξής οικισμούς:

Peschiera Boccatura del Mincio (Montelius 1895, πίν. 8, εικ. 4).

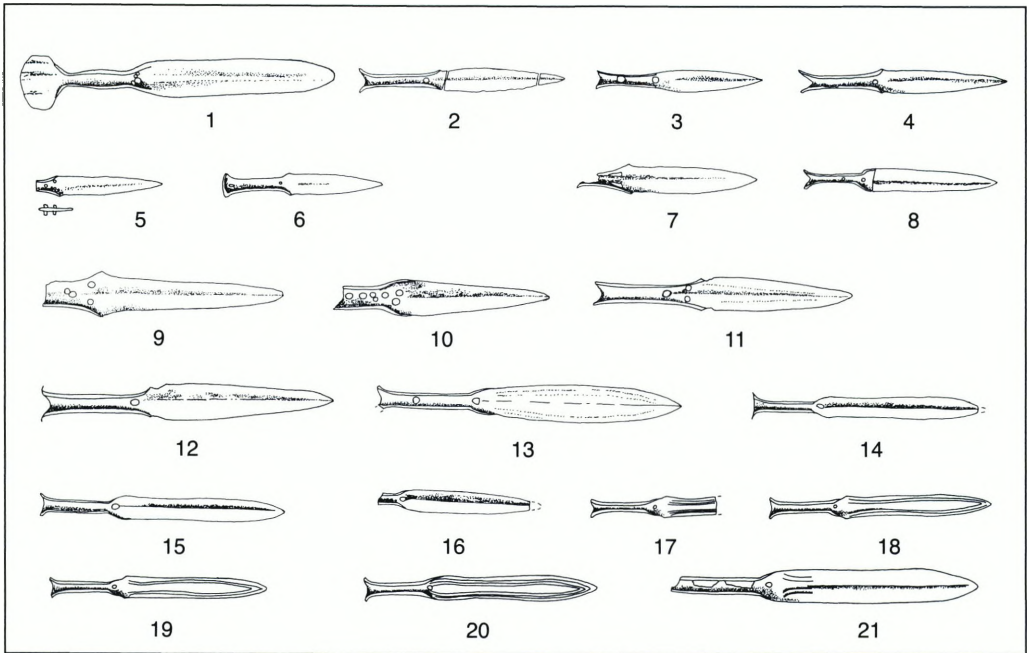
Mariconda (*Padusa IX*).

Οι βιολόσχημες πόρπες της βόρειας Ιταλίας εντάσσονται χρονολογικά στην Ύστερη Χαλκοκρατία (Br R 1, 2). Ο Παπαδόπουλος χρονολογεί την αρχαϊκή πόρπη στην ΥΕ ΙΙΙΓ.

Εγχειρίδιο

Το εγχειρίδιο από το Τείχος Δυμαίων διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, όμως λείπουν μικρά τμήματα από τη λεπίδα και από την ελεφαντοστέινη λαβή (εικ. 5:1). Το μήκος του είναι 0,237 μ. και το πάχος του 25 χιλ.

Η λεπίδα είναι ελαφρώς ελλειψοειδής-φυλλόσχημη και η χάλκινη διακριτή λαβή σχηματίζει ουρά χελιδονιού, σύμφωνα με την περιγραφή που κάνουν σε αυτό τον τύπο εγχειριδίου οι ιταλοί ερευνητές (pugnale a lingua da presa desinente a coda di rondine) (εικ. 5:2-16). Υπάρχει περιχειλίωμα που συγκρατεί την

Εικ. 5. Εγχειρίδια με λαβή σε σχήμα ουράς χελιδονιού (a coda di rondine) από την Ελλάδα και την Ιταλία: 1. Τείχος Δυμαίων. 2. Peschiera Boccatura del Mincio. 3. Castellaro di Gottolengo. 4. Isolone del Mincio. 5. Peschiera Boccatura del Mincio. 6. Pieve San Giacomo. 7. Peschiera Boccatura del Mincio. 8. Pertosa. 9. Feniletto. 10. Castellaro di Gottolengo. 11. Peschiera. 12. Peschiera. 13. Madonna degli Angeli. 14. Peschiera. 15. Bor di Pacengo. 16. Isolone del Mincio. 17-21. Κρήτη, Δικταίον Άντρον.

ελεφαντοστέινη επένδυση της λαβής. Στη βάση υπάρχει αμφικέφαλος ήλος για τη στερέωση της επένδυσης.

Κατά μήκος της λεπίδας διακρίνεται κεντρική νεύρωση που καταλήγει λίγο πριν από το πέρας της. Οι απολήξεις της λεπίδας είναι στρογγυλεμένες και καθοδικές (spalle della lama arrotondate e spioventi) (Caroferri 1988).

Τα εγχειρίδια με διακριτή λαβή από τα μεταλλουργικά εργαστήρια της Peschiera del Garda παρουσιάζουν πολλές παραλλαγές. Οι παραλλαγές εντοπίζονται στο σχηματισμό των άνω πλευρών της λεπίδας, στο σχήμα της λαβής, στον αριθμό ήλων και στις οπές συνδεσής τους με το στέλεχος.

Πιο συγκεκριμένα, διακρίνονται οι εξής τύ-

ποι, σύμφωνα με την κατάταξη της Caroferri (Carterferri 1988):

1. Με διακριτή λαβή, που καταλήγει σε ουρά χελιδονιού. Άνω πλευρές της λεπίδας με στρογγυλεμένη και καθοδική φορά.
2. Με διακριτή λαβή, που καταλήγει σε ουρά χελιδονιού. Άνω πλευρές της λάμας διακριτές, με δύο εγκοπές.
3. Με κοντή και σύντομη διακριτή λαβή, με τρεις ήλους. Άνω πλευρές λεπίδας διακριτές από τη λεπίδα, με δύο εγκοπές. Λεπίδα φυλλόσχημη.
4. Με διακριτή λαβή, που καταλήγει σε σχήμα πελέκως. Άνω πλευρές διακριτές από τη λεπίδα, με δύο εγκοπές. Λεπίδα φυλλόσχημη.
5. Με διακριτή λαβή και τετράγωνες οπές για

τη στερέωση των ήλων. Άνω πλευρές της λεπίδας διακριτές. Λεπίδα φυλλόσχημη.

Το εύρημα από το Τείχος Δυμαίων κατατάσσεται στον πρώτο τύπο, το λεγόμενο τύπο Peschiera (Peroni 1956). Εγχειρίδια του ίδιου τύπου έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο στην Κρήτη (ε.κ. 5:17-21) (Δικταίον Άντρον, Peroni 1956), στις Κυκλάδες (Νάξο, Μήλο, Matthäus 1980) στην Πελοπόννησο (Μυκήνες, Τίρυνθα, Νεμέα, Τείχος Δυμαίων, Matthäus 1980) και στην Ήπειρο (Δωδώνη, Matthäus 1980). Η εξάπλωση των εγχειριδίων τύπου Peschiera στον ελλαδικό χώρο είναι εκτεταμένη στις περιοχές μεγάλων μυκηναϊκών ανακτόρων αλλά και περιφερειακών κέντρων στο εύρος όλης της χερσονήσου και των νησιών.

Σύμφωνα με τον Desborough, αυτή η ευρεία εξάπλωση οφείλεται στη μεταφορά και τη διάδοσή τους από ευρωπαϊούς πολεμιστές. Αν και χωρίς απτές αποδείξεις που να συνηγορούν σε μια τέτοια εκτίμηση, η άποψη του Desborough είναι πολύ ενδιαφέρουσα (Desborough 1964). Είναι πιθανό κατά τα τέλη του 13ου αι. π.Χ. να συνυπήρξαν μετακινήσεις μισθοφορικών ομάδων και εμπόρων-μεταλλουργών από τη βόρεια Ιταλία προς τον ελλαδικό χώρο.

Παράλληλα από τη βόρεια Ιταλία έχουν βρεθεί στους εξής οικισμούς:

Peschiera Boccatura del Mincio (Müller-Karpe 1959, πίν. 107, αριθ. 11, 21).

Castellaro di Gottolengo (Barocelli 1926, εικ. 23-24).

Castellaro Lagusello (Nava - Rittatore 1982, σ. 487, εικ. 6).

Τα ιταλικά εγχειρίδια με διακριτή λαβή εμφανίζονται στην Ύστερη Χαλκοκρατία (Br R 1, 2). Ο Παπαδόπουλος χρονολογεί το αρχαϊκό εύρημα στην ΥΕ ΠΙΒ-Γ περίοδο.

Η Αχαΐα στο τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας διατηρεί στενές επαφές με τον ιταλικό βορρά. Η γεωγραφική της θέση δεσπόζει ανάμεσα στο μυκηναϊκό κόσμο και την Εσπερία Δύση και της προσδίδει πρωταρχικό ρόλο στη ναυσιπλοΐα στο Ιόνιο και την Αδριατική. Αυτό το προβάδισμα καθιστά την Αχαΐα περιοχή με μεγάλες δυνατότητες επικοινωνίας με τη Δύση αλλά και πεδίο νέων προοπτικών στις αρχαιολογικές έρευνες. Κοντά στα Ιόνια νησιά, τα οποία αποτελούν σύνδεσμο με την κάτω Ιταλία και τις ακτές της Απουλίας και της Καλαβρίας, καθώς και σε άμεση γεωγραφική γειτονία με την Αδριατική θάλασσα, η Αχαΐα αποτέλεσε την περιοχή εισόδου των χάλκινων προϊόντων και πιθανότατα της πρώτης ύλης για τη δημιουργία μεταλλικών κραμάτων στον ελλαδικό χώρο κατά την τελευταία φάση της Υστεροελλαδικής περιόδου.

Είναι η περίοδος κατά την οποία οι Μυκηναίοι αναζητούν νέες μεταλλευτικές πηγές στη βόρεια Ιταλία και την Αδριατική, περιοχές έντονης μεταλλευτικής και μεταλλουργικής δραστηριότητας. Οι δυσχερείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες που επικρατούν στην Εγγύς και τη Μέση Ανατολή, καθώς και οι κορεσμένες μεταλλοφόρες πηγές στην Κύπρο και τη Μικρά Ασία ωθούν τους Μυκηναίους στην αναζήτηση εναλλακτικών προορισμών για τον εντοπισμό του χαλκού, αυτή τη φορά στη Δύση. Τα πολυάριθμα μεταλλικά αντικείμενα που βρίσκονται στην Αχαΐα μαρτυρούν αυτή τη νέα εμπορική τάση, η οποία δημιουργεί ένα δίκτυο ανταλλαγής με την ιταλική χερσόνησο και ιδιαίτερα με την περιοχή βορειοδυτικά των εκβολών του Πάδου ποταμού. Μάζι με τις εμπορικές συναλλαγές και τις επαφές που αναπτύσσουν τα μυκηναϊκά κέντρα της Αχαΐας με τον ιταλικό βορρά είναι πιθανό να ενθαρρύνονται και μετακινήσεις κοινωνικών ομάδων από

την Ιταλία προς την Αχαΐα (Papadopoulos - Kontortli-Papadopoulou 2000), μισθοφόρων, χαλκουργών με τις οικογένειές τους. Η βαθύτερη έρευνα αυτού του ζητήματος, μέσα από μελέτη και επαναπροσδιορισμό της προέλευσης μεταλλικών ευρημάτων από παλαιές και νέες

ανασκαφές στην Αχαΐα αλλά και στις υπόλοιπες μυκηναϊκές επικράτειες, θα δώσει απάντηση σε αυτές τις ενδιαφέρουσες υποθέσεις και θα αποκαλύψει νέες πτυχές του εμπορικού βίου των μυκηναϊκών κέντρων της Αχαΐας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Barocelli 1926: P. Barocelli, Gottolengo. Primi saggi di scavo della stazione preistorica del «Castellaro», *Notizie Scavi Roma* 1926, σ. 14 κ.ε.

Bouzek 1985: J. Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.*, SIMA 29, Göteborg 1985, σ. 153, εικ. 76, 4.

Capoferri 1988: B. Capoferri, *Cronologia dell'Età del Bronzo media e recente fra l'Adige e il Mincio*, Brescia 1988, σ. 111-148 (όπου βιβλιογραφία).

De Marinis 1975: R. De Marinis, *L'Età del Bronzo. Preistoria e Protostoria del Reggiano*, Reggio Emilia 1975, σ. 43-45.

De Marinis 1980: R. De Marinis, *Appunti sul Bronzo Medio, Tardo e Finale in Lombardia I*, *Conv. Arch. Reg.*, Cavriana 1980, σ. 179, σημ. 35-36.

De Marinis 1990: R. De Marinis, *Appunti Universitari dell'anno accademico 1989/1990*, Università degli Studi di Milano 1990, σ. 27.

Desborough 1964: V.R. Desborough, *The Last Mycenaean and their Successors. An Archaeological Survey c. 1200/1000 B.C.*, Oxford 1964, σ. 69.

Harding 1984: A.F. Harding, *The Mycenaean and Europe*, London 1984, σ. 127-144, εικ. 40.

Kilian-Dirlmeier 1979: I. Kilian-Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, München 1979, σ. 31, 267, πίν. 110, 8-9.

Μαστροκόστας 1965: Ε. Μαστροκόστας, *Αχαΐα (Τείχος Δυμναίων)*, *Έργον* 1965, σ. 94-105.

Matthäus 1980: H. Matthäus, *Italien und Griechenland in der ausgehenden Bronzezeit*, *JdI* 95 (1980), σ. 109-139.

Montelius 1895: O. Montelius, *La civilization primitive en Italie depuis l'introduction des métaux*, Stockholm 1895.

Müller-Karpe 1959: H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, *RGF* 22, Berlin 1959, σ. 11, 21, πίν. 107.

Nava - Rittatore 1982: M.L. Nava - V. Rittatore, *Materiali enei dell' insediamento perilacustre di Castellaro*, II, Mantova 1982, σ. 487, εικ. 6.

Oikonomidis 1995: S. Oikonomidis, *La ricerca di superficie come strumento per la ricerca di un insediamento Terramaricolo*, Università La Statale di Milano 1995, σ. 9.

Padusa IX: L. Salzani, *Insediamento protoveneto, Padusa IX* (1973), σ. 119, πίν. XVIII, εικ. 10.

Papadopoulos 1979: Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, SIMA 55/1, 2, Göteborg 1979.

Παπαδόπουλος 1991: Θ. Παπαδόπουλος, *Ανασκαφή Κλάους Πατρών*, *ΠΛΕ* 1991, σ. 84-99.

Papadopoulos 1998: Th. Papadopoulos, *The Late Bronze Age Daggers of the Aegean*, I, *The Greek Mainland*, *PBF* VI, 11, Stuttgart 1998.

Papadopoulos - Kontortli-Papadopoulou 2000: Th. Papadopoulos - L. Kontortli-Papadopoulou, *Four Late Bronze Age Italian Imports in Achaea*, *Periplus*, *Jonsered* 2000, σ. 143-146.

PBF XIII, 2: G.L. Carancini, *Die Nadeln in Italien (Gli spilloni nell'Italia continentale)*, *PBF* XIII, 2, München 1975.

PBF VIII, 2: B. Peroni, *Irasoi nell'Italia continentale*, *PBF* VIII, 2, München 1979, σ. 1-5.

Peroni 1956: R. Peroni, *Zur Gruppierung mitteleuropäischer Griffzungendolche der Spätbronzezeit*, *BadFuBer* 20, München 1956, σ. 70-72, 82-83.

Peroni 1963: R. Peroni, *L'età del Bronzo media e*

recente fra l'Adige e il Mincio, *Verona Musei Civici XI*, Verona 1963.

Peroni 1971: R. Peroni, *L'età del Bronzo nella penisola italiana*, Firenze 1971, Πίνακες.

Primas 1975: M. Primas, Zur Interpretation weit-räumig verbreiteter Kulturelemente in Norditalien und dem alpinen Gebiet während der

Jungbronzezeit, *JberVgFrank* 1975.

Säflund 1939: G. Säflund, *Le Terramare delle provincie di Modena, Reggio Emilia, Parma e Piacenza*, Leipzig 1939, σ. 149, 170, 180, 181, 187.

Woytowitsch 1978: E. Woytowitsch, *Die Wagen der Bronze- und frühen Eisenzeit in Italien*, München 1978.

SOME ITALIAN ARTIFACTS FOUND IN ACHAIA

STAVROS ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

This is the study of four metallic objects from Achaia seen in a new dimension regarding their fabric, origin, and cultural significance for Mycenaean trade in the Ionian and Adriatic seas. The first is what Prof. Th. Papadopoulos calls an “Achaian two-edged razor knife”, known in Italy as *rasoio finestrato*. This is a unicum in Greece but with many parallels from all over Italy and especially from the north Italian Terramara culture. The *rasoio finestrato* is one of the most typical artifacts of the Terramaras and its very function still remains unknown. Italian archaeologists consider the *rasoio finestrato* as a ritual object, or even a magic/apotropaic pendant. Whatever its real function the *rasoio finestrato* is a well disseminated artifact between the end of the Middle Italian Bronze Age and the Late Italian Bronze Age. The second is a lead six-spoked wheel, probably a pin head. Several others have been found at important sites such as Mycenae, Argos and Tiryns, dated to the LH IIIC period. Like the *rasoio finestrato* the lead six-spoked wheel from the Achaia is a typical Terramara artifact of the Late Italian Bronze Age occurring in a vast variety of forms, sizes and types in north Italy. The third find is a bow

fibula of Peschiera type found in a large geographical area, covering Central Europe, North Italy, the Balkan peninsula and Greece. The Achaian fibula belongs to the *fibula ad arco di violino con due noduli* type of the Late Italian Bronze Age. Together with the numerous metallic artifact types of daggers, pin heads, weapons, bow fibula of Peschiera type are traditional manufactures of the Terramara metallurgical workshops. The last one is a Peschiera dagger. Its north Italian fabric is easily recognizable.

Achaia is geographically connected directly to the Ionian and Adriatic seafaring trade of the Late Bronze Age period. These four north Italian metallic artifacts testify to a direct link with the important Terramara metallurgical centre during the 13th and 12th c. BC. Also a large number of other Terramara metallic products are to be identified all over peninsular and insular Greece as a result of intense cultural interaction between Lombardy and the Aegean. This is a good starting point for a new study of these cultural interrelations during a critical moment of the “Mycenaean thalassocracy”.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Στη θέση Άγιος Παντελεήμων Παροικιάς Πάρου, που βρίσκεται λίγο έξω από το βόρειο σκέλος του τείχους και σε μικρή σχετικά απόσταση από το κυρίως νεκροταφείο της πόλης, έχει έλθει στο φως ένα εκτεταμένο νεκροταφείο υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων¹. Οι τάφοι που έχουν βρεθεί είναι ως επί το πλείστον κιβωτιόσχημοι και ομαδιικοί, κατασκευασμένοι από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση². Σε ορισμένους από αυτούς έχουν χρησιμοποιηθεί αετωματικά καλύμματα σαρκοφάγων της ελληνιστικής περιόδου. Στη δυτική πλευρά του χώρου έχει έλθει στο φως κυκλικό, βαθμιδωτό ταφικό μνημείο ή ηρώο³, το οποίο πιθανότατα ανήκει στους αρχαίους χρόνους, ενώ στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου μαρμάρινου αναγλύφου των κλασικών χρόνων με παράσταση όρθιας, πεπλοφόρου γυναικείας μορφής⁴. Έχουν βρεθεί, επίσης, δύο μοναδικές μαρ-

μάρινες τεφροδόχοι κάλπες, δύο ελληνιστικές, ακέραιες μαρμάρινες σαρκοφάγοι με τα καλύμματά τους, επιτύμβιες στήλες, βάσεις μαρμάρινων επιτύμβιων στηλών και τεφροδόχων καλπών.

Στην ίδια περιοχή έχει αποκαλυφθεί δημόσιο οικοδόμημα ή ιερό αρχαϊκών χρόνων⁵ και έχουν βρεθεί κορμός μαρμάρινου αρχαϊκού κούρου με τη βάση του⁶ και κορμός αρχαϊκής γοργούς⁷.

Κατά τη διάρκεια εργασιών στήριξης των πρανών του εδάφους στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης, το οποίο καταγράφηκε με αριθ. ευρ. 1385 του Αρχαιολογικού Μουσείου Πάρου (εικ. 1-2). Σώζεται το ανώτερο τμήμα της δεξιάς πλευράς της στήλης. Η στήλη είναι κατασκευασμένη από λευκό λεπτόκοκκο παριανό μάρμαρο. Το σωζόμενο τμήμα είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος αποκεκρουμένο, ιδιαίτερα στην αριστερή και

¹ ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, σ. 792-794· 54 (1999), Χρονικά, σ. 788-794. Γ. Κουράγιος - Σ. Δετοράτου, *Περίηγο* 3 (2000-2001), σ. 39-44.

² ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, σ. 792-793.

³ Ο.π., σ. 794, πίν. 326.

⁴ Ο.π., σ. 793-794, πίν. 325β.

⁵ ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, σ. 542, σχέδ. 1, πίν. 153β· 48 (1993), Χρονικά, σ. 434, σχέδ. 2.

⁶ ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, σ. 541, σχέδ. 1, πίν. 153δ. Υ. Kourayos, Nuove indagini e scoperte nell'antica capitale di Paros, στο E. Lanzillota - D. Schilardi (επιμ.), *Le Cicladi ed il mondo Egeo, Atti del seminario internazionale di*

studi, Roma 19-21 novembre 1992, Roma 1996, σ. 227, σχέδ. 13. Φ. Ζαφειροπούλου, *Πάρος*, Αθήνα 1998, σ. 38, εικ. 36. Υ. Kourayos - Σ. Δετοράτου, *Discovering Archaeology*, July-August 1999, σ. 81. Ph.N. Zaphiropoulou, *Parische Skulpturen, AntPl* 27 (2000), σ. 26-30, εικ. 23-24, πίν. 10-13. Γ. Κουράγιος, *Πάρος - Αντίπαρος, Ιστορία, μνημεία, μουσεία*, Αθήνα 2004, σ. 83, εικ. 85.

⁷ ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, σ. 436, πίν. 132. Ζαφειροπούλου, ό.π., σ. 32-33. Zaphiropoulou, ό.π., σ. 9-23, εικ. 5, 7, 8, πίν. 1-9. Kourayos - Δετοράτου, ό.π., σ. 80-81. Κουράγιος, ό.π., σ. 75-78.

στην κάτω δεξιά πλευρά. Οι διαστάσεις του σωζόμενου τμήματος είναι: μήκ. 0,42, πλ. 0,33 και πάχ. 0,10 μ. Λείπει το μεγαλύτερο τμήμα, τα 3/4 περίπου της στήλης, της οποίας οι αρχικές διαστάσεις υπολογίζεται ότι θα πρέπει να ήταν: ύψ. 1,20, πλ. 0,55 μ.

Όπως φαίνεται και από την απόδοση των μορφών στο σωζόμενο τμήμα του αναγλύφου, επρόκειτο για στήλη μεγάλων διαστάσεων. Ο κορμός της στήλης παρουσιάζει μια ελαφρά μείωση προς τα πάνω. Στην αριστερή πλευρά του αναγλύφου σώζεται τμήμα του ταινιωτού πλαισίου με τον κρόταφο που θα πλαισίωνε το ανάγλυφο. Σώζεται κανόνας, πλ. 0,01 μ., το εσωτερικό όριο του οποίου καμπυλώνεται προς το πεδίο του αναγλύφου. Η εξωτερική επιφάνεια των κροτάφων είναι λιγότερο λειασμένη από την επιφάνεια της εμπρόσθιας όψης, ενώ η πίσω πλευρά της στήλης είναι δουλεμένη με χοντρό βελόνι.

Στο άνω μέρος του θραύσματος υπάρχει ένα έξαρμα, ίσως πρόκειται για λέσβιο κυμάτιο, όπως στη στήλη με παράσταση νεανικής ανδρικής μορφής αριθ. ευρ. 1026 του Μου-

Εικ. 1. Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου. Τμήμα ανέγλυφης επιτύμβιας στήλης με παράσταση μητέρας και βρέφους.

σείου Πάρου⁸ και στη στήλη του κυνηγού αριθ. ευρ. 145 του Μουσείου Ηρακλείου⁹. Η επιστεψη της στήλης θα πρέπει να ήταν αετωματική, όπως στη στήλη από τη Νέα Καλλικράτεια αριθ. ευρ. 6876 του Μουσείου Θεσσαλονίκης¹⁰.

⁸ E. Langlotz, *Frühgriechische Bildhauerschulen*, Nürnberg 1927, σ. 144. G. Lippold, *Die griechische Plastik, Handbuch der Archäologie* III, 1, München 1950, σ. 176, σημ. 8. G. Despinis, *Zum Motiv des Jünglings auf dem Plissos-Relief*, *MarbWPr.* 1962, σ. 44. Αιχ. Κώστογλου-Δεσποίνη, *Προβλήματα της Παριανής πλαστικής του 5ου π.Χ. αι.*, *Θεσσαλονίκη* 1979, σ. 93-94, 109, 160-161.

⁹ E. Buschor - R. Hamann, *Die Skulpturen des Zeus-Tempels zu Olympia*, Marburg an der Lahn 1924, σ. 36, εικ. 30. *RE* XVIII.4, στ. 1864, λ. *Paros* (O. Rubensohn). Lippold, ό.π., σ. 176, σημ. 1. C. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin 1966, σ. 15. Κώστογλου-Δεσποίνη, ό.π., σ. 109-110, 141-142, 196, 198, πίν. 33. Ph.N. Zaphiropoulou, *Ein Grabrelief*

aus Paros, στο S. Buzzi et al. (επιμ.), *Zona Archeologica, Festschrift für H.P. Isler zum 60. Geburtstag*, Bonn 2001, σ. 482 κ.ε., πίν. 77:1.

¹⁰ Κώστογλου-Δεσποίνη, ό.π., σ. 89-114, πίν. 30-32. Μ. Ανδρόνικος, *Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1986, σ. 13, εικ. 56. C. Rolley, *La sculpture grecque, des origines au milieu du Ve siècle. Les manuels d'art et d'archéologie antiques*, Paris 1994, σ. 359, εικ. 376. Γ. Δεσπίνης - Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου - Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος Γλυπτικής του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* I, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 23, αριθ. 9, εικ. 21, 24, 27 (Δεσπίνης). Δ. Γραμμένος, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2004, σ. 94-95.

Εικ. 2. Σχεδιαστική αποκατάσταση της επιτύμβιας στήλης της εικ. 1 (σχέδ. Κ. Μαυραγάνη).

Επάνω στην καλά λειασμένη επιφάνεια της πρόσθιας πλευράς, στα αριστερά του θεατή, εικονίζεται σε πλάγια όψη, σε πρόστυπο ανάγλυφο (το ύψος του αναγλυφικού εξάρματος είναι μόλις 0,01 μ.), το χέρι μιας γυναίκας, πιθανότατα, μορφής. Σώζεται τμήμα του πήχεως, ο καρπός και τα δάχτυλα του αριστερού χεριού, με το οποίο η μορφή στη-

ρίζει το κεφάλι βρέφους, ενώ με το δεξιό, από το οποίο διακρίνεται μόνον ο αντίχειρας, κρατά το σώμα του. Ο τρόπος που πέφτει το ένδυμα της μορφής επάνω στο σωζόμενο τμήμα του αριστερού χεριού σχηματίζοντας πολλές πτυχές, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μάτιο.

Στο κάτω δεξιό μέρος της στήλης εικονίζεται σε πλάγια όψη, προς τα αριστερά του θεατή, μια δεύτερη, μικρότερη σε κλίμακα, νεαρή ανδρική μορφή, της οποίας το πίσω μέρος της κεφαλής φθάνει έως το δεξιό κανόνα του αναγλύφου (εικ. 3). Σώζεται το κεφάλι, τμήμα του λαιμού και το δεξιό χέρι από τον ώμο έως και τον καρπό. Τα μαλλιά της μορφής πέφτουν σαν μια συμπαγής μάζα στο μέτωπο και τον κρόταφο και εκτός από το λοβό καλύπτουν εξ ολοκλήρου το υπόλοιπο τμήμα του αριστερού αυτιού. Το πηγούνι της μορφής είναι στρογγυλό και τονισμένο, ενώ τα χείλη είναι σαρκώδη. Η μικρότερη αυτή μορφή τείνει το δεξιό της χέρι προς το βρέφος. Καθώς απλώνει το χέρι, το μάτιό της πέφτοντας προς τον ώμο σχηματίζει πολλές πτυχώσεις. Ίσως πρόκειται για νεαρό συγγενή ή κάποιο μικρό υπηρέτη.

Το βρέφος, λόγω των πολλών αποκρούσεων και των διαβρώσεων της επιδερμίδας του μαρμάρου στο σημείο αυτό, είναι δυσδιάκριτο (εικ. 4). Σώζεται το κεφάλι, το οποίο εικονίζεται σε πλάγια όψη, προς τα αριστερά του θεατή. Διακρίνονται η μύτη, το στόμα και το σαγόνι του βρέφους. Από το σώμα του βρέφους, το οποίο εικονιζόταν πιθανότατα τυλιγμένο σε ύφασμα (σπάργανα), σώζεται μόνον το περίγραμμα. Στο άνω δεξιό μέρος της στήλης, επάνω από τη νεαρή μορφή, διακρίνεται αποτύπωμα κατόπτρου με λαβή, το οποίο θα πρέπει να ήταν γραπτό.

Στην παράσταση του παριανού αναγλύφου

Εικ. 3. Η παράσταση της νεαρής ανδρικής μορφής (λεπτομέρεια της εικ. 1).

το βρέφος προσφέρεται από ένα άτομο νεαρής ηλικίας, ίσως το αδελφάκι του βρέφους ή κάποιιο μικρό υπηρέτη, είτε στην κουροτρόφο θεόπιθα είτε στη μητέρα. Αν η επιτύμβια στήλη αφορά στο βρέφος, τότε θα πρέπει να εικονίζεται η τελετή της «παραστάσεως» του βρέφους στην κουροτρόφο θεόπιθα, που δεν πρόλαβε να την ζήσει. Αν όμως αφορά στη μητέρα, τότε η γυναικεία μορφή είναι η νεκρή μητέρα, προς την οποία δίνεται το βρέφος για έναν τελευταίο αποχαιρετισμό. Η απεικόνιση του γραπτού κατόπτρου στην παράσταση αυτή, το οποίο θεωρείται κατ' εξοχήν γυναικείο αντικείμενο, συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι πρόκειται για την επιτύμβια στήλη της νεκρής μητέρας. Δεν αποκλείεται η επιτύμβια στήλη να αφορά και στη μητέρα και στο βρέφος, που ίσως πέθαναν λίγο μετά τη γέννα, γι' αυτό και το βρέφος εικονίζεται τυλιγμένο στα σπάργανα.

Τόσο στην αγγειογραφία όσο και στη γλυ-

Εικ. 4. Η παράσταση του βρέφους (λεπτομέρεια της εικ. 1).

πτική υπάρχουν πολλά παραδείγματα με ανάλογο θέμα, ιδιαίτερα σε επιτύμβιες στήλες από διάφορα μέρη της Ελλάδας.

Το θέμα της μητέρας-θεάς που κρατά ένα παιδί αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τους ελληνες αγγειογράφους και γλύπτες, όπως φαίνεται από τις πολυάριθμες παραστάσεις της κουροτρόφου θεόπιθας, της γέννησης θεών ή ηρώων και τα πολλά επιτύμβια ανάγλυφα¹¹. Στην αγγειογραφία το θέμα αυτό εμφανίζεται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., αλλά γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλές μετά τα μέσα του αιώνα αυτού¹². Η παράσταση «μητέρας με παιδί» στην αγγειογραφία εμφανίζεται είτε ανεξάρτητη είτε εντεταγμένη στο περιβάλλον του αθηναϊκού οίκου. Αυτές οι παραστάσεις που είναι εμπνευσμένες από τον κόσμο των γυναικών¹³ διακοσμούν σχήματα προσφιλή στις γυναίκες, όπως υδρίες, πυξίδες, ληκύθους, γαμικούς λέβητες και κρατήρες.

¹¹ K. Schefold, *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst*, München 1981, σ. 19-85.

¹² A. Kauffmann-Samaras, *Mère et enfant sur les lébétés à figures rouges attiques du Ve s. av. J.C.*, *Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery*,

Copenhagen August 31-September 4 1987, Ny Carlsberg Glyptotek, Thorv 1988, σ. 290.

¹³ E. Götte, *Frauengemachbilder in der Vasenmalerei des fünften Jahrhunderts*, München 1957.

Η παράσταση του παριανού αναγλύφου με τις δύο μορφές, που η μία προσφέρει το βρέφος στην άλλη, παρουσιάζει ομοιότητες με τη γέννηση του Εριχθόνιου, όπως αυτή απεικονίζεται στον ερυθρόμορφο στάμνο του Μουσείου του Μονάχου, ο οποίος αποδίδεται στον Ερμώνακτα και χρονολογείται γύρω στο 460 π.Χ.¹⁴ Στο αγγείο αυτό η μητέρα Γη αναδύεται «λυσίκομος» από το έδαφος κρατώντας στα χέρια τον «εκ γης πρόγονο» των Αθηναίων Εριχθόνιο, τον οποίο παραδίδει στην Αθηνά, η οποία τον παίρνει στην αγκαλιά της (εικ. 5). Παρόμοιο εικονογραφικά θέμα έχει η παράσταση που κοσμεί αττική ερυθρόμορφη πελίκη του ζωγράφου της Ναυσικάς, που βρίσκεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης και χρονολογείται στο 460-450 π.Χ. Στην εμπρόσθια όψη της πελίκης εικονίζεται η Ρέα να ξεγελά τον Κρόνο, προσφέροντάς του τυλιγμένη στα σπάργανα μια πέτρα, αντί για το νεογέννητο Δία¹⁵. Επίσης, σε αττική ερυθρόμορφη λήκυθο από τη Γέλα, που χρονολογείται γύρω στο 450 π.Χ., εικονίζεται η Δηιάνειρα καθιστή σε θρόνο με ένα παιδί στην αγκαλιά της, που απλώνει τα χέρια του προς τον Ηρακλή, ο οποίος βρίσκεται ορθός μπροστά τους και τείνει το δεξιό του χέρι προς το παιδί (εικ. 6)¹⁶. Παρόμοιο θέμα έχει και μια αττική ερυθρόμορφη υδρία, η οποία αποδίδεται στην ομάδα του Πολυγνώτου και χρονολογείται γύρω στο 440-430

Εικ. 5. Μουσείο του Μονάχου. Στάμνος με παράσταση της γέννησης του Εριχθόνιου.

Εικ. 6. Οξφόρδη, Ashmolean Museum. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος.

π.Χ.¹⁷. Στην εμπρόσθια όψη της υδρίας εικονίζεται η μητέρα ένθρονη να παραδίδει το βρέφος στην τροφό, ενώ πίσω από τη μητέρα

¹⁴ *ARI*², σ. 495: I. A. Greifenhagen, *Griechische Eroten*, Berlin 1957, σ. 28-31. M. Robertson, *The Art of Vase-Painting in Classical Athens*, Cambridge 1992, σ. 176-177, ειχ. 186-187. H.A. Shapiro, *Fathers and Sons, Men and Boys*, στο J. Neils - J.H. Oakley (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece*, Exhibition organised by the Hood Museum of Art, Dartmouth

College, Hanover, New Hampshire 2003, σ. 89, ειχ. 3.

¹⁵ Shapiro, ό.π., σ. 85-86.

¹⁶ *CVA*, Great Britain 3, Oxford 1, Ashmolean Museum, 1927, σ. 28, πίν. 37, αριθ. 1-2.

¹⁷ J. Neils, *A Boy's Life in Ancient Greece*, στο Neils - Oakley, ό.π., σ. 27.

Εικ. 7. Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου. Τμήμα ερυθρόμορφου καλυκωτού κρατήρα.

εικονίζεται μία όρθια ανδρική μορφή, ίσως ο πατέρας του βρέφους. Επάνω από το βρέφος υπάρχει στεφάνι ελιάς, που φανερώνει ότι πρόκειται για αγόρι, δεδομένου ότι στην Αθήνα συνήθιζαν να τοποθετούν στην πόρτα των σπιτιών στεφάνι ελιάς ως ένδειξη της γέννησης αγοριού. Τέλος, στο Μουσείο Πάρου βρίσκεται τμήμα αγγείου που προέρχεται από αττικό ερυθρόμορφο καλυκωτό κρατήρα και χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.¹⁸ Στο σωζόμενο τμήμα του αγγείου εικονίζονται τέσσερις γυναικείες μορφές, μία καθιστή και τρεις όρθιες, και ένα μικρό

αγόρι. Η καθιστή μορφή, κατά πάσα πιθανότητα η μητέρα, φορά πέπλο και έχει το δεξιό χέρι κατεβασμένο, ενώ με το αριστερό υποβαστάζει το αγόρι, που τείνει τα χέρια του προς την τελευταία προς τα δεξιά μορφή της σύνθεσης, η οποία φέρει περικεφαλαία και δόρυ και αναγνωρίζεται ως Αθηνά (εικ. 7).

Στη γλυπτική έχουμε πολλά παραδείγματα αναγλύφων με παράσταση παιδιών και ένθρονης γυναικείας μορφής, είτε πρόκειται για τη μητέρα είτε για θεά κουροτρόφο στην οποία παρουσιάζονταν τα παιδιά. Σε τμήμα στήλης από την Ανάβυσσο της Αττικής, που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο¹⁹ και χρονολογείται γύρω στο 530 π.Χ. ή σύμφωνα με άλλους μελετητές στο 500 π.Χ.²⁰, διακρίνεται μία καθιστή, όπως φαίνεται, γυναικεία μορφή, η οποία κρατά το κεφάλι ενός παιδιού, όπως ακριβώς η γυναικεία μορφή του παριανού αναγλύφου. Παρόμοιο εικονογραφικά θέμα έχει και το μεταγενέστερο χρονολογικά ανάγλυφο της Αμφαρέτης στον Κεραμεικό²¹, που χρονολογείται στο 430-420 π.Χ. Η Αμφαρέτη φορά χιτώνα και μιάτιο, με το οποίο έχει καλυμμένο εν μέρει το κεφάλι της. Στο αριστερό της χέρι κρατά το βρέφος της κόρης της, που το έχει τυλίξει με την άκρη του μιατίου της. Σε αττική επι-

¹⁸ Α. Κάουφμαν-Σαμαρά, Εικονογραφική μελέτη ενός αττικού ερυθρόμορφου θραύσματος από την Πάρο, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν. Μνήμη Νικολάου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα 1999, σ. 284-295.

¹⁹ G. Daux, *Chronique de fouilles* 1957, *BCH* 82 (1958), σ. 672, 679, εικ. 9. G.M.A. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, London 1961, σ. 42, αρθ. 59, εικ. 151-153. E. Berger, *Das Basler Arztrelief*, Basel 1970, σ. 145, εικ. 152. J. Boardman, *Greek Sculpture, The Archaic Period*, London 1993, εικ. 237. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (4th ed.), München 1993, σ. 470-471, εικ. 552.

²⁰ G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs*,

Tübingen 1979, σ. 32, σημ. 20, σ. 36, πίν. 15β. B. Schmalz, *Griechische Grabreliefs*, Darmstadt 1983, σ. 83, σημ. 132, πίν. 3,1 και σ. 161, σημ. 385 και 163, σημ. 392. I. Trianti, *Mon Piot* 76 (1998), σ. 17 κ.ε.

²¹ U. Knigge, *Ο Κεραμεικός της Αθήνας* (μεταφρ. Α. Σεϊρλή), Αθήνα 1990, σ. 139, εικ. 138. J. Boardman, *Greek Sculpture, The Classical Period*, London 1992, σ. 184, εικ. 150. Chr. Clairmont, *Classical Attic Tombstones I*, Kilchberg, Switzerland 1993, σ. 404, αρθ. 1660. Ν. Γιαλούρης, *Ελληνική Τέχνη, Αρχαία Γλυπτά*, Αθήνα 1994, σ. 152, εικ. 142, σ. 256.

τύμβια στήλη, που χρονολογείται στο 420-410 π.Χ., εικονίζεται ένθρονη νεαρή μητέρα, η οποία όμως βρίσκεται στη δεξιά πλευρά της στήλης και απλώνει τα χέρια για να πάρει στην αγκαλιά της ένα μικρό κοριτσάκι που της δίνει μια όρθια γυναικεία μορφή, υπηρέτρια ή τροφός, η οποία βρίσκεται στην αριστερή πλευρά της στήλης²². Επίσης, στη στήλη της Φιλωτέρας²³ του Μουσείου Θήβας, βωιωτικό έργο των αρχών του 4ου αι. π.Χ., εικονίζεται η μητέρα, ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, καθισμένη σε θρόνο, στηρίζοντας τα πόδια της σε υποπόδιο. Ακουμπά το δεξιό της χέρι στο ερεισίνωτο, ενώ με το αριστερό στηρίζει το κεφάλι του μικρού παιδιού της που το κρατά στα γόνατά της, όπως ακριβώς η αντίστοιχη μορφή στο ανάγλυφο της Πάρου.

Σε αυτή την ομάδα στηλών ανήκει το ανάγλυφο του Αγίου Κηρύκου από το Καταφύγι της Ικαρίας, που χρονολογείται γύρω στο 460 π.Χ.²⁴. Εικονίζεται μια ένθρονη γυναικεία μορφή που κρατά στην αγκαλιά της ένα βρέφος. Μπροστά από αυτή βρίσκονται ένα αγόρι και ένα κορίτσι που έρπει στο έδαφος. Στη δεξιά πλευρά του αναγλύφου εικονίζονται δύο νεαροί άνδρες που οδηγούν τα παιδιά προς την καθιστή γυναικεία μορφή, η οποία

κρατά με την αριστερή παλάμη της το βρέφος, όπως περίπου η γυναικεία μορφή του παριανού αναγλύφου. Αξίζει να αναφερθεί ότι το ιμάτιο της μορφής πέφτοντας επάνω στον καρπό του δεξιού χεριού της σχηματίζει πτυχώσεις, όπως ακριβώς το ιμάτιο στον καρπό της μορφής του παριανού αναγλύφου. Η στήλη φέρει δύο επιγραφές, η πρώτη χαράχθηκε από το γλύπτη με πάριο αλφάβητο και η δεύτερη από τον αγοραστή με ιωνικό. Σύμφωνα με την πρώτη επιγραφή, το όνομα του πάριου γλύπτη είναι είτε Παλίων, όπως είχε διαβαστεί παλαιότερα, είτε Πλάτθις²⁵.

Η στήλη ερμηνεύεται είτε ως επιτύμβια είτε ως αναθηματική, ανάλογα με τη μεταγραφή του ονόματος που αναφέρεται στη δεύτερη σειρά της επιγραφής του αγοραστή, το οποίο διαβάζεται είτε ως «Απολλωνία» είτε ως «Απόλλωνι». Αν διαβαστεί «Απολλωνία», τότε πρόκειται για επιτύμβιο ανάγλυφο του βρέφους και η εικονιζόμενη στα αριστερά ένθρονη γυναικεία μορφή είναι, κατά πάσα πιθανότητα, η κουροτρόφος θεότητα στην οποία παρουσιάζεται το βρέφος. Αν όμως διαβαστεί «Απόλλωνι», τότε, σύμφωνα και με την ερμηνεία του Κοντολέοντος²⁶, στη θεά κουροτρόφο παρουσιάζεται όχι μόνο το βρέφος αλλά

²² H. Rühfel, *Das Kind in der griechischen Kunst*, Mainz 1984, σ. 148, αριθ. 211, εικ. 61. Clairmont, ό.π., αριθ. 2652. E.D. Reeder, *Pandora, Women in Classical Greece*, Princeton 1995, σ. 126-136, αριθ. 6. Κάουφιμαν-Σαμαρά, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 288, 290, εικ. 5. H. Foley, *Mothers and Daughters*, στο Neils - Oakley, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 133, εικ. 25.

²³ Κ. Δημακοπούλου - Ντ. Κόνσολα, *Αρχαιολογικό Μουσείο Θήβας*, Αθήνα 1981, σ. 72, εικ. 38. Ν. Μηναιΐδη-Μ. Φακιάδη, *Αρχαία σημάδια μέσα στο τοπίο τους*, Αθήνα 2004, σ. 323.

²⁴ N.M. Kontoleon, *Aspects de la Grèce préclassique*,

Paris 1970, σ. 1-21, πίν. 1, 2:1, 5. N.M. Κοντολέον, Η στήλη της Ικαρίας, *AE* 1974, σ. 14. Hiller 1975, σ. 78-86, 172-174, αριθ. Κ6, πίν. 16. Β.Κ. Λαμπρινουδάκης, Το ανάγλυφο της Ικαρίας, *ΑΑΑ* 9 (1976), σ. 108-119. Α. Χριστοδουλοπούλου-Προυκάκη, Σημειώσεις για την ερμηνεία της στήλης της Ικαρίας, *AE* 1976, σ. 92-101. Boardman, ό.π. (υποσημ. 21), εικ. 53. Rolley, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 359-360, εικ. 377.

²⁵ Σύμφωνα με μια τελευταία ανάγνωση του Α. Ματθαίου.

²⁶ Κοντολέον, ό.π.

και τα άλλα δύο μικρά παιδιά της παράστασης, οπότε πρόκειται για ανάθημα στον Απόλλωνα των δύο μεγαλύτερων αδελφών που αναφέρονται στην πρώτη σειρά της επιγραφής, του Κοίρανου και του Ευρυμήδους.

Στο ανάγλυφο της Λευκοθέας²⁷ της Villa Albani, η οποία χρονολογείται στη δεκαετία 480-470 π.Χ., εικονίζεται μια πολυπρόσωπη παράσταση παρόμοια με αυτή της στήλης της Ικαρίας. Στην αριστερή πλευρά του αναγλύφου εικονίζεται μια καθιστή σε θρόνο γυναίκα μορφή, η οποία φορά χειριδωτό χιτώνα και μιάτιο. Στα γόνατά της κρατά ένα κοριτσάκι, ενώ δύο κορίτσια μεγαλύτερης ηλικίας στέκονται όρθια απέναντί της. Στη δεξιά πλευρά του αναγλύφου εικονίζεται μία όρθια νεαρή γυναίκα, που φορά χειριδωτό χιτώνα και κρατά με τα χέρια της μία ταινία. Η εικονιζόμενη στα αριστερά ένθρονη γυναίκα μορφή ερμηνεύεται είτε ως μητέρα είτε ως θεότιπα στην οποία παρουσιάζονται τα τρία κοριτσάκια που συνοδεύονται από τη νεαρή γυναίκα που εικονίζεται στα δεξιά της παράστασης.

Οι στήλες της Ικαρίας και της Λευκοθέας παρουσιάζουν μεγάλη συγγένεια ως προς τη διάταξη των μορφών και τη σύνθεση της παράστασης, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ακολουθούν κάποιο κοινό πρότυπο, κά-

ποιο τύπο παράστασης που συνηθιζόταν στα παριανά εργαστήρια γλυπτικής της εποχής, όπου στα αριστερά εικονιζόταν μία ένθρονη γυναίκα μορφή, προς την οποία ήταν στραμμένες οι υπόλοιπες μορφές της παράστασης.

Στην παριανή επιτύμβια στήλη έχουμε την ίδια διάταξη των μορφών, μία γυναίκα μορφή στα αριστερά της παράστασης, προς την οποία είναι στραμμένες οι άλλες δύο μορφές, το βρέφος και η μικρότερη μορφή στο δεξιό άκρο της στήλης. Παρά την πολύ αποσπασματική διατήρηση του αναγλύφου, η ζωγράφος της Εφορείας, Κ. Μαυραγάνη, βασιζόμενη στις στήλες της Ικαρίας και της Λευκοθέας, πραγματοποίησε μια υποθετική σχεδιαστική αναπαράσταση²⁸, η οποία θα πρέπει να βρίσκεται πολύ κοντά στην αρχική παράσταση της στήλης, τουλάχιστον όσον αφορά στη διάταξη των μορφών (εικ. 2).

Η χρονολόγηση της επιτύμβιας στήλης προκύπτει από την τεχνοτροπική ανάλυση της παράστασης και τη σύγκριση με άλλα παριανά έργα. Η κατατομή του προσώπου της μικρότερης μορφής παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με το κεφάλι ανδρικού αγαλματίου από το Δήλιο, που χρονολογείται γύρω στο 470 π.Χ.²⁹ Το μάτι της νεαρής μορφής του αναγλύφου είναι λαξευμένο με την ίδια ακριβώς τε-

²⁷ Berger, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 124-126, εικ. 144. Kontoleon, ό.π., πίν. 6. Hiller 1975, σ. 186-188, αριθ. I 2, πίν. 24:2. Κώστογλου-Δεσποίνη, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 173, 193-194. A. Linfert, »Leukothea«-Relief, in Villa Albani, στο P.C. Bol (επιμ.), *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke I* (1989), σ. 251-253, αριθ. 81, πίν. 147. Fuchs, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 476-477, εικ. 559. Φ. Ζαφειροπούλου, Ανάγλυφη στήλη κόρης από την Πάρο, στο Ν. Σταμωλίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικών. Μνήμη Νικολάου*

Ζαφειροπούλου, Αθήνα 1999, σ. 268 κ.ε., πίν. 2β, 7.

²⁸ Ευχαριστούμε θερμά την Κ. Μαυραγάνη για την εξαιρετική σχεδιαστική αναπαράσταση της στήλης.

²⁹ Lippold, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 115, σημ. 9. O. Rubensohn, *Das Delion von Paros*, Wiesbaden 1962, σ. 54, αριθ. 1, πίν. 6a-b. Hiller 1975, σ. 74, σημ. 28:2, σ. 75-76, σημ. 31. Κώστογλου-Δεσποίνη, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 139-140, 151, 157, πίν. 48. Ζαφειροπούλου, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 71, 75, εικ. 83. Κουράγιος, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 100.

χνική που έχουν λαξευθεί τα μάτια του αγαλματίου. Επίσης, η νεαρή μορφή του παριανού αναγλύφου παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το κεφάλι ανδρικής νεανικής μορφής που εικονίζεται σε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη από την Αμοργό, που αποδίδεται σε παριανό εργαστήριο και χρονολογείται στο 470-460 π.Χ.³⁰. Εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα στη διαμόρφωση των μαλλιών στο μέτωπο και στους κροτάφους των δύο μορφών. Ως προς τη διάταξη των μορφών και τη σύνθεση της πα-

ράστασης, η παριανή στήλη παρουσιάζει στενή συγγένεια με τη στήλη της Ικαρίας. Η στυλιστική, όμως, απόσταση από τη στήλη της Ικαρίας παραπέμπει σε μια προωμότερη χρονολόγηση, στην οποία συνηγορεί και ο τρόπος απόδοσης του προσώπου της νεαρής μορφής του αναγλύφου. Συνεπώς, μια χρονολόγηση του παριανού αναγλύφου στα χρόνια του αυστηρού ρυθμού και ειδικότερα στη δεκαετία 490-480 π.Χ. είναι ίσως η πιο πιθανή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

*ARV*²: J.D Beazley, *Attic Red-Figure Vase-Painters*, I-III, Second Edition, Oxford 1963.
IstMitt: *Istanbuler Mitteilungen*.
 Hiller 1975: H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der*

ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr., *IstMitt* Beih. 12, Tübingen 1975.
CVA: *Corpus Vasorum Antiquorum*.
MarbWPr: *Marburger Winckelmann-Programm*.
RE: A. Pauly - G. Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.

³⁰ Γ. Μπακαλάκης, *Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 10, σημ. 1. Hiller 1975, σ. 170, αριθ. Κ 3, πίν. 14:2. E. Walter-Karydi, *Eine parische Periphoros in Delphi*, *JdI* 91 (1976), σ. 19, σημ. 52. Κώστογλου-Δεσποίνη, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 156-158, σημ. 459, σ. 188, 192. Α. Μαργακού, *Γλυπτά αρχαϊκών και κλασι-*

κών χρόνων στην Αμοργό, στο Η. Κυριελεϊς (επιμ.), *Archaische und klassische griechische Plastik I, Akten des internationalen Kolloquiums vom 22-25 April 1985 in Athen*, Mainz am Rhein 1986, σ. 120 κ.ε., πίν. 49:1. Η ίδια, *Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού*, I, *Μαρμάρινα γλυπτά*, Αθήνα 2000, σ. 28, εικ. 12.

FRAGMENT OF A RELIEF IN PAROS ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

YANNOS KOURAYOS - SOFIA DETORATOU

A fragment of a relief grave stele, which was given the inventory number 1385 of the Paros Archaeological Museum, was found at Ayios Panteleimon near Paroikia, Paros, just outside the north section of the fortification wall and a short distance from the main cemetery of the ancient city. An extensive cemetery of Late Hellenistic and Roman times came to light on the same site.

At the left of the relief is depicted the arm of a female figure in profile. The wrist and fingers of the left hand can be made out, with which the figure supports the head of an infant, while she holds its body with her right. Towards the bottom right of the stele, a second, smaller-scale, youthful male figure is depicted in profile, holding out his right hand towards the infant. The head, part of the neck, and the right arm from the shoulder to the wrist is preserved. This figure is possibly a young servant or relative. The infant, which was probably shown swaddled, is in a poor state of preservation, with only the head and the outline of the body surviving. At the top

right of the stele, above the youthful figure, can be seen the imprint of a painted mirror with a handle. The depiction of the mirror, which is regarded as a pre-eminently female symbol, suggests that the largest figure in the relief is the mother, to whom the baby has been handed for a final farewell. It is possible, however, that the grave stele was for the infant itself, in which case the largest figure is probably the kourotrophos deity, and the scene on the relief depicts the presentation of the child to the kourotrophos, a ceremony that the infant had not lived long enough to experience.

The Parian stele reveals close affinity with stelai from Ikaria and Leukothea in the arrangement of the figures and the composition. It is possible that a type of representation depicting an enthroned female figure at the left with the other figures in the scene turned towards her was common in the Parian sculpture workshops of the period.

The stele is dated to the period of the Severe Style, probably to the decade 490-480 BC.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

Η τέλεση μονομαχικών και θηριομαχικών αγώνων στους αυτοκρατορικούς χρόνους στη Βέροια, έδρα του Κοινού των Μακεδόνων, επιβεβαιώνεται από τις επιγραφικές πηγές της πόλης. Πέντε μνημεία μαρτυρούν την τέλεση τέτοιων αγώνων: πρόκειται για τρεις τιμητικές επιγραφές και δύο εξαγγελίες φιλοτιμιών, δηλαδή επίσημες ανακοινώσεις με τη μορφή προσκλήσεων¹. Στην τελευταία κατηγορία προσέθηκε τελευταία μία ακόμη εξαγγελία, που μολονότι βρέθηκε στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης αφορά στους αγώνες της Βέροιας².

Εκτός από τις πηγές στις οποίες αναφέρεται ρητά η τέλεση αυτών των θεαμάτων, έμμεση μαρτυρία αποτελεί και το σύνολο των

25 επιτύμβιων μνημείων της συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου Βέροιας, που αφορούν όμως αποκλειστικά σε μονομάχους³.

Μολονότι, λοιπόν, η στήλη που θα παρουσιαστεί έρχεται να προστεθεί σε μια ήδη πλούσια συλλογή μαρτυριών για τους αγώνες της πόλης, αποκτά σημασία καθώς αποτελεί το μόνο βέβαιο επιτύμβιο που συνδέεται με θηριομαχίες και μας δίνει και τον πρώτο επώνυμο βεροιαίο θηριομάχο⁴. Παράλληλα, εμπλουτίζει την ομάδα των μνημείων της Μακεδονίας που αφορούν σε θηριομάχους, η οποία σε αντίθεση με τα συναφή μονομαχικά μνημεία είναι εξαιρετικά ευάριθμη⁵.

Τα κυνηγεία, θηριομαχίες ή θηριομάχια

* Η προφορική παρουσίαση της παρούσας εργασίας έγινε στο Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής (Θεσσαλονίκη, 19-21 Μαΐου 2004).

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον αναπληρωτή καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας κ. Ε. Βουτυρά για τις χρήσιμες υποδείξεις του για το περιεχόμενο της επιγραφής, καθώς και στο συνάδελφο Κ. Φίλη για την αναπαραγωγή των διαφανειών για τις ανάγκες του Συνεδρίου.

¹ Για τους αγώνες της Βέροιας, βλ. *Ancient Beroea*, σ. 482 κ.ε. Οι σχετικές επιγραφές αναδημοσιεύονται τελευταία με όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία στο *EKM I*, αριθ. 68, 69, 117, 118, 119.

² Όπως φαίνεται, οι προσκλήσεις στους μονομαχικούς αγώνες τοποθετούνταν ως επίσημες ανακοινώσεις όχι μόνο στις έδρες των αγώνων αλλά και στα κεντρικά σημεία άλλων πόλεων, όπως οι αγορές (Γ. Βελήνης, *Επιγραφές από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης, Αρχαία Μακεδονία VI*, 1999, σ. 1318 κ.ε.). Για μία ακόμη πιθανή περίπτωση πρόσκλησης σε αγώνες, βλ. Π. Νίγδε-

λης, *Invitatio ad munera venationum et gladiatorum ?*, *Τεκμήρια 2* (1996), σ. 55 κ.ε.

³ Για τα μονομαχικά μνημεία του Αρχαιολογικού Μουσείου Βέροιας (συνολικά 25), βλ. Β. Αλλαμανή-Σουρή, *Μονομαχικά μνημεία στο Μουσείο Βέροιας, στο Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, τ. Α', σ. 33-57, που αναδημοσιεύονται στο *EKM I*, αριθ. 374-390, 495, 497. Το πιο πρόσφατο σύνολο παρουσιάζεται στο Νίγδελης - Στεφανίδη 2000, σ. 87-107.

⁴ Σε θηριομάχο είναι αρκετά πιθανό να ανήκει και ένας επιτύμβιος βωμός από τη Βέροια (ΜΒ Λ 43) που χαρακτηρίζει φιλοθηρότατο έναν ξένο, τον Ιούλιο Περιωλίη Ηρακλεώτη (*EKM I*, αριθ. 347. *Ancient Beroea*, σ. 483).

⁵ Τα μνημεία από τη Μακεδονία που αποδίδονται με ασφάλεια σε θηριομάχους είναι ελάχιστα. Πρόκειται για το ανάγλυφο από τους Φιλίππους Μακεδονίας με έμμετρη επιγραφή (P. Lemerle, *Inscriptions latines et grecques de Philippe*, *BCH 59* (1935), σ. 148-151 πίν. V.

(στα λατινικά *venatio*) αναφέρονται πάντα μαζί με τους μονομαχικούς αγώνες, των οποίων αποτελούσαν κανονικά το απαραίτητο συμπλήρωμα και ασφαλώς το πιο δαπανηρό μέρος του θεάματος⁶. Οι πηγές αναφέρουν: ... *δόντα θηριομαχίας διά παντοίων ζώων, έντοπίων καί ξενικῶν καί μονομαχίας... κυνηγεσίων καί μονομαχιῶν*. Ο επαγγελματίας του θεάματος ήταν ο κυνηγός, θηριομάχος, *bestiarius*, *venator*, όροι που χρησιμοποιούνται αδιακρίτως⁷. Πρέπει να τονιστεί ότι οι μονομάχοι και οι κυνηγοί του αμφιθεάτρου, μολονότι συνδέονται αρκετά στενά και πολ-

λές φορές από λάθος συγχέονται, αγωνίζονται σε διαφορετικές συνθήκες και αποτελούν ξεχωριστές κατηγορίες με δική τους ενδυμασία, εκπαίδευση και οπλισμό και τους βρίσκουμε μάλιστα να συμμετέχουν σε διαφορετικούς επαγγελματικούς συλλόγους και να έχουν δικούς τους προστάτες θεούς⁸.

Το νέο εύρημα ήλθε στο φως σε σωστική ανασκαφή στην περιοχή όπου εκτείνεται το βόρειο νεκροταφείο της πόλης⁹.

Η στήλη, σπασμένη σε δύο κομμάτια, αποτελούσε το βόρειο τείχος κιβωπιόσχημου τάφου, που βρέθηκε διαταραγμένος και ήταν

P. Collart, *Philippe ville de Macédoine*, Paris 1937, σ. 382) και τον επιτύμβιο βωμό του θηριομάχου Κωνοπά από το Δίον της Μακεδονίας (Γ. Οικονόμου, *Επιγραφές της Μακεδονίας*, Αθήνα 1915, σ. 14-15, εικ. 8). Πολύ πρόσφατα δημοσιεύτηκε επιτύμβια στήλη που βρέθηκε το 1987 στο δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης. Το λατινικό κείμενο της επιγραφής, που χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αιώνα, δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους θηριομαχικούς αγώνες που διεξάγονταν στην πόλη και για το νεκρό, τον Μαξιμίνο, ένα ρωμαίο πολίτη, επαγγελματία θηριομάχο, την καταγωγή του και τις συνθήκες θανάτου του (Π. Νίγδελς, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια, Συμβολή στην κοινωνική και πολιτική Ιστορία της Αρχαίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2006, κεφ. III, αριθ. 6). Προβληματική παραμένει η απόδοση σε θηριομάχο ενός επιτύμβιου από τη Θεσσαλονίκη (*Ευμένης κυνηγός(!)*, *IG*, X, II, 887) και του επιτύμβιου βωμού του φιλοθηρότατου Ιουλίου Περικλέους από τη Βέροια (βλ. υποσημ. 4).

Ο μικρότερος αριθμός μαρτυριών που αφορούν σε θηριομάχους, σε σχέση πάντα με αυτές των μονομάχων, δεν μπορεί να ερμηνευτεί μόνον από την πιθανότητα να ήταν αριθμητικά λιγότεροι. Το διαφορετικό κύρος και η δημοτικότητα που αυτοί απολάμβαναν, ίσως να είναι μια εξήγηση, αλλά δεν μπορεί να είναι η μόνη. Βλ. Ville 1981, σ. 335.

⁶ Για τα κυνηγεία και τις θηριομαχίες, βλ. *Gladiateurs*, σ. 309-331· C. Daremberg - E. Saglio (επιμ.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 1, Graz

1969², σ. 705, λ. *Bestiarii* (E. Saglio)· Lafaye 1969², σ. 700-711· Friedländer 1968², σ. 62-85· Ville 1981, σ. 98-99, 330-335, 454.

⁷ Για υποθέσεις σχετικά με την πιθανή διάκριση των όρων, βλ. Lafaye 1969², σ. 710.

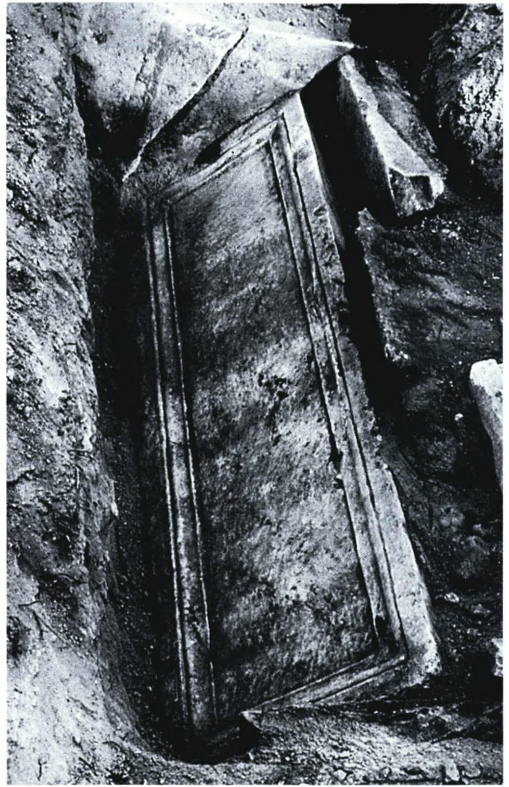
⁸ Lafaye 1969², σ. 711, σημ. 20. Wiedemann 1992, σ. 57-58, 118. Από τους Φιλίππους της Μακεδονίας σώζονται αναθηματικά ανάγλυφα στους προστάτες των κυνηγεσίων από την ένωση κυνηγών (Collart, ό.π., σ. 383). Σε σύλλογο ανήκε και ο Μαξιμίνος, ο θηριομάχος από τη Θεσσαλονίκη (βλ. υποσημ. 5), του οποίου μάλιστα ήταν και σημαιοφόρος (*vexillarius*) (Νίγδελς, ό.π.). Για τους συλλόγους των ανθρώπων της αρένας, βλ. Π. Νίγδελς, *Μακεδονικά Επιγραφικά, Τεκμήρια* 5 (2000), σ. 140 κ.ε.

⁹ Ο τάφος εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης από το Δήμο Βέροιας μπροστά από το χώρο των σύγχρονων κοιμητηριών (*ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά, σ. 524). Από την ίδια περιοχή προέρχεται η στήλη αριθ. 6 στο Νίγδελς - Στεφανή 2000, σ. 98-103, καθώς και η MB Λ 776 (θέση Μαρίφ). Σε σχετικά μικρή απόσταση, 400 μ. περίπου, βρέθηκε το σύνολο των πέντε μονομαχικών στηλών του οικ. Κατούλα, Ο.Τ. 304 (Νίγδελς - Στεφανή 2000, αριθ. 1-5). Επίσης, βωμοί μονομάχων βρέθηκαν εντοιχισμένοι στο βόρειο τείχος, που βρίσκεται απέναντι σε μικρή απόσταση. Για ανάλογες διαπιστώσεις για χώρο ταφής μονομάχων, βλ. I. Paparostolou, *Monuments des combats de gladiateurs à Patras*, *BCH* 113 (1989), σ. 387 και *Gladiateurs*, σ. 63, 245-246.

κατασκευασμένοι εξ ολοκλήρου από υλικό σε β' χρήση (εικ. 1).

Η μαρμάρινη, ορθογώνια, ανεπίγραφη στήλη, που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βέροιας (αριθ. ευρ. ΜΒ Α 948), δεν φέρει καμία διαμόρφωση (εικ. 2). Έχει ύψος 0,80, πλάτος 0,55 και πάχος 0,055-0,07 μ., ενώ το κάτω μέρος (ύψ. 0,15 μ.), που χρησίμευε για την ένθεσή της, είναι δουλεμένο με βελόνι. Φέρει κακώσεις, κυρίως στη δεξιά ακμή της, ενώ λείπει ένα μεγάλο τμήμα στην κάτω αριστερή γωνία, διασώζοντας εντυχώς αέρονη την έμμετρη επιγραφή και στερώντας μας πολύ μικρό μέρος της παράστασης. Το μάρμαρο είναι γκριζόφαιο και χονδρόκοκκο.

Πρόκειται για παράσταση κοντροκνηγείου¹⁰, με το θηριομάχο να εικονίζεται όρθιος, στραμμένος προς τα δεξιά σε θέση μάχης¹¹, αντιμέτωπος με άγριο θηρίο. Φορά τη συνήθη ενδυμασία των κνηγών¹², πτυχωτό χιτωνίσκο με κοντές χειρίδες που κολπώνεται κάτω από τη μέση του, προστατευτική επένδυση στο αριστερό χέρι που συγκρατεί-

Εικ. 1. Η στήλη όπως βρέθηκε.

¹⁰ Για τον όρο, καθώς και τη διάκριση ανάμεσα στους όρους κνηγέσιο-θεατροκνηγέσιο και θηριομαχία, βλ. *Gladiateurs*, σ. 310-312.

¹¹ Για τη στάση που απεικονίζεται ο θηριομάχος, βλ. *Gladiateurs*, σ. 326. Σε παρόμοια στάση απεικονίζονται συχνά οι κνηγοί. Αναφέρουμε ενδεικτικά την ανδρική μορφή στη στήλη εξαγγελίας φιλοτιμών από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης (Βελήνης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 1319), το ανάγλυφο από τη θρακική πόλη Άπρρο (*Gladiateurs*, πίν. XXIV), αυτό από τους Φιλίππους της Μακεδονίας (Lemerle, ό.π. (υποσημ. 5), και την τοιχογραφία από το frigidarium Hunting Baths, Lepcis Magna (G. Ville, *Essai de datation de la mosaïque des gladiateurs de Zliten*, στο *La mosaïque gréco-romaine*, Paris 29 août-3 septembre 1963, Paris 1965, εικ. 9). Με τον ίδιο τρόπο και ενδυμασία απεικονίζεται και ο ρετιά-

ριος της στήλης ΜΒ Α 257 (*EKM I*, αριθ. 495), όμως η τράινα που κρατά στα χέρια και ο όρος *πυ(γμα)ς Α* της επιγραφής μάς βεβαιώνει ότι δεν πρόκειται για θηριομάχο. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, φαίνεται ότι οι ρετιάριοι και οι θηριομάχοι αγωνίζονταν σε συνθήκες παρεμφερείς, με ελαφριά ενδυμασία και οπλισμό, και οι ικανότητές τους ήταν κυρίως η ευελιξία και η ταχύτητα, γι' αυτό και μπορούσαν να μεταπηδήσουν εύκολα από τη μία κατηγορία στην άλλη.

¹² Για την ενδυμασία των κνηγών, βλ. *Gladiateurs*, σ. 324-325. Για το ένδυμα του κνηγού στη Δύση, βλ. Ville ό.π. (υποσημ. 11), σ. 148 κ.ε. Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να συγχέεται ο επαγγελματίας κνηγός με τους καταδικασμένους που προσφέρονταν στις θηριομαχίες, γυμνοί και δεμένοι, βορά στα άγρια θηρία (Lafaye 1969², σ. 708).

ται με τελαμώνά¹³ και ψηλά υποδήματα που καλύπτουν τους αστραγάλους του. Με τα δύο του χέρια κρατά σταθερά το κνηγετικό ακόντιο – τη «σιδηροκόντρα» όπως αναφέρεται στις πηγές, το ρωμαϊκό *venabulum*, που δεν ξεπερνά το ύψος του ανθρώπου¹⁴ – και απωθεί το θηρίο, πιθανότατα αρκούδα που ορμά εναντίον του¹⁵. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου της νεανικής, αγένειας μορφής δυστυχώς έχουν υποστεί σημαντική φθορά, μπορεί όμως να χαρακτηριστεί ως γωνιώδες, με έντονα ζυγωματικά, τετράγωνο σαγόνι και σαρκώδη χείλη. Τα μαλλιά πέφτουν στο μέ-

τωπο και καλύπτουν τα αυτιά μέχρι τους λοβούς¹⁶.

Δίπλα στο θηριομάχο εικονίζεται κνηγετικό σκυλί¹⁷ και στο έδαφος δύο δυσδιάγνωστα αντικείμενα. Το πρώτο, που μοιάζει με λαγωβόλο, είναι πιθανότερο να αποδίδει μαστίγιο και το δεύτερο μάλλον διπλωμένο ύφασμα. Και τα δύο αυτά αντικείμενα χρησιμοποιούν στους θηριομάχους στο να εξεγείρουν ή να σταματούν στιγμιαία το ζώο¹⁸. Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για τον εξοπλισμό του θηριομάχου, τον οποίο χρησιμοποίησε στην πρώτη φάση της μάχης με το θηρίο και

¹³ Παρόμοια προσατευτική επένδυση του αριστερού χεριού φορά ο ρετιάριος στο ανάγλυφο, βλ. *Gladiateurs*, σ. 104, αριθ. 44, πίν. IV, και ο μονομάχος της στήλης MB Λ 248, βλ. Αλλαμανή-Σουρή, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 36, σημ. 21, πίν. 5.1. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, η επένδυση φαίνεται ότι καλύπτει μεγαλύτερο τμήμα του στέρνου συγκριτικά με το δικό μας ανάγλυφο.

¹⁴ Για το όπλο του θηριομάχου, βλ. Lafaye 1969², σ. 710.

¹⁵ Στο γνωστό ανάγλυφο των Φιλίππων αλλά και σε άλλα παραδείγματα (Lafaye 1969², εικ. 7373) βλέπουμε το θηριομάχο να εικονίζεται στην ίδια στάση. Παρόλο που το κάπως μακρύ ρύγχος του κεφαλιού του ζώου ταιριάζει σε αρκούδα, οι συνολικές διαστάσεις του σε σχέση με την ανθρώπινη μορφή, το βραχύ σώμα του και κυρίως η απόδοση της κοιλιάς και του άνω τμήματος των άκρων παρουσιάζουν διαφορές με τις αρκούδες, όπως αυτές εικονίζονται σε ανάλογα έργα της εποχής, ενώ θυμίζουν αρκετά αιλουροειδή (βλ. τις τίγρεις από το *frigidarium* Hunting Baths, Lepcis Magna, J.-B. Ward-Perkins - J.M.C. Toynbee, *The Hunting Baths of Lepcis Magna*, Oxford 1949). Βέβαια, δεν αποκλείεται οι ατέλειες στις αναλογίες και στην απόδοση των χαρακτηριστικών να οφείλονται σε αδυναμία του γλύπτη. Πάντως, μολονότι οι αρκούδες ήταν από τα ζώα που χρησιμοποιούνταν περισσότερο στις θηριομαχίες και μάλιστα θεωρούνταν από τους πιο επίφοβους αντιπάλους, η παράσταση αιλουροειδούς θα ταιριάζε καλά σε επιτύμβιο που αναφέρει ότι ο κάτοχός του φόνευσε πολλά γένη

φρικτών θηρίων. Άλλωστε, ενώ είναι γνωστό ότι τα λιοντάρια ήταν σπάνια στα θεάματα, ιδίως στις επαρχίες της αυτοκρατορίας, γνωρίζουμε ότι ήδη από τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ. οι θηριομαχικοί αγώνες της Βέροιας προσέφεραν εξωτικό θέαμα. Στην τιμητική επιγραφή από τη Βέροια (τέλη 1ου αι. μ.Χ.) του αρχιερέα Κόιντου Ποπύλλιου Πύθωνα (EKM I, αριθ. 117) αναφέρεται ότι αυτός προσέφερε θηριομαχίες με ζώα εντόπια και ξενικά, δηλαδή λιοντάρια, πάνθηρες κ.ά.

¹⁶ Σχετική ομοιότητα των χαρακτηριστικών του προσώπου και της κόμης παρατηρούμε με την κεφαλή στο ανάγλυφο του φωνασκού Σπέδιου Σάτυρου που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βέροιας (MB Λ 138) (EKM I, αριθ. 373).

¹⁷ Για τη χρήση σκυλιών, που φαίνεται ότι εξήπταν τη φυσική αγριότητα των θηρίων, βλ. *Gladiateurs*, σ. 320, σημ. 3 · Lafaye 1969², σ. 704 · Friedländer 1968², σ. 71. Σκυλιά εικονίζονται να παίρνουν μέρος σε κνηγέσιο στις τοιχογραφίες που κοσμούν το εσωτερικό του τάφου του μονομάχου Umbricius Scaurus στην Πομπηία (Daremberg - Saglio, ό.π. (υποσημ. 6), εικ. 3593). Για ψηφιδωτά με παράσταση σκυλιών σε θηριομαχίες, βλ. J.M.C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, London 1973, σ. 30, 97.

¹⁸ Η χρήση ενός κομματιού υφάσματος (η *mapra* στα λατινικά) βεβαιώνεται πολλαπλώς εικονογραφικά (*Gladiateurs*, σ. 325, αριθ. 27, 114, 132, 264).

Ειχ. 2. Η επιτύμβια στήλη ΜΒ Α 948.

τώρα βρίσκεται στο έδαφος. Στην ταύτιση των αντικειμένων βοηθητικές είναι ανάλογες παραστάσεις. Αρκετά καταποτιστικό είναι το ανάγλυφο με παράσταση θηριομαχίας από τη γνωστή θρακική πόλη Άππο. Εικονίζονται κυνηγοί στη χαρακτηριστική στάση απωθώντας τα θηρία, ενώ άλλοι κρατούν το ύφασμα στο ένα χέρι και το μαστίγιο στο άλλο προκάλώντας τα¹⁹.

Η επιγραφή της επιτύμβιας στήλης καλύπτει το έδαφος του αναγλύφου πάνω από την παράσταση και την πλαισιώνει εν μέρει, επεκτεινόμενη κυρίως στην αριστερή πλευρά της²⁰. Στην ανάγνωσή της δεν παρουσιάζονται προβλήματα και οι λίγες φθορές της επιφάνειας δεν αφήνουν αμφιβολίες για την αποκατάσταση των γραμμάτων (εικ. 3).

Χαραγμένη σε 16 στίχους αποτελείται από ένα επτάστιχο επίγραμμα, άψογο από μετρική άποψη, σε ιαμβικούς τρίμετρους στίχους²¹, ακολουθούμενο από το συνήθη τύπο των επιτύμβιων της εποχής: την αφιέρωση από τη σύντροφο του νεκρού σε πεζό λόγο²².

¹⁹ *Gladiateurs*, αριθ. 27. Παρόμοια, δηλαδή με ένα καμπύλο σταθερό στέλεχος-λαβή, αποδίδεται το μαστίγιο και στον επιτύμβιο βωμό από το Δίον της Μακεδονίας του θηριομάχου Κωνοπά (Οικονόμου, ό.π. (υποσημ. 5). *Hellenica* VII (1949), σ. 126, πίν. XVI) και στο λυχνάρι από ιδιωτική συλλογή στη Βηρυτό (*Hellenica* VIII (1950), σ. 42, πίν. XXII, 3). Βλ. επίσης το μωσαϊκό από τη Reims (*Hellenica* V (1948), πίν. XIV, 2), τα ανάγλυφα από την Άγκυρα και τα Κίβυρα (*Hellenica* VIII (1950), σ. 41 και 50 αντίστοιχα), αλλά και παραστάσεις ανάγλυφων αγγείων (*Hellenica* VII (1949), σ. 146, εικ. 4-6). Πολλές, επίσης, είναι οι παραστάσεις θηριομάχων που κρατούν ύφασμα (Κ. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa*, Oxford 1978, πίν. XX, XXV, XXVI). Τη χρήση του υφάσματος βλέπουμε και στην παράσταση θηριομαχίας από τον τάφο του μονομάχου Umbricius Scaurus

Η επιγραφή

- Ὁ πολλὰ περάσας θηρίων φοικτῶν
 γένη καὶ τὴν ἄπληστον χορτάσας τύχην
 φόνων πόλεις τε πλείστας εἰσιδῶν
 4 οἰκουμένης τύχη βαρεία καὶ ἀπαρετή-
 τω μόρω Τυλλόροβος οἰκτρῶς εἰς πάτρα γ-
 ἔην μολῶν γονεῖς τε κατιδῶν καὶ φίλο-
 υς καὶ συνγε- ανάγλυφο νεῖς κέϊμε ἐν πα-
 8 τρώα προσφ- ἰεστάτη
 Μαρκιανῆ Τυ- χθονί ϐ
 ρόβου το- λο-ϐ
 ὕ ἀνδρὸς <>
 12 ἐποίησ-
 [σ]εν μ-
 νεία-
 ς χά-
 16 ριν.

Ὁ πολλὰ περάσας θηρίων φοικτῶν / γένη
 καὶ τὴν ἄπληστον χορτάσας τύχην / φόνων
 πόλεις τε πλείστας εἰσιδῶν / οἰκουμένης
 τύχη βαρεία καὶ ἀπαρετή/τω μόρω

στην Πομπηία (Daremberg - Saglio, ό.π. (υποσημ. 6), εικ. 3593) και στο ψηφιδωτό από τη Reims (*Hellenica* VIII (1950), πίν. XV, 3).

²⁰ Οι δύο πρώτοι στίχοι έχουν μεγαλύτερο διάστιχο και πιο αραιά χαραγμένα τα γράμματα, στη συνέχεια όμως ο χαρακτήρας, συνειδητοποιώντας την έλλειψη χώρου, θα μικρύνει τα διάστιχα και τις αποστάσεις ανάμεσα στα γράμματα. Ύψ. γραμμάτων: 1,2-2,5 εκ. Διάστιχα: 1,2-1,5 εκ. μέγιστο, 2-3 χιλ. ελάχιστο.

²¹ Στο επίγραμμα γίνονται αρκετές αναλύσεις αλογων στοιχείων και το νόημα ολοκληρώνεται με το τέλος του στίχου.

²² Η αφιέρωση χαρασσεται στα αριστερά της παράστασης. Συλλαβισμός δεν ακολουθείται, αν και στους τρεις πρώτους στίχους ο χαρακτήρας φροντίζει το τέλος του στίχου να αποτελεί και τέλος λέξης.

Εικ. 3. Λεπτομέρεια της στήλης.

*Τυλλόροβος οίκτροῶς εἰς πάτρα γ'έην μολῶν
γονεῖς τε κατιδῶν καὶ φίλο/υς καὶ συγγενεῖς
κεῖμε ἐν πα/τρῶα προσφιλεσάτη/ χθονί.*

*Μαρκιανή Τυλλο/ρόβου το/ῦ ἀνδρῶ<ς> ἐποίη-
σ/|σεν μ'νεία/ς χά/ριν.*

Παρατηρήσεις

6 σύμπλεγμα HN

16 σώζεται το άνω τμήμα του ρο

Σε όλη την επιγραφή το ιώτα δεν προσγράφεται, αλλά η χάραξη είναι αρκετά προσεκτική, και στους τρεις πρώτους στίχους ο χαρακτης φροντίζει το τέλος του στίχου να αποτελεί και τέλος λέξης. Δεν υπάρχουν συντακτι-

κά λάθη και εκτός από δύο ορθογραφικές «ιδιομορφίες», άπαρητήω αντί άπαραιτήω και πάτρα γέην αντί πάτραν γαίην, δεν παρατηρούνται άλλα ορθογραφικά λάθη. Δύο κισσόφυλλα χαράσσονται στο τέλος του επιγράμματος.

Διαπιστώνουμε μια σχετικά φροντισμένη γραφή: το έψιλον, το σίγμα και το μι έχουν μηνοειδές σχήμα, το ωμέγα στρογγυλό, η εσωτερική κεραία του άλφα είναι ευθεία, οι βραχίονες του ύψιλον ελαφρά καμπύλοι, οι ακρέμονες του άλφα και του δέλτα έντονοι με τη δεξιά κεραία να προεξέχει. Μολονότι σε αυτούς τους χρόνους το σχήμα των γραμμάτων δεν είναι ιδιαίτερα βοηθητικό, σε συνδυασμό με τα στυλιστικά στοιχεία του ανα-

γλύφου θα προτείναμε μια χρονολόγηση στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ., ίσως στην τελευταία τριακονταετία του²³.

Το επίγραμμα, που αποτελεί μια αυτοπαρουσίαση του νεκρού του τύπου *κείμενι ό δεινα*²⁴, σε αναπτυγμένη όμως μορφή, μας δίνει ένα *curriculum vitae*, μια σύντομη ανασκόπηση της ζωής του με πληροφορίες για το επάγγελμα, τη δράση, την καταγωγή και το θάνατό του.

Στον πρώτο κιόλας στίχο δηλώνεται περιφραστικά το επάγγελμά του: αυτός που διαπέρασε με το αιχμηρό του όπλο, που φόνευσε δηλαδή, πολλά είδη φρικτών θηρίων και χόρτασε με φόνους την άπληστη Τύχη, ένας επιτυχημένος θηριομάχος²⁵. Εξαιρείται ιδιαίτερα η μακρά δράση του στις περισσότερες πόλεις της οικουμένης και το τραγικό γεγονός του θανάτου στην πατρίδα του, αφού είδε τα προσφιλή του πρόσωπα²⁶. Τώρα είναι θαμμένος στην πολυαγαπημένη του πατρική γη. Το μνημείο έσπησε η γυναίκα του η Μαρκιανή, μνείας χάριν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το όνο-

μα του νεκρού, που με αρκετή βεβαιότητα πρέπει να θεωρηθεί το επαγγελματικό του ψευδώνυμο²⁷: Τιλλόροβος, διάσημος ληστής που έδρασε στη Μυσία και στα βουνά της Ίδης και το βίο του εξιστόρησε ο Αρριανός, όπως μας παραδίδει ο Λουκιανός στο έργο του *Αλέξανδρος ή Ψευδομάντις*²⁸. Το όνομα υπαινίσσεται, λοιπόν, σωματική ρώμη και αγριότητα και εναρμονίζεται με τη γνωστή επίμονη προτίμηση των μονομάχων για εντυπωσιακά ονόματα. Αποτελεί εξαιρετικά επιτυχημένη επιλογή για θηριομάχο, ενώ δεν αποκλείεται να υποδηλώνει και το χώρο της κυρίως δράσης του νεκρού, αφού οι πόλεις της Μικράς Ασίας έχουν πιστοποιημένη μονομαχική παράδοση²⁹. Το όνομα³⁰ απαντά για πρώτη φορά σε θηριομάχο ή μονομάχο, όχι μόνον της Βέροιας αλλά και γενικά. Μολονότι σπάνιο, είναι γνωστό, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, από το ονομαστικό δύο ελληνικών πόλεων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, από την Τερμησό³¹ και την Απολλωνία της Πισιδίας³². Οι δύο επιγραφές που προέρχονται από την Τερμησό αφορούν σε πατέρα και

²³ Μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζουν τα γράμματα της επιγραφής MB Λ 502 του Αρχαιολογικού Μουσείου Βέροιας (EKM I, αριθ. 327), χρονολογημένης το 177 μ.Χ., καθώς και των MB Λ 30 (EKM I, αριθ. 318) και MB Λ 257 (EKM I, αριθ. 495).

²⁴ W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften I, Grab-Epigramme*, Berlin 1955.

²⁵ Εφόσον δεχθούμε ότι η μετοχή *περάσας* προέρχεται από το ρήμα *περάω-ω* (= διαπερνάω με αιχμηρό όπλο, L.S.J. στη λέξη), θα περιμέναμε μια δοτική του οργάνου. Μια άλλη εκδοχή είναι να πρόκειται για μετοχή του *πειράω-ω*, με την έννοια δοκιμάζω, προσπαθώ να αντιμετωπίσω, που στα μεταγενέστερα ελληνικά συντάσσεται με αιτιατική. Τότε θα έπρεπε να μεταφράσουμε «εγώ, που αντιμετώπισα πολλά είδη τρομερών ζώων». Αν αυτή η υπόθεση είναι σωστή, ο τύπος χρησιμοποιήθηκε για

μετρικούς λόγους. Τον τύπο πειράσας αντί *περάσας* συναντάμε και σε επιγραφή αυτοκρατορικών χρόνων από την Τερμησό της Λυκίας (TAM III, 538).

²⁶ Για το πρόβλημα του βαθμού «ειλικρίνειας» και «υπερβολής» των επιτύμβιων, βλ. M.N. Tod, *Laudatory Epithets in Greek Epitaphs*, BSA 46 (1951), σ. 184.

²⁷ Για τη σημασία των ψευδωνύμων και τον τρόπο «επιλογής» τους, βλ. *Gladiateurs*, σ. 297-302 και Ville 1981, σ. 308-309.

²⁸ Λουκιανός, *Αλέξανδρος*, 2.

²⁹ *Ancient Beroea*, σ. 483. *Gladiateurs*, σ. 262, αριθ. 198-222, σ. 65, αριθ. 3, σ. 66, 67-68, αριθ. 209, 256.

³⁰ L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, Paris 1963, σ. 94.

³¹ TAM III I, 387 και 441.

³² MAMA IV(1933), αριθ. 190.

γιο και το όνομα παραδίδεται ως *supremomen, Aύρήλιος Έρμαϊός ό και Τυλλόροβος*. Μία, ακόμη, επιγραφή είναι λατινική και προέρχεται από τη Ρώμη³³. Στο επίγραμμα μας δεν αναφέρεται το όνομα ή το πατρώνυμο, κάτι όμως φυσικό σε έμμετρη επιγραφή και μάλιστα μονομαχική. Το όνομα της γυναίκας του, Μαρκιανή, απαντά σε επιγραφές από όλα τα μέρη της Ελλάδας και αποτελεί ελληνική μετάφραση του αντίστοιχου λατινικού.

Η αυτοπαρουσίαση του νεκρού κινείται σε δύο άξονες: Ο ένας είναι η επιτυχημένη, διεθνής σταδιοδρομία του στις περισσότερες πόλεις της οικουμένης, στην οποία αναφέρεται με περηφάνια – *πόλεις τε πλείστας είσιδών οίκουμένης*³⁴ – αλλά και στο πλήθος και στην ποικιλία των θηρίων που φόνευσε. Αξίζει να αναφερθεί πόσο έξοχα τονίζονται η αγριότητα και οι κίνδυνοι του επαγγέλματος από τις παρηγήσεις στους δύο πρώτους στίχους: *Ό πολλά περάσας θηρίων φρικτών γένη και τήν άπληστον χορτάσας τύχην φόνων*.

Η αναφορά του επιγράμματος επιβεβαιώνει την άποψη πως οι επαγγελματίες της αρένας αποτελούσαν λόγω της φύσης της δουλειάς τους περιφερόμενες ομάδες με μεγάλη κινητικότητα³⁵. Η διάδοση των θεαμάτων αυτών είναι τόσο μεγάλη σε όλες τις πόλεις, μικρές και μεγάλες, τόσο στο δυτικό όσο και στο ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους,

ώστε γι' αυτή την τάξη των επαγγελματιών η οικουμενικότητα της αυτοκρατορίας είναι μια πραγματικότητα. Στα επιτύμβια, μάλιστα, είναι πάρα πολλές οι μνείες των μονομάχων ή θηριομάχων που πέθαναν σε ξένη γη και μνημονεύουν την καταγωγή τους – παντού συναντάμε πολλούς Έλληνες³⁶.

Ο άλλος βασικός άξονας είναι η επιμονή στην καταγωγή, που συνδέεται άμεσα με την επιθυμία της επίσκεψης στη γενέθλιο γη, *εις πάτρα γένη μολών*, και της επανασύνδεσης με τα αγαπημένα του πρόσωπα, *γονείς τε κατιδών και φίλους και συγγενείς*. Ο κύκλος κλείνει με το μοιραίο ταξίδι και ο θάνατος βρρίσκει τον επιτυχημένο και κοσμογυρισμένο θηριομάχο στη γη που του έδωσε τη ζωή.

Πώς όμως επήλθε αυτός ο θάνατος; Ουσιαστικής σημασίας για την απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι το επίρρημα *οϊκτρως* που συνδέεται με τη μετοχή *μολών*. Ο θάνατος ασφαλώς δεν προήλθε από φυσικά αίτια. Αιτία ήταν η κακοτυχία του, *τύχη βαρεία*, και η μοίρα με τη έννοια του θανάτου, *ό άπαραίτητος μόρος*³⁷, που όσο και αν παρακαλέσει κανείς δεν αποτρέπεται με τις ικεσίες, δεν κάμπτεται με τις δεήσεις. Η τύχη και η μοίρα σε μια πλεοναστική σχεδόν προσθήκη, που εξηγείται στο πλαίσιο της επίμονης τάσης των μονομαχικών επιγραφών να αποδίδεται ο θάνατος όχι στην υπεροχή του αντιπάλου,

³³ CIL VI, 15295.

³⁴ Γενικά, για το μοτίβο του πολυταξιδεμένου που, ως άλλος Οδυσσεάς, γυρίζει στην πατρίδα του, βλ. L. Robert - J. Robert, *La Carie, histoire et géographie historique*, Paris 1954, σ. 190, σημ. 1.

³⁵ Πολύ γλαφυρά η κατάσταση αυτή αποτυπώνεται στον Απουλίο X, 19. Βλ. σχετικά Ville 1981, σ. 265 και

Wiedemann 1992, σ. 114 κ.ε.

³⁶ Βλ. και Ville 1981, σ. 264, 267 και σημ. 85. Στη στήλη θηριομάχου από τη Θεσσαλονίκη (βλ. υποσημ. 5) αναφέρεται η καταγωγή του από χωριό του Σίριμου της Παννονίας (Νίγδελης, ό.π. (υποσημ. 5).

³⁷ L.S.J. στις λέξεις.

αλλά στο αναπόφευκτο πεπρωμένο³⁸. Ο Τιλ-λόροβος, λοιπόν, φαίνεται πως δέχθηκε τα θανάσιμα χτυπήματα αγωνιζόμενος. Το επίρρημα, όμως, *οϊκτρῶς*, που προσδιορίζει τη μετοχή *μολών*, μας δείχνει πως δεν πέθανε στην αρένα αλλά γύρισε σε αξιοθρήνητη κατάσταση στην πατρίδα του³⁹. Τελευταία επιθυμία του ήταν να αποχαιρετήσει τους αγαπημένους του και να ταφεί στη γενέθλιο γη⁴⁰. Είναι πολύ πιθανό ο μοιραίος αγώνας να έλαβε χώρα σε κάποια από τις κοντινές στη Βέροια πόλεις της Μακεδονίας, ώστε να ήταν δυνατή η έγκαιρη μεταφορά του πριν τον βρει ο θάνατος. Η υπόθεση ο βετεράνος θηριομάχος να πέθανε σε μεγάλη ηλικία στη γενέτειρά του, αφού είχε αποσυρθεί από την ενεργό δράση λόγω αλλεπάλληλων τραυμαμάτων, φαίνεται λιγότερο πιθανή. Σε αυτό συνηγορούν τόσο η απεικόνιση του νεκρού σε νεαρή ηλικία όσο και η αναφορά στο επίγραμμα των δύο ζώντων γονέων του.

Στο σύνολο του επιγραφικού υλικού της Βέροιας οι έμμετρες επιγραφές αντιπροσωπεύουν, όπως είναι φυσικό, ένα μικρό ποσοστό, αφού το επίγραμμα πρόσθετε ασφαλώς

ένα σημαντικό ποσό στο συνολικό κόστος του επιτύμβιου σήματος, όπως βέβαια και η ανάγλυφη παράσταση. Δεν είναι σύμπτωση, λοιπόν, ότι τα περισσότερα επιγράμματα συνδέονται με άτομα από το χώρο του θεάματος, όπως και το υπό εξέταση. Η επιτυχημένη σταδιοδρομία είναι φυσικό να εξασφάλιζε φήμη και σημαντικό οικονομικό όφελος και κατά συνέπεια τη δυνατότητα αξιόλογης χρηματικής δαπάνης για το επιτύμβιο⁴¹.

Η ποιότητα πολλών μνημείων και η εμμογή με την οποία δηλώνεται το επάγγελμα υποδηλώνει ότι οι μονομάχοι και οι θηριομάχοι απολάμβαναν κοινωνικό κύρος. Η κυρίαρχη δήλωση του επαγγέλματος, βέβαια, σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό και με το γεγονός ότι αυτό ξεφεύγει από τα όρια της επαγγελματικής ασχολίας και αποκτά συμβολική υπόσταση. Στην ουσία αποτελεί το βασικό αυτοπροσδιορισμό στα επιτύμβια μνημεία και τονίζεται με όσο περισσότερους τρόπους αυτό είναι δυνατό (ανάγλυφη παράσταση, σύμβολα, επιγραφή) και με το γεγονός ότι αντί των άλλων γνωστών αρετών που συναντάμε γενικά στις επιτύμβιες, κυρίως οικογενειακές, η αυτοσυνείδηση του νεκρού

³⁸ Το μοτίβο του αναπόδραστου της μοίρας και του πεπρωμένου θανάτου είναι ίσως το συχνότερο στα επιτύμβια επιγράμματα. Από τον κανόνα αυτό της μοιρολατρίας φαίνεται ότι δεν εξαιρούνται και αυτά που αφορούν στους αγωνιστές της αρένας, (Α.-Μ. Vézilhac, *Παῖδες ἄωροι, Poésie funéraire*, Αθήνα 1978, σ. 227 κ.ε.).

³⁹ Οι αναπόφευκτοι συχνόι τραυματισμοί επέβαλαν και την ύπαρξη ιατρών για την παρακολούθηση των μονομάχων και θηριομάχων (Lafaye 1969², σ. 707. Wiedemann 1992, σ. 117).

⁴⁰ Είναι γνωστό πως για τους Έλληνες ο ενταφιασμός μακριά από την πατρίδα τους, χωρίς να δεχθούν τις τελευταίες τιμές από τους συγγενείς τους, ισοδυναμεί με

αιώνια εξορία και μια από τις μεγαλύτερες δυστυχίες.

⁴¹ Η ποιότητα κάποιων μνημείων, όπως της ανάγλυφης στήλης MB Λ 208 που στήθηκε προς τιμή του Πόπλιου *summa rudis* (*Ancient Beroea*, σ. 264), συνηγορεί στην παραπάνω διαπίστωση. Για τη σύνδεση, επίσης, των επιγραμμάτων με άτομα από το χώρο του θεάματος, βλ. *Ancient Beroea*, σ. 506. Μεγάλο ποσοστό επιγραμμάτων παρατηρείται γενικά στις μονομαχικές επιγραφές από την ελληνική Ανατολή (*Gladiateurs*, σ. 42-43). Είναι γνωστό πως οι νικητές μονομάχοι, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση έπαιρναν χρήματα (K. Hopkins, *Death and Renewal*, Cambridge 1983, σ. 25).

συνδέεται πάντα με την επαγγελματική του ιδιότητα ή με αρετές που συνδέονται με αυτήν.

Οι διαπιστώσεις που έχουν διατυπωθεί από την έρευνα για την αξιολογούμενη κατάσταση και το υποτιμητικό του επαγγέλματος στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, δεν πρέπει να ισχύει, στον ίδιο τουλάχιστον βαθμό, για τις ανατολικές επαρχίες. Η μαρτυρία των πηγών από το ελληνόφωνο τμήμα του ρωμαϊκού κράτους βεβαιώνει πως και οι μονομαχίες και τα κυνηγέσια, ιδιαίτερα τα τελευταία, είχαν στις τάξεις τους και ελεύθερους, ακόμη και ρωμαίους πολίτες⁴².

Οι μονομαχίες και οι θηριομαχίες τελούνται μαζί, αλλά φαίνεται πως πρέπει να διαφοροποιούνται ως ένα βαθμό στη συνείδηση του λαού. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στην περίπτωση των κυνηγεσίων η μεγάλη παράδοση των ελληνιστικών χρόνων στη Μακεδονία πρέπει αναμφίβολα να έπαιξε το ρόλο της στην προτίμηση του κοινού⁴³. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην κριτική που ασκείται στα θεάματα αυτά από τους συγγραφείς της εποχής, γίνεται διάκριση των μονομαχιών και των κυ-

νηγεσίων, κυρίως από ηθική άποψη⁴⁴. Άλλωστε, στην ανατολική αυτοκρατορία τα τελευταία συνέχισαν να τελούνται και μετά την κατάργηση των μονομαχικών αγώνων τον 4ο, τουλάχιστον έως τον 6ο αιώνα⁴⁵.

Διοργάνωση μονομαχιών και θηριομαχιών βεβαιώνεται σε πολλά μέρη της Ελλάδας. Ενδεικτικά αναφέρουμε την Αθήνα, την Κόρινθο, τη Λάρισα, τη Σάμο, την Κρήτη, την Πάτρα⁴⁶, την Κω, τη Θάσο, και στη Μακεδονία το Δίον, τη Θεσσαλονίκη, τους Φιλίππους κ.ά.⁴⁷. Στη Βέροια πιστοποιείται αρκετά πρόωγα (τέλη 1ου αι. μ.Χ.) και το επιγραφικό υλικό της πόλης βεβαιώνει την τέλεσή τους και στους δύο επόμενους αιώνες αλλά και τη μεγάλη εμβλεία τους, κάτι αναμενόμενο για τους αγώνες της Μητρόπολης και πρωτεύουσας του Κοινού των Μακεδόνων. Η έρευνα έχει άλλωστε υποστηρίξει, αρκετά πειστικά νομίζω, την ύπαρξη μονομαχικής σχολής, που πιθανότατα να λειτουργούσε και για την εκπαίδευση θηριομάχων, όπως ο βεροιαίος Τυλλόροβος⁴⁸.

Τα τυπικά αυτά ρωμαϊκά ψυχαγωγικά θεάματα προσφέρονται ως χορηγία στις γιορτές

⁴² Γνωστοί με τον τεχνικό όρο *auctorati*. Βλ. *Gladiateurs*, σ. 287, 293, 296· P. Roussel, *Les kuhnigoi à l'époque hellénistique et romaine*, *REG* 43 (1930), σ. 371· Ville 1981, σ. 267· Paparastolou, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 388. Ρωμαίος πολίτης είναι και ο θηριομάχος Μαξιμίμος της στήλης από τη Θεσσαλονίκη (βλ. υποσημ. 5).

⁴³ Roussel, ό.π., σ. 366 κ.ε.

⁴⁴ Ville 1981, σ. 454.

⁴⁵ Wiedemann 1992, σ. 156. *Gladiateurs*, σ. 329-330. Για την περίπτωση των Φιλίππων, βλ. Collart, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 387.

⁴⁶ Για τους μονομαχικούς αγώνες της Πάτρας και τα σχετικά μνημεία, βλ. Paparastolou, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 351-401.

⁴⁷ Πέρα από τις άλλες μαρτυρίες (αρχαία κείμενα,

επιγραφικές πηγές και συναφή μνημεία), οι απαραίτητες διευθετήσεις για την ασφάλεια των θεατών που γίνονται στα θέατρα αυτή την εποχή και οι οποίες δεν ήταν απαραίτητες για τους μονομαχικούς αγώνες αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες για την τέλεση θηριομαχιών (Αθήνα, Θάσο, Φιλίπποι κ.α.). Σχετικά, βλ. Collart, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 380-381.

⁴⁸ Για τη στρατολόγηση και την εκπαίδευση των κυνηγών δεν γνωρίζουμε πολλά (*Gladiateurs*, σ. 328-389). Τουλάχιστον για τη Ρώμη αναφέρονται και ξεχωριστές σχολές για την εκπαίδευση θηριομάχων (Ville 1981, σ. 295 κ.ε. Friedländer 1968², σ. 63). Για την περίπτωση της Βέροιας, βλ. Π. Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί*, Αθήνα 2002, σ. 90, σημ. 505.

της πόλης από τους τοπικούς φορείς της αυτοκρατορικής εξουσίας, στην περίπτωση μας από τον αρχιερέα και αγωνοθέτη του Κοινού των Μακεδόνων. Αποτελώντας ένα ισχυρό όργανο προπαγάνδας της αυτοκρατορικής πολιτικής λειτουργούν ως φορείς διάδοσης του ρωμαϊκού πολιτισμού και ενσωμάτωσης των πληθυσμών και συνδέονται στενά με την εδραίωση της αυτοκρατορικής λατρείας. Η τελευταία εξυπηρετεί τους σκοπούς της εξουσίας, αλλά και της τοπικής αριστοκρατίας, τα μέλη της οποίας προάγονται κοινωνικά και πολιτικά διαδραματίζοντας πρωτεύοντα ρόλο στην τέλεσή της⁴⁹.

Οι προτεραιότητες της αστικής ελίτ παραμένουν παραδοσιακά η επιδεικτική κατανάλωση, η ενίσχυση της κοινωνικής θέσης και η πολιτική ανάδειξη. Μέσα σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, η ιδιωτική γενναιοδωρία, μέσω του συστήματος των λειτουργιών, εξυπηρετεί άριστα τη διαίωση της κυριαρχίας των οικονομικά ισχυρών τόσο στο κοινωνικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο. Το κόστος τέτοιων αγώνων είναι εξαιρετικά μεγάλο, όπως διαφαίνεται από τις πηγές. Αρκεί να αναλογιστούμε τα έξοδα για να αιχμαλωτιστούν τα ζώα σε μακρινές χώρες, κυρίως στην Αφρική, να μεταφερθούν από ξηρά ή θάλασσα ζωντανά και υγιή στον προορισμό τους και να συντηρηθούν σε ειδι-

κούς χώρους μέχρι τη μεταφορά τους με κλουβιά στους χώρους διεξαγωγής των θεαμάτων⁵⁰. Η ανάληψη, λοιπόν, μιας τέτοιας δαπάνης από κάποια άτομα και η δημόσια προβολή της δεν μπορεί παρά να διέπεται από μια ιδεολογία καθαρά πολιτική: ενισχύει την κοινωνική τους διάκριση και νομιμοποιεί στα μάτια του λαού το κύρος, τα αξιώματα και τις τιμές που αυτοί απολαμβάνουν.

Παράλληλα, όμως, με όργανα προπαγάνδας της αυτοκρατορικής πολιτικής, τα θεάματα αυτά γνωρίζουν μια τεράστια απήχηση και συνδέονται και με άλλες εκφάνσεις της ιδιωτικής και της δημόσιας ζωής. Η εξέταση των σύγχρονων πηγών, όταν δεν γίνει μονοσήμαντα, αφήνει να φανεί ότι για τους πρωταγωνιστές αυτών των θεαμάτων ισχύει μια αντίφαση: η συνύπαρξη της ατίμωσης και της αίγλης. Η απέχθεια προς τους αιματηρούς αγώνες αντικατοπτρίζει κυρίως τα αισθήματα των μελετητών και οι γραμματειακές πηγές, αν και ποικίλες, μεταφέρουν ουσιαστικά την αντίληψη της κυρίαρχης τάξης: τα επαγγέλματα αυτά ασφαλώς δεν χαιρούν εκτίμησης. Από την άλλη οι επιγραφικές μαρτυρίες, όταν δεν προέρχονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, διευρύνουν το οπτικό μας πεδίο: ο πρωταγωνιστής της αρένας αποδεικνύει την αρετή του – *virtus* – αγωνιζόμενος για τη ζωή του

⁴⁹ Στη Βέροια, όπως και σε όλη την ελληνική Ανατολή, χορηγοί και οργανωτές των αγώνων ήταν οι αρχιερείς της αυτοκρατορικής λατρείας (βλ. υποσημ. 1 για τις τιμητικές επιγραφές της Βέροιας).

⁵⁰ Οι αγώνες των επαρχιών, χωρίς να φθάνουν φυσικά σε λαμπρότητα αυτούς της Ρώμης, προσέφεραν αναμφίβολα μια μοναδική εμπειρία στους θεατές να δουν από κοντά ζωντανά, άγρια και σπάνια ζώα. Για το πόσο πολυέξοδο ήταν το εγχείρημα αυτό, βλ. Fried-

länder 1968², σ. 65 κ.ε. και Toynbee, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 17, 19, 20. Βλ. επίσης τις αναφορές του Απουλίου στο έργο του *Ο χρυσός γάιδαρος*. Υπάρχουν μάλιστα μαρτυρίες ότι η γενναιοδωρία των διοργανωτών έφθανε και σε ψεκασμούς των θεάτρων και των αμφιθεάτρων με νερό και την ακριβή αρωματική ουσία κρόκος (E. Potier - E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 4 II, Graz 1969², λ. *sparsio* (Ph. Fabia). Νίγδελς, ό.π. (υποσημ. 5), κεφ. I, αριθ. 4).

μέσα στο στάδιο και ανυψώνεται στο επίπεδο του λαϊκού ήρωα. Η λατρεία του κόσμου υπερκεράζει το στίγμα της ηθικής, μη καταξίωσής του, της infamia, και η γοητεία που ασκεί ξεπερνά τα λαϊκά στρώματα. Στις τάξεις τους στρατολογούνται ελεύθεροι πολίτες ακόμη και ευγενικής γενιάς (συγκλητικοί και ιπτεείς), εκδίδονται μάλιστα νόμοι για να σταματήσει το φαινόμενο αυτό που ανατρέπει την καθεστηκυία τάξη, ακόμη και ρωμαίοι αυτοκράτορες κατεβαίνουν στην αρένα⁵¹. Κάτω από τις ξερές παρατακτικές αναφορές των εξαγγελιών μπορούμε να μαντέ-

ψουμε την τεράστια λαϊκή απήχηση που γνωρίζουν οι αγώνες. Μόνον όμως τα γλαφυρά, δημοφιλή αφηγήματα της εποχής, στα οποία οι αναφορές στους αγώνες επανέρχονται με μια χαρακτηριστική συχνότητα, μπορούν να μας μεταφέρουν κάτι από τη μαγική γοητεία που περιβάλλει τους αγωνιστές της αρένας, τους λαϊκούς ήρωες της εποχής⁵². Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως ακόμη και πρώην δούλοι, μετά την απελευθέρωσή τους, συνέχιζαν να κάνουν αυτό που ήξεραν καλά, να αγωνίζονται στην αρένα ελευθεριζόμενοι από ένα κατάμεστο στάδιο⁵³.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Ancient Beroea*: A. Tatakī, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, Μελετήματα 8, Athens 1988.
- EKM I: Α. Γουναροπούλου - Μ.Β. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας, Α': Επιγραφές Βέροιας*, Αθήνα 1998.
- Friedländer 1968²: L. Friedländer, *Roman Life and Manners Under the Early Empire*, τ. II, London 1968².
- Gladiateurs*: L. Robert, *Les Gladiateurs dans l'Orient*

- Grec*, Paris 1940 (ανατύπωση Amsterdam 1971).
- Lafaye 1969²: G. Lafaye - C. Daremberg - E. Saglio (επιμ.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 5, Graz 1969², λ. *Venatio* και *Venator*, σ. 700-711.
- Νίγδελης - Στεφανή 2000: Π.Μ. Νίγδελης - Α.Δ. Στεφανή, Νέα επιτύμβια μνημεία μονομάχων από τη Βέροια, *Τεκμήρια* 5 (2000), σ. 87-107.
- Ville 1981: G. Ville, *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*, Rome 1981.
- Wiedemann 1992: T. Wiedemann, *Emperors and Gladiators*, London 1992.

⁵¹ Για τις αιτίες του φαινομένου αυτού αλλά και τη σημασία των μονομαχικών και θηριομαχικών αγώνων γενικότερα, στο πλαίσιο της κοινωνίας και της ρωμαϊκής ηθικής, βλ. την ανάλυση των Wiedemann 1992, σ. 102 κ.ε., 155, 177-178 και Hopkins, ό.π. (υποσημ. 41), σ. 20 κ.ε.

⁵² Βλ. το έργο του Λουκιανού, ιδιαίτερα τον *Λούκιον* με αναφορές στους αγώνες και το θέατρο της Θεσσαλονίκης, και Μ. Kokolakis, *Gladiatorial Games and Ani-*

mal-Baiting in Lucian, *Πλάτων* 10 (1958), σ. 328-351.

⁵³ Ο εκρηκτικός συνδυασμός δύναμης και αρρενωπότητας των πρωταγωνιστών, μαζί με το ρίσκο του θανάτου, παρά τον κίνδυνο της κοινωνικής υποτίμησης, ή ίσως ενισχυμένος και από αυτόν, τους καθιστούσε ερωτικά επιθυμητούς, ακόμη και σε γυναίκες των ανώτερων τάξεων (βλ. την εύστοχη ανάλυση του Hopkins, ό.π. (υποσημ. 41), σ. 22 κ.ε.).

GRAVE STELE OF A GLADIATOR FROM BEROIA

ANGELIKI KOUKOUVOU

A new grave stele from Beroia is now added to the large collection of testimonia to the gladiatorial combats of the city.

The organisation of gladiatorial combats at Beroia is attested at a fairly early date (late 1st c. AD). The epigraphic material from the city confirms that they were held for the following two centuries, and that they had a wide reputation, as one would expect of games held in the metropolis and capital of the Koinon of the Macedonians.

The stele, which is kept in the Archaeological Museum of Beroia, inv. no. MB Λ 948, formed the north wall of a cist grave, which had been disturbed when it was found and was constructed entirely of material in second use.

In the relief, the gladiator holds a hunting spear firmly and repels a wild animal, probably a bear, that is attacking him. He wears the clothes usually worn by hunters – a short chiton, a protective sleeve on his left arm, and high boots. Next to him is depicted a hunting dog, and on the ground are two obscure objects, a whip and a folded cloth, items used in gladiatorial combats to arouse or restrain animals.

The inscription on the grave stele consists of a seven-line epigram in iambic trimeters, followed by the type of funerary inscription common at the period, a dedication in prose by the dead man's companion, Markiane.

The epigram furnishes a curriculum vitae with a concise review of the life of the gladiator Tillorobos, a name that was his professional pseudonym. In his account, the dead man refers proudly to his successful international career, the large number and variety of animals he has killed, and his origins. This is followed directly by a wish to visit and see his dear ones again, and to his tragic death in his birthplace.

The new find is the only grave stele from the city that is certainly connected with gladiatorial combats, and reveals to us the first named gladiator from Beroia. It also increases the small group of monuments of Macedonia related to gladiators. At the same time it sheds light on general questions relating to the organisation of these spectacles in the context of private and public life, the activities of gladiators, their social status and the elevation of the leading figures of the arena to the status of popular heroes.

*Και μόνο για το Αιγαίο δεν μπορεί να πει κανείς πως είναι άγονο.
Ούτε γυμνό, ούτε άκαρπο... Είναι γεμάτο από λιμάνια, γεμάτο ιερά,
γεμάτο αυλούς και παιάνες, πηγές και ποτάμια...*

*Κι όσον αφορά τα στενά και τους κόλπους δεν μπορεί
να μετρήσει κανείς ούτε το πλήθος ούτε την ομορφιά τους...*

Αύλιος Αριστείδης, *Εις το Αιγαίον Πέλαγος*, XLIV, 16
(μετάφραση Φ. Κακριδή)

Το Αγαθονήσι¹, ένας ξεχασμένος μικρόκοσμος του Αρχιπελάγους, είναι η βορειότερη νησίδα του δωδεκανησιακού συμπλέγματος. Βρίσκεται βορειοανατολικά των νότιων Σποράδων και η γεωγραφική του θέση οριοθετεί το θαλάσσιο χώρο με τις εγγύς μικρασιατικές ακτές, κυρίως των εκβολών του ποταμού Μαιάνδρου και της αρχαίας Μιλήτου², ενώ συνδέει το αρχιπέλαγος της Δωδεκανήσου με το σύμπλεγμα της Σάμου.

Το νησί, μικρό σχετικά σε έκταση (μήκ. 13,4, πλ. 3 χλμ.) (ε.κ. 1), περιβάλλεται από έξι βραχονησίδες, ακατοίκητες σήμερα, το Κουνελο-

νήσι ή Κουνέλι στα νότια, το Νερονήσι ή Νερό, την Πράσο, τη Στρογγυλή ή Στρογγυλό και την Πίτα ή Πιάτο ή Ψαθονήσι ή Ψαθώ στα βόρεια και το Κατσαγάνι ή Γλάρο στα ανατολικά.

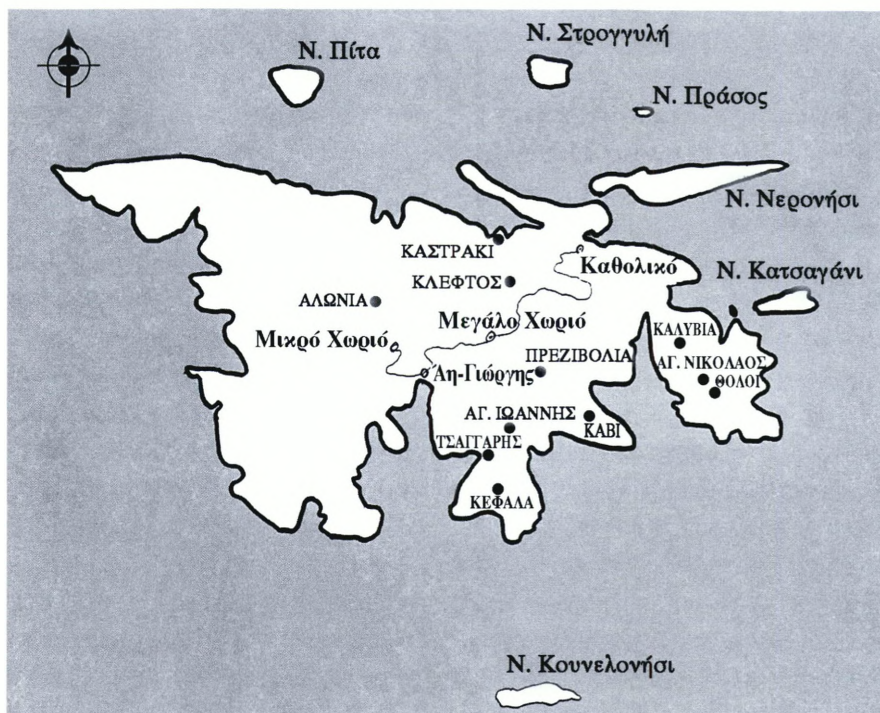
Η γεωμορφολογία του Αγαθονησίου χαρακτηρίζεται ως λοφώδης-ημορεινή και παρουσιάζει απογοραμμή έντονα διαμελισμένη με αρκετούς απάνεμους όρμους, κατάλληλους για ελλιμενισμό, όπως τον όρμο του Κοχλία ή Χοχλιά στα δυτικά, του Αγίου Γεωργίου στα νότια, τον Πόρο στα ανατολικά, και τον όρμο του Καθολικού και του Μαΐστρου στα βόρεια.

Από τους τρεις σήμερα οικισμούς, του Αγί-

¹ Το κείμενο παρουσιάστηκε σε διαφορετική μορφή στο ΙΓ' Πολιτιστικό Συμπόσιο της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, που πραγματοποιήθηκε στους Λειψούς από 27 έως 29 Αυγούστου 2003. Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Πρόεδρο της Κοινότητας Αγαθονησίου κ. Ευθύμιο Κατσουλιέρη, γιατί χωρίς αυτόν δεν θα ήταν δυνατό να εντοπιστούν οι περισσότερες αρχαιολογικές θέσεις του νησιού, καθώς και τη συνάδελφο Αναστασία Δρελιώση-Ηρακλείδου, γιατί με ενθάρρυνε να ασχοληθώ με το Αγαθονήσι. Οι συζητήσεις με τον Καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Νικόλαο Γκιολέ, το βυζαντινολόγο κ. Γεώργιο Κιουρτζιάν (Bibliothèque Byzantine, Παρίσι), τον αείμνηστο Επίτιμο Έφο-

ρο Αρχαιοτήτων Ηλία Κόλλια, την κ. Βασιλική Παπτά (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων) και τους συναδέλφους αρχαιολόγους κ.κ. Αναστασία Δρελιώση-Ηρακλείδου (ΚΒ' ΕΠΚΑ), Νικήτα Πάσσαρη (2η ΕΒΑ), Αγγελική Κατσιώτη (4η ΕΒΑ), Ιωάννα Μπίθα (Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών), Ευτέρπη Μαρκή (9η ΕΒΑ) και την αείμνηστη Αγγελική Μητσάνη, ήταν γόνιμες και εποικοδομητικές για τη διαμόρφωση της παρούσας μελέτης. Τα σχέδια έγιναν από τις κ.κ. Γεωργία Θωμαδάκη (4η ΕΒΑ) και Αργυρώ Χρυσάνθου (ΚΒ' ΕΠΚΑ), τις οποίες και ευχαριστώ.

² *Milet II*, σ. 22, εικ. 16. E. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, Paris 1974, τ. I, σ. 132, τ. II, σ. 695.

Εικ. 1. Χάρτης Αγαθονησίου. Με κεφαλαία σημειώνονται οι αρχαιολογικές θέσεις (σχεδιαστική απόδοση Α. Χρυσάνθου).

ου Γεωργίου στο γραφικό ομώνυμο και ασφραλές φυσικό λιμάνι, επίγειο του Μεγάλου Χωριού που αποτελεί και την πρωτεύουσα, και του πιο παραδοσιακού Μικρού Χωριού, οι δύο τελευταίοι είναι μεσόγειοι, σχεδόν αθέατοι από τη θάλασσα, λόγω της πειρατείας που ανθούσε στην περιοχή.

Το βραχύδες και σχεδόν άγονο έδαφος του νησιού οδήγησε στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, κυρίως αιγοτροφίας, και της αλιείας, ενώ τα καλλιεργήσιμα εδάφη περιορίζονται σε μια

κεντρική λωρίδα γης στην ενδοχώρα, ανατολικά και δυτικά των οικισμών. Αν και το γεωλογικό υπόβαθρο του νησιού δεν είναι με ακρίβεια γνωστό, φαίνεται ότι συνίσταται³ από μια μεταμορφωμένη ακολουθία ανθρακικών πετρωμάτων, κυρίως μαρμαρυγιακών σχιστόλιθων, κρυσταλλικών ασβεστόλιθων, καθώς και τεφρού μαρμάρου, ευρύτερα γνωστού ως του τύπου του Μαιάνδρου της Μικράς Ασίας. Ο ρηγματογόνος τεκτονισμός του υπεδάφους είναι έντονος και γνωστός κυρίως από μια επιμή-

³ St. Dürr, Das attisch-kykladische Kristallin, Ostägäische Inseln und Gebirgsverbindungen im Ägäis-Bereich, στο V. Jacobshagen (επιμ.), *Geologie von Grie-*

chenland, Berlin 1986, σ. 176, εικ. 75. M.D. Higgins - R. Higgins, *A Geological Companion to Greece and the Aegean*, London 1996, σ. 151-152, εικ. 14.1.

κη σχιστολιθική λωρίδα που βρίσκεται στο μέσον του νησιού με κατεύθυνση Α.-Δ., ορατή σε πολλά ανοίγματα, τους λεγόμενους «βότσους» που υπάρχουν στο νησί, όπως στις θέσεις Φίδι, στον Άγιο Νικόλαο, στο Μεγάλο Χωριό και στις Μάντρες.

Η βλάστηση⁴, κυρίως σασμοφυτική, είναι ιδιαίτερα αξιόλογη στις απόκρημνες ασβεστολιθικές περιοχές του βόρειου τμήματος του νησιού, όπου και εντοπίζονται τα ενδημικά και ενδιαφέροντα φυτικά τάξα, καθώς και φρύγανα *Salvia*. Μεσογειακοί θαμνώνες με σχίνους, μεσογειακά ξηρολίβια, ανατολικά, και αιγαιικά φρύγανα, χαρουπιές και πρίνοι σε δενδρώδη έκταση, αλισφακιές, αγκαραθιές και ασπάλαθοι, χινοπόδια και θαμνώδεις αγριελιές συνυπάρχουν με σπάνια είδη πουλιών⁵, τους αιγαίόγλαρους, τους ασημόγλαρους, τους θαλασσοκόρακες και τις αετογερακίνες, που βρίσκουν καταφύγιο στις βραχονησίδες και

στις απόκρημνες πλαγιές του Αγαθονησίου.

Το όνομα του νησιού, Αγαθονήσι, οφείλεται σε παρετυμολογία⁶ από το φυτωνύμιο Αγκαθονήσι, φυτό άλλωστε άφθονο στο νησί. Το όνομα αυτό επικράτησε στους νεότερους χρόνους, εναλλασσόμενο με το όνομα Αγκαθονήσι και Γάιδαρος ή Γαϊδουρονήσι. Το όνομα Γάδαρος ή Γάιδαρος είναι δηλωτικό του σχήματος του νησιού και του άγονου και βραχύδους του εδάφους⁷. Κατά τους αρχαίους συγγραφείς αναφέρεται ως Υετούσα⁸ (δηλαδή Υδροέσσα), Τραγία⁹ ή Τραγιά ή Τραγαία (δηλαδή αιγονήσι) ή Τραγαιά ή Τραγιά (σε πληθυντικό λόγω των παρακείμενων βραχονησίδων που την περιβάλλουν), για την οποία ο Στράβων¹⁰ αναφέρει: *τὰ περὶ τὰς Τραγαίας νησία, ὑφόρους ἔχοντα λησταῖς*.

Το Αγαθονήσι αναφέρεται και από τον Πιρί Ρεϊς¹¹, φημισμένο οθωμανό κουρσάρο του

⁴ Βολανάκης 1990, αριθ. φύλλου 26, σ. 18.

⁵ Το Αγαθονήσι έχει ενταχθεί στην προστατευόμενη περιοχή Natura 2000, αφού θεωρείται ως πολιτικό καταφύγιο σπάνιων πουλιών.

⁶ Σκανδαλίδης 1994, σ. 25-28, κυρίως σ. 27.

⁷ Ό.π., σ. 26.

⁸ Υετούσα ή Yetussa: *Nat. Hist.* V, 37. Για το όνομα του νησιού υπάρχουν διάφορες απόψεις. Πολλοί θεωρούν ότι η αρχαία Υετούσα δεν είναι η Τραγιά, αλλά η νήσος Σαμιπούλα (βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λ. *Τραγιά*), ενώ ο Κελη ταυτίζει την Τραγιά με το Γαϊδουρονήσι (βλ. *Milet* II, σ. 22), καθώς και ο R. Herbst (*RE* VI.A2, σ. 1895). Περιηγητές και χαρτογράφοι του Μεσαίωνα αναφέρουν το Αγαθονήσι ως Yelussa ή Yetussa (βλ. Σκανδαλίδης 1994, σ. 27 και πρβλ. *RE* IX.1, σ. 93, λ. *Hyetussa* (L. Büchner) και *LGPN* II, λ. *ὑετός*). Η ταύτιση του Αγαθονησίου με την αρχαία ονομασία Υετούσα παραμένει προβληματική, δεδομένου ότι αποδίδεται χωρίς πειστικά επιχειρήματα και στο πολύνησο των Αρκίων (βλ. *RE* IX.1, 0.π.

και Γ.Α. Πίκουλας, *Argiae*: Αρκίτις-Αρκιοί Δωδεκανήσου, *Ηόρος* 13 (1999), σ. 201-212, κυρίως σ. 202-203, σημ. 6).

⁹ Θουκ. I, 116.1. *Nat. Hist.* IV, 71 (αναφέρεται και ως *Atragia*). *RE* VI.A2, σ. 1895, λ. *Τραγιά* (R. Herbst). Τραγιά: Στέφ. Βυζ. Τραγαιά: Στράβ. XIV, 635. Τραγέαι: *Eupolis* (Στέφ. Βυζ.). *Trageai*: *Nat. Hist.* IV, 135. Τραγιά: Πλούτ. *Περ.* 25.

¹⁰ Στράβ. XIV 1.7, 635c. Manganaro 1963-1964, σ. 294.

¹¹ Η αναφορά του τούρκου πορτολάνου Πιρί Ρεϊς είναι ενδεικτική για την εγκατάλειψη και την ερημιά που χαρακτήριζε το Αγαθονήσι κατά το 16ο αιώνα: «Αυτά τα Γαϊδουρονήσια βρίσκονται ανάμεσα στην Πάτμο και τη Λέρο. Σήμερα είναι ακατοίκητα». Η ανεκδοτολογική αφήγησή του για την ύπαρξη αιγών στο νησί υποδηλώνει την ύπαρξη εγκατάστασης πριν από το 16ο αιώνα. Επίσης, βλ. Δ. Λουπής, *Ο Πιρί Ρεϊς (1485-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο. Η Οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 230, χάρτης αριθ. 96/β.

15ου και των αρχών του 16ου αιώνα, ο οποίος στο συμπλήμά του για τη Μεσόγειο θάλασσα, στο λεγόμενο *Βιβλίο των Θαλασσών* (1521), σημαντικό λιμενοδείκτη και περίπλου της εποχής του, περιλαμβάνει στο 18ο κεφάλαιο το Αγαθονήσι, το οποίο και ονομάζει *Κεσί adasi* ή *adaları*, δηλαδή Κατοικονήσια, ή *Filimare*, ονομασία που οφείλεται σε ποικιλία των πάμπολλων αιγών που ζούσαν στο νησί. Ο Πιρί Ρεΐς το χαρακτηρίζει νησί «ακατοίκητο», άποψη που διατυπώνουν και πολλοί άλλοι¹² περιηγητές και χαρτογράφοι του Μεσαίωνα, όπως ο Marco Boschini¹³.

Τα λιγοστά ιστορικά στοιχεία που διαθέτουμε από τις αρχαίες και τις μεσαιωνικές φιλολογικές πηγές διαγράφουν αδρά την εικόνα του παρελθόντος του Αγαθονησίου. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη¹⁴, οι πρώτοι κάτοικοί του ήταν Κάρες που ζούσαν στα δυτικά

παράλια της Μικράς Ασίας και στη Σάμο, ενώ κατά τους ιστορικούς χρόνους Δωριείς και εν συνεχεία Ίωνες της Μιλήτου εγκαθίστανται στο νησί. Το Αγαθονήσι, ως ένα από τα λεγόμενα μιλησιακά νησιά, ανήκει στη σφαίρα επιρροής της μητρόπολης της Ιωνίας, τη Μίλητο¹⁵. Από την Τραγαία μαρτυρείται ότι καταγόταν και ο περιπατητής φιλόσοφος Θεογίτων ο Τραγαϊώτης, γνώριμος του Αριστοτέλη, όπως αναφέρει ο Στέφανος ο Βυζάντιος¹⁶. Λόγω της γεωγραφικής θέσης του νησιού οι κάτοικοί του έγιναν μάρτυρες πολλών ναυμαχιών, όπως της Λάδης το 494 π.Χ. μεταξύ του περσικού στόλου του Δαρείου και των επαναστατημένων Ιώνων¹⁷. Ο Θουκυδίδης¹⁸ μάλιστα αναφέρει ότι κοντά στο νησί το 440 π.Χ. ο Περικλής ναυμάχησε με το στόλο των Σαμίων, οι οποίοι επέστρεφαν από την πολιορκία της Μιλήτου στην πατρίδα τους.

¹² Η αναφορά περιηγητών και γεωγράφων κατά το Μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους για την ονοματολογία του νησιού είναι ποικίλη, βλ. Σκανδαλίδης 1994, σ. 26-27. Για το όνομα του νησιού ως *Agatonisi* ή *Agathonisi*: βλ. G. Gastaldi - G. Mercator (χάρτης της Ελλάδος 1575 και 1590), V.M. Coronelli (χάρτης του νοτίου Αιγαίου, 1696), M. Lapie (χάρτης της Ελλάδος και του Αιγαίου, 1838): *Agatho*: M. Benoist (χάρτης του νοτίου Αιγαίου, 1827): *Gatonisi*: βλ. το χάρτη της Ελλάδος από τον άτλαντα του έλληνα πορτολάνου Αντώνιου από τη Μήλο (1586), χειρόγραφο πορτολάνου του Αιγαίου πελάγους (1664) και χάρτη της Ελλάδος και Αιγαίου του G. Delisle (1683): *Gatonis*: βλ. χάρτη του Αιγαίου των H. Michelot - L. Bremond (1715): *Agathonisa*: χάρτης του Αιγαίου του J. Seller σε επιχρωματισμένη χαλκογραφία (1716-1803): *Gadronise*: ταξιδιωτική περιγραφή Mr Roberts (1692), βλ. H. Ormerod, *Piracy in the Ancient World*, Chicago 1967, σ. 17, σημ. 4: Αγαθονήσα: Χάρτα του Ρήγα Φεραίου (1797). Στους νεότερους χρόνους αναφέρεται ως Αγκαθονήσι ή Γάδαρος (βλ. την υπ' αριθ. 21399/19-17-1947) απόφαση του Στρατιωτικού Διευθυντή Δωδεκανήσου

και τέλος ως Γαΐδουρονήσι ή Αγαθονήσι.

¹³ Ο M. Boschini αναφέρει: «Είναι φυτεμένα από τη μέση απέναντι στον Μαϊάνδρο ποταμό, έχουν εκλεκτό ψάρι και είναι ακατοίκητα», βλ. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole...*, Venezia 1658, σ. 55.

¹⁴ Θουκ. I, 8.2.

¹⁵ Για τα Ιωνικά, τα λεγόμενα και Μιλησιακά νησιά του βόρειου συγκροτήματος της σημερινής Δωδεκανήσου, βλ. *Milet II*, σ. 19-20: Manganaro 1963-1964, σ. 293-331: I. Παπαχριστοδούλου - Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, Τα Ιωνικά νησιά της Βόρειας Δωδεκανήσου στην Αρχαιότητα, *ΙΓ Πολιτιστικό Συμπόσιο Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Λειψία 27-29 Αυγούστου 2003, Περιλήψεις Εισηγήσεων*, σ. 39: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία - Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2006, σ. 330-335.

¹⁶ Στέφ. Βυζ., λ. *Τραγαία*.

¹⁷ Κόττορος 1995, σ. 19.

¹⁸ Θουκ. I, 116.1: *ἐνανμάχησεν πρὸς Τραγία τῆ νήσῳ Σαμίων ναυσὶν ἔβδομήκοντα*.

Κατά τον Πλούταρχο¹⁹, το 75/4 π.Χ. ο Ιούλιος Καίσαρ, πλέοντας από την Ιταλία προς τη Μικρά Ασία, συνελήφθη από πειρατές της Τραγαίας και μεταφέρθηκε στη γειτονική νησίδα Φαρμακονήσι²⁰, όπου και κρατήθηκε.

Η κατοίκηση του Αγαθονησίου φαίνεται ότι δεν ήταν συνεχής γι' αυτό και μέχρι το Μεσαίωνα ήταν κρησφύγετο ληστοπειρατών. Το 1087 το Αγαθονήσι περιέρχεται²¹ για πρώτη φορά στη δικαιοδοσία της Ιεράς Μονής Πάτμου, όταν με το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' Κομνηνού ο όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός έγινε κάτοχος της Πάτμου και των γύρω νησιών. Τη συνεχή κυριότητα της Μονής Πάτμου στο Αγαθονήσι πληροφορούμαστε και από τους χρυσόβουλλους λόγους του Ανδρόνικου Β' του Γέροντος (1292)²² και του Ανδρόνικου Γ' του Νέου (1329)²³, καθώς και του Δούκα Αγγέλου του Κομνηνού (1292)²⁴, αλλά και από το χαμένο σήμερα «ισοκώδικον των Τραγίων»²⁵ που αναφερόταν σε έγγιες ιδιοκτησίες του νησιού. Το 1522 το Αγαθονήσι μαζί με τα άλλα Δωδεκάνησα περιέρχεται στην κυ-

ριαρχία των Τούρκων, ενώ λίγες ημέρες πριν από τη ναυμαχία της Μυκάλης (1824) ελλιμενίστηκε προσωρινά στο έρημο νησί ο ηττημένος τουρκοαιγυπτιακός στόλος.

Ο νεότερος εποικισμός του Αγαθονησίου έγινε από Πάτιμους και Φουρνιώτες εποίκους στα μέσα του 19ου αιώνα²⁶. Αναφέρεται μάλιστα ότι γύρω στο 1821 ο Πάτιμος Γεώργιος Γιαμαίος ενοικίασε το νησί από τις τουρκικές αρχές. Η περίοδος της ιταλικής (1912-1943) και της γερμανικής κατοχής (1943-1944) το άφησε σχεδόν αλώβητο. Οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις που έγιναν το 1938 κατά διαταγή του γενικού ιταλού διοικητή Δωδεκανήσου De Vecchi di Valcismone περιορίστηκαν σε δύο φυλάκια, ένα στην Καζάρμα και ένα στο Κάστρο, ερείπια των οποίων σώζονται έως σήμερα²⁷. Η ενσωμάτωση του Αγαθονησίου στα Δωδεκάνησα έγινε στις 7 Μαρτίου 1948, οπότε και εντάχθηκε διοικητικά στο Δήμο Πάτμου έως το 1953, ενώ στις 3 Σεπτεμβρίου 1953 ανακηρύχθηκε από το Υπουργείο Εσωτερικών σε ιδιαίτερη κοινότητα²⁸.

¹⁹ Πλούτ. *Καίσαρ*. 2. Σουητ. *Ιούλ. Καίσαρ*. 4.1. Val. Max. 6.9.15. Ph. De Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge 1999, σ. 140, σημ. 82.

²⁰ Για το Φαρμακονήσι, βλ. Παπαχριστοδούλου - Δρελιώση-Ηρακλειδίου, *ό.π.* (υποσημ. 15) και Α. Δρελιώση-Ηρακλειδίου, *Φαρμακονήσι*, στο Βλαχόπουλος (επιμ.), *ό.π.* (υποσημ. 15), σ. 333-334.

²¹ Βρανούση 1980, σ. 52.

²² *Ό.π.*, σ. 52, 133-136, αριθ. 15.2, πίν. XXXI: «Η δηλωθείσα νήσος της Πάτμου κατά την καθόλου δεσποτείαν και κυριότητα, ως ευρίσκεται κατεχομένη παρά των μοναχών, τα περι αυτήν δύο νησίδια, το της Λειψούς και το Αγαθονήσιον».

²³ Βρανούση 1980, σ. 146-148, αριθ. 17, πίν. XXXIV-XXXVI.

²⁴ Ζ. Τσιρπανλής, Νίσυρος και Πάτιμος (17ος-19ος

αι.), *Πνευματική επικοινωνία και οικονομικές σχέσεις, Νισυριακά* 8 (1982), σ. 7-21, κυρίως σ. 8-9, σημ. 8.

²⁵ Βρανούση 1980, σ. 52, 120-121. Η ίδια, *Ανέκδοτος κατάλογος εγγράφων της εν Πάτμω Μονής (ΙΒ-ΙΓ' αι.), Σύμμεικτα* 1 (1966) 131-162, κυρίως σ. 138, στ. 11-12.

²⁶ Στο νησί μαρτυρείται ότι το έτος 1895 είναι εγκατεστημένες πέντε ή έξι οικογένειες, βλ. Kolodny, *ό.π.* (υποσημ. 2)· Κόττορος 1995, σ. 21· Σκανδαλίδης 1994, σ. 26· Γιαγκάκης 1985, σ. 26.

²⁷ Κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας έως και το 1937, δεν μαρτυρείται στο νησί μόνιμη εγκατάσταση, βλ. Σκανδαλίδης 1994, σ. 27 και Γιαγκάκης 1988.

²⁸ Σκανδαλίδης 1994, σ. 25. Γιαγκάκης 1985, σ. 26-27. Σημειώνεται ότι η νήσος Αγαθονήσι δεν αναφέρεται ρητά στη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης (1923), καθώς και στη Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων (1947), βλ.

Οι αρχαιολογικές έρευνες στο Αγαθονήσι, αν και ελάχιστες έως σήμερα, πλουτίζουν σημαντικά από τις πληροφορίες που αντλούμε από τις πολύτιμες για τον αρχαιολόγο και τον ιστοριοδίφη χειρόγραφες σημειώσεις του αρχιμανδρίτη Γεράσιμου Σμυρνάκη²⁹, που επισκέφθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα το Αγαθονήσι και περιέγραψε πρώτος λεπτομερώς τις αρχαιότητες με συνοδευτικά σχεδιαστικά σκαριφήματα. Ο αρχιμανδρίτης Γεράσιμος Σμυρνάκης και εν συνεχεία ο John Bent³⁰ το 1886 επισήμαναν «σημαντικά ίχνη αρχαίων κτηρίων», τα οποία επισκέφθηκε και εντόπισε για πρώτη φορά έλληνας αρχαιολόγος το 1988, ο Έφορος αρχαιοτήτων Ιωάννης Βολανάκης³¹. Από τότε έως σήμερα οι παλαιότερες, αλλά και οι νεότερες αρχαιολογικές θέσεις που επισημάνθηκαν δείχνουν ότι η κατοίκηση στο νησί βεβαιώνεται από την προϊστορική περίοδο έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους.

Από την ολιγοήμερη επιφανειακή έρευνα και την προκαταρκτική μελέτη των ορατών αρχαιολογικών καταλοίπων εντοπίστηκαν λείψανα σε ευάριθμες αρχαιολογικές θέσεις,

κυρίως στο βορειοδυτικό και στο ανατολικό τμήμα του νησιού.

Στο δυτικό και το βόρειο τμήμα του Αγαθονησιού, ξεκινώντας από το σύγχρονο ενάλιο οικισμό του Αγίου Γεωργίου και νοτιοδυτικά της βραχσοσκεπής του ομώνυμου απάνεμου όρους³², στην κορυφή μικρού υψώματος είναι χτισμένο το μονόχωρο νεότερο ναύδριο του Αγίου Παντελεήμονος. Κοντά σε αυτό, αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκεται ο οικισμός του Παλαιού Χωριού, χαρακτηριστικό δείγμα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής του Αγαθονησιού. Η ευρύτερη περιοχή γύρω από το Παλαιό Χωριό στη θέση Καρλαμπουκιά³³, αλλά και βορειοδυτικότερα στη θέση Αλώνια³⁴ βρέθηκε αρχαιολογικών μαρτυριών. Λείψανα ισχυρών αρχαίων τοίχων (ε.κ. 2), πιθανώς από οικισμό, εντοπίστηκαν στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος, κοντά στα ερειπωμένα οικοδομικά κατάλοιπα του ναού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης³⁵, δυτικά του Μικρού Χωριού. Οι τοίχοι, χτισμένοι με το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας, είναι επενδεδυμένοι με κονίαμα και χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και τους μεταρωμαϊκούς χρόνους. Οι περισσότε-

L. Divani - Ph. Constantopoulou, *The Dodecanese. The Long Road to Union with Greece. Diplomatic Documents from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, Αθήνα 1997, σ. 266-267· Γιαγκάκης 1985, σ. 26-27· Σκανδαλίδης 1994, σ. 27.

²⁹ Αρχιμανδρίτου Γεράσιμου Σμυρνάκη, *Η Μυστηριοφύλαξ Νήσος Ιωάννου του Θεολόγου η Καλούμενη Πάτμος*, τ. Δ', φύλλο 1593.225, τ. Ε', φύλλο 2166. Οι σημειώσεις του φυλάσσονται στη βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο.

³⁰ J. Bent, *Archaeological Visit to Samos, JHS* 7 (1886), σ. 144-145.

³¹ Βολανάκης 1990. Βολανάκης 1998.

³² Η επιτόπια επιφανειακή έρευνα υπέδειξε ότι στο χώρο της βραχσοσκεπής (του λεγόμενου Σπηλαίου) βρίσκονται πολλά όστρακα αβαφούς και χονδροειδούς κεραμικής νεότερων χρόνων και όχι ευρήματα κεραμικής της τελικής Νεολιθικής ή των ιστορικών χρόνων, όπως είχε παλαιότερα υποστηριχθεί από τον Βολανάκη, βλ. Βολανάκης 1998.

³³ Βολανάκης 1990, αριθ. φύλλου 26, σ. 23.

³⁴ Ο.π., αριθ. φύλλου 27, σ. 20, σημ. 18.

³⁵ Βολανάκης 1998, όπου και εικάζεται η ύπαρξη παλαιότερης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, χωρίς ωστόσο να έχουν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα.

Εικ. 2. Θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Οικοδομικά λείψανα οχυρωματικής κατασκευής.

Εικ. 3. Θέση Κλεφτός. Αρχιτεκτονικά λείψανα κατά χώραν.

ροι από αυτούς μετασκευάστηκαν και επαναχρησιμοποιήθηκαν στα σύγχρονα αλώνια και στις μάντρες, καθώς αποτελούνταν από πέτρες δουλεμένες που εύκολα χρησιμοποιήθηκαν για τις επιτακτικές ανάγκες των νεότερων καταυλισμών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιοχή βόρεια από τα Αλώνια, στη θέση Χοχλακιές, όπου και εντοπίστηκαν έως την κορυφή του λόφου κατεστραμμένοι τοίχοι, ίχνη λάξευσης, πλατώματα σε άνδηρα και λίγα αβαφή όστρακα των ελληνοιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Η επαναχρησιμοποίηση των χώρων, η επιφανειακή θεμελίωση των κτισμάτων και η μικρή αρχαία επίχωση που ξεπλύθηκε από τις ισχυρές βροχές επάνω στο βράχο κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος όλων των αρχαίων.

Ορατά λείψανα τοίχων, πιθανώς ελληνοιστικών χρόνων, διαπιστώθηκαν στα νοτιοανατολικά, στο βουνό Κλεφτός (ε.ικ. 3)³⁶, τοπωνύμιο χαρακτηριστικό για την απόκρυψη θησαυρών ή για την παρουσία αρχαίων, κτισμένων με ορθογώνιες λιθοπλίνθους, δουλεμένες με βελόνη και λαξευμένες στον εγχώριο φαιόχρωμο ασβεστόλιθο. Στην περιοχή αυτή θα πρέπει πιθανώς να αναζητηθεί ο οικισμός των όψιμων ιστορικών χρόνων, μεγάλο μέρος του οποίου

έχει αλλοιωθεί, λόγω της μεταφοράς από τους κατοίκους των καλοεργασμένων αρχαίων λίθων για την κατασκευή ξερολιθιών και διαχωριστικών χωροαφότοιχων. Από το βουνό Κλεφτός και ακολουθώντας την ανατολική κορυφογραμμή του, φθάνουμε βορειότερα στον όρμο του Μαϊστρου, δυτικά από το λιμανάκι του Καθολικού, στη θέση Καστράκι. Η θέα από εδώ είναι μαγευτική, καθώς ατενίζουμε τη βραχονηίδα Πίτα, στα δυτικά τους Φούρνους και στα ανατολικά τη Σάμο και τη Μικρά Ασία. Εντυπωσιακή, όμως, είναι και η παρουσία του ομώνυμου μνημειώδους οχυρού των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων, που είναι χτισμένο πάνω στο φυσικά οχυρωμένο από τα νότια βραχώδη λόφο (ε.ικ. 4), με θέα ανοιχτή προς τη θάλασσα, που αποτελεί τη βόρεια απόληξη του βουνού Κλεφτός. Η οχυρωματική κατασκευή εντοπίστηκε για πρώτη φορά από το γράφοντα³⁷ και περιλαμβάνει λείψανα ισχυρών τοίχων, που οριοθετούν τη βόρεια,

³⁶ Τη θέση και την ύπαρξη αρχαιοτήτων αναφέρει ο Βολανάκης, βλ. Βολανάκης 1990, αριθ. φύλλου 26, σ. 23.

³⁷ Η θέση Καστράκι αναφέρεται πληροφοριακά από τον Βολανάκη, βλ. ό.π.

Εικ. 4. Όρμος Μαϊστρου. Θέση Καστράκι. Οχυρό των ελληνιστικών χρόνων.

την ανατολική και τη δυτική πλευρά του. Σε κάτοψη είναι ορθογώνιου σχήματος (100×30 μ. περίπου, ύψ. τοίχων 1-1,50 και πλ. 1,60 μ.), ενώ το ανατολικό και το δυτικό (εικ. 5) όριο της οχύρωσης που πλαισιώνει το φυσικό βράχο φθάνει έως την παράκτια ζώνη, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του βραχώδους λόφου προς τη θάλασσα. Η τοιχοδομία είναι επιμελημένη κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα με εγχώριους ασβεστολιθικούς λίθους και βύσματα στα ενδιάμεσα κενά, δομικά χαρακτηριστικά στοιχεία της πρώιμης ελληνιστικής αρχιτεκτονικής. Το οχυρό³⁸ είναι διαμορφωμένο σε άνδρα, με ίχνη λαξευτής κλίμακας, που διακρί-

νονται στο δυτικό όριο της οχύρωσης, ενώ συστήματα δεξαμενών, που προφανώς συνδέονται με λαξευτά φρεάτια, εντοπίστηκαν νοτιότερα, εκτός της οχυρωματικής κατασκευής. Εντός του χώρου εντοπίστηκαν πάμπολλα κινητά ευρήματα, κυρίως όστρακα των ελληνιστικών και των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, αλλά και αντικείμενα οικιακής χρήσης, όπως τριβεία, τριπτήρες και ιγδία.

Η κατασκευή του στο βόρειο τμήμα του νησιού δεν είναι τυχαία, δεδομένου ότι αποτελεί στρατηγική θέση για το θαλάσσιο έλεγχο των στενών μεταξύ της Μιλήτου και της Σάμου³⁹ και του δίαυλου από την Κω προς τη

³⁸ Για μεμονωμένα οχυρά και πύργους, βλ. A.W. Lawrence, *Greek Aims in Fortifications*, Oxford 1979, σ. 187-189, με αναφορά στους σωζόμενους όρους από τις φιλολογικές πηγές για τη χρήση των φυλακτηρίων ή φυλακίων και περιπολιών· P. Buié, *La piraterie crétoise hellénistique*, Paris 1978, σ. 39, 64-65, 168· Λ. Μαρογκού, *Αμοργός I, Η Μινώα. Η πόλις, ο λιμνί και η μείζων περιφέρεια*, Αθήνα 2002, σ. 49-62, κυρίως σ. 51, σημ. 176, σ. 56, σημ. 179· η ίδια, *Αμορ-*

γός II, Οι αρχαίοι πύργοι. Αθήνα 2005, σ. 317-328, με βιβλιογραφία για τα έως σήμερα γνωστά οχυρά στο Αιγαίο.

³⁹ Παρόμοιο οχυρό έχει εντοπιστεί σε ύψωμα πάνω και βόρεια από τον όρμο της Αυγούστας, του σημερινού λιμένος των Αρκαίων (βλ. Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, *Αρχαιότητες σε λιλιπούτεια νησιά, ΙΓ΄ Πολιτιστικό Συνέposium...*, ό.π. (υποσημ. 15) σ. 28 και Πίκουλας, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 203-207), αλλά και άλλα οχυρωματικά φυλά-

Σάμο⁴⁰. Κατά την ελληνιστική εποχή η Μύλητος, προκειμένου να εδραιώσει την πολιτική της κυριαρχία έναντι της εχθρικής προς αυτήν Σάμου, αλλά και για να προστατεύσει την εδαφική της ακεραιότητα, κυρίως στο θαλάσσιο χώρο, από την πειρατεία των Κρητών και των Κιλίκων κατέφυγε αναγκαστικά στον εξοπλισμό των νησιών της με στρατιωτικές οχυρωματικές εγκαταστάσεις⁴¹, ανάμεσα στις οποίες θα πρέπει να συμπεριληφθεί και το οχυρό του Αγαθονησίου. Η διάσωση του οχυρού θεωρούμε ότι είναι επιτακτική, δεδομένου ότι χρήζει άμεσης υποστήλωσης και ανάταξης των τοίχων, ενώ η διαμόρφωση, η συστηματική ανασκαφή και η ανάδειξή του θα το καταστήσει έναν από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους του νησιού⁴².

Στο ανατολικό τμήμα του Αγαθονησίου, ξεκινώντας από τον οικισμό του Μεγάλου Χωριού, φθάνουμε νοτιοανατολικά σε χαμηλότερο επίπεδο, στη θέση Μικρό Δαμάκι ή Δαμάκια⁴³. Ο χώρος, σήμερα εύφορη καλλιερ-

Εικ. 5. Καστράκι. Δυτικό όριο οχυρού.

για βρίσκονται στο Παρθένι και στον Ξηρόκαμπο Λέερου, στο Καστέλλι της Πάτμου, στους Λειψούς (θέση Κάστρο) και στο Φαρμακονήσι (θέση Άγιος Γεώργιος, δύο πύργου) (βλ. Μ. Φιλήμονος - Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου - Ε. Φαρμακίδου, *Τοπογράφηση αρχαιολογικών μνημείων στη Νίσυρο, στο Φαρμακονήσι και τη Νύμο, Η συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην έρευνα και ανάδειξη του πολιτισμού του Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, σ. 65, εικ. 3· Manganaro 1963-1964, σ. 295· Παπαχριστοδούλου - Δρελιώση-Ηρακλείδου, *ό.π.* (υποσημ. 15)· Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, Λεψία. Το νησί των Λειψών κατά την Αρχαιότητα, *ΙΓ Πολιτιστικό Συμπόσιο...*, *ό.π.* (υποσημ. 15), σ. 10). Οχυρό των ελληνιστικών χρόνων έχει εντοπιστεί και στο Κάστρο της Ρω, βλ. Κ. Μπαϊράμη, *Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων στο Παλαιόκαστρο Καστελλορίζου και στο Κάστρο της Ρω, Η συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου...*, *ό.π.*, σ. 62, εικ. 5

⁴⁰ Πίκουλας, *ό.π.* (υποσημ. 8), σ. 202.

⁴¹ B. Haussoullier, *Les îles Milésiennes. Léros, Lepsia, Patmos, Les Korsiai*, *Revue Philologique* 26 (1902), σ. 125-127. Manganaro 1963-1964, σ. 294, σημ. 9 και *πρβλ.* σημ. 34. J.M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*, London 1962, σ. 51. Brulé, *ό.π.* (υποσημ. 38), σ. 9-11, 92.

⁴² Νοτίστερα και σε επαφή με τον υπερυψωμένο βράχο σώζεται ένα νεότερο ασβεστοκάμινο, που σύμφωνα με τοπικό μύθο τις ασέλγηες νύχτες εκπέμπει μια ανεξήγητη λάμψη. Η λάμψη αυτή αποτέλεσε σήμα για δύο ναυαγούς, μιας μάνας και ενός παιδιού που πνήγηκαν κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού για τη Σάμο. Σύμφωνα με την παράδοση «...τους έθαψαν στο εγκαταλελειμμένο ασβεστοκάμινο χωρίς να τους διαβάσει παπάς. Και δεν ησύχασαν ποτέ...», βλ. Μαστροπαύλος 2004, σ. 163.

⁴³ Η θέση εντοπίστηκε με τη βοήθεια του Αγαθονησιώτη κ. Γεωργίου Κόττορου, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

Εικ. 6. Θέση Δαμάκια. Λείψανα αρχαίου αναλήμματος.

γήσιμη κοιλάδα, κατά τον αρχιμανδρίτη Σμυρνάκη φαίνεται ότι ήταν αρχαίο νεκροταφείο, δεδομένου ότι σημειώνει πως βρήκε ελλιπή ενεπίγραφο επιτύμβια στήλη των ύστερων ελληνιστικών χρόνων με επιγραφή...]*HCEIC XPHCTH XAI|PEJ*⁴⁴. Στο ανατολικό όριο της κοιλάδας, κοντά στον ποταμό εντοπίστηκε ισχυρός τοίχος πολυγωνικής τοιχοδομίας των προρωμαϊκών χρόνων (εικ. 6) και όστρακα, κυρίως αβαφή, στην ανατολική κλιτύ. Στην ευρύτερη περιφέρεια, αλλά νοτιότερα, σώζονται παράκτια οικοδομικά λείψανα (τοιχοί, δεξαμενές, πηγάδι, λείψανα δαπέδων) των

⁴⁴ Σμυρνάκης, ό.π. (υποσημ. 29), τ. Ε', φύλλο 2166.33. 603. Μία σχεδόν παρόμοια επιτύμβια ενεπίγραφο στήλη βρίσκεται στο παλαιό σκευοφυλάκιο της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο άγνωστης προέλευσης, βλ. Manganaro 1963-1964, σ. 341, αριθ. 29, με την επιγραφή -ΥΣΑΣ-/[Ζ]ωσίμου/χρηστέ/χαίρε (2ος αι. π.Χ.).

⁴⁵ Βολανάκης 1998. Βολανάκης 1990, αριθ. φύλλου 26, σ. 20-21, όπου και ισχυρίζεται την ύπαρξη αρχαίου οικισμού και νεκροταφείου. Ανασκαφική έρευνα ωστόσο στη βασιλική, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή, δεν έχει πραγματοποιηθεί προκειμένου να επαληθευθούν οι παραπάνω απόψεις, καθώς και να προσδιοριστεί ακριβέστερα η χρονολόγηση της βασιλικής.

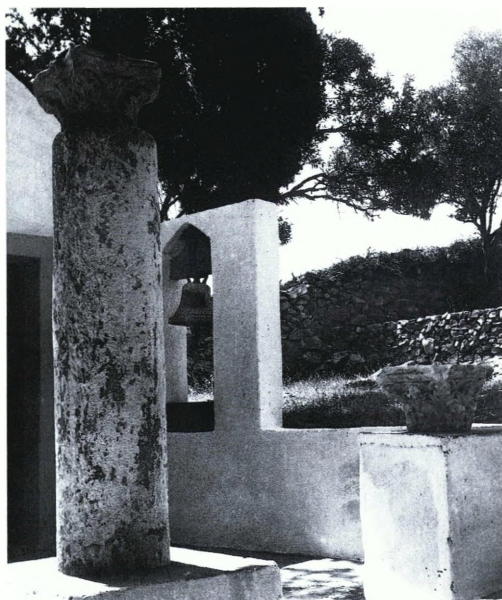
⁴⁶ Ο Βολανάκης είχε εντοπίσει, όπως αναφέρει, το

παλαιοχριστιανικών χρόνων, που βρίσκονται στη θέση Τσαγγάρης, στον ομώνυμο απάνεμο όρμο. Στην παλαιοχριστιανική εποχή ανήκουν κατάλοιπα βασιλικής, που εντοπίστηκαν λίγο βορειότερα, στις παρυφές του βουνού της Κεφάλας, στη θέση Άγιος Ιωάννης⁴⁵, επάνω στην οποία κατασκευάστηκαν τα σύγχρονα ναύδρια του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και της Αγίας Ειρήνης. Από τα ερείπια της βασιλικής σώζεται τμήμα κορμού κυλινδρικού αρράβδωτου κίονα (εικ. 7), δύο μαρμάρινα κιονόκρανα κορινθιακού τύπου του 5ου και του 6ου αιώνα, καθώς και τρία συνανήκοντα και συγκολλώμενα μαρμάρινα τμήματα⁴⁶ με επιγραφή⁴⁷ σε ένα στίχο (*ΕΠΓΛΑ ΨΙΜΙΟΥ*) και δίπλα σε αυτήν εγχάρακτος σταυρός (εικ. 8), που βρίσκονται σήμερα στον αύλειο χώρο των νεότερων ναυδρίων. Νότια από τα ναύδρια του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και της Αγίας Ειρήνης, στην κορυφή του βουνού της Κεφάλας⁴⁸, σε υψόμετρο 100 μ., βρίσκεται το μονόχωρο νεότερο ναύδριο του Αγίου Χαράλαμπος. Στην περίοπτη αυτή θέση γύρω από την κορυφή του λόφου

ένα από τα τρία ενεπίγραφο τμήματα του μαρμαρίνου «κοσμητή τέμπλου», βλ. Βολανάκης 1990, αριθ. φύλλου 26, σ. 21. Είχε μάλιστα εντοπίσει πήλινο ενεπίγραφο όστρακο – σήμερα χαμένο – με δυσδιάκριτη επιγραφή, που κατά το μελετητή χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

⁴⁷ W. Pape's, *Wörterbuch der Griechischen Sprache*, τ. 3, Braunschweig 1875, σ. 375, λ. *Εργίας*. Για τον Εργία, βλ. *LGPN* I, σ. 162 (Ρόδος: Κάμρος, Λίνδος), IIIB, σ. 141 (2ος αι. π.Χ.), IIIA, σ. 151 (Σικελία): M. Segre - I. Pugliese-Carratelli, *Tituli Camirenses, ASAtene* 27-29 (1949-1951), σ. 141-318 και κυρίως σ. 270, αριθ. 175 (Ρόδος): *IG* XII.1. 795· *SEG* XXIX, 559 (Νικόπολη).

⁴⁸ Κεφάλα, δηλαδή ύψωμα, βλ. Βολανάκης 1990, αριθ. φύλλου 26, σ. 20, σημ. 8.

Εικ. 7. Θέση Άγιος Ιωάννης. Παλαιοχριστιανικά λείψανα.

εντοπίστηκαν τα αρχαιότερα κινητά ερήματα του νησιού, όστρακα αβαφών αγγείων της τελικής Νεολιθικής⁴⁹, παρόμοια με αυτά που βρέθηκαν βορειότερα στην προϊστορική θέση Καλύβια.

Ανηφορίζοντας προς το δημόσιο δρόμο Μεγάλου Χωριού-Καθολικού ο επισκέπτης μπορεί να σταθεί στη θέση του Μπενέτου και νοτιότερα στη θέση Πρεξιβόλια. Από τη θέση

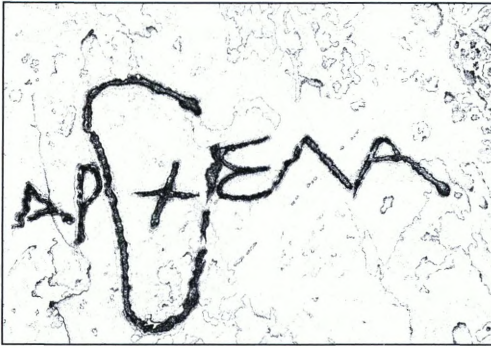
Εικ. 8. Άγιος Ιωάννης. Ενεπίγραφή στήλη παλαιοχριστιανικής εποχής.

αυτή συνελέγησαν αρκετά αβαφή όστρακα, που νοτιότερα λιγοστεύουν κοντά στους δύο «βότσους» στο Φίδι. Κοντά σε αυτούς και βορειοανατολικά του βουνού της Κεφάλας, στη θέση Καβί, εντοπίστηκαν από το γραφοντα τα αρχαία λατομεία⁵⁰ του νησιού με υπερυψωμένους, λαξευτούς όγκους βράχων. Ανάμεσα σε αυτούς διαπιστώθηκαν λιθοτομίες κατά ορθογώνια πρίσματα με ίχνη τομών, καθώς και τέσσερα χαράγματα πελμάτων (μέγ. ύψ. 0,28, πλ. 0,05-0,10 μ.) κατά τόπους, φυσικού μεγέθους, ένα από τα οποία μάλιστα έσωξε εγχάρακτη, αναθηματική επιγραφή του ανδρικού ονόματος ΑΡΧΕΛΑ (Αρχέλα) (εικ. 9), μήκ. 0,325, ύψ. γραμμάτων 0,05 μ., σε γενική⁵¹. Βορειότερα, και σε μικρή απόστα-

⁴⁹ Στη νότια και τη δυτική κλιτύ του λόφου συνελέγησαν ελάχιστα κινητά ευρήματα των ιστορικών χρόνων, ενώ δεν εντοπίστηκαν ορατά οικοδομικά λείψανα που να συνηγορούν για την ύπαρξη αρχαίου οικισμού. Ο Βολανάκης αναφέρει ότι σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, νότια του ναυδρίου είχαν βρεθεί παλαιότερα τάφοι, βλ. Βολανάκης 1990, αριθ. φύλλου 26, σ. 21.

⁵⁰ Τα λατομεία αναφέρονται πληροφοριακά από τον Βολανάκη, βλ. Βολανάκης 1990, αριθ. φύλλου 26, σ. 23. Η θέση εντοπίστηκε με τη βοήθεια του αγαθονησιώτη κ. Γ. Κόττορου.

⁵¹ Pape's, ό.π., σ. 150, λ. Αρχέλα. Το όνομα απαντά στη Ρόδο και την Κω (βλ. LGPN I, σ. 85, II, σ. 68· A. Maiuri, *Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos*, Firenze 1925, σ. 75, αριθ. 104· Chr. Blinkenberg - K.F. Kinch, *Lindos. Fouilles de l'Acropole. 1902-1914*, vol. II, *Inscriptions*, Berlin-Copenhagen 1941, αριθ. 95, 144), καθώς και στην ηπειρωτική Ελλάδα (βλ. LGPN IIIB, σ. 69-70, IIIA, σ. 75· J. Bousquet, *Corpus des inscriptions de Delphes*, II, Paris 1989, σ. 46-58, αριθ. 32.27· R. Meriç - R. Merkelbach - J. Nollé - S. Şahin, *Die Inschriften von Ephesos, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien*, τ. 17.2, Bonn 1981, σ.

Εικ. 9. Θέση Καβί. Εγχάρακτη επιγραφή και πέλημα (σχεδιαστική απόδοση Α. Χρυσάνθου).

ση διαπιστώθηκαν τρία ακόμη χαραγμένα πέσματα, τα γνωστά στη βιβλιογραφία ως «ίχνη ή βήματα»⁵². Αναφορές για αυτά έχουν διασωθεί σε επιγραφές της Δήλου και έχουν εντοπιστεί κυρίως σε ιερά της Αιγύπτου και της Ιταλίας, αλλά και στον ελλαδικό χώρο,

412-414, αριθ. 4103.20 (Αρχελίς): W. Ameling, Prosopographia Heracleotica, στο L. Jonnes (επιμ.), *Inscrip-tion Griechischer Städte aus Kleinasien*, τ. 47, Bonn 1994, σ. 127-128: SEG I, 147.4 (Δελφοί), II, 293.12, 296.4 (Δελφοί), XI, 278.6 (Αττική), XXIV, 383.24 (Δελφοί), XLVIII, 1130 (Κέα), LI, 429 (Τροιζηνία), αλλά και στη Μικρά Ασία (SEG XXXIV, 1263 (Νικομήδεια), LI, 1816 (Πισιδία): P. Herrmann, *Inscrip-tion von Milet*, Milet VI.1, Berlin - N.Y. 1977, σ. 97 (Μίλητος).

⁵² M. Guarducci, *Le impronte del quo vadis e monu-menti affini, figurati ed epigrafici*, *Rendiconti. Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* 19 (1942-1943) σ. 305-344. Η ίδια, *Bollettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 72, 1946-1948, σ. 14-16. K.M. Dunbabin, *Ipsa deae vestigia... Footprints Divine and Human on Graeco-Roman Monuments*, *JRS* 3 (1990), σ. 85-109, με κατάλογο των παραδειγμάτων από τον ελλαδικό χώρο. B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen. Eine Untersuchung zu ihrer Typologie und ihrer Religions und sozialgeschichtlichen Bedeutung*, τ. IV, Helsinki 1996, σ. 24-26, 54, 71-72, 85, 185-199, εικ. 39, 68. Γ. Δεσπίνης - Θ. Στε-

όπως στο ιερό της Ίσιδος στο Δίον, στην ευρύτερη περιφέρεια της Παροικιάς της Πάρου⁵³, όπως στη θέση Μαραπάς, καθώς και στις θέσεις Κούναδος, Άγιος Παντελεήμων και Τρεις Εκκλησιές. Το εύρημα, αρκετά σπάνιο για τα έως σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα της Δωδεκανήσου, απαντά στο Βουκόπιον της Λίνδου⁵⁴ και συνδέεται αναμφίβολα με υπαίθριο χώρο λατρείας ιερού αιγυπτιακών θεοτήτων, Ίσιδος ή Σαράπιδος, στο οποίο οι προσκυνητές απαθανάτιζαν την πίστη τους με τα αποτυπώματα των πελμάτων τους ως τεκμήρια της επίσκεψής τους στο ιερό.

Νοτιοανατολικά του Μεγάλου Χωριού, σε απόσταση 2 χλμ., και νοτιοδυτικά του νεότερου ναυδρίου του Αγίου Νικολάου⁵⁵ κοντά στο φυσικό όρμο των Θόλων (εικ. 10-12)⁵⁶, διατηρούνται λείψανα επιβλητικού οικοδομήματος, πιθανώς των πρωτοβυζαντινών χρό-

φανίδου-Τιβερίου - Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2003, τ. I, σ. 66, τ. II, σ. 253-256, αριθ. 332-336, εικ. 1020-1024. Η εγχάραξη των ονομάτων των κατόχων των βημάτων σε βράχους είναι γνωστή από την αρχαϊκή περίοδο, όπως στον Θορικό, βλ. Dunbabin, *ό.π.*, σ. 90, σημ. 25.

⁵³ Φ. Ζαφειροπούλου, *Πάρος*, Αθήνα 1998, σ. 24. Γ. Κουράγιος - Σ. Δετοράτου, *Πάρος*, η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών, *Περίληψη* 2 (2000), σ. 48.

⁵⁴ Chr. Blinkenberg - K.F. Kinch, *Lindos. Fouilles de l'Acropole 1902-1914 et 1952*, vol. III. *Le Sanctuaire d'Athéna Lindia et l'architecture lindienne*, Berlin - Copenhagen 1960, σ. 466, σημ. 78, σ. 469, εικ. XII.22. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Α. Δρελίωση για την παραπομπή.

⁵⁵ Βολανάκης 1990, αριθ. φύλλου 26, σ. 22.

⁵⁶ Η ονομασία οφείλεται στην παρουσία των καμαροσκέλαστων θολωτών οικοδομημάτων του συγκροτήματος, βλ. *ό.π.*, σημ. 16. Παρόμοια ονομασία έχει και ο όρμος των Θόλων στο Φαρμακονήσι.

Εικ. 10. Θέση Θόλοι. Μνημειώδες κτιριακό συγκρότημα πρωτοβυζαντινής εποχής.

νων, που δεν είναι ορατό από τη θάλασσα. Το οικοδόμημα σε κάτοψη είναι ορθογώνιου σχήματος με προσανατολισμό Β.-Ν. (εικ. 13-14), διαστ. 25×23 μ., και περιλαμβάνει επτά ισόγειους χώρους με κτιστές καμάρες, είσοδο στα ανατολικά και τοιχοποιία επιμελημένη με αργολιθοδομή κατά το ισόδομο σύστημα με επένδυση από ισχυρό ασβεστοκονίαμα στους τοίχους και εν μέρει στα λιθόκτιστα ή βοτσαλωτά δάπεδα. Πήλινοι σωλήνες παρατηρούνται σε κάθετη διάταξη στα τοιχώματα των χώρων, πι-

θανώς ως αεραγωγοί, καθώς και στην οροφή, ως ανακουφιστικά στοιχεία της θολοδμητης οροφής (εικ. 15). Στον τρίτο θόλο εντοπίζεται σε επίχρυσια από κονίαμα τοίχου μια εγχάρυκτη επιγραφή σε δύο στίχους με Χριστογράμμα εγγεγραμμένο σε κύκλο και επιγραφή ΘΕΑ-ΒΩΝΟC ΥΙΟΥY με *nomina sacra* IC NK (εικ. 16)⁵⁷. Το οικοδόμημα σύμφωνα με τις γνώσεις μας είναι μοναδικό στον αιγαιακό χώρο, σχεδόν όμοιο με κτίσματα μικρότερης κλίμακας, όπως στο Μαράθι⁵⁸, στο Φαρμακονήσι⁵⁹, στη

⁵⁷ Για τύπους συντομογραφημένων Χριστογραμμάτων, βλ. A. Frolov, *IC XC NI KA, Byzantinoslavica* XVII.1 (1956), σ. 98-113, ενώ για τύπους σταυρών και συμβόλων, βλ. A.C. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Athens 1970, σ. 8-9.

⁵⁸ Στη δυτική πλευρά του νησιού στη θέση Άγιος Νικόλαος, αλλά και στη θέση Ελληνικό σώζονται κτιριακά κατάλοιπα, καθώς και θολωτές δεξαμενές, πιθανώς των πρωτοβυζαντινών ή μεσοβυζαντινών χρόνων, για την αποθήκευση νερού, πολύτιμοι για τον ανεφοδιασμό στρατιωτικών ή εμπορικών πλοίων, βλ. Πίκουλας, ό.π.

(υποσημ. 8), σ. 208-209. Δεξαμενές για την αποθήκευση του νερού και πιθανώς για την υδροδότηση στρατιωτικών μονάδων έχουν εντοπιστεί και στη νησίδα Σώκαστρο στο Λευκό Καρπάθου, βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Κάραπαθος. Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας, *ΕΕΙΣΘ Ζ'* (1975-1977), σ. 340-344.

⁵⁹ Θολοσκέπαστα κτίσματα έχουν εντοπιστεί στον όρμο των Θόλων έως την Παλιόμαντρα, πιθανώς παρόμοιας χρήσης, όπως του Αγαθονησίου και του Μαραθίου, βλ. Φιλήμονος - Δρελιώση-Ηρακλείδου - Φαρμακίδου, ό.π. (υποσημ. 39), σ. 65, εικ. 4.

Εικ. 11. Θέση Θόλοι. Στοά στο ανατολικό όριο του οικοδομήματος.

Λέρο⁶⁰, αλλά και στη Μικρά Ασία⁶¹. Η χρήση λαξευτών λίθων και η απουσία πλίνθων αποτελούν ιδιαίτερο στοιχείο της αρχιτεκτονικής

⁶⁰ Την ύπαρξη θολωτών κτισμάτων στο Παρθένι της Λέρου αναφέρουν περιηγητές του 19ου αιώνα (βλ. Μ. Μιχαηλίδου, *Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Παρθένι της Λέρου, Ιωνίας Αρχρον. Λέρος. Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Διον. Οικονομόπουλου (1830-1890)*, Αθήνα 1993, σ. 14, σημ. 25), καθώς και ο Επάτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων Η. Κόλλιας (βλ. Μιχαηλίδου, *ό.π.*, σ. 15).

⁶¹ Ενδεικτικά, βλ. το θολωτό κτίσμα ρωμαϊκής-πρωτοβυζαντινής περιόδου στην περιοχή της Παφλαγονίας, θέση Gökçeada (Κ. Belke, *TIB 9, Paphlagonien und Honōrias*, Wien 1996, σ. 202-203, εικ. 49-52, με διαφορετική όμως τοιχοδομία εντοιχισμένων πλίνθων), καθώς και

Εικ. 12. Θέση Θόλοι. Δυτικό όριο οικοδομήματος.

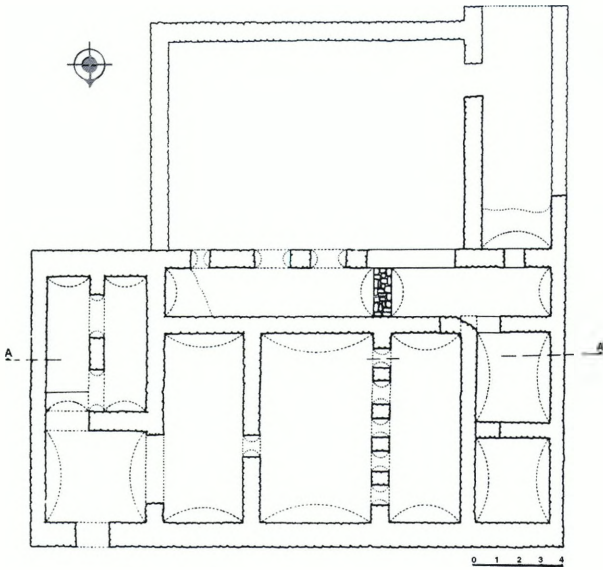
μορφολογίας του, η οποία εντάσσεται στην αρχιτεκτονική ιδιομορφία κυρίως της Βόρειας Συρίας και της Μικράς Ασίας κατά την ύστερη αρχαιότητα, όπου εξακολουθούν να ισχύουν οι ρωμαϊκές πρακτικές τοιχοδομίας⁶².

Οι θόλοι του Αγαθονησίου πιθανώς αποτελούσαν αποθήκες (*horreae granarium*)⁶³ εφοδιασμού σιτηρών ή άλλων τροφίμων. Για τη χρήση του κτιρίου ως διώροφης αποθήκης ενισχυτικές ενδείξεις αποτελούν η εξ ολοκλήρου στεγανοποίησή του με κονίαμα κουρασάνιου που καλύπτει το εσωτερικό του, οι πηλίνοι αεραγωγοί των θολόδημων οροφών και των διαχωριστικών τοιχωμάτων που προ-

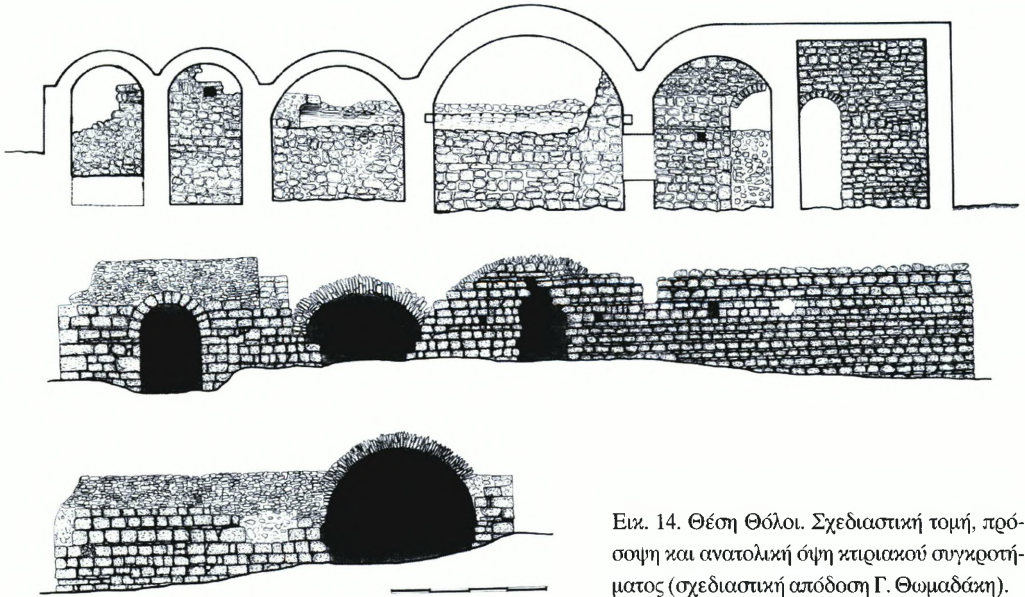
στην ευρύτερη περιοχή της Αττάλειας της Παμφυλίας, θέση Άγιοι Πέντε (βλ. Η. Hellenkemper - F. Hild, *TIB 8, Lykien und Pamphylien*, Wien 2004, τ. 2, σ. 554-555, τ. 3, πίν. 117-118).

⁶² Στ. Μαμαλούκος, Η οικοδομική τεχνολογία στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 96 (2005), σ. 10, 12-14, σημ. 4-5, 31. Χ. Μπούρας, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, τ. 2, Αθήνα 1975, σ. 61-62, 147.

⁶³ Για οικοδομήματα με αποθηκευτικό χαρακτήρα, βλ. G. Bickman, *Roman Granaries and Stone Buildings*, Cambridge 1971.

Εικ. 13. Θέση Θόλοι. Κάτοψη κτιριακού συγκροτήματος (σχεδιαστική απόδοση Γ. Θωμαδάκη).

Εικ. 14. Θέση Θόλοι. Σχεδιαστική τομή, πρόσοψη και ανατολική όψη κτιριακού συγκροτήματος (σχεδιαστική απόδοση Γ. Θωμαδάκη).

σέφεραν καλύτερο και πλουσιότερο εξαιρισμό των χώρων, καθώς και η στήριξη των δαπέδων σε πεσσίσκους (suspensurae).

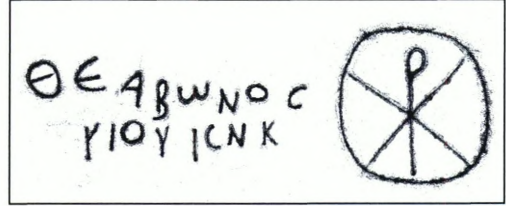
Μετασκευές του οικοδομήματος φαίνεται

ότι πρέπει να σημειώθηκαν πιθανώς σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο, όταν κλείστηκαν τμήματα των θολωτών εισόδων του νότιου τμήματος (εικ. 17), επάνω από τα οποία

Εικ. 15. Θέση Θόλοι. Πέμπτος θόλος (οροφή).

Εικ. 16. Θέση Θόλοι. Εγγράρακτη επιγραφή ανατολικού τοίχου τρίτου θόλου πρωτοβυζαντινής εποχής (σχεδιαστική απόδοση Α. Χρυσάνθου).

σώζονται δοκοθήκες για την έδραση του υπερκείμενου ξύλινου δαπέδου του ορόφου.

Η προκαταρκτική εξέταση της αρχιτεκτονικής του μορφής παραπέμπει σε σχεδόν όμοια οικοδομικά συγκροτήματα μεγάλων αποθηκών⁶⁴, που βρίσκονταν όχι μόνο σε πόλεις και λιμάνια, αλλά και σε κομβικές οδικές αρτηρίες. Η στρατηγική, άλλωστε, γεωγραφική θέση του Αγαθονησίου στη θαλάσσια οδό από το κεντρικό Αιγαίο και τα Δωδεκάνησα προς τις μεγάλες πόλεις της Μικράς Ασίας, όπως τη Μίλητο, δεν ήταν τυχαία για την επιλογή της ανοικοδόμησης της *horrea granarium* ή *horrea militaris*, εγκατάσταση η οποία θα εξυπηρετούσε εκτός από εμπορικούς και στρατιωτικούς σκοπούς, όπως την ασφάλεια των θαλάσσιων συγκοινωνιών κατά τη διάρκεια των αραβικών επιδρομών

στον 7ο αιώνα⁶⁵. Για το συσχετισμό του κτιριακού συγκροτήματος με στρατιωτική μονάδα ανεφοδιασμού και αποθηκών (*horrea militaris*) ενισχυτικά στοιχεία⁶⁶ αποτελούν η προσανατολισμένη θέση του οικοδομήματος κατά το γεωγραφικό άξονα Β.-Ν., οι μικροί, ισομεγέθεις σχεδόν, παρατακτικά διαμορφωμένοι χώροι, οι οποίοι στην πρόσθια, ανατολική πλευρά προστατεύονται από στοά. Από τον 7ο αιώνα είναι γνωστό πως η *Provincia Insularum*, στην οποία υπάγονται και τα Δωδεκάνησα⁶⁷, «υφίστανται τις πειρατικές επιδρομές των Αράβων, χωρίς να είναι πάντοτε σε θέση να τις αντισταθούν»⁶⁸. Η αναγκαστική προσαρμογή της διάρθρωσης του βυζαντινού στόλου λόγω του αραβικού κινδύνου στις επαρχίες της αυτοκρατορίας οδήγησε στη δημιουργία ευέλικτου στόλου, όπως

⁶⁴ Για παραδείγματα αποθηκών στις πόλεις Leptis Magna στην Τριπολίτιδα, στα Πάταρα και στην Αντριάνη, επίνειο των Μύρων της Μικράς Ασίας, βλ. Γ. Γούναρης, *Εισαγωγή στην παλαιοχριστιανική αρχαιολογία, Α, Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 210.

⁶⁵ P. Lemerle, *Le monde égéen entre l'antiquité et les temps modernes, Βυζάντιο. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, τ. Ι, Αθήνα 1986, σ. 131.

⁶⁶ Γούναρης, ό.π.

⁶⁷ G. Kiourtzian, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades de la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C.*, Paris 2000, σ. 13.

⁶⁸ Ι. Τουράτσουλου, *εν οσράκω θαλασσίω...Ο «Θησαυρός» της Αρχαίας Αμοργού*, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν. Μνήμη Ν. Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα 1999, σ. 349, με βιβλιογραφία. Κ. Τσάκος, Συμβολή στην παλαιοχριστιανική και πρώιμη βυζαντινή μνημειογραφία της Σάμου, *ΑΕ* 1979, σ. 18-19.

Εικ. 17. Θέση Θόλοι. Πέμπτος θόλος (τοξωτά ανοίγματα και δοκοθήκες).

της στρατηγίας των Καράβων ή Καραβισιάων γύρω στο 654, με «αρχή των νήσων» το κεντρικό και το νοτιοανατολικό τμήμα του Αιγαίου με έδρα τη Σάμο⁶⁹ και αργότερα την αντικατάστασή του με τα τρία ναυτικά «θέματα» των Κυβερραιωτών, της Σάμου και του Αιγαίου πελάγους⁷⁰. Πιθανώς, στην κυριότητα του θεματικού πλώμιου ανήκει και η εγκατάσταση του Αγαθονησίου, η οποία ελλείπει ανασκαφικών προς το παρόν δεδομένων φαίνεται να ανοικοδομήθηκε λόγω της αρκετά καλής διατήρησης του μνημείου, μετά τον

καταστρεπτικό σεισμό των μέσων του βου αιώνα που συγκλόνισε τη Σάμο και τις γύρω περιοχές, ίσως στον προχωρημένο 7ο αιώνα⁷¹. Η εμπορική ή στρατιωτική εγκατάσταση στο Αγαθονήσι αναμφίβολα θα απαιτούσε και την ύπαρξη βασιλικής, η οποία πιθανώς υπήρχε στην περιοχή του Αγίου Νικολάου, καθότι σώζονται λείψανα παλαιότερου ναού, κυρίως η αψίδα, βορειοανατολικά του σημερινού ναυδρίου. Σήμερα το οικοδόμημα που βρίσκεται στον αρχαιολογικό χώρο των Θόλων απαιτεί την άμεση αναστήλωση και στε-

⁶⁹ E. Malamut, *Les îles de l'Empire Byzantin. VIIe-XIIIe siècles*, I, Paris 1988, σ. 67-68, αλλά κυρίως Kiourtzian, ό.π., σ. 13-15. Η. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine du guerre, sa politique, et les institutions maritimes de Byzance aux VII-XVe siècles*, Paris 1986, σ. 31 κ.ε., 99. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 349-350, 352.

⁷⁰ Τουράτσογλου, ό.π., σ. 350, με βιβλιογραφία.

⁷¹ W. Martini - C. Steckner, *Samos XVII. Das frühbyzantinische Klostergut*, Bonn 1993, σ. 188 (σεισμός του

553/4 μ.Χ. που συγκλόνισε το νοτιοανατολικό Αιγαίο). Η χρονολόγηση του οικοδομήματος, ελλείψει ανασκαφικών δεδομένων, είναι σχετική και στηρίζεται στη μελέτη της μορφολογίας της αρχιτεκτονικής του, καθώς και στην ένταξή του στο ιστορικό πλαίσιο για τον 7ο αιώνα, όπως διαπιστώθηκε παραπάνω. Για οψιμότερη χρονολόγηση, πρβλ. Βολανάκης 1990, αριθ. φύλλου 26, σ. 23, όπου τοποθετεί χρονολογικά την ανοικοδόμηση του συγκροτήματος στο 12ο αιώνα.

ρέωσή του, αλλά και τη διαμόρφωσή του ύστερα από ανασκαφική έρευνα σε χώρο επισκέψιμο, εντεταγμένο αρμονικά στο ευρύτερο φυσικό περιβάλλον.

Οι αρχαιολογικοί χώροι του Αγαθονησίου, σχεδόν αλώβητοι από το χρόνο, οφείλουν πολλά για τη διατήρησή τους στους λιγοστούς φιλόξενους ακρίτες-κατοίκους του νησιού,

που αγωνιούν για τον τόπο τους, την αναβάθμισή του, την τύχη και το μέλλον τους. Η πολιτεία, ως ο καταλληλότερος και άμεσος αρωγός της πολιτιστικής κληρονομιάς των ακριτικών περιοχών, οφείλει να είναι κοντά τους, προσφέροντας επιλογές ζωής και ελπίδα για το καλύτερο, σήμερα παραμελημένο μέλλον τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Βολανάκης 1990: Ι. Βολανάκης, Τα Νησιά Αγαθονήσι και Αρχειοί της Δωδεκανήσου και τα μνημεία των, *Πατμιακές Σελίδες*, αριθ. φύλλου 26, σ. 18-23· αριθ. φύλλου 27, σ. 20-22.
- Βολανάκης 1998: Ι. Βολανάκης, Ιστορία και μνημεία Αγαθονησίου, *Δωδεκανησιακή Αυτοδιοίκηση 5* (Αύγουστος 1998), σ. 18.
- Βρανούση 1980: Έ. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου. Α', Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980.
- Γιαγκάκης 1985: Γ. Γιαγκάκης, Το Αγαθονήσι: 78ο σε επιφάνεια νησί μας, *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 4* (1985), σ. 26-28.
- Γιαγκάκης 1988: Γ. Γιαγκάκης, *Το Αγαθονήσι και η Ψέριμος*, Αθήνα 1988.
- Κόττορος 1995: Κ. Κόττορος, *Αγαθονήσι*, Αθήνα

1995.

- Manganaro 1963-1964: G. Manganaro, Le iscrizioni delle isole milesie, *ASAtene* XLI-XLII (1963-1964), σ. 293-349.
- Μαστροπαύλος 2004: Ν. Μαστροπαύλος, *Νησάκια του Αιγαίου με χίλιους ή λιγότερους κατοίκους*, Υπουργείο Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, Αθήνα 2004.
- Milet II*: A. Rehm, Die Milesischen Inseln, *Milet* II.2, Berlin 1929, σ. 19-26.
- Πέντες 1990: Μ. Πέντες, Πώς είδε την Πάτμο ο...Πιρί Ρεΐς, *Πατμιακές Σελίδες*, αριθ. φύλλου 24, σ. 27-28.
- Σκανδαλίδης 1994: Μ. Σκανδαλίδης, *Ο νησιωτικός μικρόκοσμος του Δωδεκανησιακού Αρχιπελάγους. Νησίδες-νησίδα (βραχονησίδες)-βράχοι. Γεωγραφική, ιστορική και ονοματολογική προσέγγιση*, Αθήνα 1994, σ. 25-28.

AGATHONISI: HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL OVERVIEW

PAVLOS TRIANTAFYLIDIS

On the remote, forgotten island of Agathonisi, which lies at the north-east edge of the Dodecanese group, the few archaeological surface surveys carried out in recent years have yielded a significant number of archaeological sites and finds that date from the prehistoric period down to medieval times.

Amongst the most important monuments on the island are the Hellenistic fort located at Kastraki on the Maistros bay at the north end of the island, and the imposing monumental complex, probably of the Early Byzantine period, at Tholoi near the bay of the same name in the east of the island.

ΡΟΔΟΣ: ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ. ΤΑΦΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ 4ο ΑΙ. Μ.Χ. ΕΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 16ΟΥ ΑΙΩΝΑ*

† ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΛΕΝΗ Κ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Η έρευνα για την ανασύσταση της ιστορίας του νησιού, αλλά και της ίδιας της πόλης της Ρόδου, αντιμετωπίζει ιδιαίτερα προβλήματα, καθώς οι πηγές κατά κανόνα σιωπούν, τουλάχιστον μέχρι την περίοδο της Ιπποτοκρατίας, όπως ισχύει και για τα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου. Μόνη ελπίδα ίσως για την προσέγγιση της πραγματικότητας κατά την περίοδο από τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους έως το 16ο αιώνα αποτελεί η αρχαιολογική έρευνα μέσα από την καταγραφή, τις ανασκαφές, τη μελέτη και την ανάδειξη των μνημείων υπό και υπέρ τη ροδιακή γη, έργο που εδώ και χρόνια επιτελεί η Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Με την ευκαιρία της προετοιμασίας της μόνιμης Έκθεσης στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου το 1993, με θέμα «Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από

τους Τούρκους (1522)», ξεκίνησε έρευνα στις αποθήκες και στα ημερολόγια ανασκαφών, που χρονολογούνται από την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948) και μετά. Η έρευνα υπήρξε καρποφόρα όχι μόνον ως προς το εκθέσιμο υλικό, αλλά και διεύρυνε τις γνώσεις μας ως προς το ιστορικό γίγνεσθαι στη Ρόδο. Τα τμήματα του ψηφιδωτού του παρελθόντος άρχισαν να συνδέονται. Σε γενικές γραμμές παρατηρήθηκε ότι ο χριστιανισμός δεν πρέπει να μετέβαλε τις δομές της Ρόδου από πολεοδομική άποψη. Αντίθετα, τα θρησκευτικά κέντρα εντάχθηκαν μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης και ακόμη, κατά τη γνώμη μας, αποτέλεσαν πυρήνες νέων οικισμών στην ύπαιθρο.

Η πορεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Ρόδο έχει να επιδείξει μια μακρόχρονη

* Το αρχικό κείμενο με την πρώτη πρόταση ως τίτλο αποτέλεσε ανακοίνωση σε Συμπόσιο της ΧΑΕ μαζί με τον αείμνηστο συνάδελφο Θεόδωρη Αρχοντόπουλο στην ημερίδα με θέμα: *Αρχαιολογικές και καλλιτεχνικές μαρτυρίες για τον θάνατο, ΙΣΤ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 17-19 Μαΐου 1996* (στο εξής: *ΙΣΤ' Συμπόσιο ΧΑΕ (1996)*), σ. 13-14. Έπειτα από μία δεκαετία και ειδικά μετά το θάνατο του συναδέλφου το Σεπτέμβριο του 2004, αποφάσισα να ολοκληρώσω αυτό το άρθρο, γεγονός που το θεωρώ υποχρέωσή μου στο πλαίσιο της συναδελφικής δεοντολογίας. Το μέρος του καταλόγου-αποδελτίωσης που περιλαμβάνει τα αρχαιολογικά δεδομένα έως το

1993 έγινε από το θανόντα και στη συνέχεια συμπληρώθηκε από τη γράφουσα για την περίοδο έως το 2000. Επειδή πρόκειται για εκτεταμένο θέμα, προσπάθησα να το περιορίσω κυρίως στην ταφική τοπογραφία του νησιού, εξ ου και η προσθήκη της δεύτερης πρότασης στον τίτλο. Σημειώτέον ότι ένας μεγάλος αριθμός των θέσεων με τάφους από την παλαιοχριστιανική έως τη βυζαντινή περίοδο συμπεριελήφθη στον κατάλογο μνημείων στη διατριβή του Ν.Γ. Laskaris *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Αθήνα 2000. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στις συναδέλφους Ιωάννα Μπίθα και Αγγελική Κατσιώτη για τις βασικές παρατηρήσεις τους. Τέλος, πολύτιμη υπήρξε η συμβολή του αείμνηστου Εφόρου Αρχαιοτήτων Ηλία Κόλλια.

εμπειρία και διαμορφωμένη επιστημονική άποψη σε σχέση με την αρχαία νεκρόπολη¹, που βρίσκεται στη νότια πλευρά της Ρόδου. Με τις πρόσφατες έρευνες άρχισαν να αποκαλύπτονται νέα στοιχεία που αφορούν στα χριστιανικά χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούνται χρήσεις τμημάτων από ταφικά συγκροτήματα των ελληνιστικών χρόνων έως τον 4ο και τον 5ο μεταχριστιανικό αιώνα². Επίσης, υποθέσεις για πιθανώς ανεξάρτητα νεκροταφεία παλαιοχριστιανικής εποχής έχουν διατυπωθεί για δύο σημεία της νέας πόλης, στην περιοχή Μέγγαβλη (οικόπεδο ΒΙΚΕΤΕΡ), κοντά στην αρχαία νεκρόπολη, που ίσως ανήκει σε αγροτική κοινότητα, και στη συμβολή των οδών Καναδά και Αυστραλίας, στο ανατολικό τμήμα της πόλης.

Στην ύπαιθρο έχουν εντοπιστεί νεκροταφεία που ανάγονται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους³ στις εξής περιοχές: α) Στην Ιαλυσό, στο οικόπεδο Καμπουρόπουλου, στο χώρο της βασιλικής, στο οικόπεδο Ισκά, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου έως τον 6ο αιώνα, και στο οικόπεδο Καζή, περί το 625 μ.Χ. β) Στην Κάμιρο Σκάλα, στο οικόπεδο Μανωλικάκη αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο, ενώ στο οικόπεδο Μανωράκη βρέθηκαν τέσσερις ταφικές ενεπίγραφες στήλες της ίδιας εποχής. γ-δ) Στην Παστί-

δα και στη Σορωνή, στις θέσεις Άγιος Γεώργιος⁴ και Διπτόταμος αντίστοιχα, ανασκάφηκαν νεκροταφεία των υστερορωμαϊκών χρόνων. ε) Στον Μεσαναγρό αναφέρεται οργανωμένο νεκροταφείο στην παλαιοχριστιανική βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου στο χωριό σε χρήση έως τις αρχές του 20ού αιώνα και πιθανώς νεκροταφείο στον περιβάλλοντα χώρο της βασιλικής στην Αγία Βαρβάρα Μεσαναγρού. στ) Στις Καλυθιές, στο κτήμα Σωτηρίλη, πιθανώς χριστιανικό νεκροταφείο. ζ) Στα Σιάννα-θέση Στελλιές, πιθανώς νεκροταφείο μεσαιωνικού οικισμού σε χρήση έως την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Οι ανασκαφικές έρευνες της 4ης ΕΒΑ στις δεκαετίες του 1980 και 1990 έχουν επικεντρωθεί στη Μεσαιωνική πόλη και ιδιαίτερα στους ναούς, των οποίων η συντήρηση, η ανάδειξη και η χρήση ανατέθηκαν από τη μουσουλμανική κοινότητα (βακούφ) από το 1986 στο ελληνικό κράτος. Στο πλαίσιο της ανάδειξής τους προέκυψαν ενδιαφέροντα στοιχεία, τα οποία σχετίζονται με το γεγονός του θανάτου. Οι ναοί της πόλης, 29 τον αριθμό, χρονολογούνται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, που συμπίπτουν με την Ιπποτοκρατία στο νησί (1309-1522), και είναι κυρίως μικρών διαστάσεων, με εξαίρεση αυτούς που ανήκαν στο ιπποτικό Τάγμα του Αγίου Ιωάννη της Ιε-

¹ Σχετικά, βλ. P.M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977· Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ρόδος*, Αθήνα 1986, σ. 224-233· D. Berges, *Rundaltäre aus Kos und Rhodos*, Berlin 1996· I. Papachristodoulou, *Enciclopedia dell'Arte Antica*, secondo Suppl. 1971-1994, IV, σ. 769 κ.ε.

² Μεμονωμένοι τάφοι, που χρονολογικά ανάγονται στον 4ο-5ο αιώνα, έχουν εντοπιστεί κατά την ανασκαφί-

κή έρευνα σε οικόπεδα στη νέα πόλη της Ρόδου. Σχετικά, βλ. Πίνακα 1.

³ Κατάλογος έκθεσης *Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληξη της από τους Τούρκους (1522)*, Αθήνα 2004, σ. 66.

⁴ Α. Νίκα, Πρώτες παρατηρήσεις σε ένα νεκροταφείο της ύστερης αρχαιότητας στην Παστίδα της Ρόδου, *ΔΣΤ' Συμπόσιο ΧΑΕ (1996)*, σ. 57.

ρουσαλήμ, οι οποίοι είναι χτισμένοι σε μεγαλύτερη κλίμακα, όπως είναι η Παναγιά του Κάστρου, ο κατεστραμμένος ναός του τάγματος του Αγίου Ιωάννη στο Κολλάκιο, η λεγόμενη Παναγιά της Νίκης και η Παναγιά του Μπούργκου.

Όλοι οι ναοί της Μεσαιωνικής πόλης χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι ταφής, τόσο μέσα όσο και έξω από αυτούς. Πέντε ναοί – ο Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη, ο Άγιος Αρτέμιος, ο Άγιος Μάρκος, ο Άγιος Σπυρίδων και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ – παρουσιάζουν πλούσιο ανθρωπολογικό και αρχαιολογικό υλικό και παρέχουν τη δυνατότητα για παρατηρήσεις σχετικές με τα ταφικά έθιμα. Ανασκαφική έρευνα έχει διεξαχθεί και σε άλλους ναούς – Αγία Παρασκευή, Άγιος Νικόλαος, Άγιοι Απόστολοι, Αγία Αικατερίνη, Άγιοι Θεόδωροι, Αγία Κυριακή και Αγία Τριάδα. Επίσης, έρευνα πραγματοποιήθηκε και σε κοσμικά κτίρια, σε τμήματα της οχύρωσης και σε οικόπεδα, τα στοιχεία των οποίων αναγράφονται στον Πίνακα 1 (σ. 202-205).

Η μελέτη μάς οδηγεί στις ακόλουθες παρατηρήσεις: οι πρακτικές ταφής δεν παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες που να διαφοροποιούνται μέσα στους αιώνες. Οι ταφές γίνονται, ως συνήθως, στο δάπεδο των ναών και τις περισσότερες φορές συνεχίζονται στον εξωτερικό χώρο. Οι νεκροί τοποθετούνται σε ξύλινα φέρετρα, όπως συμπεραίνεται από τα καρφιά που βρίσκονται γύρω από τους σκελετούς και τα ίχνη ξύλου. Τα φέρετρα αυτά τοποθετούνται σε απλούς λάκκους, οπότε πρόκειται για ελεύθερες ταφές, ή σε κτιστούς κι-

βωτιόσχημους τάφους ή σε σαρκοφάγους ή σε ψευδοσαρκοφάγους. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είναι συνήθως κτιστοί με πωρόλιθους, με ενσωματωμένα πολλές φορές κομμάτια από αρχαίο οικοδομικό υλικό, ενώ είναι ως επί το πλείστον επενδεδυμένοι με κονίαμα. Άλλοτε η θέση τους είναι προγραμματισμένη, θα έλεγε κανείς, και άλλοτε, κυρίως όταν πρόκειται για σωρεία νεκρών, χτίζονται πολύ βιαστικά και με πρόχειρα υλικά, μόνο για να ορίσουν το νεκρό. Ενδιαφέρουσα είναι η ομάδα των διώροφων τάφων με ξύλινη ή λίθινη εσχάρα που έχουν αποκαλυφθεί στη Μεσαιωνική πόλη, στον Άγιο Γεώργιο (Χουρμαλί), στον Αρχάγγελο Μιχαήλ (Ντεμυρλί), στον Άγιο Σπυρίδωνα (Καβακλί) και στην Παναγιά του Μπούργκου, που χρησιμοποιούνταν για περισσότερες και ευκολότερες ταφές ή ως οικογενειακοί τάφοι.

Οι σαρκοφάγοι που έχουν έλθει στο φως, είναι πώρινες, με εξαίρεση δύο μολύβδινες που βρέθηκαν σε παλαιοχριστιανική βασιλική στην ευρύτερη περιοχή της Καμίρου Σκάλας. Υπάρχουν, όμως, και άλλες τέσσερις μεμονωμένες μαρμαρίνες σαρκοφάγοι, από τις οποίες οι τρεις ανάγονται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους⁵ και η μία στους μεσοβυζαντινούς⁶, που πιθανώς σχετίζονται με τον ενταφιασμό επιφανών ή ευγενών προσώπων. Οι ψευδοσαρκοφάγοι σε αρκοσόλια δεν είναι ιδιαίτερα σπάνιες. Στη Μεσαιωνική πόλη έχουν βρεθεί στον Άγιο Φανούριο⁷, στον Άγιο Γεώργιο (Χουρμαλί) και στον ανώνυμο ναό στο οικόπεδο Πεκμετζή, στην οδό Αγη-σάνδρου.

⁵ Ι. Βολανάκης, Παλαιοχριστιανικές σαρκοφάγοι στη Δωδεκάνησο, *ΙΣΤ' Συμπόσιο ΧΑΕ (1996)*, σ. 17-18.

⁶ Ε. Παπαβασιλείου, Μεσοβυζαντινή σαρκοφάγος

από τον Φιλέρημο Ρόδο, *Χάρις Χάριε, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 225-236.

⁷ Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), σ. 164-173.

Η ταφική κρύπτη των αρχών του 16ου αιώνα στο ναό του Αγίου Σπυριδώνα⁸ είναι μοναδική στο είδος της. Τοιχογραφημένη και με σημαντικής τέχνης ταφόπλακες αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του πνεύματος της Αναγέννησης στη Ρόδο.

Παρατηρούνται αλληπάλληλα στρώματα ταφών που ανήκουν σε διαφορετικές εποχές και μπορεί να φθάσουν έως και 20. Τα ανώτερα στρώματα δεν γνωρίζουμε αν ήταν εμφανή, καθώς τα αρχικά δάπεδα των ναών ως επί το πλείστον δεν έχουν σωθεί. Στην όψιμη Ιπποτοκρατία, στον Άγιο Νικόλαο ή Άγιο Βερναρδίνιο οι τάφοι στο εσωτερικό του ναού είναι ιδιαίτερα προσεγμένοι και φέρουν κρίκους στις καλυπτήριες πλάκες τους. Τα οστά είτε ωθούνται στην ανατολική πλευρά του τάφου, όπως στο βόρειο αρκοσόλιο του νάρθηκα του ναυδρίου της οδού Αγησάνδρου, όπου οστά παιδιών είχαν συγκεντρωθεί στο ανατολικό τμήμα του τάφου, είτε παραμένουν ως έχουν και πάνω τους τοποθετείται ο νεκρός. Δεν είναι συχνό το φαινόμενο των οστεοφυλακίων, που ουσιαστικά είναι μικρές κιβωτιόσχημες κατασκευές δίπλα ή μέσα στους τάφους. Οστεοφυλάκια έχουν εντοπιστεί στο βόρειο και το νότιο κλίτος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο οικόπεδο Τσαμπικάκη στην Κρεμαστή, στη βασιλική στο οικό-

πεδο Καμπουρόπουλου στην Ιαλυσό και στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στη Μεσαιωνική πόλη. Η έρευνα, επίσης, στο δυτικό τμήμα του Αγίου Μάρκου έφερε στο φως μια ποικιλία τρόπων ταφής: κιβωτιόσχημοι τάφοι, οστεοφυλάκια, ελεύθερες ταφές, αλλά και μεγάλης έκτασης ανακομιδές που χρονολογούνται σε όλη τη διάρκεια της Ιπποτοκρατίας⁹.

Η τοποθέτηση των νεκρών ακολουθεί τη συνήθη πρακτική: εκτάδην με προσανατολισμό σύμφωνα με τους χριστιανικούς συμβολισμούς, τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος ή στο εφηβαίο, τα πόδια δεμένα. Αυτό βέβαια είναι σχετικό και εξαρτάται και από τη χωρητικότητα του τάφου. Σπάνια ο νεκρός φαίνεται να έχει πιεστεί, κυρίως στα παραδείγματα των μεσοβυζαντινών χρόνων. Χαρακτηριστική ιδιαιτερότητα αποτελούν οι γυναικείοι σκελετοί με μισάνοιχτα τα πόδια και ένα κρανίο μπροστά στο ηβικόν οστού¹⁰. Οι νεκροί φορούν τα ενδύματα και τα κοσμήματά τους: πόρπες ενδυμάτων και πόρπες υποδημάτων, κομβία οστέινα και χάλκινα, ενώτια, γυάλινα βραχιόλια¹¹, δαχτυλίδια και σταυρούς απλούς από σίδηρο και κάποιους περίτεχνους από στεατίτη¹² που υποδηλώνουν την κοινωνική τους τάξη. Επίσης, ήλθαν στο φως μαχαιρίδια και θηκάκια, στοιχείο που δεν δηλώνει οπωσ-

⁸ Η. Κόλλιας, *Οι Ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1991, σ. 39, εικ. 31-32, 37. Ο ίδιος, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994, σ. 123. Ι. Βολαντζής, *Ο ναός του Αγίου Σπυριδώνος στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Αθήνα 2000, σ. 367-374.

⁹ Ανακομιδές έχουν εντοπιστεί και σε τάφους στο οικόπεδο Πεκμετζή (τάφος 9), καθώς και στον Άγιο Αρτέμιο. Βλ. Πίνακα 1.

¹⁰ Βρέθηκε στο οικόπεδο Πεκμετζή στην οδό Αγησάνδρου (τάφος 30), ενώ στον τάφο 25 στη λεκάνη του σκελετού είχε τοποθετηθεί πεπλατυσμένο οστούν. Βλ. Πίνακα 1.

¹¹ Γ. Ψαρρή, *Γυάλινα βραχιόλια από ανασκαφές στη Ρόδο: σκέψεις και προβληματισμοί γύρω από την προέλευση και τη χρονολόγησή τους*, *Χάρης Χαίρε*, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 217-221, εικ. 1-9.

¹² Α. Νίκα, *Σταυροί-περίαιπτα από τη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, Ρόδος 2.400 χρόνια*, ό.π., σ. 465-470.

δήποτε πολεμιστές, εφόσον αυτά αποτελούσαν τμήματα της επίσημης ανδρικής περιβολής. Σε πολλές περιπτώσεις βρέθηκαν μεταλλικά στελέχη ενδυμασιών, όπως κρίκοι από το μεταλλικό πλέγμα του θώρακος της πανοπλίας (μάλλιες), στοιχείο που ίσως σημαίνει ότι θάπτονταν με τις στρατιωτικές ενδυμασίες¹³. Επίσης, έχουν εντοπιστεί σε ταφές των χρόνων της Ιπποτοκρατίας στον Άγιο Αρτέμιο στη Μεσαιωνική πόλη, κυρίως σε νεκρούς μικρής σχετικά ηλικίας και γυναικείου φύλου, ιδιότυπα καλύμματα κεφαλής, τα οποία κάλυπταν και το μέτωπο. Το ύφασμα είναι πλεγμένο με βελονάκι και έχει διατηρηθεί χάρη στις χρυσές ίνες που περιέχονται στην πλέξη, ενώ μικροί χάλκινοι κρίκοι κρέμονταν στο μέτωπο.

Όσον αφορά στα κινητά ταφικά ευρήματα, αναφέρουμε ενδεικτικά τα σημαντικότερα: τα αξιόλογα τέχνης γυάλινα μυροδοχεία¹⁴ που αποτελούν μέρος της νεκρώσιμης τελετής, από τα οποία ελάχιστα έχουν βρεθεί στους τάφους, ενώ τα μολύβδινα κουτρούβια μύρου¹⁵, που είναι περισσότερα, βρέθηκαν σε τάφους του 12ου αιώνα στο οικόπεδο Πεκμε-

τζή στη Μεσαιωνική πόλη και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως κτερίσματα, λόγω της θαυματουργικής ιδιότητάς τους. Ένας σταυρός λιτανείας βρέθηκε κάτω από ένα νεκρό της ίδιας εποχής, που μπορεί να σημαίνει ακόμη και την ιδιότητα του ιερέα. Ένα νόμισμα στο στόμα για το πέρασμα στον Άδη – δανάκη ή περατίκι¹⁶ – δεν είναι σπάνιο, αλλά ούτε αποτελεί κανόνα.

Σε αποθήκη κοντά στους τάφους της αυλής του ναυδριίου στην οδό Αγησάνδρου ήλθε στο φως μεγάλος αριθμός πινακίων του 12ου-13ου αιώνα, ένας αμφορέας, καθώς και τα υπολείμματα φαγητού ίσως νεκρόδειπνου: κόκαλα από ψάρια και κελύφη από θαλάσσια όστρεα. Πρόκειται για το γνωστό έθιμο¹⁷, που ωστόσο είναι μοναδικό – προς το παρόν – στη Ρόδο.

Προβληματίζει, ωστόσο, ο μεγάλος αριθμός νεκρών μέσα στους ναούς, σε μικρά χρονικά διαστήματα, στα 100 περίπου χρόνια το πολύ, αλλά και οι αλληπάλληλες ταφές, που φαίνεται να είναι σύγχρονες μεταξύ τους. Πιθανότατα, σχετίζονται με θανατικά από πολιορκίες (1480), από σεισμούς (1481)¹⁸ ή από λοιμούς

¹³ Λεπτομερείς περιγραφές των ευρημάτων από τους τάφους των ναών του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, του Αγίου Μάρκου, του Αγίου Αρτεμίου, των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και του οικοπέδου Πεκμετζή στην οδό Αγησάνδρου αναγράφονται στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*. Ειδικά, αναλυτική περιγραφή της ανασκαφικής έρευνας στον Αρχάγγελο Μιχαήλ και στο οικόπεδο Πεκμετζή περιλαμβάνεται στο άρθρο των Ε. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, *Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale, CorsiRav XXXVIII* (1991), σ. 333-347 και 340-345 αντίστοιχα.

¹⁴ Μ. Σιγάλα, Γυάλινα κτερίσματα στη μεσαιωνική

έκθεση στο Καστέλλο της Ρόδου, *Χάρης Χαίρε*, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 195-209.

¹⁵ Ch. Bakirtzis, Κουτρούβια μύρου από τη Θεσσαλονίκη, *Akten XVI. Kongress*, II, σ. 523-528.

¹⁶ Ν. Πολίτης, Τα κατά την τελευταία, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, Γ', 1931, σ. 330-333.

¹⁷ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Δ', Αθήνα 1951, σ. 211-214.

¹⁸ J. Bosio, *Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di S. Giovanni gerosolimitano*, τ. Β', Venezia 1695, σ. 617. Α. Γαλανόπουλος, Η σεισμική της Δωδεκανήσου, *Δωδεκανησιακή Επιθεώρησης*, Α', τχ. 3 (1947), σ. 82.

(1498/1500). Παρόλο που είναι γνωστό ότι σε περιπτώσεις λοιμών οι νεκροί θάβονταν μακριά από την πόλη, οι περιγραφές του Γεωργιλλά για αποκλεισμούς συνοικιών¹⁹, αλλά και η παρουσία ασβέστη σε σκελετούς από τον Άγιο Αρτέμιο στη Μεσαιωνική πόλη, στον Άγιο Ιωάννη του Κολλακίου, καθώς και στην Παναγία του Μπούργκου²⁰, οδηγεί στην υπόθεση ταφών μέσα στην πόλη μετά από πανώλη, όπως εκείνη του 1498/1500²¹. Γενικά, η εικόνα των τάφων και των ταφών στους ναούς της Μεσαιωνικής πόλης παρουσιάζει χαρακτηριστική ομοιότητα με εκείνη που επικρατεί και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο²².

Από ανθρωπολογική πλευρά έχει μελετηθεί υλικό ανασκαφών της Μεσαιωνικής πόλης και τα πρώτα συμπεράσματα αφορούν σε δύο διαφορετικές εποχές, τον 11ο-12ο και το 14ο-15ο αιώνα. Με βάση τα δεδομένα που προέκυψαν από το εξετασθέν υλικό διαπιστώθηκε ότι ευρύτερα συγγενικοί δεσμοί χαρακτηρίζουν τους νεκρούς, τουλάχιστον στα βυζαντινά χρόνια, και παρατηρήθηκαν λιγότερες ασθένειες και έντονη πολεμική δράση²³ ως αιτίες θανάτου.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα οι προβληματισμοί που δημιουργούνται και καθοδηγούν τις έρευνές μας σχετίζονται κυρίως με την τοπογραφία των νεκροταφείων στη

χριστιανική και τη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και στην ύπαιθρο. Οι υπάρχουσες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη λειτουργία της νεκρόπολης τουλάχιστον έως τον 4ο-5ο αιώνα συμβαδίζουν με τις ρωμαϊκές νομικές απαγορεύσεις για ταφές για λόγους υγιεινής στο εσωτερικό των πόλεων (διάταγμα Γρατιανού, Βαλεντινιανού και Θεοδοσίου Α', 381 μ.Χ.), απαγορεύσεις οι οποίες επαναλαμβάνονται και στα Ιουστινιάνεια χρόνια. Είναι λοιπόν παράδοξο να περιμένει κανείς τάφους ή έστω οργανωμένες ταφές εντός των ορίων της ελληνιστικής πόλης κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς-χριστιανικούς χρόνους. Η χρήση της αρχαίας νεκρόπολης δεν ξενίζει, μέσα στο πλαίσιο του οικογενειακού ή απλώς ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Εξάλλου, δεν υπάρχουν στοιχεία που να πείθουν ότι στην περίοδο αυτή του 4ου αι. μ.Χ. οι νεκροί είναι μόνο χριστιανοί.

Όσον αφορά στα νεκροταφεία που έχουν εντοπιστεί στην ύπαιθρο, δεν είναι δυνατό προς το παρόν να θεωρηθούν ανάλογα των αρχαίων νεκροπόλεων, καθώς δεν έχουν συσχετιστεί με αντίστοιχους οικισμούς, εκτός ίσως από την περίπτωση της Ιαλυσού, της Σορωνής και της Καμίρου Σκάλας που έχουν προαναφερθεί.

Η 53η Νεαρά του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού βασιζόμενη στο γεγονός της μεταφοράς του

¹⁹ Ε. Γεωργιλλάς, Το θανατικόν της Ρόδου, στο βιβλίο του W. Wagner, *Camina graeca medii aevi*, Leipzig 1874, σ. 66-70: «τα παραθύρ' εκλείσθησαν κ' η πόρταις εκτισήκαν / κ' η λυγεραίς εχάθησαν κ' οι νέοι εποντιαστήκαν / εχορταριάσαν τα στενά κ' η στράταις ασχημήσαν / και αφήν θνήσιν την κακήν τα σπήτια εβρωμήσαν / τόσο καιρόν να βρίσκονται κλεισμένα βουλωμένα...».

²⁰ Α. Ψαρολογάκη - Μ. Ζερλέντης, Ταφές και ταφικές κατασκευές στην εκκλησία της Παναγίας του Μπούρ-

γκου, στην μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *ΙΣΤ' Συμπόσιο ΧΑΕ* (1996), σ. 82-83.

²¹ Γεωργιλλάς, ό.π., σ. 32-52.

²² Ενδεικτικά, βλ. Δ. Μακροπούλου, Από το υστεροβυζαντινό νεκροταφείο της μονής Βλατάδων, *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985), σ. 289-296.

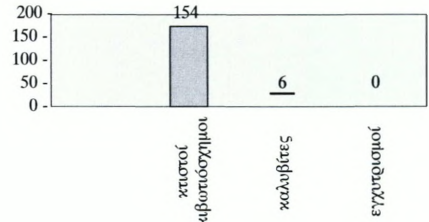
²³ Θ.Κ. Πίτσιος, Παλαιοανθρωπολογικό υλικό αρχαιολογικών ανασκαφών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, *Ρόδος 2.400 χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 393-401.

νεκρού προς ταφή εκτός πόλης και της επακόλουθης δυσχέρειας επίσκεψης των συγγενών και φίλων στο μνήμα, επέτρεψε την ελεύθερη επιλογή²⁴, με αποτέλεσμα να γίνονται πλέον ταφές εντός των πόλεων, είτε στα μοναστηριακά κοιμητήρια είτε στους ενάστει ναούς. Στην περίπτωση της Ρόδου δεν έχουν εντοπιστεί μονές, αλλά περισσότερο μεμονωμένοι ναοί. Η γενίκευση των ταφών στο νάρθηκα και στο αίθριο δημιούργησε το αδιαχώρητο και, κατά συνέπεια, τη δημιουργία των ενκτήριων οίκων ή ταφικών παρεκκλησίων που απαντούν συχνά από το 10ο-11ο αιώνα και ιδιαίτερα κατά την παλαιολόγεια περίοδο. Πιστεύουμε ότι οι ναοί της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου αποτελούν στην πλειονότητά τους ιδιωτικά ταφικά παρεκκλήσια λόγω της μικρής κλίμακας των επιγραφικών μαρτυριών που διαθέτουμε (οδός Αγησάνδρου-οικόπεδο Πεκμετζή, κρύπτη Αγίου Σπυριδώνα), των προσωπογραφιών των κητόρων που απεικονίζονται στον τοιχογραφικό διάκοσμο (π.χ. στον Άγιο Φανούριο και στον Άγιο Σπυριδώνα) και φυσικά των ευρύτερα συγγενικών δεσμών που μας παρέχουν τα ανθρωπολογικά στοιχεία. Σκιαγραφείται κατ' αυτό τον τρόπο η κοινωνική διαστρωμάτωση των νεκρών και διαφαίνεται μια τοπική αριστοκρατική τάξη.

Στατιστικά, από τη συνολική καταγραφή 86 θέσεων ταφών σε όλο το νησί της Ρόδου διαπιστώνονται τα εξής:

α) Η εικόνα της Μεσαιωνικής πόλης ως προς την αρχιτεκτονική των τάφων διαφέρει αρκετά από εκείνη της υπαίθρου (εικ. 1). Στη Μεσαιωνική πόλη υπερτερούν οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, που φθάνουν τους 154,

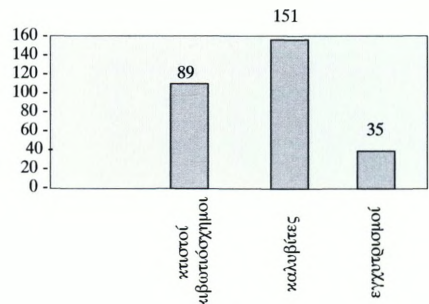
από τους οποίους ένα μικρό ποσοστό ανάγεται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και το μεγαλύτερο στην περίοδο της Ιπποτοκρατίας, οπότε απουσιάζουν παντελώς οι εγχυτρισμοί, ενώ οι καλυβίτες, που αποτελούν τους πρωιμότερους τρόπους ταφής, είναι ελάχιστοι (βλ. 1ο γράφημα).

1ο Γράφημα. Τάφοι στη μεσαιωνική και στη νέα πόλη της Ρόδου.

β) Στη νέα πόλη της Ρόδου οι ανεσκαμμένοι τάφοι στο χώρο της αρχαίας νεκρόπολης χρονολογούνται μεταξύ 4ου και 5ου αιώνα, παρατείνοντας τη χρήση της έως την παλαιохριστιανική περίοδο.

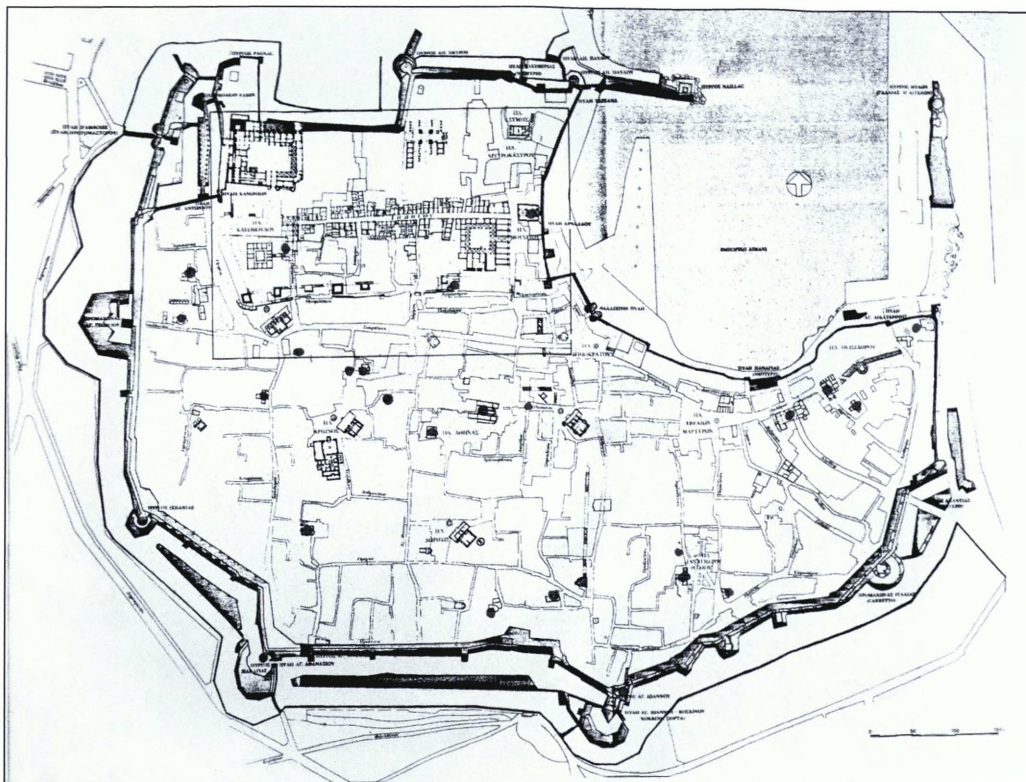
γ) Στην υπαίθρο έχουν αποκαλυφθεί και τάφοι από τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, από τους οποίους υπερτερούν οι καλυβίτες (151), ακολουθούν οι κιβωτιόσχημοι (89) και στη συνέχεια οι εγχυτρισμοί (35) (βλ. 2ο γράφημα).

2ο Γράφημα. Τάφοι στην υπαίθρο της Ρόδου.

²⁴ Ν. Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, σ. 185-186. Για ταφές εντός ναών, βλ.

Δ. Πάλλας, *Σαλαμινιακά*, ΑΕ 1950-1951, σ. 175-181.

Εικ. 1. Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου με σημειωμένες τις θέσεις εύρεσης τάφων.

Επίσης, είναι περισσότερο ευκρινείς οι θέσεις οργανωμένων νεκροταφείων στην ύπαιθρο που ανέρχονται σε επτά. Σε μερικές περιπτώσεις αναφέρονται και άλλα είδη τάφων, όπως οι λακκοειδείς (Αρχάγγελος, Αφάντου) και οι λαξευτοί σε βράχο (Κάμπος Σκάλα) ή οι υπέργειοι καμαροσκεπείς (Κάμπος Σκάλα, Σιάννα) (εικ. 2).

δ) Σαρκοφάγοι ή οστεοφυλάκια ή τάφοι σε αρκοσόλια δεν είναι συνηθισμένος τρόπος ταφής, ούτε στην πόλη της Ρόδου ούτε στην ύπαιθρο, με ελάχιστες εξαιρέσεις ε-

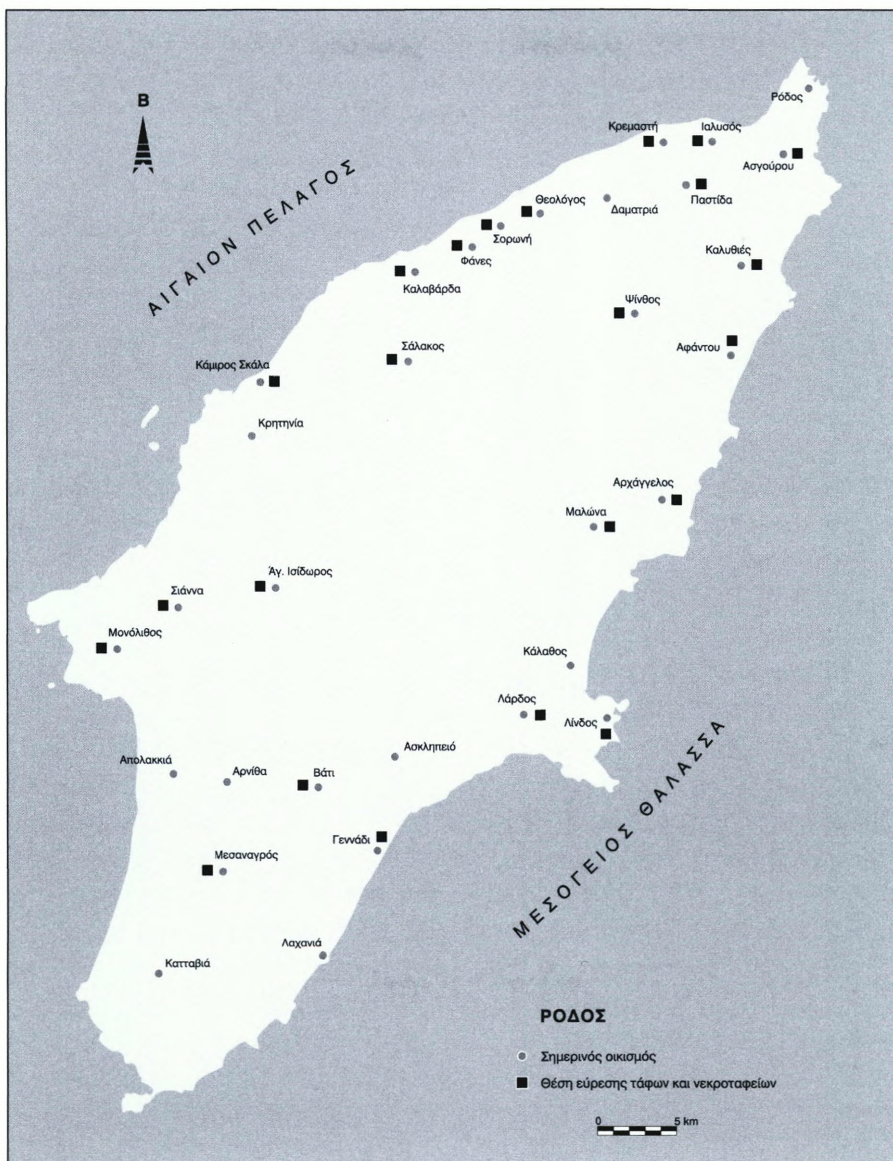
ντοπισμένες κυρίως στη Μεσαιωνική πόλη.

ε) Όσον αφορά στις ελεύθερες ταφές και στις ανακομιδές οστών δεν είναι δυνατή η ακριβής καταμέτρησή τους λόγω των ελλειπών στοιχείων που έχουν δοθεί στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*. Πάντως, από την ανασκαφική πείρα μας είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μεγάλο αριθμό ελεύθερων ταφών, που τις κατατάσσουν στη δεύτερη σειρά μετά τους κτιστούς κιβωτιόσημους²⁵.

στ) Η συνεχής χρήση των λατρευτικών χώ-

²⁵ Σύμφωνα με την καταμέτρηση των ελεύθερων ταφών, όπου αυτό είναι σαφές, ανέρχονται συνολικά στις

189 τον αριθμό (βλ. Πίνακες 1 και 2), ενώ η περίπτωση των ανακομιδών είναι απροσδιόριστη.

Εικ. 2. Χάρτης της Ρόδου με σημειωμένες τις θέσεις εύρεσης τάφων και νεκροταφείων.

ρων στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα εξηγεί την περιορισμένη χρονική περίοδο των τάφων που έχουν έλθει στο φως, χρονολογούμενων κυρίως κατά το 14ο, 15ο και 16ο αιώνα. Αντίθετα, στην

υπαιθρο, που δεν υπάρχει συνεχής κατοίκηση των οικισμών λόγω της μετατόπισής τους προς την ενδοχώρα, ειδικά μετά τον 7ο αιώνα με τις αραβικές επιδρομές, ο χρόνος έχει αφήσει ανέγγιχτους τους νεκρούς ανά τους αιώνες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 - ΤΑΦΟΙ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΝΕΑ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

α/α	ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΤΑΦΗΣ	ΑΡΙΘ. ΤΑΦΩΝ*	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ**	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1	Μεσαιωνική πόλη- Παναγιά του Κάστρου (εκτός και εντός ναού)	ελεύθερες ταφές κτιστοί με αρκοσόλια	11 3	Ιπποτοκρατία	ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, σ. 521-523	από τις ελεύθερες ταφές οι 9 βρέθηκαν στο αγίασμα και οι 2 εντός του ναού
2	Μεσαιωνική πόλη- Άγιος Σπυρίδων (εξωτερικά, δυτικά του ναού)	κτιστοί κιβωτιόσχημοι	11	από την παλαιοχριστιανική εποχή έως την Ιπποτοκρατία	ΑΔ 30 (1975) Χρονικά, σ. 373· 39 (1984), Χρονικά, σ. 337· 54 (1999) Χρονικά, σ. 988	από τους κτιστούς τάφους οι δύο ήταν διώροφοι
	Εντός ναού- μεσαίο κλίτος	ελεύθερες ταφές	50			-
	Εντός ναού- βόρειο κλίτος	ταφική κρύπτη με αρκοσόλιο (1508)	1			-
	Εξωτερικός βόρειος χώρος	ελεύθερες ταφές	-			ακτέριστοι, ανακομιδές
3	Μεσαιωνική πόλη- Άγιος Γεώργιος (βορειο-δυτική εξωτερική πλευρά)	κτιστός κιβωτιόσχημος με αρκοσόλιο	1	Ιπποτοκρατία	ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 379· 52 (1997), Χρονικά, σ. 1151	διώροφος τάφος
	Εξωτερικά της αφίδας	ελεύθερες ταφές	-			ανακομιδές
4	Μεσαιωνική πόλη- Αγία Τριάδα (εντός και εκτός ναού)	κτιστοί κιβωτιόσχημοι	8	τέλη 15ου-αρχές 16ου αιώνα	ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 473-475	ακτέριστοι, ανακομιδές (οι 5 εκτός και οι 3 εντός)
5	Μεσαιωνική πόλη- Αγία Παρασκευή (εντός ναού)	κτιστός κιβωτιόσχημος	1	-	ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 564	ανακομιδές
6	Μεσαιωνική πόλη- Άγιος Αρτέμιος (εντός και εκτός ναού)	κτιστοί κιβωτιόσχημοι ελεύθερες ταφές	3 14	Ιπποτοκρατία	ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 656· 46 (1991), Χρονικά, σ. 496· 47 (1992), Χρονικά, σ. 673-674	ανακομιδές
	Εσωτερικά προς Ν.	σαρκοφάγος- αρκοσόλιο	1			
7	Μεσαιωνική πόλη- Άγιος Νικόλαος (βόρειο και νότιο κλίτος)	κιβωτιόσχημοι ελεύθερες ταφές	7 -	Ιπποτοκρατία	ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 656	κρίκοι στις καλυπτήριες πλάκες εντός τάφου
8	Μεσαιωνική πόλη- Αρχάγγελος Μιχαήλ (εντός και εκτός ναού)	κτιστοί κιβωτιόσχημοι ελεύθερες ταφές	43	από τη μεσο-βυζαντινή εποχή έως την Ιπποτοκρατία	ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 666	από τους κιβωτιόσχημους οι 4 ήταν διώροφοι, πλήθος ανακομιδών
			3			

* Όπου - δεν είναι γνωστός ο αριθμός των ταφών.

** Όπου - δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονολόγηση

α/α	ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΤΑΦΗΣ	ΑΡΙΘ. ΤΑΦΩΝ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
9	Μεσαιωνική πόλη- Άγιος Μάρκος (εντός και εκτός ναού)	κιβωτιόσημος ελεύθερες ταφές	1 -	Ιπποτοκρατία	ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 669	-
10	Μεσαιωνική πόλη- Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη (εντός και εκτός ναού)	ελεύθερες ταφές ανακομιδές κτιστοί (εντός)	39 25 7	Ιπποτοκρατία- μέσα 15ου αιώνα	ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 499- 47 (1992), Χρονικά, σ. 677- 53 (1998), Χρονικά, σ. 991-994	από τους κτιστούς κιβωτιόσημους (εντός) οι 2 θεωρούνται οστεοφυλάκια
	Νότιο κλίτος	κιβωτιόσημοι	7			
11	Μεσαιωνική πόλη- Αγία Αικατερίνη (εκτός ναού)	ελεύθερες ταφές	5	Ιπποτοκρατία	ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, σ. 673	-
12	Μεσαιωνική πόλη- Άγιοι Απόστολοι	ελεύθερες ταφές	-	Ιπποτοκρατία	ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, σ. 1150	τάφος του Βενετού Ιακώβου de Priolis με ενεπιγραφή επιτύμβια πλάκα (1476)
13	Μεσαιωνική πόλη- οδός Αγησάνδρου (οικόπεδο Πεκμετζή)	κτιστοί κιβωτιόσημοι	47	από τη μεσοβυζαντινή εποχή έως την Ιπποτοκρατία	ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 513- 45 (1990) Χρονικά, σ. 507-551	ανακομιδές
	Εντός και εκτός ναού ανώνυμου ναού	ελεύθερες ταφές αρχαιοσλίμα- σαρκοφάγοι	- 2			
14	Μεσαιωνική πόλη- οδός Μενεκλέους (οικόπεδο Μηνασιή)	ελεύθερες ταφές καλυβίτης λακκοειδής	16 1 1	μεσοβυζαντινοί χρόνοι (12ος αι.)	ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, σ. 571-572	ανακομιδές
15	Μεσαιωνική πόλη- Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης	κτιστός κιβωτιόσημος ελεύθερες ταφές	1 -	-	ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, σ. 570	3 παιδιά, 15 ενήλικες, 1 καλυμμένος με κεραμική πλάκα
16	Μεσαιωνική πόλη- πύλη Αγίου Ιωάννη (θέση 1)	κιβωτιόσημος ελεύθερη ταφή	1 1	-	ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, σ. 571	-
	Προτείχισμα Fluvian (θέση 2)	ελεύθερες ταφές	-			

α/α	ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΤΑΦΗΣ	ΑΡΙΘ. ΤΑΦΩΝ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
17	Μεσαιωνική πόλη- οδός Παναϊτίου (βυζαντινός πύργος)	κτιστοί κιβωτιόσχημοι	6	Ιπποτοκρατία	ΑΔ 49 (1994), Χρονικά, σ. 815-816· 50 (1995), Χρονικά, σ. 821· 53 (1998), Χρονικά, σ. 994	οστά και νομίσματα του β' μισού του 13ου αιώνα, ομαδική ταφή
	Κεντρικό κλίτος Αγίου Ιωάννη στο Κολλάκιο	ταφικές κατασκευές οστεο- φυλάκιο (;)	1			τάφος Carretto;
	Βόρειο κλίτος Αγίου Ιωάννη στο Κολλάκιο	ελεύθερες ταφές ταφικές κατασκευές	- 2			2 σκελετοί σε φέρετρα καλυμμένα με ασβέστη
18	Μεσαιωνική πόλη- οδός Θησέως, ανώνυμος ναός (εντός και εκτός ναού)	ελεύθερες ταφές	2	από τη μεσοβυζαντινή εποχή έως την Ιπποτοκρατία	ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, σ. 1154-1155· 53 (1998), Χρονικά, σ. 996-999· 54 (1999), Χρονικά, σ. 989-991	νομίσματα 11ου-14ου αιώνα, σκελετοί-ανακομιδές
19	Μεσαιωνική πόλη- πάροδος Ομήρου, Αγία Κυριακή (εντός ναού)	κτιστός κιβωτιόσχημος ελεύθερες ταφές	1	-	ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, σ. 1000	-
			2			
20	Μεσαιωνική πόλη- οδός Ομήρου, Άγιοι Θεόδωροι (εντός και εκτός ναού)	ταφικό παρεκκλήσιο καλυβίτες	1 4	14ος-15ος αιώνας	ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, σ. 1000	-
21	Μεσαιωνική πόλη- οδός Δημοσθένους (οικόπεδο Καρυδάκη)	κιβωτιόσχημος	1	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 55 (2000), Χρονικά (υπό έκδοση)	-
22	Μεσαιωνική πόλη- οδός Πλάτωνος	ταφικά παρεκκλήσια κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι διώροφοι-αροσόλια	4 - -	-	-	ακτέριστοι- ανακομιδές
23	Μεσαιωνική πόλη- Παναγία του Μπούργκου	ελεύθερες ταφές	5	Ιπποτοκρατία	ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, σ. 1151-1152	περίπου 40 σκελετοί, αναμοχλευμένη κάλυψη μιας ταφικής κατασκευής με ασβεστοκονίαμα
24	Μεσαιωνική πόλη- Παναγία της Νίκης	ελεύθερες ταφές	2	-	ΑΔ 54 (1999), Χρονικά, σ. 989	-

α/α	ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΤΑΦΗΣ	ΑΡΙΘ. ΤΑΦΩΝ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
25	Νέα πόλη-οδός Αγίας Λαύρας (οικόπεδο Παπαν- δρέου - Παρισίδη)	πύρινη σαρκοφάγος τάφοι	1 6	βυζαντινοί χρόνοι	ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 422	-
26	Νέα πόλη-περιοχή Μέγγαβλη (οικό- πεδο ΒΙΚΕΤΕΡ)	τάφοι	11	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 396	νεκροταφείο αγρο- τικής κοινότητας
27	Νέα πόλη- περιοχή Μόντε Σμιθ (οικόπεδο Βαρδέλη)	ταφικό συγκρότημα	1	4ος-5ος αιώνας	ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 465-467	λυχνάρια παλαιο- χριστιανικής εποχής
28	Νέα πόλη-οδός Κ. Τσαλδάρη (οι- κόπεδο Καλογερή, Ο.Τ. 256)	ελεύθερες ταφές	2	4ος-5ος αιώνας	ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 598-601	λυχνάρια 4ου-5ου αιώνα
29	Νέα πόλη-Ροδί- οδός Λονδίνου (οικόπεδο Σπανού)	καλυβίτης	1	από τη βυζαντινή εποχή έως την Τουρκοκρατία	ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 609	σε αρχαίο θολωτό κτίσμα (β' χρήση)
30	Νέα πόλη- οδός Αμμοχώστου και Λοχαγού Φα- νουράκη (οικόπε- δο Καραγεωργίου)	κιβωτιόσημοι	5	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 51 (1996), Χρονικά, σ. 675	δύο λυχνάρια 3ου αιώνα
31	Νέα πόλη-οδός Καμίρου και Πα- τρών (οικόπεδο Ζυγούρη)	καλυβίτες	-	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 433-434	ακτέριστοι
32	Νέα πόλη- οδός Καναδά και Αυστραλίας (έργα ΔΕΥΑΡ)	τάφοι	-	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, σ. 634	καταστροφή τάφων, πιθανώς κοιμητήριο

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 - ΤΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

α/α	ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΤΑΦΗΣ	ΑΡΙΘ. ΤΑΦΩΝ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1	Άγιος Ισίδωρος- ναός Αγίου Γεωρ- γίου (εξωτερικά της αυλής)	καλυβίτης	1	-	ΑΔ 37 (1982), Χρονικά, σ. 412	ακτέριστος
2	Αρχάγγελος-θέση Βλετρούδια	καλυβίτες	3	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 662	-
3	Νησί Αρχαγγέλου- ναός Αγίου Νικο- λάου (εντός ναού)	λακκοειδής	1	-	ΑΔ 45 (1990), Χρονικά, σ. 515	σκελετός-ανακομιδή
4	Αρχάγγελος-ναός Αγίων Θεοδώρων (εκτός ναού)	λακκοειδείς λαξευτοί σε βράχο	3	14ος αιώνας	ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 643	στον τφ2 βρέθηκε γυάλινο μυροδοχείο
5	Αρχάγγελος- περιοχή Χάρακας	λαξευτός θαλαμοειδής	1	υστερορωμαϊκή- παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, σ. 956	πλέον των 15 ταφών
6	Ασγούρου-οδός Ρόδου-Λίνδου	καλυβίτης	1	χριστιανικός	ΑΔ 29 (1973-1974) Χρονικά, σ. 983	ακτέριστος
7	Αφάντου-θέση Μαζεύκια, Παλιοκκλησιά (εκτός ναού)	λακκοειδής	1	-	-	-
8	Αφάντου-ναός Αγίου Λουκά (εκτός ναού)	καλυβίτες	-	μεσοβυζαντινοί έως νεότεροι χρόνοι	ΑΔ 45 (1990), Χρονικά, σ. 516	-
9	Βάτι-Άγιος Ιωάννης	καλυβίτες	2	χριστιανικοί τάφοι (;)	ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 599	ακτέριστοι
10	Γεννάδι-Μεγάλη Γη (κοντά στην παραλία)	κτιστοί κλιμακωτοί	4	4ος αιώνας	ΑΔ 49 (1994), Χρονικά, σ. 820	ένας παιδικός τάφος με 4 νομίσματα Λικινίου
11	Θεολόγος-Ιερό Ερυθμίου Απόλλωνα (κτίμα Πότσου)	εγγυρισμός	1	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 447-448	παιδική ταφή
12	Θεολόγος (οικόπεδο Σταματελοπούλου)	καλυβίτης	1	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 50 (1995), Χρονικά, σ. 797	ακτέριστος
13	Ιαλυσός-Άγιος Νικόλαος (εξωτερικός χώρος)	ελεύθερες ταφές	-	-	ΑΔ 49 (1994), Χρονικά, σ. 819-820	ανακομιδές
14	Ιαλυσός (οικόπεδο Κώστα-Θεοχάρη)	καλυβίτης	1	υστερορωμαϊκή εποχή	ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 485	μικρός χάλινος κρίκος

α/α	ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΤΑΦΗΣ	ΑΡΙΘ. ΤΑΦΩΝ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
15	Ιαλυσός (οικόπεδο Κασσανή-Τσεμελή)	καλυβίτης	1	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, σ. 1104	παιδική ταφή
16	Ιαλυσός- οδός Αγίας Παρασκευής 6 (οικόπεδο Ισά)	ελεύθερες ταφές καλυβίτες εγχυτρισμοί	21 14 7	τέλη 4ου-6ου αιώνα	ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, σ. 679-680	ακτέριστοι, νεκροταφείο
17	Ιαλυσός (οικόπεδο Ιωαννίδη)	κιβωτιόσημος ελεύθερες ταφές καλυβίτης	1 2 1	-	ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 661	-
18	Ιαλυσός (οικόπεδο Αφών Καζή - Γενικής Τεχνικής)	καλυβίτες εγχυτρισμοί	19 11	περί το 625 μ.Χ.	ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 625	νεκροταφείο
19	Ιαλυσός (οικόπεδο Καμπουρόπουλου) (εντός και εκτός βασιλικής)	κτιστοί κιβωτιόσημοι καλυβίτες- οστεοφυλάκια	- -	-	ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, σ. 1155-1157	νεκροταφείο
20	Ιαλυσός (παράλια)	κεραμοσκε- πείς τάφοι	-	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 326	-
21	Ιαλυσός (παράλια)- θέσεις Βίγλες και Κιόλες	καλυβίτες- ταφές εγχυτρισμοί	21 2	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 447	ακτέριστοι
22	Καλαβάρδα-θέση Άγιος Ιωάννης (κτήμα Κοσκινιάτη)	καλυβίτες	3	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 686	όστρακα
23	Οδός προς Καλλιθέα (αγρός Χασάν Εμραλή)	τάφοι	5	από τη βυζαντινή εποχή έως την Ιπποτοκρατία	ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 680	ο ένας με 7 ταφές, νομίσματα βυζαντινών χρόνων και Ιπποτοκρατίας
24	Καλυθιές-11ο χλμ. οδού Ρόδου-Λίνδου (κτήμα Σωτηράλη)	κτιστοί κιβωτιόσημοι καλυβίτης	3 1	χριστιανικοί	ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 599	ακτέριστοι, χριστιανικό νεκροταφείο;
25	Κάμπος Σκάλα- θέση Στύλοι (οικόπεδο Φωτάκη)	σαρκοφάγοι	2	-	ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, σ. 1003	μολύβδινες με κάλυμμα διακοσμημένο
26	Κάμπος Σκάλα (οικόπεδο Μανωλικάκη)	λαξευμένοι σε βράχο υπέργειοι κα- μαροσκεπείς	13 2	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, σ. 1002-1003	νεκροταφείο
27	Κάμπος Σκάλα (οικόπεδο Μαν- ράκη, ΚΜ 5)	ταφικές ενεπίγραφες πλάκες	4	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, σ. 680-681	νεκροταφείο

αι	ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΤΑΦΗΣ	ΑΡΙΘ. ΤΑΦΩΝ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
28	Κρεμαστή (οικόπεδο Τσαμπικάκη)	ελεύθερες ταφές εγγυτησιμός καλυβίτες	3 1 -	-	ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 684	οστεοφυλάκιο
29	Κρεμαστή-θέση Ασώματος	καλυβίτες	3	χριστιανικοί χρόνοι	ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 447	ακτέριστοι
30	Λάρδος-Παναγία Καθολική (βασιλι- κή Α', εντός αφίδας)	κτιστός κιβωτιόσχημος	1	-	ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 415	-
31	Λάρδος- Άγιος Βασίλειος	σαρκοφάγοι με καλύμματα	2	παλαιοχριστιανική εποχή	I. Βολανάκης, ΔωδΧρ, IB' (1987), σ. 95	-
32	Λίνδος-Άγιος Γεώργιος Χωστός (εκτός ναού)	κτιστοί κιβωτιόσχημοι	6	από την προτοβυζα- νική εποχή έως την Τουρκοκρατία	ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 688	ανακομιδές
33	Λίνδος-Παναγία (βόρεια, εκτός ναού)	ταφικός χώρος;	1	-	ΑΔ 50 (1995), Χρονικά, σ. 816	σημερινό μουσείο
34	Λίνδος-κόλπος Αγίου Στεφάνου	καλυβίτης κτιστοί κιβωτιόσχημοι	1 3	παλαιοχριστιανική εποχή 13ος-14ος αιώνας	Lindos, IV2, 1992, σ. 234-235, εικ. 90-94	εύρεση μυροδοχείων στους βυζαντινούς τάφους
35	Μαλώνα- Αγία Άννα (εκτός ναού)	καλυβίτες	2	-	ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 504	-
36	Μαλώνα-Χαράκι (έργα Στρατού)	τάφοι	-	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 328	-
37	Μεσαναγρός- Παναγία (Βασιλική Α')	ελεύθερες ταφές κιβωτιόσχημοι καλυβίτες	- 55 5	από την παλαιοχρι- στιανική εποχή έως τις αρχές του 20ού αιώνα	ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 573	νεκροταφείο
38	Μεσαναγρός-Αγία Βαρβάρα (Βασιλική Α', εξωτερικά της αφίδας)	κτιστοί κιβωτιόσχημοι	-	-	ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 415	-
39	Μεσαναγρός-θέση Έρμιντος, Άγιος Μη- νάς (Βασιλική Β')	κτιστός κιβωτιόσχημος	1	παλαιοχριστιανική εποχή	I. Volanakis, JbAChr 20 (1995), σ. 1266, εικ. 4	τάφος μάρτυρα (:)
40	Μονόλιθος-θέση Φούρνοι (σηπλαιώ- δες παρεκκλήσιο)	κιβωτιό- σχημος	1	-	ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 521	4 ακτέριστες ταφές
41	Μονόλιθος-δρόμος προς Απολλακιά, θέση Σολου- ντρανάκι	καλυβίτης κτιστός κι- βωτιόσχημος	1 1	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 328	ακτέριστοι

α/α	ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΤΑΦΗΣ	ΑΡΙΘ. ΤΑΦΩΝ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
42	Μονόλιθος- Κυμισάλα, θέση Τούρματα	τάφος	1	εποχή Ιουστινιανού	ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, σ. 481	πολλαπλές ταφές, τεσσαρακοντανούμμο Ιουστινιανού
43	Παστίδα-Άγιος Γεώργιος	καλυβίτες εγχυτρισμοί	34 11	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, σ. 572	νεκροταφείο
44	Παστίδα-δρόμος από Κρεμαστή προς Παστίδα (κτίμα Κοσμά)	τάφοι	4	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 327-328	ερευνήθηκε ο ένας τάφος-απέρριστος
45	Σάλακος-θέση Παληοκκλησιά (εκτός βασιλικής)	κτιστοί κιβωπιόσχημοι	-	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 521	-
46	Σιάννα-Γλυφάδα, θέση Πουγκάς	κιβωπιόσχημοι	5	παλαιοχριστιανική εποχή;	ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 619	-
47	Σιάννα- θέση Στελλιές	κιβωπιόσχημος	1	από το μεσαίωνα έως την Τουρκοκρατία	ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 522	μεσαιωνικό νεκροταφείο στη θέση αρχαίου
48	Σιάννα-Καμαράκι (βορειοανατολικά της βασιλικής)	υπέργειος καμαροσκηπής	1	παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 55 (2000), Χρονικά (υπό έκδοση)	-
49	Σιάννα-Πράσσοι, θέση Κεραμί, Παναγία η Κυρά (εκτός ναού)	τάφος με αρκοσόλιο	1	-	ΑΔ 55 (2000), Χρονικά (υπό έκδοση)	ίχνη τοιχογραφίας στο εσωράχιο
50	Σορωνή- Διπόταμος	καλυβίτες εγχυτρισμοί	27 2	-	ΑΔ 29 (1976-1974), Χρονικά, σ. 982-983	οργανωμένο νεκροταφείο
51	Σορωνή (οικόπεδο Π. Κωνσταντίνου) (εντός και εκτός βασιλικής)	τάφοι	-	-	ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, σ. 679	απέρριστοι
52	Φάνες-περιοχή Άη Γιώργη	καλυβίτες οστεοφυλάκιο	9 1	από την υστερο- ρωμαϊκή έως την παλαιοχριστιανική εποχή	ΑΔ 50 (1995), Χρονικά, σ. 799	-
53	Ψίνθος-Αγία Τριάδα (νότιο κλίτος βασιλικής)	κτιστός κιβωπιόσχημος	1	αρχές 15ου αιώνα	ΑΔ 50 (1995), Χρονικά, σ. 826	γυναικεία ταφή- ανακομιδή
54	Ψίνθος-Ιαματικό	κτιστοί κιβωπιόσχημοι	6	-	ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, σ. 574	εντοπισμός ακόμη 4 τάφων

**RHODES. EVIDENCE FOR THE HISTORY OF THE ISLAND THROUGH THE FACT OF DEATH.
THE FUNERARY TOPOGRAPHY OF THE ISLAND FROM THE 4TH TO THE BEGINNING
OF 16TH CENTURY**

† THEODOROS ARCHONTOPOULOS
ELENI K. PAPAVALASSILOU

The sites at which tombs have been excavated or located, both in Rhodes town (medieval and modern) and in the countryside, were assembled and formed the basis for the following conclusions relating to the funerary topography of the island. In the area of the medieval town, the tombs (built cist tombs) and free burials, of which there are a great number, were located inside and outside churches, and range in date from the Byzantine period down to the 16th century. The number of Christian tombs uncovered by excavation in the modern town is relatively limited. Finally, seven sites of organised cemet-

eries of the Early Christian period have been identified in the countryside, along with a large number of tombs (jar-burials, tile graves, and built cist tombs), dating from the Late Roman-Early Christian period.

The continuous occupation of the limited area of the medieval town accounts to some extent for the discovery of later levels of burials, whereas in the countryside, the movement of settlements from ancient times to the present day, largely for reasons of security against enemy raids, has led to many burial sites remaining untouched over the centuries.

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗΣ ΟΙΚΙΑΣ ΛΑΣΚΑΡΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΥΣΤΡΑ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ

Κατά τη διάρκεια των απαραίτητων καθαρισμών που πραγματοποιήθηκαν στην οικία Λάσκαρη με την έναρξη των αναστηλωτικών εργασιών το 2002, προέκυψαν νέα στοιχεία, τα οποία είτε επιβεβαίωσαν είτε συμπλήρωσαν παλαιότερες παρατηρήσεις σχετικά με την αρχιτεκτονική εξέλιξη και τη μορφή της¹. Η οικία Λάσκαρη, το μεγάλο αρχοντικό της Κάτω πόλης του Μυστρά (ε.ικ. 1), που σώζεται σε γενικά καλή κατάσταση λόγω της συνεχούς οίκησης της τουλάχιστον έως τις αρχές του 20ού αιώνα², διαμορφώθηκε μετά από τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις στην τελική της μορφή κατά τους ύστερους παλαιολόγειους χρόνους.

Το αρχικό κτίσμα, που αποτέλεσε τον πυρήνα της οικίας, είχε επιμήκη μορφή διατεταγμένη κάθετα προς την πλαγιά του λόφου και καταλάμβανε την περιοχή στη νοτιοδυτική γωνία της (ε.ικ. 2β-γ, 3Α, 4β-γ). Ήταν μικρού σχετικά μεγέθους και περιελάμβανε ένα μικρό τρίγωνο στον όροφο και έναν ισόγειο χώρο με στοά στα βόρεια του. Η αυτονο-

μία της κατασκευής του πυρήνα φαίνεται από τους κατασκευαστικούς αρμούς κατά την επαφή του με τον υπόλοιπο, μεταγενέστερο οργανισμό της οικίας στα βόρεια και στα ανατολικά του.

Από το μικρό, πρώτο τρίγωνο, στη στάθμη που αντιστοιχεί στον τρίτο όροφο της οικίας, σήμερα δεν σώζονται το αρχικό δάπεδο και η στέγασή του. Στο βόρειο, όμως, τοίχο σώζεται στη δυτική περιοχή του λείψανα τοιχοποιίας από παρασάδα (ε.ικ. 4γ) και στο μέσον του περίπου το αποτύπωμα κατασκευής άλλης παρασάδας. Μεταξύ των δύο αυτών στοιχείων υπάρχουν μονόλοβα παράθυρα, σήμερα χτισμένα. Οι παραπάνω κατασκευαστικές λεπτομέρειες υποδηλώνουν ότι η αρχική αίθουσα καλυπτόταν από ημικυλινδρικό θόλο ενισχυμένο με τρία σφενδόνια (ε.ικ. 3Α). Στα μεταξύ τους τέσσερα διάχωρα ανοιγόταν από ένα μονόλοβο παράθυρο. Η ανατολική πλευρά της αίθουσας αυτής είχε αρχικά τρίκογχη διαμόρφωση. Σήμερα σώζεται η νότια κόγχη και το περίγραμμα της μεσαίας,

¹ G. Marinou, Structural Observations on the Byzantine Building Known as the Laskaris House at Mystras, *Erhalten historisch bedeutsamer Bauwerke*, SFB 315, Universität Karlsruhe, *Jahrbuch* 1994, σ. 105-137. S. Sinos, *Mistras, RbK VI* (1999), σ. 486, 494-496, με αναπαράσταση της κάτοψης του ορόφου του τριγώνου κατά Γ. Μαρίνου.

² G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra, Matériaux*

pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce au XIVe et XVe siècles, Paris 1910, πίν. 5.1. Επίσης, εικόνα της οικίας πριν από τον πόλεμο στο αρχείο του Α. Ορλάνδου. Στις φωτογραφίες φαίνεται στεγασμένος μόνον ο ανατολικός χώρος του τριγώνου με μεταβυζαντινή τετρακλινη στέγη. Δεν αποκλείεται η οικία να ήταν κατοικημένη έως το 1955, οπότε εκκενώθηκε ο οικισμός και έγινε αρχαιολογικός χώρος.

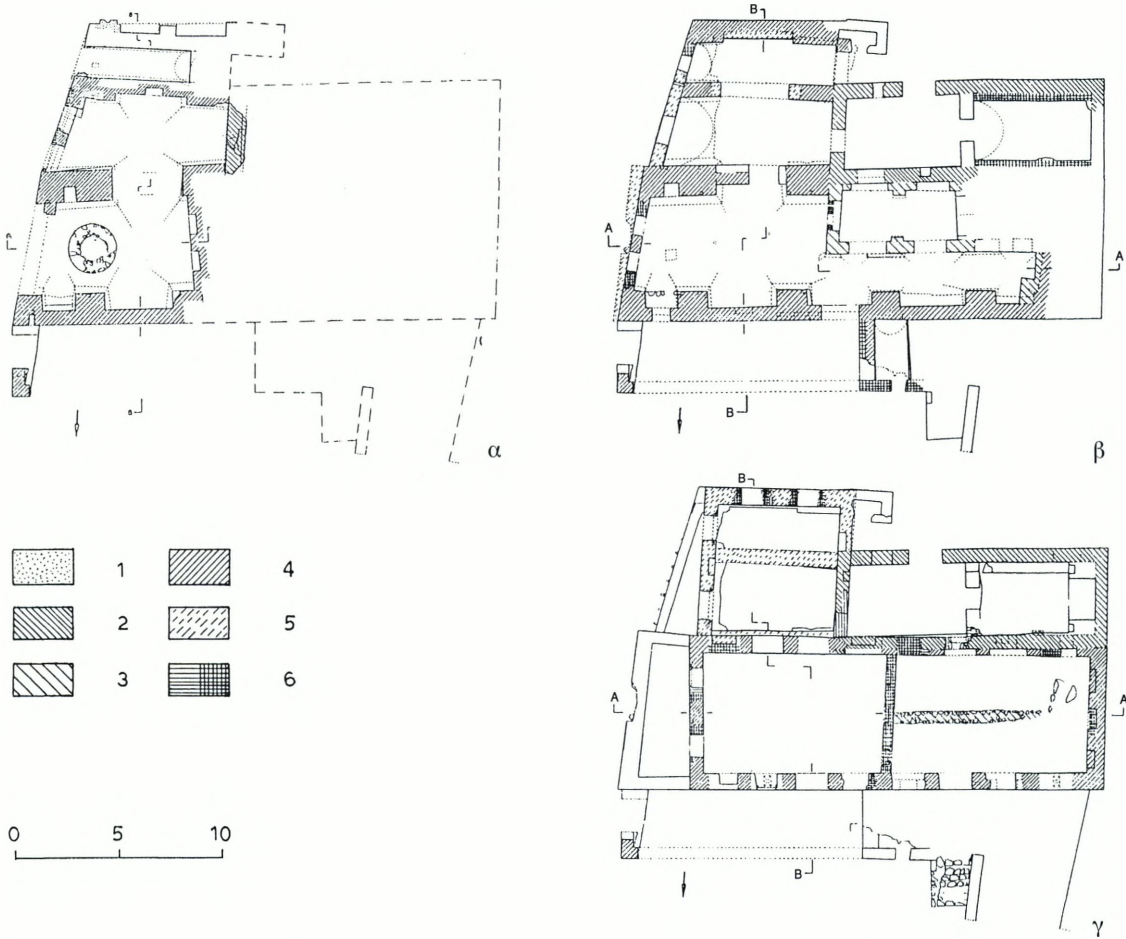
Εικ. 1. Ανατολική όψη της οικίας Λάσκαρη.

η οποία έχει χτιστεί, ενώ η βόρεια καταστράφηκε από τη διάνοιξη θύρας (εικ. 4γ). Στο δυτικό τμήμα της αίθουσας, στην υποκείμενη στάθμη, κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη εποχή ένας ημικυλινδρικός θόλος επάνω σε πρόσθετη πλευρική τοιχοποιία (εικ. 2β, 4β) και πάνω από το θόλο και στη στάθμη του μικρού τρικλίνου έγινε μια τρίκογχη διαμόρφωση σε επαφή με το δυτικό τοίχο, με αρκετά βαθύ μεσαίο τόξο και ένα θρανίο κατά μήκος του νότιου τοίχου (εικ. 2γ, 4γ). Έτσι, ο κύριος χώρος διαβίωσης του αρχικού πυρήνα πήρε, σε μεταγενέστερη εποχή, χρήση βοηθητικού χώρου, πιθανώς μαγειρείου.

Η στοά στα βόρεια του αρχικού κτίσματος είχε τέσσερα τόξα και κάλυψη με ημικυλινδρικό θόλο και ενδιάμεσα σφενδόνια, πάνω

στον οποίο διαμορφωνόταν εξώστης (εικ. 2β, 3Α). Ο θόλος της στοάς μετά την καταστροφή του ανακατασκευάστηκε με χάραξη χαμηλωμένη και ακανόνιστη. Ο θόλος νότια βαίνει σε τυφλά αψιδώματα, των οποίων οι παραστάδες και τα τόξα είναι ανεξάρτητα από το διάφραγμα τους. Συνεπώς, η στοά προστέθηκε στο κτίσμα του αρχικού πυρήνα. Η κατασκευή ενός εγκάρσιου τοίχου στη θέση του τρίτου από Α. πεσσού της στοάς διαμόρφωσε, μετά την καταστροφή του θόλου, ένα νέο πέρας στο δυτικό άκρο της (εικ. 2β).

Το μικρό αρχικό κτίριο που αποτέλεσε τον πυρήνα της οικίας σε κάποια στιγμή έπαψε να επαρκεί για τις ανάγκες των κατοίκων ή ακόμη μπορεί να άλλαξε ιδιοκτήτη και να υπήρχαν νέες απαιτήσεις της οικογένειας σε

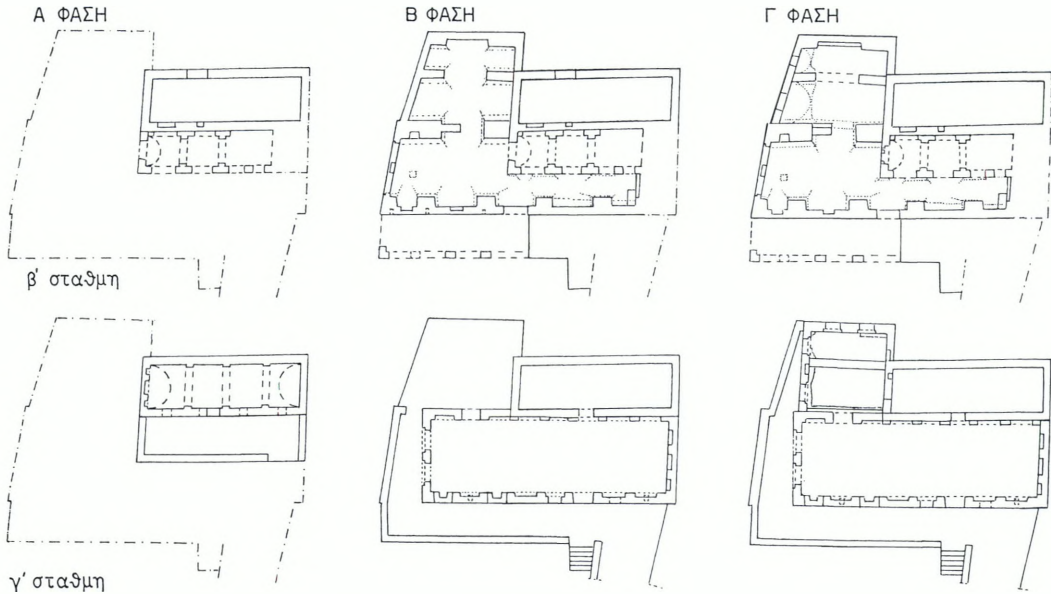

Εικ. 2. Κατόψεις της α', β' και γ' στάθμης της οικίας Λάσκαρη με τις κατασκευαστικές φάσεις: 1. Προϋπάρχουσες κατασκευές. 2. Πρώτη φάση οικίας Λάσκαρη. 3. Προσθήκη στην πρώτη φάση. 4. Δεύτερη φάση. 5. Τρίτη φάση. 6. Μεταβυζαντινές επεμβάσεις.

χώρους και προβολή. Ένας νέος μεγάλος τρίγωνος προστέθηκε στη βόρεια πλευρά του παλαιού, με τη δυτική πλευρά του στην προέκταση της αντίστοιχης πλευράς του αρχικού οικήματος. Ο κύριος αυτός χώρος διαβίωσης είναι η μεγαλύτερη αίθουσα στον Μυστρά (5,50×19 μ.), μετά την αίθουσα του θρόνου του παλατιού. Απαραίτητη, λοιπόν, προϋπόθεση για την προσθήκη αυτή ήταν η διαμόρφωση μιας εκτεταμένης υποδομής στο επικλινές έδαφος, με την κατασκευή ενός θο-

λοσκεπούς οργανισμού σε δύο υποκειμένες στάθμες (εικ. 4α-β) λόγω του μεγάλου μήκους της νέας αίθουσας. Οι χώροι της θολοσκεπούς αυτής επέκτασης μαζί με τον πυρήνα στέγασαν τις βοηθητικές λειτουργίες της οικίας (εικ. 2α-β, 3). Την εποχή αυτή πιθανότατα το τόξο που διαμόρφωνε την ανατολική όψη της στοάς κλείστηκε με τοιχοποιία, όπου διαμορφώθηκαν δύο θυρίδες.

Ο νέος μεγάλος τρίγωνος (εικ. 3B, 4γ, 5), σε αντίθεση με τον παλιό θολοσκεπή χώρο με τα

Εικ. 3. Αναπαράσταση των τριών κύριων βυζαντινών φάσεων της οικίας. Κατόψεις β' και γ' στάθμης.

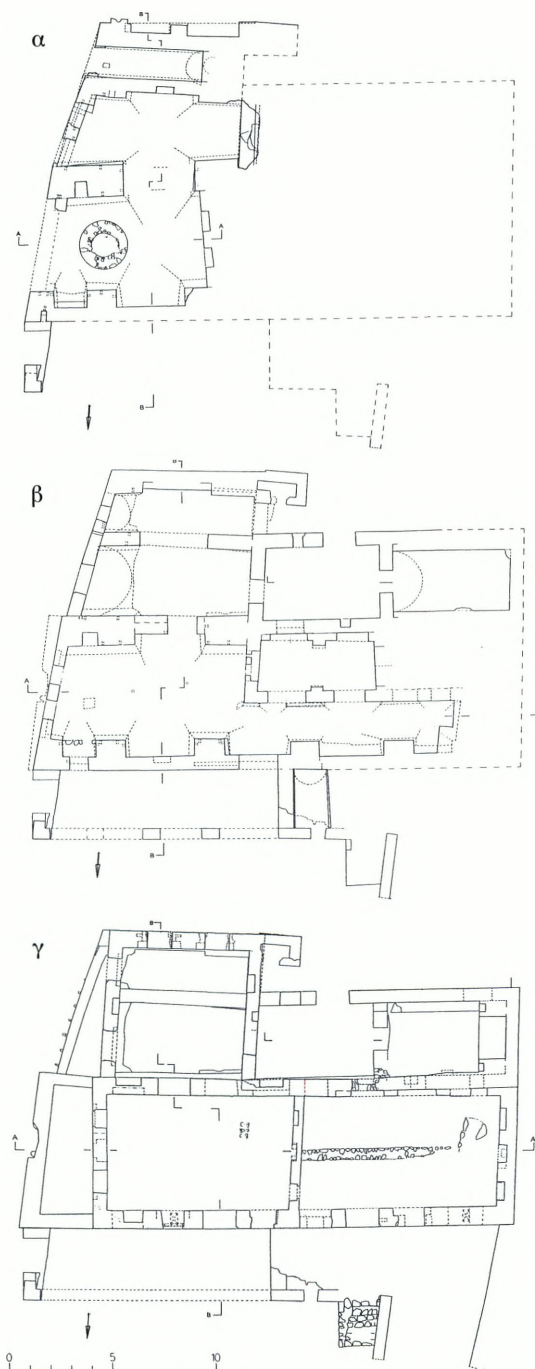
μικρά μονόλοβα ανοίγματα που ήταν ψηλά τοποθετημένα, οικοδομήθηκε με μια μεγαλόπρεπη κατασκευή από αψιδώματα, κόγχες και μεγάλα τοξωτά ανοίγματα. Αυτή η κατασκευή εκτεινόταν και στις τέσσερις πλευρές του. Οι κατά μήκος τοίχοι, ο νότιος και ο βόρειος, διαμορφώνονταν εσωτερικά με οκτώ μεγάλα αψιδώματα. Στο βόρειο τοίχο το δεύτερο, το τέταρτο και το όγδοο από Α. αψιδώμα ήταν τυφλά, στο πρώτο και στο τρίτο ανοίγονταν παράθυρα, στο πέμπτο και στο έκτο ανοίγονταν θύρες και στο έβδομο ένας ορθογώνιος φεγγίτης με τοξωτή απόληξη. Τα αψιδώματα με άνοιγμα είχαν τόξο διαμορφωμένο με θολίτες σε όλο το πάχος του τοίχου, ενώ μια τοιχοποιία πλήρω-

σης διαμόρφωνε τη μορφή του ανοίγματος. Το δεύτερο και το όγδοο αψιδώμα, που ήταν τυφλά, είχαν επάνω από το τόξο τους, έως την κορυφή της τοιχοποιίας, κτιστή οπή (εικ. 4γ, 5). Οι οπές αυτές είχαν σχέση με τον εξαερισμό και τη θέρμανση του χώρου που γινόταν με φορητές εστίες³. Με την κατασκευαστική αυτή λεπτομέρεια γίνεται φανερή η ιδιαίτερη μέριμνα για ανέσεις στο νέο μεγάλο τρίκλινο της οικίας.

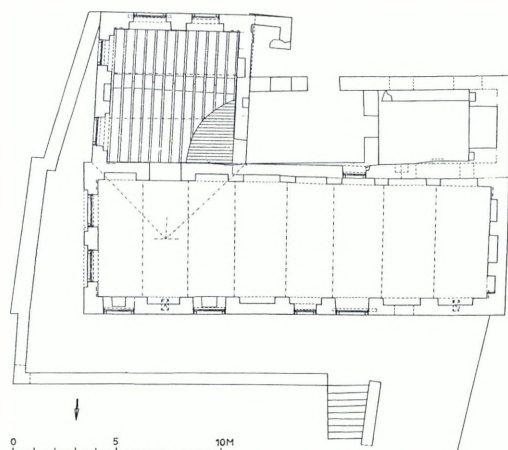
Στο νότιο τοίχο, η δεύτερη από Α. τοξωτή διαμόρφωση δεν είναι αψιδώμα, αλλά μεγάλη διάδοδος προς Ν. Στο έκτο από Α. αψιδώμα υπάρχει πάλι άνοιγμα προς Ν., με θύρα που διαμορφώνεται στο διάφραγμά του. Η θύρα αυτή ανήκε αρχικά στο βόρειο τοίχο του πυ-

³ Η ιδέα μεταγενέστερης διαμόρφωσης καπνοδόχων σε σχέση με την ύπαρξη γεινιαζόντων κτιρίων δεν ενσταθεί, διότι στην πλευρά αυτή υπάρχει η βόρεια στοά της οικίας. Εξάλλου, συνήθως απαγορεύεται η διαμόρ-

φωση καπνοδόχων σε μεσοτοιχίες, βλ. Κ. Πιτσάκης (επιμ.), *Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Αθήνα 1971, σ. 132, στ. 70.

Εικ. 4. Υπάρχουσα κατάσταση πριν από τις εργασίες. α. Κάτοψη α' στάθμης, β. Κάτοψη β' στάθμης, γ. Κάτοψη γ' στάθμης.

Εικ. 5. Κάτοψη γ' στάθμης. Αποκατάσταση του τρικλίνου, του νότιου δωματίου και της βόρειας στοάς.

ρήνα και ανοιγόταν στον εξώστη του. Μετά την επέκταση της οικίας εξασφάλιζε την επικοινωνία των δύο τρικλίνων.

Στα αιψιδώματα του νότιου τοίχου του τρικλίνου, που αντιστοιχούν στην αίθουσα του πυρήνα, η κατασκευή των τόξων και των παραστάδων τους διαχωρίζεται από το διάφραγμά τους με αρμό, γεγονός που υποδηλώνει τη μεταγενέστερη κατασκευαστική φάση του μεγάλου τρικλίνου. Κατά την έναρξη των αναστηλωτικών εργασιών με τον καθαρισμό και τη διερεύνηση της άνω απόληξης του τοίχου επιβεβαιώθηκε η παραπάνω παρατήρηση και μάλιστα έγινε αντιληπτός και ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η προσθήκη του νέου μεγάλου τρικλίνου δίπλα στον πυρήνα της οικίας (εικ. 6). Η δόμηση των παραστάδων και των τόξων των αιψιδωμάτων ήλθε απλώς να ακουμπήσει στην προϋπάρχουσα τοιχοποιία, χωρίς να συνδεθεί με αυτήν, με αποτέλεσμα οι δύο τοιχοποιίες να αποκολληθούν. Στην περιοχή ανατολικά του πυρήνα ο νέος τοίχος διαπλατύνεται και γίνεται ισοπαχής με τη σύνθετη τοιχοποιία που συναποτε-

Εικ. 6. Τρίκλιнос. Λεπτομέρεια κατασκευής του νότιου τοίχου κατά την επαφή του με τον αρχικό πυρήνα της οικίας.

λείται από τον προγενέστερο τοίχο του πυρήνα και τις παραστάδες των μεταγενέστερων αιφιδωμάτων του νέου τρικλίνου.

Η τοξωτή σύνθεση στο εσωτερικό του τρικλίνου συνεχίζεται στον ανατολικό τοίχο του με δύο μεγάλα τόξα, τα οποία έχουν εξωτερικά διπλό τοξωτό πλαίσιο και διαμορφώνουν δύο μεγάλες θύρες που ανοίγονται σε εξώστη (εικ. 5). Πάνω από αυτές, αξονικά τοποθετημένος, υπήρχε στρογγυλός φεγγίτης, διάταξη η οποία στη στενή πλευρά χώρων με ξυλόστεγη κάλυψη υποδεικνύει αετιωματική απόληξη. Τα τρία ανοίγματα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας χτίστηκαν και στην πρόχειρη, νέα τοιχοποιία των δύο θυρών διαμορφώθηκαν μικρά ανοίγματα, μία χαμηλή θύρα βόρεια και ένα μικρό παράθυρο με οριζόντια

υπέρθυρα νότια (εικ. 7). Τα ξύλινα μικρά δοκάρια τους δεν μπορούσαν να σηκώσουν τα υπερκείμενα φορτία και η αποσαθρωμένη πρόχειρη τοιχοποιία κινδύνευε να καταρρεύσει και να συμπαρασύρει τα υπερκείμενα τμήματα της βυζαντινής τοιχοποιίας. Το 1992 απομακρύνθηκε η τοιχοποιία πλήρωσης των δύο τοξωτών βυζαντινών θυρών και του υπερκείμενου φεγγίτη και αποκαταστάθηκε η αρχική δομή της κύριας όψης του τρικλίνου (εικ. 8).

Στο δυτικό τοίχο υπήρχε μεγαλοπρεπής τρίκογχη διαμόρφωση. Σε μεταγενέστερη εποχή η μεσαία κόγχη έγινε τζάκι με οξυκόρυφη απόληξη (εικ. 9). Την ίδια εποχή ο τρίκλιнос διαιρέθηκε σε δύο ίσους χώρους με έναν εγκάρσιο τοίχο, στην ανατολική πλευρά του οποίου διαμορφώθηκε παρόμοιο με το προηγούμενο τζάκι και στο βόρειο άκρο του μικρή θύρα (εικ. 2γ, 4γ). Η μορφή των τζακιών τοποθετεί τη μεγάλη αυτή επέμβαση με την κατάργηση της λειτουργίας του τρικλίνου μέσα στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η αλλαγή αυτή οδήγησε μοιραία σε νέα διαμόρφωση των ανοιγμάτων του τρικλίνου, όχι μόνο στον ανατολικό, αλλά και στους πλάγιους τοίχους, με την κατάργηση ή αλλοίωση των αρχικών και τη διάνοιξη νέων (εικ. 2γ, 4γ, 5).

Η αφαίρεση των πρόχειρων και σαθρών αυτών κατασκευών της περιόδου της Τουρκοκρατίας κρίθηκε αναγκαία για την αποκατάσταση της μορφής της τελευταίας βυζαντινής φάσης μιας από τις σημαντικότερες και μεγαλοπρεπέστερες οικίες του Μυστρά. Έτσι, με την έναρξη των αναστηλωτικών εργασιών, το 2002, καθαιρέθηκε ο διαχωριστικός τοίχος και αποκαταστάθηκε το μέγεθος και η λειτουργία του μοναδικού αυτού τρικλίνου (εικ. 5). Συγχρόνως, ξεκίνησε η αποκάλυψη και αποκατάσταση, εκτός από τη σύνθεση της ανατολικής

Εικ. 7. Τρίκλινος. Εσωτερική άποψη προς ΒΑ. με τις επεμβάσεις στα ανοίγματα προς τον εξώστη και τα αψιδώματα της περιόδου της Τουρκοκρατίας.

Εικ. 8. Τρίκλινος. Εσωτερική άποψη προς Α. μετά την αποκατάσταση των αρχικών ανοιγμάτων προς τον εξώστη και την καθαίρεση της μεταγενέστερης τοιχοποιίας στα αψιδώματα.

Εικ. 9. Τρίκλιнос. Άποψη προς Δ., τρίκογχη διαμόρφωση με τη μετατροπή σε τζάκι της μεσαίας κόγχης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

όψης του, των επιμέρους στοιχείων του (εικ. 8). Στο βόρειο τοίχο, στο πρώτο και το τρίτο από Α. αφιδώμα, όπου ήδη είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη μεγάλων τοξωτών παραθύρων, μετά την απομάκρυνση των μεταγενέστερων κατασκευών, αποκαλύφθηκε η διαμόρφωση ποδιάς με καθίσματα σε σχήμα Π. Στο πρώτο παράθυρο σώζεται η μορφή αυτή σε πολύ καλή κατάσταση και είναι όμοια με εκείνη των παραθύρων του παλατιού. Τα καθίσματα διαμορφώνουν την τελική επιφάνειά τους με μια μαρμαρίνη πλάκα και το μεταξύ τους δάπεδο είναι από λευκό ασβεστοκονίαμα (εικ. 10). Ανάλογο υλικό αποκαλύφθηκε και στο δάπεδο του πρώτου από Α. αφιδώματος του νότιου τοίχου, μετά την καθαίρεση της μεταγενέστε-

ρης τοιχοποιίας πλήρωσης των αφιδωμάτων.

Κατά την καθαίρεση του διαχωριστικού τοίχου της περιόδου της Τουρκοκρατίας αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχικού δαπέδου (εικ. 11), πάνω στο οποίο είχε εδραστεί η κατασκευή του τοίχου αυτού. Πρόκειται για δάπεδο από ερυθρό ασβεστοκονίαμα με ψηφίδες (terrazzo), όμοιο με εκείνο που είχε αποκαλυφθεί στην αίθουσα του θρόνου του παλατιού⁴.

Κατά τις εργασίες καθαίρεσης της πρόσθετης τοιχοποιίας που πλαισιώνει το άνοιγμα του

⁴ Sinos, ό.π., σ. 480. S. Sinos, Organisation und Form des byzantinischen Palastes von Mystras, *Architectura* 17 (1987), σ. 122.

Εικ. 10. Τρίκλινο. Διαμόρφωση ποδιάς του πρώτου από Α. παραθύρου της βόρειας πλευράς.

Εικ. 11. Τρίκλινο. Δάπεδο.

τζακιού για την αποκατάσταση της μεγαλοπρεπούς τρίκογχης σύνθεσης αποκαλύφθηκε στο δυτικό τοίχο του τρικλίνου, μεταξύ της μεσαίας και της βόρειας κόγχης, ενσωματωμένα κατασκευή τόξου με τους θολίτες να διακρίνονται στην όψη του τοίχου. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανήκει σε τμήμα προγενέστερης δόμησης (εικ. 12).

Η ύπαρξη άλλων, προγενέστερων της ανέγερσης του μεγάλου τρικλίνου κυριών διαπιστώνεται και στη νότια πλευρά της οικίας, στην κατώτερη, πρώτη στάθμη της⁵. Ο νοτιότερος χώρος στη στάθμη αυτή παρουσιάζει και κατά τις δύο πλευρές του ενσωματωμένα στο δομικό οργανισμό του στοιχεία προγενέστερης δόμησης (εικ. 2α). Στο νότιο εξωτερικό τοίχο του υπάρχουν δύο τυφλά αφιδώματα και προς το ανατολικό άκρο του διακρίνονται τα ίχνη άλλου εγκάρσιου τοίχου. Στο βόρειο τοίχο, στη βάση του, υπάρχουν λείψανα άλλης τοιχοποιίας. Ο χώρος αυτός, εξάλλου, δεν ακολουθεί τη γενικότερη διάταξη της επέκτασης με τα σπυροθόλια στις δύο υποκειμένες στάθμες του τρικλίνου. Είναι καμαροσκεπής και στενόμακρος σαν διάδρομος. Το δυτικό πέρας του διαμορφώνεται από πρόχειρη, μεταγενέστερη τοιχοποιία. Ο χώρος αυτός δεν έκλεινε ούτε στην ανατολική πλευρά του και η

Εικ. 12. Τρίκλινο. Αποψη προς Δ., μετά την αποκατάσταση της τρίκογχης διαμόρφωσης. Αποκάλυψη τμήματος τόξου προγενέστερης δόμησης.

βορειοανατολική εξωτερική γωνία του είναι στρογγυλευμένη. Είναι φανερό ότι ο χώρος αυτός είχε τη λειτουργία διαβατικού. Το πρόσθετο, όμως, στοιχείο παλαιότερης δόμησης,

⁵ Marinou, ό.π., σ. 115-116, εικ. 14.

που αποκαλύφθηκε με την ύπαρξη του τόξου στην τρίκογχη διαμόρφωση του μεγάλου τρικλίνου, οδηγεί σε μια νέα αντίληψη για τη σύσταση του πολεοδομικού ιστού στην περιοχή αυτή της Κάτω πόλης. Όταν, λοιπόν, έγινε η μεγάλη επέκταση της οικίας, κατά τη δεύτερη κατασκευαστική φάση της, η αρχική μικρή οικία ανήκε σε μια πυκνοκατοικημένη γειτονιά, εικόνα που δεν έχει καμία σχέση με την ανάπτυξη της ευρυχωρίας που δίνει σήμερα η περιοχή γύρω από την οικία Λάσκαρη. Έτσι, επεκτεινόμενη η οικία κατέλαβε τη θέση άλλων κτιρίων και η οικία αναγκαστικά άφησε ένα δημόσιο πέρασμα, ένα διαβατικό, πάνω όμως από το οποίο προεκτάθηκε η δεύτερη στάθμη της θολοσκεπής επέκτασής της.

Ένα μεγάλο πρόβλημα στη διερεύνηση της μορφής της οικίας Λάσκαρη ήταν η αναπαράσταση της μορφής της ανατολικής όψης της στις δύο υποκειμένες του τρικλίνου στάθμες. Σε προηγούμενες μελέτες κατ' αρχήν δεν είχε γίνει αντιληπτό ότι ο οικοδομικός οργανισμός στις δύο κατώτερες στάθμες ήταν μια ενιαία κατασκευή που χρησίμευε ως αναγκαία υποδομή της επέκτασης του υπερκείμενου ορόφου. Υπήρχε η άποψη είτε ότι υπήρχαν δύο ξεχωριστές οικίες⁶, η μία με το νέο τρίκλινο και η άλλη στα νότιά της, εμπρός από τον πυρήνα της οικίας, είτε ότι η θολοσκεπής κατασκευή ήταν αποτέλεσμα διαφόρων οικοδομικών φάσεων⁷. Στην τελευταία

αυτή άποψη είχε οδηγήσει μεταξύ των άλλων και η ύπαρξη οριζόντιων αρμών μεταξύ των σταυροθολίων και των στηριγμάτων τους. Στην πραγματικότητα οι αρμοί αυτοί δεν καταδεικνύουν διαφορετική ιστορική φάση, αλλά στάδια κατασκευής.

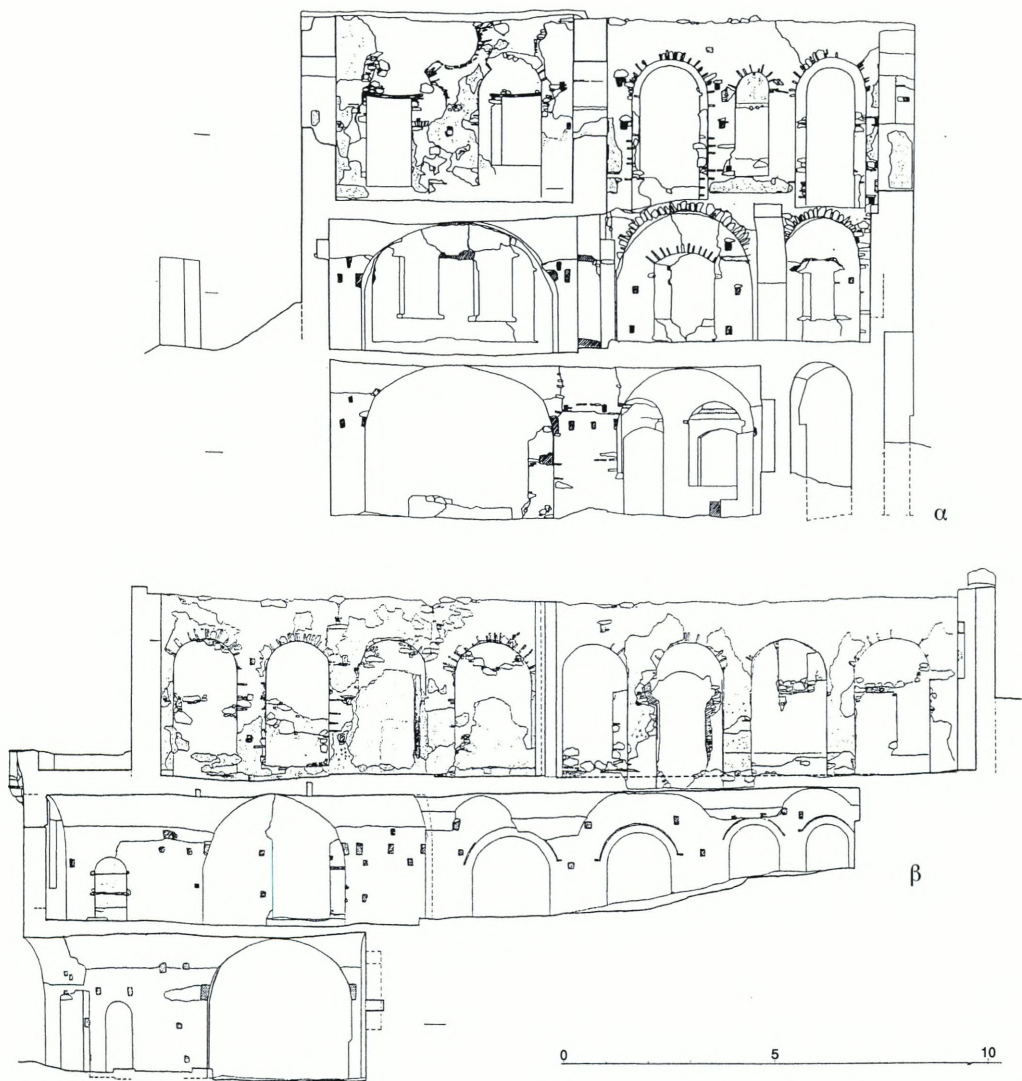
Οι πρώτες στρώσεις της θολοδομίας επάνω από τις γενέσεις της, ύψ. 0,60-0,80 μ. περίπου, κατασκευάζονται με εκφορική διάταξη (εικ. 13α-β, 14). Μετά τις στρώσεις αυτές κατασκευάζεται ο ξυλότυπος και στη συνέχεια η θολοδομία, έτσι ώστε να εμφανίζεται σχεδόν οριζόντιος αρμός μεταξύ της θολοδομίας και των πρώτων εκφορικών στρώσεων, κατασκευή που απαντά και αλλού στον Μυστρά. Ο ενιαίος αυτός θολοσκεπής οργανισμός είχε και στις δύο στάθμες, στο ύψος περιήτου του οριζόντιου αρμού, ένα ομοιόμορφο σύστημα ενίσχυσης από ξυλοδεσιές και ελεύθερους ελκυστήρες.

Ανεξάρτητα, επίσης, χτίζονται τα ημικυλινδρικά τμήματα μεταξύ των σταυροθολίων, με θολίτες σε αναμονή για τη συνέχεια της κατασκευής, καθώς και τα τόξα των αιδιωμάτων. Ανεξάρτητα κατασκευασμένη δείχνει και η προς την όψη περιοχή του ανατολικού ημικυλινδρικού τμήματος των σταυροθολίων, πλ. 0,70 μ. περίπου, όπως φαίνεται στο βόρειο χώρο της πρώτης και της δεύτερης στάθμης και στο μεσαίο χώρο της πρώτης στάθμης, εκεί που σήμερα σώζεται μόνον η αρχή του εξωτε-

⁶ Α. Ορλάνδος, Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά, *ΑΒΜΕ Γ'* (1937), σ. 109-113. Στην πρώτη αυτή σπουδαία ανάλυση της οικιακής αρχιτεκτονικής της παλαιολόγιας περιόδου, αλλά και πρώτη παρουσίαση της οικίας αναφέρεται ότι το νότιο τμήμα της ήταν άλλη, μεταγενέστερη οικία, πιθανώς ιδιοκτησία συγγενούς, και αναπαριστάται μόνον το βόρειο τμήμα. Επίσης, βλ.

Α.Ο. Orlandos, Quelques notes complémentaires sur les maisons paléologiques de Mistra, *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venise 1971, εικ. 5.

⁷ Α. Καλλιγιάς - Χ. Καλλιγά, Το σπίτι του Λάσκαρη στο Μυστρά, *ΔΧΑΕ ΙΓ'* (1985-1986), σ. 261-278 και ιδιαίτερα 261-264, 272, εικ. 24-27.

Εικ. 13. α. Εγκάρσια τομή Β-Β προς Α. β. Κατά μήκος τομή Α-Α προς Ν.

ρικού τόξου. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι στο θολοσκεπή οργανισμό δεν υπάρχουν διαφορετικές φάσεις αλλά κατασκευαστικά στάδια και ότι το ανατολικό άκρο των ημικυλινδρικών τμημάτων χιζόταν ανεξάρτητα αλλά σε συνάρτηση με την πρόσοψη, για να σχηματίσει τα τόξα της. Επομένως, ο θολοσκεπής οργανισμός με τα σταυροθόλια αποτελεί μια ενιαία

κατασκευή τόσο κατά την εσωτερική του δομή όσο και κατά την εξωτερική του κατάληξη.

Στο βόρειο χώρο της δεύτερης στάθμης, όπως και στην υποκείμενη, πρώτη στάθμη, το ανατολικό ημικυλινδρικό τμήμα του σταυροθολίου προεκτείνεται έως την όψη της οικίας και τη διαμορφώνει με μεγάλο τοξωτό άνοιγμα. Αυτό στη δεύτερη στάθμη είχε κλειστεί κα-

Εικ. 14. Βόρειος χώρος της β' στάθμης. Εσωτερική άποψη προς Α. πριν από την καθαίρεση του διαφράγματος του τόξου της περιόδου της Τουρκοκρατίας.

τά την περίοδο της Τουρκοκρατίας με πρόχειρη τοιχοποιία, όπου ανοίγονταν στα άκρα δύο παράθυρα (εικ. 3B, 14-15). Στην υποκειμένη, πρώτη στάθμη σώζεται μόνον ένα τμήμα της αρχικής τοιχοποιίας, το οποίο βρίσκεται στη νότια πλευρά του ανοίγματος, σε υποχώρηση ως προς το μέτωπό του, υψώνεται μέχρι τη γένεση του τόξου και έχει διαμόρφωση σταθμού ανοίγματος με υποτομή στην εξωτερική πλευρά του για την τοποθέτηση πώρινου πλαισίου (εικ. 4α, 13α-β).

Η αναπαράσταση με ένα τρίλοβο παράθυρο να εγγράφεται στο μεγάλο τόξο της όψης

του βόρειου χώρου της δεύτερης στάθμης, ενός χώρου βοηθητικού, δεν ήταν πειστική⁸. Εξάλλου, δεν υπάρχει τρίλοβο παράθυρο στην αστική αρχιτεκτονική του Μυστρά. Και σε περίπτωση ακόμη που υπήρχε κάποιο μοναμμένο παράδειγμα, θα ήταν παράδοξο μια τόσο περίτεχνη διαμόρφωση να λείπει από το μεγαλύτερο τρίκλινο του Μυστρά και να βρίσκεται στους βοηθητικούς χώρους κάτω από αυτόν.

Αρχικά, το τόξο έκλεινε με ένα διάφραγμα σε υποχώρηση ως προς την εξωτερική επιφάνεια του τοίχου, όπου υπήρχαν δύο ανοίγματα

⁸ Ό.π., εικ. 32, 34. Ο Ορλάνδος (Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 109), αναφέρει, σχετικά με τον τρόπο που έκλεινε αυτό το τόξο, ότι εκεί υπήρχε «πιθανώς κιγκλιδοτόν» και παραπέμπει στην αναπαράσταση της πρόσοψης στην εικ. 102. Ορθότερη, όμως, είναι η αναπαράστασή του με δύο παράθυρα, στο προοπτικό, εικ. 100.

Την ίδια πρόταση ακολουθεί και ο Γ. Βελένης, βλ. G. Velenis, *Wohnviertel und Wohnhausbau in den byzantinischen Städten, Wohnungsbau im Altertum. Diskussionen zur archäologischen Bauforschung*, τ. 3, Berlin 1978, σ. 227-236 και ιδιαίτερα εικ. 4b.

Εικ. 15. Βόρειος χώρος της β' στάθμης. Εσωτερική άποψη προς Α. μετά την καθαίρεση του διαφράγματος του τόξου της περιόδου της Τουρκοκρατίας.

με ημικυκλική απόληξη. Από την κατασκευή αυτή σώζονταν εσωτερικά τα περιγράμματα των ανοιγμάτων κατά τη μισή, προς τους πλάγιους τοίχους, πλευρά τους και το οριζόντιο ίχνος της ποδιάς τους (ε ι κ. 13α, 14), στοιχεία επαρκή για την ορθή αποκατάσταση της αρχικής μορφής⁹. Η μορφή αυτή επιβεβαιώθηκε, μετά την καθαίρεση της νεότερης τοιχοποιίας κατά τις εργασίες αναστήλωσης της οικίας το 2004. Βρέθηκε το πλήρες στοιχείο μεταξύ των δύο παραθύρων, η ποδιά και το άνοιγμά τους, η θέση του πώρινου πλαισίου τους, το διάφραγμα σε υποχώρηση ως προς την όψη του τόξου και οι οπές

διέλευσης του ξύλινου ελκυστήρα (ε ι κ. 15). Ο τύπος του μεγάλου τοξωτού ανοίγματος με διάφραγμα σε υποχώρηση, εγγεγραμμένα δύο τοξωτά παράθυρα με ενδιάμεσο πεσσό και υπερκείμενο κυκλικό φεγγίτη αξονικά υπάρχει στον Μυστρά, σε οικία της συνοικίας της Μητρόπολης (ε ι κ. 16-17) και αποτελεί γνωστή μορφή ανοίγματος του μεσαίωνα. Έτσι, σήμερα μπορούμε με βεβαιότητα να αποκαταστήσουμε την όψη του μεγάλου αυτού χώρου της οικίας στη δεύτερη στάθμη της.

Όπως προαναφέρθηκε, ο θολοσκεπής οργανισμός με τα σταυροθόλια ήταν ενιαίος τό-

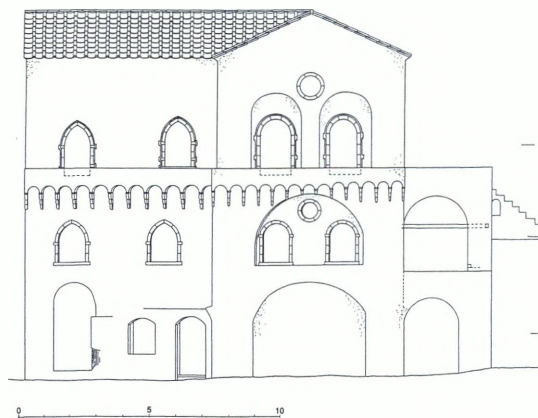
⁹ Μαρίνου, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 133, εικ. 30, όπου εγκάρσια τομή της οικίας και εσωτερική άποψη του το-

ξωτού ανοίγματος σε αναπαράσταση του 1994, με δύο παράθυρα και υπερκείμενο φεγγίτη.

Εικ. 16. Οικία νοτιοδυτικά της Μητρόπολης.

σο κατά την εσωτερική του δομή όσο και κατά την εξωτερική του κατάληξη. Η διαπίστωση αυτή δεν ήταν σημαντική μόνο για την κατανόηση των οικοδομικών φάσεων του κτιρίου, αλλά και της γενικότερης συγκρότησης της ανατολικής όψης. Στην πρώτη και τη δεύτερη στάθμη η όψη είχε αρχικά από τρία μεγάλα τόξα που αντιστοιχούσαν σε ισάριθμους χώρους, όπου ο νότιος χώρος της κατώτερης, πρώτης στάθμης αποτελούσε το καμαροσκεπές διαβατικό. Στο μεσαίο και το νότιο χώρο της δεύτερης στάθμης η θολοδομία κατά το μεγαλύτερο μέρος της δεν υφίσταται πλέον (εικ. 2β, 3Γ, 4β) και αντικαταστάθηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, κατά την τρίτη οικοδομική φάση του κτιρίου. Σήμερα, διατηρούνται οι γενέσεις των σταυροθολίων και τα δύο ανατολικά ημικυλινδρικά τμήματά τους. Οι χώροι αυτοί, ανατολικά κλείστηκαν σε μεταγενέστερη εποχή με έναν ενιαίο τοίχο. Ο τοίχος αυτός συνεχίζεται και στο μεσαίο χώρο της πρώτης στάθμης, στην κατασκευή του οποίου έχει εν-

Εικ. 17. Αναπαράσταση της τελευταίας βυζαντινής φάσης.

σωματωθεί η αρχή τόξου δίπλα στο τόξο του βόρειου χώρου (εικ. 1, 18). Η νέα δόμηση άφησε ακάλυπτο το τμήμα της ξυλοδεσιάς του αρχικού θολοσκεπούς οργανισμού, που αντιστοιχεί στο μεσαίο χώρο της δεύτερης στάθμης. Εκεί φαίνεται το αποτύπωμα της ξυλοδεσιάς στο εξωτερικό της τοιχοποιίας, ενώ νο-

τιότερα είναι μέσα στο πάχος της (εικ. 13α).

Ο ίδιος τοίχος στη δεύτερη στάθμη υποχωρεί ως προς την αντίστοιχη όψη του βόρειου χώρου και έχει κατασκευαστικό αρμό στην περιοχή επαφής τους (εικ. 2β, 3Γ, 4β, 17). Ο αρμός δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ξεχωριστή φάση κατασκευής των χώρων, αλλά μεταγενέστερη προσθήκη μόνον του τοίχου. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το ότι μετά την καταστροφή του σταυροθολίου του μεσαίου χώρου, οι θολίτες του κυλινδρικού τμήματος του βόρειου χώρου δεν παρουσιάζουν ομαλό μέτωπο, αλλά ακατάστατη προεξοχή, που δείχνει μια ενιαία κατασκευή της θολοδομίας της στάθμης αυτής. Ο αρμός, δηλαδή, δεν συνεχίζεται στο εσωτερικό του κτιρίου και το σύστημα θολοδομίας είναι ενιαίο στους χώρους της πρώτης και της δεύτερης στάθμης που περιβάλλουν τον πυρήνα κατά τη βόρεια και την ανατολική πλευρά του.

Στα βόρεια της οικίας εκτεινόταν μεγάλη διώροφη στοά, που εξασφάλιζε την πρόσβαση από την αυλή στον τρίκλινο. Η ανατολική όψη της διαμορφωνόταν με δύο υπερκείμενα τόξα. Για τη μορφή αυτή υπήρχαν στοιχεία στην όψη αυτή της οικίας. Στη βορειοανατολική γωνία της διακρίνονται λίθοι με εκφορική διάταξη στη στάθμη περίπου των γενέσεων του τόξου της όψης του βόρειου ισόγειου χώρου (εικ. 1, 17-18). Στη βόρεια πλευρά του κτιρίου, απέναντι από τη βορειοανατολική γωνία του, υπάρχει πεσσός σχήματος Γ (εικ. 4). Ο πεσσός αυτός στη στάθμη που αντιστοιχεί στις γενέσεις περίπου της θολοδομίας της δεύτερης στάθμης του κτιρίου έχει σε κάθε κεραία του από μία οπή ελκυστήρα. Ο ένας ελκυστήρας ήταν κάθετος και ο άλλος παράλληλος προς το βόρειο τοίχο. Λίγο ψηλότερα, στη στάθμη του δαπέδου του δεύτερου ορόφου, η ανατολική επιφάνεια του πεσσού

Εικ. 18. Βόρεια στοά της οικίας Λάσκαρη μετά τους καθαρισμούς. Ανατολική όψη.

στρέφεται βαθμιαία προς Δ. σε σχέση με την υποκείμενη της τοιχοποιία και έτσι η νότια γωνία του βρίσκεται σε μικρή υποχώρηση ως προς το κτίριο. Εξάλλου, η θέση της ξυλοδεσιάς και της αγκύρωσης του πεσσού στην τοιχοποιία του κτιρίου δεν βρίσκεται στην περιοχή της γωνίας του, όπου η επιφάνεια είναι άθικτη, αλλά λίγο δυτικότερα, όπου διακρίνονται ίχνη μεταγενέστερης επέμβασης.

Στη βόρεια όψη της η στοά, λόγω της κλίσης του εδάφους πρέπει να είχε τόξα μόνο στη δεύτερη στάθμη και να ήταν συνολικά τέσσερα με τρεις ενδιάμεσους πεσσούς. Κατά τις εργασίες καθαρισμού επιβεβαιώθηκε η γενική μορφή της (εικ. 3Β, 4β, 17). Η πρώτη στάθμη στη βόρεια πλευρά αποτελούσε μια

κρυμμένη στο έδαφος υποδομή. Διαπιστώθηκε, ακόμη, ότι η εκφορική κατασκευή που φαίνεται στην όψη συνεχίζεται σε όλο το μήκος του τοίχου, έως τη θέση περίπου του ανατολικού σταθμού της θύρας εισόδου της μεσαίας στάθμης, όπου διαμορφώνεται ένα δυτικό πέρας με εγκάρσιο αναλημματικό τοίχιο. Πάνω από την εκφορική κατασκευή υπάρχουν τρεις δοκοθήκες (ε.κ. 3B). Η εκφορική κατασκευή πίσω από το τόξο της όψης θα πρέπει να σχημάτιζε ένα οριζόντιο πέρας του ξύλινου δαπέδου της πρώτης στάθμης, που στηριζόταν σε μεγάλες δοκούς στη θέση των δοκοθηκών.

Κατά τη φάση κατασκευής του τρικλίνου η ανατολική όψη της οικίας θα πρέπει να είχε και στις δύο στάθμες μεγάλα τοξωτά ανοίγματα, που αντιστοιχούσαν σε κάθε έναν από τους τρεις χώρους της και αποτελούσαν την προέκταση της εσωτερικής θολοδομίας. Τα τόξα αυτά, εκτός από εκείνο του διαβατικού, θα πρέπει να είχαν μια κατασκευή πλήρωσης, τη μορφή της οποίας γνωρίζουμε μόνο για το τόξο του βόρειου χώρου της δεύτερης στάθμης. Υπήρχε, ακόμη, από ένα τόξο στις δύο κατώτερες στάθμες στη θέση της στοάς, στα βόρεια της οικίας. Στην τρίτη στάθμη της οικίας υψωνόταν ο τρίκλινος με τα μεγάλα τοξωτά του ανοίγματα σε υποχώρηση και τη διαμόρφωση ενός εξώστη στην όψη του. Εξάλλου, με τη μικρή υποχώρηση των τόξων κατά τις δύο πλευρές του, ο υποκείμενος, βόρειος χώρος προβάλλε στην όψη της οικίας, για να τονίσει τη θέση του τρικλίνου και του εξώστη του και όχι για να υποδηλώσει μια ξεχωριστή οικοδομική ενότητα.

Σε μια τελευταία κατασκευαστική φάση προσέθηκε στα βόρεια του τρικλίνου ένα δωμάτιο, ένας ιδιαίτερος χώρος κατοικίας (ε.κ. 1, 2γ, 3Γ, 4γ, 5). Η ανατολική όψη του ει-

σέχει ελαφρά ως προς την αντίστοιχη όψη του τρικλίνου και χωρίζεται με αριμό από την τοιχοποιία του. Τα σταυροθόλια στους αντίστοιχους υποκείμενους χώρους αντικαταστάθηκαν με ξύλινο δάπεδο. Οι δοκοί στηρίχθηκαν στο μέσον σε ένα πρόσθετο τόξο, που κατασκευάστηκε στη θέση μεταξύ των σταυροθολίων του νότιου και του μεσαίου χώρου της υποκείμενης στάθμης, και στα άκρα στηρίχθηκαν σε μια πρόσθετη τοιχοποιία που διαμορφώθηκε στους πλευρικούς τοίχους. Από τη θολοδομία διατηρήθηκαν μόνον οι δύο ανατολικοί ημικυλινδρικοί θόλοι (ε.κ. 4β, 13α), πάνω στους οποίους διαμορφώθηκε εξώστης με τοξύλια. Ταυτόχρονα, προστέθηκαν τοξύλια στον εξώστη του τρικλίνου.

Μετά την ανέγερση του μεγάλου τρικλίνου, που αρχικά φιλοξενούσε τις δραστηριότητες διαβίωσης της οικογένειας, η προσθήκη του δωματίου ήταν μια ακόμη εξέλιξη στη διάθρωση των λειτουργιών της οικίας και στην πολυτελέστερη διαμόρφωσή της, όπως άλλωστε φανερώνει ο γραπτός φυτικός διάκοσμος στο κογχάριο του ανατολικού του τοίχου. Το ιδιαίτερο δωμάτιο είχε, όπως και ο τρίκλινος, δύο μεγάλα ανοίγματα στην ανατολική όψη του. Το βόρειο ήταν παράθυρο και το νότιο θύρα. Τα ανοίγματα του δωματίου είχαν πλαίσια οξυκόρυφα (ε.κ. 18), αντίθετα με τα ανοίγματα του τρικλίνου που είχαν ημικυκλικά, όπως δείχνουν οι λεπτομέρειες που προσδιορίζουν τη χάραξη των τόξων τους. Η διαφορετική σύνθεσή τους φαίνεται ακόμη στο ότι τα ανοίγματα του τρικλίνου έχουν διπλή τοξωπή διαμόρφωση στην εξωτερική τους επιφάνεια, ενώ του δωματίου στην εσωτερική (ε.κ. 3Γ). Οξυκόρυφα ήταν και τα πλαίσια των ανοιγμάτων της υποκείμενης στάθμης.

Ο τρίκλινος καλυπτόταν από δικλινή ξύλινη στέγη με το αέτωμά της στις στενές πλευ-

ρές του χώρου, όπως υποδηλώνει και η διάταξη των ανοιγμάτων της ανατολικής όψης του. Δικλινής ήταν και η στέγη στο νότιο δωμάτιο, ο άξονας της οποίας όμως ήταν κάθετος προς τον άξονα της στέγης του τρικλίνου. Η διάταξη αυτή, εκτός από το ότι αποτελεί για τα μεγέθη των χώρων τη μοναδική κατασκευαστικά λύση για την απορροή των υδάτων, επιβεβαιώνεται και από την υποχώρηση του δωματίου σε σχέση με την όψη του τρικλίνου. Η δημιουργία εσοχής εξασφαλίζει την απορροή των υδάτων στη συμβολή των στεγών, χωρίς να μειώσει το πλάτος του αετώματος. Η διάσταση, εξάλλου, της εσοχής είναι τόση, ώστε το άνοιγμα της στέγης του δωματίου να είναι ίσο με του τρικλίνου και έτσι να εξασφαλίζεται η αλληλοτομία της νέας δικλινούς στέγης με την προϋπάρχουσα του τρικλίνου στην ίδια στάθμη και με την ίδια κλίση.

Συμπερασματικά βλέπουμε, λοιπόν, ότι αρχικά η οικία Λάσκαρη αποτελείται από ένα διώροφο πυρήνα, με τη μικρή θολοσκεπή αίθουσα, που ανήκει στον παλαιότερο τύπο οικίας του Μυστρά και απαντά στο πρώτο κτίριο του παλατιού των Δεσποτών. Ο πυρήνας αυτός χρονολογικά μπορεί να τοποθετηθεί πριν από τα τέλη του 13ου αιώνα. Στη συνέχεια, ένας ισχυρός κάτοικος του τόπου – πιθανώς ο Αλέξιος Λάσκαρης Μετοχίτης, κυβερνήτης της Πελοποννήσου κατά την περίοδο πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα¹⁰ και

συνδεδεμένος με την αυτοκρατορική αυλή – χρειάστηκε ένα μεγάλο τρίκλινο. Ο τρίκλιнос εδράστηκε σε μια διώροφη θολοσκεπή επέκταση που προστέθηκε στον αρχικό πυρήνα κατά την ανατολική και τη βόρεια πλευρά του. Τα μεγάλα τόξα στις δύο κατώτερες στάθμες, που αντιστοιχούν στη θολοδομία κάθε χώρου και χαρακτηρίζουν την ανατολική όψη στην οικοδομική αυτή φάση, απαντούν σε κτίριο της συνοικίας της Μητρόπολης, η οποία αρχίζει να αναπτύσσεται και να διαμορφώνεται πολεοδομικά με μεγάλα έργα από τα τέλη του 13ου αιώνα και εξής¹¹. Τη δεύτερη, λοιπόν, φάση θα πρέπει να την τοποθετήσουμε στο α΄ μισό του 14ου αιώνα.

Κατά την τελευταία κατασκευαστική φάση προστέθηκε στα νότια του τρικλίνου ένα ιδιαίτερο δωμάτιο με οξυκόρυφα ανοίγματα. Στη φάση αυτή τα δύο μεγάλα τόξα στη στάθμη κάτω από το δωμάτιο αντικαταστάθηκαν από τοίχο με μικρά, επίσης οξυκόρυφα παράθυρα. Ο τοίχος αντικατέστησε και το μεγάλο μεσαίο τόξο του ισογείου. Τέλος, στους εξώστες διαμορφώθηκαν τοξύλια. Τη φάση αυτή θα πρέπει να τοποθετήσουμε στο β΄ μισό του 14ου αιώνα, όταν ο Δεσπότης Μανουήλ Καντακουζηνός και η σύζυγός του Ισαβέλλα Λουζινιάν καλλιέργησαν στην προγκιπική αυλή του Δεσποτάτου μια νέα προτίμηση σε ιδιαίτερους χώρους διαβίωσης και δυτικότερες μορφές¹².

¹⁰ D.A. Zakythinis, *Le Despotat grec de Morée*, I, London 1975², σ. 335.

¹¹ Γ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002, σ. 166-167.

¹² S. Sinos, *Beobachtungen zur Konstruktion des spät-*

byzantinischen Palastes von Mystras, Erhalten historisch bedeutsamer Bauwerke, SFB 315, Universität Karlsruhe, *Jahrbuch* 1987, σ. 70-87. Ο ίδιος, *Organisation und Form...*, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 105-128.

NEW EVIDENCE FOR THE ARCHITECTURAL EVOLUTION AND FORM OF THE SO CALLED LASKARIS HOUSE AT BYZANTINE MYSTRAS

GEORGIA MARINOÛ

During the course of cleaning carried out on the Laskaris archontiko in the Lower Town of Mystras at the beginning of the restoration work of 2002, new evidence emerged that either confirm or supplement earlier observations on its architectural evolution and form, as crystallised in the Late Palaiologan period. The original two-storey house with its small vaulted triclinium possibly dates from the 13th century. In the first half of the 14th century, a powerful resident of Mystras, possibly Alexios Laskaris Metochitis, governor of the Peloponnese, added to it a large triclinium that was supported on a two-storey vaulted extension on the east and north sides of the original house, occupying the site of other buildings.

The wall that divided the triclinium into two rooms in the Ottoman period was demolished, and the original floor of the triclinium was discovered underneath it. The masonry of the Ottoman period that sealed the two large windows on the north side of the triclinium was removed, revealing the original form of the windows and the form of the seat in the

area of their sills. The removal of the screen on the east façade of the room beneath the triclinium revealed the form of the tympanum of the Byzantine arch, with two openings with semicircular arches, separated by a pillar – a form that culminates in an oculus in other buildings at Mystras. The structure and form of the north portico also became evident: it, too, takes the form of a two-storey arcade on the east façade.

During the third and final building phase, a special room with pointed door and window openings was added at the south of the triclinium. On the east façade, the two large arches at the level beneath it were replaced by a wall with small, also pointed, windows, and the large arch beneath it on the ground floor was replaced. Finally, parapets with corbels were installed on the balconies. These structures probably belong to the period in the second half of the 14th century when the Despot Manuel Kantakouzenos and his wife, Isabella Lusignan, cultivated a new preference at the court of the Despotate for private rooms and westernising forms.

ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΗΦΙΣΙΑΣ*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

«Cevrishia, one of the most considerable country towns in Attica, ... is seen afar off, being distinguished by the dome and the minaret of a mosck»¹. Η φράση αυτή του άγγλου περιηγητή Hobhouse, από το 1810, συνοψίζει την ανάπτυξη που γνώρισε ο οικισμός της Κηφισιάς² κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στην Αττική (1456-1821). Άγνωστο πότε ακριβώς, αναδείχθηκε σε τοπικό κέντρο των οθωμανικών αρχών, ως έδρα της υποδιοίκησης του Καταδέματος, που υπαγόταν στον καζά (επαρχία) της Αθήνας³. Το Κατάδεμα περιελάμβανε μια ευρεία περιοχή από τον Ωρωπό έως τον Άγιο Ανδρέα και τη Ραφήνα, την Πεντέλη, το πέρασμα μεταξύ Πάρνηθας και Πε-

ντέλης, την Κηφισιά και το Μαρούσι⁴. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Giraud το 1674, τα εισοδήματα της περιοχής αυτής ανήκαν στη Βασιδέ Σουλτάνα (βασιλομήτορα), από την οποία τα ενοικίαζε ο εκάστοτε βοεβόδας για 1.300 γρόσια το χρόνο⁵.

Η Κηφισιά υπήρξε πόλος έλξης για τους Τούρκους της Αθήνας όχι μόνον ως διοικητικό κέντρο, αλλά κυρίως ως τόπος ανάπαυσης και παραθερισμού, χάρις στο καλό κλίμα και τις πλούσιες πηγές νερού. Πολλοί ευκατάστατοι Οθωμανοί διατηρούσαν εκεί μικρούς εξοχικούς πύργους τριγυρισμένους από κήπους⁶. Σύμφωνα με τα δημοσιευμένα φορολογικά κατάστιχα του 16ου αιώνα, ο πληθυ-

* Ευχαριστώ τον κ. Σταύρο Μαμαλούκο, επίκουρο καθηγητή της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής στο Πανεπιστήμιο Πατρών, για τις παρατηρήσεις του στο παρόν κείμενο.

¹ J.C. Hobhouse, *A Journey through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the Years 1809 and 1810*, τ. I, London 1833³, σ. 399. Ο περιηγητής μεταφέρει το όνομα του οικισμού ελαφρώς παραλλαγμένο.

² Βρίσκεται σε απόσταση 14 χλμ. βορειοανατολικά της Αθήνας, στους πρόποδες της Πεντέλης. Το αρχαίο όνομα του οικισμού επιβίωσε κατά την Τουρκοκρατία ελαφρώς παρεφθαρμένο: οι ντόπιοι την αποκαλούσαν *Κηφισιά* ή *Τζηφισιά* (W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. II, London 1835, σ. 428).

³ Για τις τέσσερις υποδιοικήσεις της τουρκοκρατούμενης Αττικής, βλ. J. Sibthorp, *Remarks Respecting Attica*, στο *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*

and Other Provinces of the East Edited from Manuscript Journals by Robert Walpole, M.A., London 1818², σ. 144-145. Η θέση της Κηφισιάς ως έδρας του Καταδέματος προκύπτει από τα γραφόμενα του τούρκου ταξιδιώτη Εβλιά Τσελεμπί (Κ.Η. Μπίρης, *Τα Αττικά του Εβλιά Τσελεμπί. Αι Αθήναι και τα περίχωρά των κατά τον 17ον αιώνα*, Αθήναι 1959, σ. 21) και επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές.

⁴ Για το Κατάδεμα και τα όριά του, βλ. Π.Φ. Χριστόπουλος, Δέμα και Κατάδεμα, *Πρακτικά Β' Συμποσίου Ιστορίας Λαογραφίας Βόρειας-Δυτικής Αττικής*, Ασπρόπυργος 1992, σ. 465-477.

⁵ M. Collignon, *Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle*, Paris 1913, σ. 49.

⁶ Βλ. ενδεικτικά Ε. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the Years 1801, 1805 and 1806*, τ. I, London 1819, σ. 527. Leake, ό.π. Hobhouse, ό.π., σ. 436.

σμός της Κηφισιάς γνώρισε τη μεγαλύτερη του αύξηση το έτος 1570, οπότε αριθμούσε 343 φορολογούμενες εστίες, που ισοδυναμούν με 1.700 περίπου κατοίκους⁷. Οι μουσουλμανικές εστίες ήταν τότε μόλις 23, στοιχείο που επιβεβαιώνει ότι στον οικισμό κατοικούσαν μόνιμα ελάχιστοι Τούρκοι, όπως συνέβαινε στα περισσότερα χωριά της Αττικής⁸. Ο αριθμός τους αυξανόταν σημαντικά κατά τους μήνες του παραθερισμού.

Ο πυρήνας του οικισμού εκτεινόταν πιθανότατα στο ύψωμα όπου σήμερα δεσπόζει ο ναός του Αγίου Δημητρίου⁹ και προς Β.-ΒΔ. από αυτόν. Οι αγροτικές καλλιέργειες αποτελούσαν την κύρια απασχόληση των κατοίκων, με κυριότερες τις ελιές, τα δημητριακά και τα αμπέλια¹⁰. Η πλούσια πηγή Κεφαλάρι, στα ΒΑ., άρδευε καλλιέργειες πολύ πέρα από τα όρια της εδαφικής δικαιοδοσίας της Κηφισιάς και το δικαίωμα στη νομή του νερού μοιράζονταν οικογένειες Ελλήνων και Τούρκων γαιοκτημόνων, με κληρονομικά μερίδια ορισμένου χρόνου.

Οι Οθωμανοί ανήγειραν στο θέρετρό τους μια σειρά από κτίσματα, από τα οποία σήμερα δεν σώζεται σχεδόν τίποτα. Εντούτοις, οι

μαρτυρίες των περιηγητών, μερικές απεικονίσεις και ορισμένα στοιχεία που κατέγραψαν νεότεροι ερευνητές επιτρέπουν μια συνοπτική έστω αποκατάσταση της εικόνας των οθωμανικών μνημείων της περιοχής.

Το τζαμί

Η Κηφισιά ήταν το μοναδικό χωριό της Αττικής που διέθετε μουσουλμανικό τέμενος. Το τζαμί βρισκόταν στη σημερινή πλατεία του Πλατάνου, δίπλα στο στέγαστρο που καλύπτει το ρωμαϊκό ταφικό μνημείο¹¹. Με εξαίρεση μια σύντομη αναφορά του Αναστασίου Ορλάνδου στο *Ευρετήριο Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος*¹², το κτίσμα δεν μνημονεύεται στη σχετική βιβλιογραφία, προφανώς διότι κατεδαφίστηκε πολύ πριν τα μνημεία αυτού του είδους γίνουν αντικείμενο προσοχής και μελέτης.

Δεν υπάρχει κανένα γνωστό στοιχείο που να διαφωτίζει τις συνθήκες ίδρυσης του τζαμιού. Ως *terminus ante quem* για τη χρονολόγησή του μπορεί να θεωρηθεί η πρώτη μνεία του σε γραπτές πηγές, που γίνεται από τον Τσελεμπή το 1667¹³. Λίγα χρόνια αργότερα,

⁷ Δ.Ν. Καρύδης - Μ. Kiel, Σαντζάκι του Ευρίπου, 15ος-16ος αι. Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας πόλεων και χωριών, *Τετράμηνα*, τχ. 28-29, Αμφισσα 1985, σ. 1890.

⁸ Ο.π. Η εκτίμηση του Τσελεμπή, ότι στην Κηφισιά υπήρχαν το 1667 τριακόσια σπίτια και οι κάτοικοι ήταν κατά το ήμισυ μουσουλμάνοι (Μπίρης, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 21), ελέγχεται ως υπερβολική.

⁹ Μπίρης, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 21, σημ. 4. Μια απεικόνιση του οικισμού κατά το 1839 από τον James Skene (J. Skene, *Μνημεία και τοπία της Ελλάδος, 1838-1845*, Αθήνα 1985, εικ. 23), πιθανότατα αντικατοπτρίζει σε σημαντικό βαθμό την προεπαναστατική μορφή του.

¹⁰ Leake, ό.π. (υποσημ. 2).

¹¹ Σύμφωνα με τον Π. Ευστρατιάδη, η βορειοδυτική γωνία του τζαμιού έβαινε σε τοίχο του ρωμαϊκού ταφικού μνημείου της πλατείας του Πλατάνου (Π. Ευστρατιάδης, «Αριθ. Πρωτ. 389. Το υπουργώ των Εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαίδευσης. Περί των εν Κηφισία ανακαλυφθέντων αρχαίων», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, αριθ. φύλλ. 608, 30 Σεπτεμβρίου 1866, σ. 1043.

¹² Α.Κ. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού-Πεντελικού-Πάρνηθος και Αιγάλεω, *ΕΜΜΕ*, τχ. Γ', Αθήνα 1933, σ. 228, 230, εικ. 300-301.

¹³ Μπίρης, ό.π. (υποσημ. 3).

το αναφέρουν ο Giraud¹⁴ (1674) και οι Spon και Wheler¹⁵ (1676). Σύμφωνα με μια προφορική παράδοση που γνώριζαν οι Κηφισιώτες τουλάχιστον έως τα μέσα του 19ου αιώνα, στη θέση όπου χτίστηκε προϋπήρχε ναός της Αγίας Παρασκευής¹⁶. Οι μνείες του τεμένου σε περιηγητικά κείμενα του 18ου και του 19ου αιώνα δεν είναι σπάνιες¹⁷, καθώς πολλοί ταξιδιώτες διέρχονταν από την Κηφισιά καθ' οδόν από ή προς τον Μαραθώνα. Οι αναφορές αυτές είναι δυστυχώς επιγραμματικές και δεν παρέχουν ειδήσεις για την ιστορία του μνημείου. Κατά την Επανάσταση του 1821 το τζαμί λεηλατήθηκε από τους εξεγερμένους Έλληνες, οι οποίοι θρυλείται πως αφαίρεσαν τη μολύβδινη κάλυψη του τρούλου του. Μετά την απελευθέρωση περιήλθε στο κράτος και χρησιμοποιήθηκε ως σταθμός χωροφυλακής και στρατιωτικών αποσπασμάτων που καταδίωκαν τους ληστές του Πεντελι-

κού, καθώς και ως στρατώνας. Στη δεκαετία του 1890 κατεδαφίστηκε, μαζί με όσα οθωμανικά κτίσματα διατηρούνταν ακόμη στην Κηφισιά¹⁸. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930 σώζονταν ακόμη τμήματα του νοτιοδυτικού τοίχου του και της βάσης του μιναρέ¹⁹. Μέρος του ίδιου τοίχου ίσως διατηρείται ακόμη στη μικρή πλατεία που σχηματίζεται σήμερα στη συμβολή της οδού Κασσαβέτη με τη λεωφόρο Κηφισίας. Ατυχώς, το σημείο καλύπτεται με πυκνούς κισσούς και είναι απρόσιτο, λόγω της υπαίθριας αποθήκης αρχιτεκτονικών μελών που έχει δημιουργήσει σε αυτό το σημείο η Β' ΕΠΚΑ, ώστε να μην είναι προς το παρόν δυνατό να διαπιστωθεί εάν όντως εκεί κρύβονται κατάλοιπα του τεμένου. Στο παρακείμενο στέγαστρο του ρωμαϊκού ταφικού μνημείου, στη βορειοανατολική γωνία του, διατηρείται τμήμα τοιχοποιίας από γωνία κτίσματος με λοξότιμη διαμόρ-

¹⁴ Collignon, ό.π. (υποσημ. 5).

¹⁵ *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Fait aux années 1675 & 1676 par Jacob Spon Docteur Médecin Aggréé à Lyon, & George Wheler Gentilhomme Anglois*, Tome II, à Lyon 1678, σ. 312.

¹⁶ Ευστρατιάδης, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 1045.

¹⁷ Εκτός από τον Giraud και τους Spon και Wheler, σχετικές μνείες απαντούν στον Chandler, που πέρασε από την Κηφισιά το 1765 (R. Chandler, *Travels in Greece or an Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*, Oxford 1776, σ. 159), στον Dodwell, το 1805 (Dodwell, ό.π. (υποσημ. 6), στον Leake, το 1806 (Leake, ό.π. (υποσημ. 2), και στον Hobhouse, το 1810 (Hobhouse, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 399, 436).

¹⁸ Σύμφωνα με τον Ορλάνδο, που μεταφέρει σχετικές πληροφορίες του Νικολάου Λεβίδη, η κατεδάφιση έγινε γύρω στο 1870 (Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 228). Ωστόσο, ο Π. Οικονόμος σημειώνει το 1889 ότι «Η πλατεία [της Κηφισίας] σκιαζεται υπό γιγαντώδους πλατά-

νου, περίξ δε είναι καφφενεία και τζαμίον τουρκικόν χρησιμεύον ήδη ως στρατών» (Π.Π. Οικονόμος, *Αθήναι και η περίξ χώρα. Δοκίμιον πατριδογραφίας προς χρῆσιν των σχολείων και προς ιδίαν μελέτην. Μετ' εικόνων και τοπογραφικών χαρτῶν*, εν Αθήναις 1889, σ. 398), οπότε το κτίριο υπήρχε ακόμη και ήταν σε χρήση, ενώ ο Θ. Φιλαδελφεύς γράφει το 1902: «Μέχρι προ ολίγου εν Κηφισία διεσώζοντο και λουτρά και Τζαμίον και πύργοι, τα οποία όμως, πλὴν ενός τετραγώνου πύργου, κατηδαφίσθησαν κατά τα τελευταία ἔτη» (Θ.Ν. Φιλαδελφεύς, *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας. Από του 1400 μέχρι του 1800*, τ. Α', εν Αθήναις 1902, σ. 307, σημ. 7). Επομένως, είναι ορθότερο να προσδιοριστεί χρονικά η κατεδάφιση στη δεκαετία του 1890.

¹⁹ Για φωτογραφίες αυτών των καταλοίπων, βλ. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 228, εικ. 300 και J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, σ. 202, εικ. 257.

Εικ. 1. Άποψη του τμήματος τοιχοποιίας που σώζεται σήμερα εντεταγμένο στο σκέπαστρο του ρωμαϊκού ταφικού μνημείου στην πλατεία του Πλατάνου, το οποίο ενδεχομένως ανήκει στο τζαμί.

φωση (φαλτσογωνιά) στο κάτω τμήμα της (εικ. 1), που θα μπορούσε ενδεχομένως να ανήκει στη βάση του μιναρέ.

Η μορφή του κατεστραμμένου σήμερα τζα-

μιού μπορεί να ανασυντεθεί με αρκετή επάρκεια, έχοντας ως βάση μια νεότερη αναπαράσταση και δύο ζωγραφικά σχέδια του 19ου αιώνα. Ο Ορλάνδος δημοσίευσε μια αναπαράσταση της κάτοψης (εικ. 2), βασιζόμενος σε μετρήσεις των οικοδομικών καταλοίπων του τζαμιού, όπως αυτά σώζονταν στις αρχές της δεκαετίας του 1930²⁰. Νέα στοιχεία, τα οποία συμπληρώνουν σημαντικά την αποκατάσταση του μνημείου, προσέφεραν δύο σχέδια δανών αρχιτεκτόνων, που παρουσιάστηκαν μετά το 1985 και απεικονίζουν την κατάσταση του κτίσματος κατά την οθωνική περίοδο: πρόκειται για μια άποψη του εσωτερικού του, από τον Christian Hansen, του 1835 (εικ. 3)²¹, και μια απεικόνιση του εξωτερικού – της βορειοανατολικής πλευράς –, που σχεδίασε το 1853 ο Harald Conrad Stilling (εικ. 4)²².

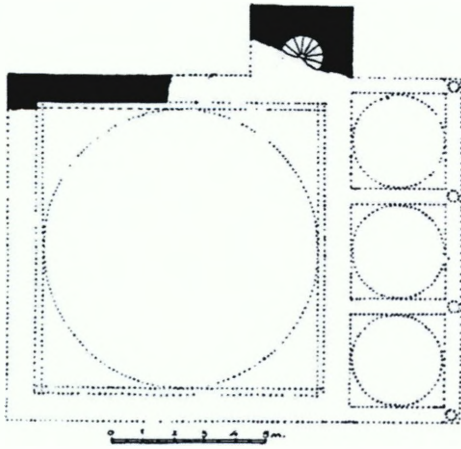
Το τζαμί είχε την τυπική μορφή μιας τετράγωνης θολοσκεπάστης αίθουσας. Ο θόλος έβαινε σε οκταγωνικό εξωτερικά, χαμηλό τύμπανο, δίχως φωτιστικά ανοίγματα. Στην πλευρά της πρόσοψης, ο Ορλάνδος αναπαρέστησε μια στοά (ρεβιάκ) με τέσσερις κίονες, στεγασμένη με τρία φουρνικά. Στην απεικόνιση του Stilling διακρίνεται η βορειοανατολική στενή πλευρά της, η οποία είχε τότε (1853) τη μορφή ενός απλού τοίχου με ένα μικρό παράθυρο. Δεν αποκλείεται, επομένως, να επρό-

²⁰ Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 228, εικ. 301.

²¹ Chr. Hansen, σχέδιο με μολύβι, «Moske i Kephissia», 1835 (Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Αθήνα 1818-1853, Έργα δανών καλλιτεχνών*, Αθήνα 1985, σ. 111, εικ. 139). Η Μ. Bendtsen τοποθετεί την εκτέλεση του σχεδίου ανάμεσα στα έτη 1834-1835 (Μ. Bendtsen, *Sketches and Measurements. Danish Architects in Greece, 1818-1862*,

Copenhagen 1993, σ. 269).

²² Η. C. Stilling, σχέδιο με μολύβι, «Cephissia, Juni 53» (Bendtsen. ό.π., σ. 137, εικ. 111, σ. 377). Σημειώνεται πως η Bendtsen μεταγράφει, μάλλον από παραδρομή, την επιγραφή του δανού αρχιτέκτονα ως «Cephissia Juni 49». Στην αναπαράγωγή του έργου, ωστόσο, διαβάζεται σαφέστατα ο αριθμός 53 για το έτος.

Εικ. 2. Η αναπαράσταση της κάτοψης του τζαμιού που δημοσίευσε το 1933 ο Α. Ορλάνδος (Α.Κ. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού-Πεντελικού-Πάρνηθος και Αιγάλεω, ΕΜΜΕ, τχ. Γ', Αθήναι 1933, σ. 228, εικ. 301).

κειτο για έναν απλό ορθογώνιο προθάλαμο, χωρίς κιονοστοιχία²³, ή να είχε τοιχιστεί το συγκεκριμένο σημείο. Στη νοτιοδυτική γωνία βρισκόταν η βάση του μιναρέ, με εσωτερική ελικοειδή κλίμακα ανόδου. Ο θόλος φαίνεται πως όντως ήταν εξωτερικά καλυμμένος με φύλλα μολύβδου, καθώς η βλάστηση που διακρίνεται πάνω του στο σχέδιο του Stilling επιβεβαιώνει έμμεσα τα θρυλούμενα για την αφαίρεση του μετάλλου από τους ελληnes επα-

²³ Πρβλ. το τζαμί της Ακροκορίνθου (Μ. Χρυσάφη-Ζωγράφου, Τουρκικά κτίσματα στην Κόρινθο - Κρήνες και θρησκευτικά κτήρια, *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, Α', Αθήνα 1984, σ. 269-273, εικ. 12-17).

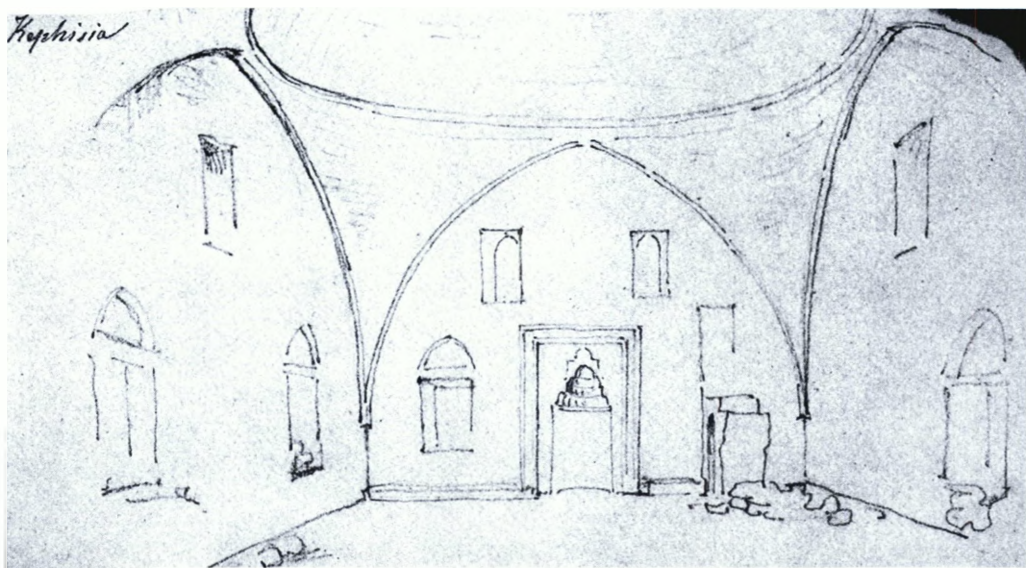
²⁴ Στο τμήμα της τοιχοποιίας που σώζεται στο στέγαστρο του ταφικού μνημείου (το αποδιδόμενο με επιπύλαξη στη βάση του μιναρέ) φαίνεται πως έχει γίνει ευρεία χρήση τεμαχίων από αρχαίες μαρμαρίνες λιθοπλίνθους, οι οποίες προφανώς θα βρισκόταν σε αφθο-

ναστάτες. Στοιχεία για τη μορφή της τοιχοποιίας δεν έχουν διασωθεί²⁴. Το ίδιο ισχύει για την τυχόν ύπαρξη διακόσμου στις εξωτερικές όψεις, με εξαίρεση το κοιλόκυρτο κυμάτιο που φαίνεται να επιστέφει το ρεβάκ στο σχέδιο του Stilling.

Στη διάρθρωση του εσωτερικού κυριαρχούσαν τα μεγάλα σφαιρικά τρίγωνα στις γωνίες, τα οποία σχημάτιζαν τη στεφάνη όπου εδραζόταν ο θόλος. Στο κέντρο του νοτιοανατολικού τοίχου υπήρχε το μιχράμπ, που έδειχνε την κατεύθυνση προς τη Μέκκα. Το μιχράμπ είχε την απλή μορφή μιας ημικυκλικής κόγχης εγγεγραμμένης σε ορθογώνιο πλαίσιο, η οποία απέληγε πάνω σε τεταρτοσφαίριο με πολυεδρική διακοσμητική διαμόρφωση («σταλακτίτες»). Στο σχέδιο του Hansen διακρίνεται στα δεξιά του μιχράμπ μια μισοκατεστραμμένη υπερυψωμένη κατασκευή, που θα μπορούσε να ταυτιστεί με το μιμπάρ, τον άμβωνα για το κήρυγμα. Σύμφωνα με το ίδιο σχέδιο, στο νοτιοανατολικό τοίχο υπήρχαν δύο μικρά τοξωτά παράθυρα πάνω από το μιχράμπ και ένα στα αριστερά του, μεγαλύτερο σε μέγεθος και με ανακουφιστικό τόξο. Δύο παράθυρα του ίδιου τύπου με το τελευταίο υπήρχαν στην ίδια στάθμη στο βορειοανατολικό τοίχο²⁵ και ένα στο νοτιοδυτικό. Ψηλότερα στους ίδιους τοίχους υπήρχαν

νία στη θέση αυτή. Ο Κυριακός Πιπτάκης βρήκε στην Κηφισιά τον Αύγουστο του 1858 σπάραγμα αρχαίας επιγραφής «εντοιχισμένον εις τον νότιον τοίχον του εκεί Τζαμίου», στοιχείο που επιβεβαιώνει τη χρήση αρχαίων σπλημάτων ως οικοδομικό υλικό (Κ.Σ. Πιπτάκης, *ΑΕ* 1860, Φυλλάδιον 53, σ. 1916, αριθ. 3729=IG II², 5217).

²⁵ Στην απεικόνιση της ίδιας πλευράς από τον Stilling, που έγινε δεκαοκτώ χρόνια μετά το σχέδιο του Hansen, διακρίνεται μόνον το τοξωτό παράθυρο που βρισκόταν ψηλότερα. Τα άλλα δύο ίσως είχαν φραγεί.

Εικ. 3. Το εσωτερικό του τζαμιού της Κηφισιάς σχεδιασμένο από τον Chr. Hansen το 1835. Στο κέντρο διακρίνεται το μιχράμπ και στα δεξιά του το μισοκατεστραμμένο μιμπάρ (Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Αθήνα 1818-1853, Έργα δανών καλλιτεχνών*, Αθήνα 1985, σ. 111, εικ. 139).

Εικ. 4. Άποψη του τζαμιού της Κηφισιάς από τα βορειοδυτικά, όπως το σχεδίασε ο H.C. Stilling το 1853. Στα δεξιά διακρίνεται ο μεγάλος πλάτανος και στο βάθος η κρήνη (Μ. Bendtsen, *Sketches and Measurements. Danish Architects in Greece, 1818-1862*, Copenhagen 1993, σ. 137, εικ. 111).

– από ένα – μικρά τοξωτά παράθυρα, αντίστοιχα με εκείνα πάνω από το μιχράμπ.

Το τέμενος της Κηφισιάς δεν μπορεί να θεωρηθεί κτίσμα μεγάλων προθέσεων. Εντάσσεται σε μια επαρχιακή «σχολή» της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, που επαναλαμβάνει απλουστευμένους τύπους μνημείων της πρωτεύουσας, σε μικρά μεγέθη, με χορηγούς τους κατά τόπους τούρκους αξιωματούχους²⁶. Η αρχιτεκτονική μορφή του ακολουθεί έναν απλό τύπο, που καθιερώθηκε για πρώτη φορά στο Φιρούζ Αγά Τζαμί στην Κωνσταντινούπολη το 1491 και έκτοτε γνώρισε μεγάλη διάδοση σε όλη την αυτοκρατορία²⁷. Παράλλαγές του τύπου αυτού απαντούν σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Στην Αθήνα συμπεριλαμβάνονται το τζαμί που ιδρύθηκε στο εσωτερικό του Παρθενώνα μετά την καταστροφή του μνημείου από τους Ενετούς²⁸ και το διατηρούμενο μέχρι σήμερα τζαμί του Κάτω Συντριβανιού ή Τζισδαράκη, που χτίστηκε το 1759²⁹. Από την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή σημειώνονται ενδεικτικά το σωζόμενο τζαμί της Ακροκορίνθου³⁰, το τζαμί του Άργους, σήμερα ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης³¹, το παλαιότερο τζαμί στην πλατεία Συντάγματος του Ναυπλίου³² και το τζαμί της Χαλκίδας³³.

Η χρονολόγηση του τζαμιού της Κηφισιάς είναι προβληματική, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν γραπτές πηγές σχετικές με αυτήν, ενώ η καταστροφή του δεν επιτρέπει παρατηρήσεις σε οικοδομικές και άλλες λεπτομέρειες που ίσως βοηθούσαν σε έναν ασφαλή προσδιορισμό της περιόδου ίδρυσής του. Η αναπαράσταση της μορφής του, όπως επιχειρήθηκε παραπάνω, δεν επαρκεί επίσης για την εξαγωγή συμπερασμάτων, δεδομένου μάλιστα ότι το απλό αρχιτεκτονικό σχέδιό του βρισκόταν σε εφαρμογή για πολλούς αιώνες. Είναι επόμενο ότι η πρώτη μνεία του στο κείμενο του Τσελεμπή το 1667 θέτει το μόνο ασφαλές χρονολογικό όριο και τοποθετεί την οικοδόμησή του στους πριν από το συγκεκριμένο έτος χρόνους.

Η κρήνη

Λίγα μέτρα νοτιοδυτικά του τζαμιού, στον ανοιχτό χώρο που σχηματιζόταν μπροστά από αυτό και κάτω από τη σκιά του περίφημου μεγάλου πλατάνου, βρισκόταν η κρήνη του οικισμού, το εξαιρετικό νερό της οποίας μνημονεύουν ο Dodwell³⁴ και ο Rouqueville³⁵. Σήμερα δεν διασώζεται κανένα ίχνος της.

Σύμφωνα με την απεικόνισή της από τον

²⁶ Χ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τ. Β', Αθήνα 1994, σ. 458-459.

²⁷ G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971, σ. 166-167, εικ. 159-161.

²⁸ Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, Αθήνα 1960, σ. 202, εικ. 136-137.

²⁹ Ό.π., σ. 209, εικ. 141-143.

³⁰ Χρυσάφη-Ζωγράφου, ό.π. (υποσημ. 23).

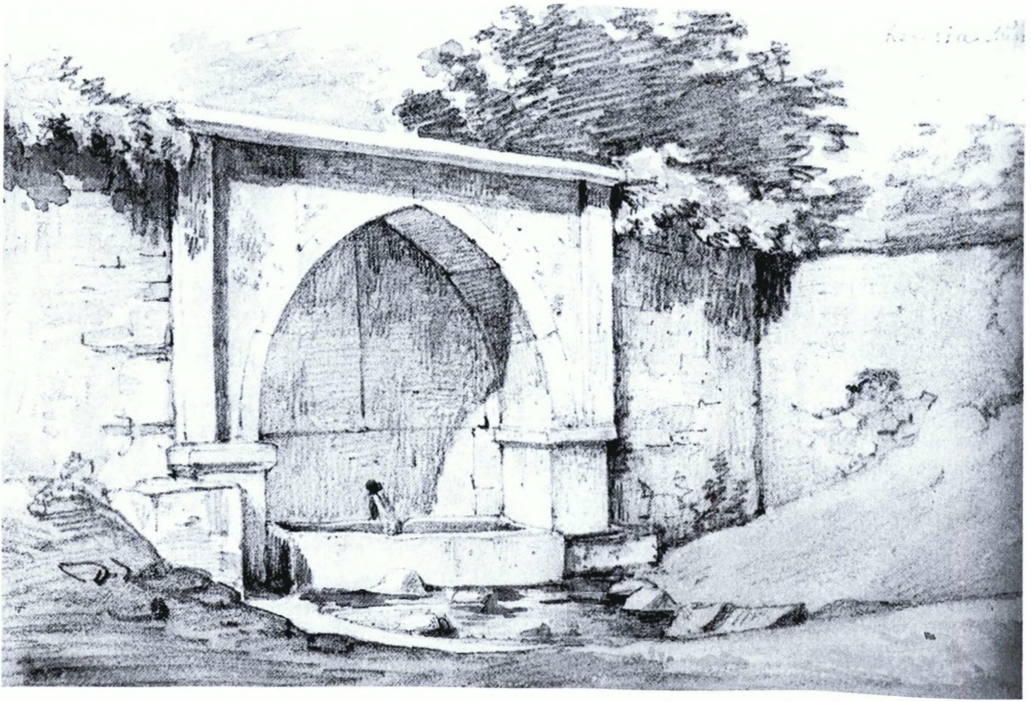
³¹ Με ημιχώνια αντί για σφαιρικά τρίγωνα στις γωνίες.

³² Σ. Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, Αθήνα 1979, σ. 40, εικ. 33-34.

³³ Bendtsen, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 146, εικ. 128, σ. 147, εικ. 131, και σ. 275-279.

³⁴ Dodwell, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 528.

³⁵ F.C.H.L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce. Avec cartes, vues et figures. Deuxième édition, revue, corrigée et augmentée*, τ. V, Paris 1827, σ. 91.

Εικ. 5. Η κρήνη της Κηφισιάς, σε υδατογραφία του Chr. Hansen του 1836 (M. Bendtsen, *Sketches and Measurements. Danish Architects in Greece, 1818-1862*, Copenhagen 1993, σ. 136, εικ. 110).

Hansen, του 1836 (εικ. 5)³⁶, είχε την τυπική για κρήνες των χρόνων της Τουρκοκρατίας μορφή: ένα ευρύ θλαστό τόξο που φερόταν σε χαμηλού ύψους παραστάδες σχημάτιζε μία κόγχη, από το εισέχον τύμπανο της οποίας έρρε το νερό μέσα από ένα απλό στόμιο και κατέληγε σε μια ορθογωνική γούρνα, που δεν αποκλείεται να ήταν αρχαία σαρκοφάγος σε β' χρήση. Η εξωτερική παρειά του ορθογωνίου όπου εγγραφόταν η κόγχη ήταν κοσμημένη στην επάνω πλευρά με ένα απλό

γείσο και στις κάθετες με πλατιές εξέχουσες ταινίες. Από ό,τι διακρίνεται στο ίδιο σχέδιο, η κρήνη ήταν δομημένη με καλοπελεκημένους λίθους.

Οθωμανικές κρήνες αυτού του απλού τύπου, με το τύμπανο του τόξου να εισέχει σε σημαντικό βάθος, απαντούν σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Στην Αθήνα τον τύπο αντιπροσώπευαν η λεγόμενη Μπουμπουνίστρα³⁷ και μια κρήνη δίπλα στην Παζαρόπορτα³⁸ – και οι δύο έχουν καταστραφεί. Από

³⁶ Chr. Hansen, υδατογραφία, «Kefesia August 36» (Παπανικολάου-Κρίστενσεν, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 52, εικ. 27. Bendtsen, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 136, εικ. 110, σ. 268).

³⁷ Παπανικολάου-Κρίστενσεν, ό.π. (υποσημ. 21), σ.

102, εικ. 123.

³⁸ *The Antiquities of Athens, Measured and Delineated* by James Stuart, F.R.S. and F.S.A., and Nicholas Revett, Painters and Architects, τ. I, London 1762, πίν. I.

τον ευρύτερο γεωγραφικό περίγυρο, αναφέρονται ενδεικτικά μία κρήνη στον Σωτήρα Αλεποχωρίου στη Μεγαρίδα³⁹, δύο στην Κόρινθο – του Χατζή Μουσταφά⁴⁰, ακριβώς χρονολογημένη με επιγραφή στο 1515, και στον Αναπνογά⁴¹ –, μία στη Χαλκίδα⁴² και μία στη θέση Βεζύρ-Τζαμί της Ναυπάκτου⁴³. Για τη χρονολόγηση της κρήνης της Κηφισιάς δεν υπάρχουν γνωστά στοιχεία, ενώ η απλή μορφή της δεν επιτρέπει εκτιμήσεις με βάση τυπολογικά χαρακτηριστικά. Πιθανότερο φαίνεται να είναι σύγχρονη με το τζαμί, δεδομένου ότι το νερό αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο στη λατρευτική πρακτική των μουσουλμάνων. Σε αυτή την περίπτωση, μπορεί να χρονολογηθεί, όπως και το τέμενος, στους πριν από το 1667 χρόνους.

Ο Hobhouse σημειώνει ότι στο ίδιο σημείο υπήρχε και δεύτερη κρήνη⁴⁴, για την οποία όμως δεν έχει επισημανθεί άλλη μαρτυρία. Βορειοανατολικά του οικισμού, στην ομώνυμη θέση, βρισκόταν το Κεφαλάρι, η μεγάλη πηγή δίπλα στο ναΐσκο του Σωτήρα, η οποία,

όπως προκύπτει από τη σύντομη περιγραφή της από τον Dodwell⁴⁵, είχε κατά την Τουρκοκρατία κάποια κτιστή διαμόρφωση.

Άλλα κτίσματα

Ο Τσελεμπή, τα γραφόμενα του οποίου διακρίνει κατά κανόνα η υπερβολή, αναφέρει ότι στην Κηφισιά υπήρχαν λουτρά (χαμάμ), ένα μεσιτζίτ (μικρό τέμενος χωρίς μιναρέ), ένας μεντρεσές (ιεροσπουδαστήριο), ένας τεκές (μικρό ιερό ή ασκητήριο), ένα σχολείο, ένα χάνι και δέκα καταστήματα⁴⁶. Από μεταγενέστερες πηγές επιβεβαιώνεται μόνον η ύπαρξη των λουτρών, τα οποία κατεδαφίστηκαν μαζί με το τζαμί στη δεκαετία του 1890⁴⁷. Για το κτίσμα αυτό δεν έχει εντοπιστεί κάποια απεικόνιση ή περιγραφή, ενώ αγνοείται και η ακριβής θέση του.

Από τους μικρούς εξοχικούς πύργους που διατηρούσαν στην Κηφισιά οι ευκατάστατοι Οθωμανοί δεν σώθηκε κανείς⁴⁸. Κατοικίες αυτού του τύπου ήταν κοινές στα περίχωρα

³⁹ Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Αττικής*, Αθήνα 1978, σ. 9, πίν. 5β. Στο σεισμό του 1981 η συγκεκριμένη κρήνη υπέστη εκτεταμένες φθορές, οι οποίες δεν έχουν αποκατασταθεί.

⁴⁰ P. MacKay, *The Fountain at Hadji Mustapha, Hesperia* 36 (1967), σ. 193-195, πίν. 56. Χρυσάφη-Ζωγράφου, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 263-265, εικ. 3-7. Α. Κουμούση-Βγενοπούλου, Μεσαιωνική βρύση στην Αρχαία Κόρινθο, *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 196-202, 730-733.

⁴¹ Κουμούση-Βγενοπούλου, ό.π., σ. 198, εικ. 7.

⁴² Bendtsen, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 146, εικ. 129, και σ. 279.

⁴³ Α. Πετρονάκης, Οθωμανικά αρχιτεκτονήματα Ναυπάκτου (Inebahti), *Ναυπακτιακά ΣΤ'* (1992-1993), σ. 275, εικ. 27β.

⁴⁴ Hobhouse, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 387.

⁴⁵ «Its source is deep and beautifully clear, and is inclosed by walls, which it overflows» (Dodwell, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 476).

⁴⁶ Μπίρης, ό.π. (υποσημ. 3).

⁴⁷ Φιλαδέλφους, ό.π. (υποσημ. 18).

⁴⁸ Κατάλογος επτά πύργων της Τουρκοκρατίας στην Κηφισιά, που διατηρούνταν κατά το 19ο αιώνα, σώζεται σε επιστολή του Νικολάου Λεβίδη προς τον Δημήτριο Καμπούρογλου (Τ. Λάμπας, *Γράμματα στο αρχείο Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, Αθηναϊκά*, τχ. 57, Απρίλιος 1974, σ. 2). Καθώς αναφέρονται μόνο με το όνομα των τότε ιδιοκτητών τους, ο προσδιορισμός της θέσης τους παρουσιάζει δυσκολίες, με εξαίρεση τον πύργο στο λόφο του Προφήτη Ηλία (όπου σήμερα το μέγαρο της μητρόπολης Αττικής), που αγοράστηκε μετά την Επανάσταση από τον Στέφανο Γεωργαντά.

της Αθήνας, όπως στους Αμπελόκηπους, τα Πατήσια, την Κυψέλη και το Μαρούσι⁴⁹, με ιδιοκτήτες Τούρκους και Έλληνες⁵⁰. Ο πύργος του βοεβόδα Χατζή Αλή Χασεκί στον Ελαιώνα (στο χώρο του σημερινού Γεωπονικού Πανεπιστημίου) αποτελούσε ιδιαίτερη περίπτωση, τόσο για τις μεγάλες διαστάσεις του όσο και για τον έντονα αμυντικό χαρακτήρα του, για λόγους ασφάλειας του κατόχου του⁵¹.

Τέλος, από περιηγητικά κείμενα είναι γνωστό ότι στην Κηφισιά υπήρχε μουσουλμανικό νεκροταφείο, το οποίο βρισκόταν λίγο πριν από την είσοδο του οικισμού από την πλευρά του Αμαρουσίου – «Un cimetière turc avec ses cippes ornés de turbans annonce Céphissia»⁵², γράφει χαρακτηριστικά ο Rouquerville, στην περιγραφή της διαδρομής από την Αθήνα έως την Κηφισιά. Σήμερα δεν σώζεται κανένα ίχνος αυτού του κοιμητηρίου.

Εκτός από την Αθήνα, η Κηφισιά ήταν ο

μόνος οικισμός της Αττικής όπου ανεγέρθηκαν κτίσματα αμιγώς οθωμανικής αρχιτεκτονικής, λόγω κυρίως της ιδιαίτερης θέσης που είχε ως θέρετρο των ευκατάστατων Οθωμανών Αθηναίων. Παρά τον επαρχιακό προφανώς χαρακτήρα τους, θα σχημάτιζαν ένα ενδιαφέρον σύνολο που, εφόσον σωζόταν, θα συμπλήρωνε σημαντικά την εικόνα και τις γνώσεις για την οθωμανική αρχιτεκτονική στην περιοχή.

Δεν είναι τυχαίο ότι όσα από αυτά τα μνημεία επιβίωσαν της Ελληνικής Επανάστασης καταστράφηκαν εξ ολοκλήρου στα τέλη του 19ου αιώνα. Ήταν οι συγκυρίες, χρόνου και χώρου, που υπαγόρευσαν την απάλειψη του οθωμανικού παρελθόντος της Κηφισιάς: σε μια περίοδο έντονα φορτισμένη από τους ανεκπλήρωτους εθνικούς στόχους, δεν ήταν δυνατό να υπάρχουν μνημεία της Τουρκοκρατίας στο ευνοούμενο προάσπιο της αθηναϊκής κοινωνίας.

⁴⁹ Φιλαδελφεύς, ό.π. (υποσημ. 18).

⁵⁰ Για κατάλογο των πύργων των ελληνικών αρχοντικών οικογενειών, βλ. Δ.Γρ. Καμπούρογλους, *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων*, τ. Γ', εν Αθήναις 1892, σ. 138-139.

⁵¹ Φιλαδελφεύς, ό.π. (υποσημ. 18), τ. Β', σ. 165-166. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 227-228. Ι. Χρονόπουλος - Α. Παπαγεωργίου-Βενετιάς - Α. Μποφίλιας - Chr. Valentian, *Το αγρόκτημα Χασεκί και τα παλαιά κτί-*

σματά του στο χώρο του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, *Αρχαιολογία*, τχ. 69, Δεκέμβριος 1998, σ. 45-53 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία και τρεις απεικονίσεις του πύργου).

⁵² Rouquerville, ό.π. (υποσημ. 35). Την ύπαρξη και τη θέση του κοιμητηρίου αναφέρει και ο Gell (W. Gell, *The Itinerary of Greece; Containing One Hundred Routes in Attica, Boetia, Phocis, Locris and Thessaly*, New edition, London 1827, σ. 72).

THE OTTOMAN MONUMENTS OF KIPHISIA

GEORGE PALLIS

The settlement of Kiphisia developed considerably during the Turkish period as a local centre of Ottoman administration and above all as a summer country retreat used by the Ottoman Turks of Athens. After the Ottoman conquest (1456) it was the seat of the provincial administrative subdivision of Katadema, which extended over virtually the north-east part of Attica. Its rich springs of water and abundant vegetation made it a pole of attraction for the Turks, who retreated there for the hot Athenian summers. Many foreign travellers visited the area in search of traces of the historical presence of Herodes Atticus, and their writings preserve evidence for the appearance of the settlement in their day, with the large plane tree beneath which the Ottomans day-dreamed and relaxed. Thanks to this special role, a number of buildings were erected there, the most important being the mosque, which was the only Moslem house of prayer in the villages of Attica.

The Kiphisia mosque stood in what is now Platanou Square and was preserved until the 1890s, when it was demolished. Its form has been restored on the basis of an old measured drawing made by Anastasios Orlandos and two paintings by the Danish architects Chr. Hansen and H.C. Stilling. It consisted of a simple square room roofed with a dome that was carried on pendentives and had a tympanum that was octagonal on

the exterior. On the façade was a stoa with columns, and the minaret rose in the south-west corner. Inside was the mihrab, the niche facing Mecca, and the miabar, the pulpit for the prayer. The room was lit by two rows of windows. The architectural form of the mosque followed a simple type established for the first time in the Firuz Ağa Câmii mosque in Constantinople in 1491, after which it was widely disseminated throughout the empire. The destroyed mosque of Kiphisia is dated to the years before 1667 on the basis of earlier references to it in literary sources.

Next to the mosque was a fountain, which has also been destroyed, though its form is preserved in a drawing by Chr. Hansen. A wide ogee arch inscribed in a square formed a recess, with water flowing from its tympanum. Its construction appears to have been fairly meticulous, with large well-dressed blocks of stone. Fountains of this simple form dating from the Turkish period are to be found in many places in Greece. There is no evidence for the date of the Kiphisia fountain. It was probably contemporary with the mosque, since the existence of clean water was an essential element of Moslem worship.

The Turkish travel-writer Evliya Celebi notes in 1667 that there were in Kiphisia another small house of prayer with no minaret, a seminary, a *tekke*, a hammam, a school, a

hani and shops. Of these only the existence of the hammam is confirmed by later sources, though the site and form of it remain unknown, since it was demolished in the 1890s. Similarly, none of the country tower-houses maintained by well-to-do Turks for their summer holidays has been preserved. There is also evidence in the writings of foreign travellers for the existence of an Ottoman cemetery near the south entrance to the village, though no trace of this now survives.

Despite their provincial character, the Ottoman buildings of Kiphisia would have

formed an interesting group which, had it survived, would have supplemented our knowledge of Ottoman architecture in Attica. Their demolition at the end of the 19th century is to be seen in the climate of the time, when the larger part of Hellenism still lived under Ottoman rule and every aspect of Greek life was coloured by unfulfilled national aims. Against this background, there was no place in the privileged suburb of Athenian high society for remains of the Ottoman period.

ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΜΕ ΔΥΟ ΘΕΟΜΗΤΟΡΙΚΕΣ ΣΚΗΝΕΣ ΚΑΙ ΤΡΕΙΣ ΑΓΙΟΥΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΑΒΕΡΩΦ ΣΤΟ ΜΕΤΣΟΒΟ*

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑ ΚΑΝΑΡΗ

Στη μνήμη της Αγγελικής Μητσάνη

*Έτσι μας μίλησε η καρδιά σου.
Κι είδαμε πως ο κόσμος είναι μεγαλύτερος
κι έγινε μεγαλύτερος για να χωρά η αγάπη.*
(Ν. Βρεττάκος)

Η εικόνα που παρουσιάζεται ανήκει στη Συλλογή Ευάγγελου Αβέρωφ και εκτίθεται στο Μουσείο Λαϊκής Ηπειρωτικής Τέχνης στο Μέτσοβο (εικ. 1)¹. Προέρχεται, όπως και πολλές άλλες της συλλογής, από τη Συλλογή Μαρίας Κουταρέλλη, το γένος Λοβέρδου.

Ανήκει στον τύπο των σύνθετων εικόνων, συνήθως αφιερωμάτων², και πιθανώς είναι έργο ιδιωτικής παραγγελίας, υπόθεση που δεν επιβεβαιώνεται, όμως, από κάποια αφιερωτική επιγραφή ή άλλη γραπτή μνεία. Η μελέτη στοχεύει στη διερεύνηση της εικόνας ως προς την εικονογραφία της και το συνδυασμό των θεμάτων της, ο οποίος δεν είναι συνηθισμένος, ενώ παράλληλα επιχειρείται ερμηνεία των εικονογραφικών επιλογών του ζωγράφου. Τέλος, επιχειρείται η ένταξη του έργου στους καλλιτεχνικούς κύκλους της εποχής του και η χρονολόγησή της.

Οι διαστάσεις της εικόνας είναι 0,42×0,37 μ. Συντηρήθηκε στο εργαστήριο του Μουσείου Μπενάκη το 2001. Η ζωγραφική, πάνω σε προετοιμασία χωρίς ύφασμα, σώζεται με μικρές σχετικά φθορές, κυρίως στο χρυσό βάθος. Χωρίζεται σε δύο ζώνες, καθεμιά από τις οποίες διαιρείται σε δύο άνισα διάχωρα, τα οποία δεν ορίζονται από κόκκινη ταινία. Στην άνω ζώνη παριστάνονται δύο σκηνές από το βίο της Παναγίας: τα Εισόδια της Θεοτόκου αριστερά και η Κοίμησή της δεξιά. Στην κάτω ζώνη εικονίζονται στα αριστερά η αγία Μαρίνα και δεξιά ο άγιος Βασίλειος και η αγία Παρασκευή. Τις σκηνές και τις μορφές περιτρέχει κόκκινη ταινία εν είδει πλαισίου.

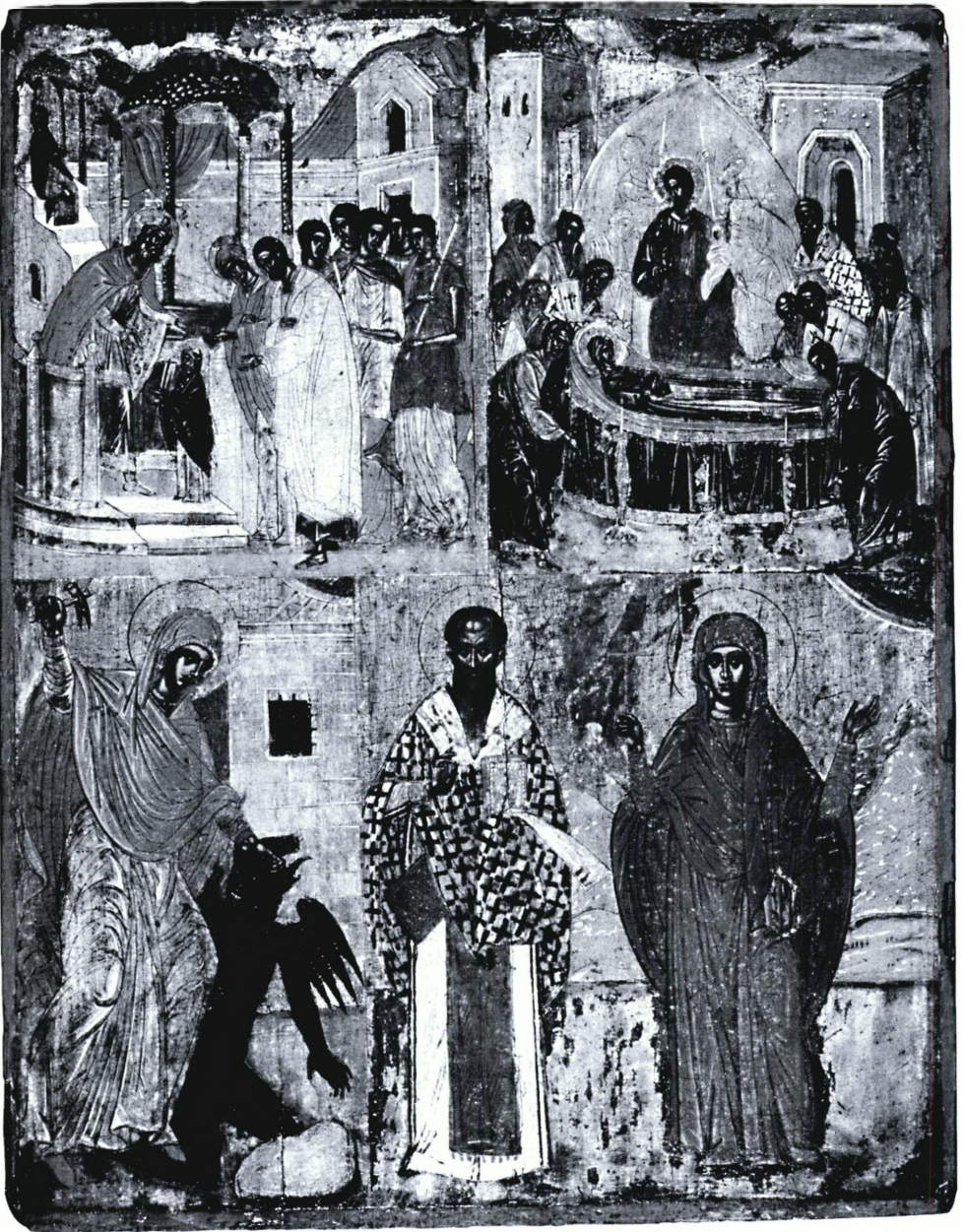
Στη σκηνή των Εισοδίων, ο αρχιερέας Ζαχαρίας υποδέχεται την Παναγία, που εικονίζεται όρθια μπροστά στην Πύλη του Ιερού. Η αγία Τράπεζα με το κιβώριο και το χαμηλό

* Το θέμα αποτέλεσε αντικείμενο της ανακοίνωσής μου με τίτλο «Κρητική εικόνα με δύο θεομητορικές σκηνές και τρεις αγίους», *ΚΣυμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 12-14 Μαΐου 2000, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, σ. 37. Η αγαπημένη φίλη Αγγελική Μητσάνη με τη γνώση, την ευγένεια και την καλοσύνη που τη διέκρινε, μου προσέφερε ποικιλόμορφη βοήθεια στα διάφορα στάδια της μελέτης και δημοσίευσής της εικόνας.

¹ *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ. Ταξιδεύοντας στο χρόνο*, Κατάλογος έκθεσης, Ίδρυμα Ευάγγελου Αβέρωφ-Τσοτίτσα, Πινακοθήκη Ευάγγελου Αβέρωφ, Μέ-

τσοβο 9/9/2000-15/1/2001, σ. 134, εικ. 188 (Μ. Βασιλάκη). Τη δημοσίευσή του συνόλου των εικόνων της Συλλογής Αβέρωφ προετοιμάζει η κ. Μ. Βασιλάκη, στην οποία οφείλω την παραχώρηση της μελέτης της συγκεκριμένης εικόνας. Την ευχαριστώ θερμά. Οφείλω, επίσης, να ευχαριστήσω τη 2η ΕΒΑ, καθώς και τον τέως προϊστάμενό της κ. Χ. Πέννα για την παραχώρηση του απαραίτητου συγκριτικού φωτογραφικού υλικού.

² Για το θέμα και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Α. Μητσάνη, *Εικόνες - ναυτικά αφιερώματα*. Με αφορμή μια εικόνα του Ιωάννη του Θεολόγου, *ΑΔ* 42 (1987), Μελέτες, σ. 152-168.

Εικ. 1. Δίψωνη εικόνα. Άνω ζώνη: Εισόδια και Κοίμηση της Θεοτόκου. Κάτω ζώνη: οι άγιοι Μαρίνα, Βασίλειος και Παρασκευή. Συλλογή Αβέρωφ, Μουσείο Λαϊκής Ηπειρωτικής Τέχνης, Μέτσοβο.

φράγμα ορίζουν το χώρο του Ιερού. Η μικρή Παναγία οδηγείται από τους γονείς της, τον Ιωακείμ και την Άννα, που την αφιερώνουν στο ναό. Πίσω τους στέκονται σε πυκνό όμιλο πέντε νεανίδες με ωραία κορμοστασιά, που κρατούν αναμμένες λαμπάδες. Την παράσταση συμπληρώνει το επεισόδιο, κατά το οποίο η Παναγία δέχεται τροφή από τον άγγελο στη διάρκεια της δωδεκάχρονης παραμονής της στο ναό. Η μικρή Παναγία εικονίζεται στην κορυφή κλίμακας που επιστράφει κιβώριο να στρέφεται προς τον άγγελο που διακρίνεται πάνω από το κιβώριο της αγίας Τράπεζας (εικ. 2). Επιγραφή δεν σώζεται.

Η εικονογραφία της σκηνης επαναλαμβάνει με μικρές παραλλαγές τον καθιερωμένο από το 15ο αιώνα κρητικό τύπο³ που ιστορεί τη διήγηση του Απόκρυφου Πρωτοευαγγελίου του Ιακώβου⁴, συνδυάζοντας το θέμα των Εισοδίων με την παράσταση της παραμονής της Παναγίας στο Ιερό, γνωστής ως «Τα Άγια των Αγίων». Τον τύπο αυτό συναντάμε στην εικόνα των Εισοδίων της Θεοτόκου, που φέρει την υπογραφή του ζωγράφου Αγγέλου (16ος αι.), από τη Συλλογή Λοβέδρου⁵ στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας. Η Παναγία, οι γονείς της, ο αρχιερέας, ο όμιλος των νεανίδων και οι μορφές στη συνομιλία με τον άγγελο διατηρούν τις ίδιες στάσεις σε όμοια διάταξη. Παρατηρούνται ομοιότητες σε λεπτομέρειες, όπως το τοξωτό άνοιγμα στην κλίμακα που εικονίζε-

Εικ. 2. Η Παναγία δέχεται τροφή από τον άγγελο (λεπτομέρεια της εικ. 1).

ται καθισμένη η Παναγία, η μάσκα λέοντα στον τοίχο του βάθους που, ωστόσο, στην εικόνα μας είναι πλουσιότερα διακοσμημένος με γιρλάντες⁶. Οι νεανίδες που ακολουθούν την

³ J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Bruxelles 1964, σ. 136-167.

⁴ C. Tischendorf, *Évangiles Apocryphes*, Leipzig 1853, VII, 1-3.

⁵ Ν. Χατζηδάκη, *Εικόνες κρητικής σχολής, 15ος-16ος αιώνας*, Κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1983, αρθ. 3.

⁶ Θέματα ευρέως διαδεδομένα και στην κρητική εικονογραφία. D. Mouriki, *The Mask Motif in the Wall-Paintings of Mystra. Cultural Implications of Classical Features in Late Byzantine Painting*, ΔΧΑΕ Γ' (1980-1981), σ. 307-338. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983, 1995², σ. 45-46.

πομπή είναι πέντε, λιγότερες από όσες στα σύγχρονα παραδείγματα της σκηνης⁷.

Η πρόσψη του πύργου της εικόνας μας έχει απλούστερη μορφή από αυτή του αντίστοιχου κτιρίου της εικόνας του Αγγέλου. Ο πύργος των Εισοδίων της εικόνας του Μετσόβου μοιάζει περισσότερο με το αρχιτεκτόνημα της εικόνας των Εισοδίων από τον ομώνυμο ναό στα Μάλια της Κρήτης, που χρονολογείται στο 15ο αιώνα⁸. Το αβακωτό πλακόστρωτο δάπεδο είναι στοιχείο που διαφοροποιεί την παράστασή μας από τα συγκριμένα κρητικά παραδείγματα.

Αργότερα, σε παράδειγμα που χρονολογείται στο 17ο αιώνα, διαφορετικά κρατεί τη λαμπάδα της η κόρη στα δεξιά, τύπος που απαντά σε εικόνα Δωδεκαόρθου με τα Εισόδια, της συλλογής της Αγίας Αικατερίνης Σιναϊτών στην Κρήτη, που χρονολογείται στο 17ο αιώνα⁹. Εδώ, επίσης, οι νεαρές γυναίκες είναι πέντε. Τέλος, στην εικόνα της Συλλογής Αβέρωφ διαφορετικός είναι ο τρόπος που απλώνεται το κόκκινο ύφασμα στο κιβώριο της αγίας Τράπεζας και στο κτίριο δεξιά.

Στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ. 3) το σκηνώμα της Παναγίας επάνω στη νεκρική κλίνη απλώνεται στον οριζόντιο άξονα της παράστασης. Η κλίνη κοσμείται με πολυτελές ύφασμα, χρυσοκεντημένο στις παρυφές. Μπροστά, ζωγραφίζονται τρία κηροπήγια, το μεσαίο χαμηλότερο, με λαμπάδες. Στα

δύο άκρα της κλίνης συνωθούνται οι απόστολοι, οι ιερόρχες και μία ή δύο γυναίκες. Ο Χριστός εικονίζεται όρθιος, μεταπικτός, στραμμένος ελαφρώς δεξιά, να κρατεί την ψυχή της Παναγίας που έχει τη μορφή σπαργανωμένου βρέφους. Η μορφή του προβάλλεται σε γκριζα ελλειψοειδή οξυκόρυφη δόξα. Δεξιά και αριστερά παριστάνονται άγγελοι σε μονοχρωμία. Οι δύο από αυτούς που στέκονται ψηλότερα κρατούν λαμπάδες. Ο άγγελος επάνω δεξιά φαίνεται να κρατεί αντικείμενο, πιθανώς λιβανωτίδα, τείνοντας το χέρι του στην εξωτερική πλευρά της δόξας. Στον κάθετο άξονα της σύνθεσης ζωγραφίζεται ψηλά το τόξο του ουρανού. Υπολείμματα της μεγαλογράμματης επιγραφής σώζονται στον κάμπο, κάτω και αριστερά από το τόξο: *[Η ΚΟΙΜΗCΙC]ΤΗC ΘΕΟΤΟΚΟΥ*. Η μορφή του Χριστού και η μεγάλο μήκους νεκρική κλίνη με την Παναγία κυριαρχούν στον κάθετο και τον οριζόντιο άξονα της παράστασης. Στην ισορροπία της σύνθεσης συμβάλλουν τα δύο ψηλά αρχιτεκτονήματα του βάθους. Η σκηνή εικονογραφείται χωρίς τα δευτερεύοντα επεισόδια του Ιεφονία και της Μετάστασης της Παναγίας.

Ισορροπημένη και ευσύνοπτη η Κοίμηση της εικόνας μας, παρουσιάζει σημαντικές τυπολογικές ομοιότητες με την κρητική εικόνα στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας του β' μισού του 15ου αιώνα¹⁰. Οι κεντρικές μορφές, οι θέσεις και οι στάσεις των μορφών των

⁷ Για παράδειγμα, από τη συλλογή της Αγίας Αικατερίνης των Σιναϊτών στην Κρήτη, η εικόνα των Εισοδίων από τον ομώνυμο ναό των Μάλιων και από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών η εικόνα του Εμμ. Λαμπάρδου, βλ. *Εικόνες της κρητικής τέχνης. Από τον Χάνδακα ως τη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη*, Ηράκλειο 1993, αριθ. 110 (Μ. Μπορμπουδάκης) και αριθ. 213 (Μ. Αχεμιά-

σου-Ποταμιάνου) αντίστοιχα.

⁸ Ο.π., αριθ. 110 (Μ. Μπορμπουδάκης).

⁹ Ο.π., αριθ. 104 (Μ. Μπορμπουδάκης).

¹⁰ Μ. Chatzidakis, *Icons de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Neri Pozza-Venise 1962, αριθ. 16, πίν. 14. Ο ίδιος, *Εικόνες του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων και της Συλλογής του Ινστιτούτου*, Βενετία

Εικ. 3. Η Κοίμηση της Θεοτόκου (λεπτομέρεια της εικ. 1).

ολιγοπρόσωπων ομίλων γύρω από το σεπτό λείψανο, η διαμόρφωση και η διακόσμηση της κλίνης και η διάταξη και η μορφή των κηροπηγίων αποτελούν τα κυριότερα κοινά σημεία των δύο παραστάσεων.

Αξιοσημείωτη απόκλιση από το εικονογραφικό σχήμα της εικόνας του Ελληνικού

Ινστιτούτου της Βενετίας αποτελεί ο μεγάλος Χριστός, το ύψος του οποίου δεν ξεπερνά αυτό του ζεύγους των αγγέλων στο άνω μέρος της σκηνής. Επιπλέον, οι μορφές τους είναι στραμμένες προς την εξωτερική πλευρά της δόξας. Ο ίδιος τύπος επαναλαμβάνεται στο ζεύγος των αγγέλων που κρα-

1975, πίν. XVII. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Η εικόνα του Νικολάου Ρίτζου στο Σεράγεβο. Εικονογραφικές παρατη-

ρήσεις, ΔΧΑΕ ΚΣΤ' (2005), σ. 221-222.

τούν ταινίες στην εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου της Συλλογής Βελιμέξη του 17ου αιώνα¹¹. Το ίδιο σχήμα με μικρές διαφοροποιήσεις απαντά σε εικόνα τέμπλου από το ναό της Παναγίας του Κονόμου στην Κίμωλο, που χρονολογείται στο β' μισό του 17ου αιώνα¹². Εδώ, οι άγγελοι ψηλά στη δόξα κρατούν ανοιχτά ειλητήρια, ενώ την παράσταση συμπληρώνει το επεισόδιο του Ιεφονία. Στην εικόνα της Συλλογής Αβέρωφ, το ζεύγος των αγγέλων που ζωγραφίζεται χαμηλά στη δόξα δεν φέρει κηροπήγια. Τέλος, τα αρχιτεκτονήματα του βάθους ξεχωρίζουν για το ύψος τους και τις απλές προσόψεις.

Γενικά, παρά τις απλουστεύσεις στις οποίες έχει καταφύγει ο ζωγράφος, η κρητική εικονογραφία είναι το κύριο χαρακτηριστικό της παράστασης της Κοίμησης.

Η αγία Μαρίνα, στην κάτω ζώνη αριστερά, παριστάνεται να καταβάλλει το δαίμονα με σφυρί έξω από το κτίριο της φυλακής της. Νεανική η μορφή της αγίας φορεί χιτώνα στο χρώμα της ώχρας και κόκκινο μαφόριο, βαμμένο από το αίμα του μαρτυρίου της, σύμφωνα με το συναξάρι της¹³. Επιγραφή με κόκκινα κεφαλαία γράμματα δηλώνει την ταυτότητά της: *ΑΓΙΑ ΜΑΡΙΝΑ*. Ο δαίμων, μαύρος και φτερωτός, εικονίζεται γονατισμένος μπροστά της. Φωτιά βγαίνει από το στόμα του.

Στρέφεται με αγωνία προς την αγία που τον καθηλώνει πατώντας επάνω του και τραβώντας του τα μαλλιά. Πάνω δεξιά από τμήμα του ουρανού προβάλλουν ακτίνες, στοιχείο που υπαινίσσεται τη θεική παρουσία. Η σκηνή εικονογραφεί επεισόδιο του βίου της μάρτυρος, προστάτιδας των παιδιών που ασθενούν¹⁴, και είναι σύμφωνη προς την οδηγία του Διονυσίου εκ Φουρνά: «εις την αγίαν Μαρίναν κρατούσα τον διάβολον εκ των τριχών και σφύραν τύπτουσαν»¹⁵.

Η εικονογραφία της σκηνης παραλλάσσει ελαφρώς από αυτήν της τοιχογραφίας με το ίδιο επεισόδιο, στο ναό της Αγίας Μαρίνας στον Μουρνέ της Κρήτης, που χρονολογείται στο 14ο αιώνα¹⁶, γεγονός ενδεικτικό της μικρής εικονογραφικής εξέλιξης του θέματος.

Στην εικόνα που βρίσκεται στον Άγιο Γεώργιο στον Τράχηλα της Μήλου και χρονολογείται στο 17ο αιώνα¹⁷ εικονίζεται η αγία Μαρίνα με αγίους (εικ. 4). Στο μεγαλύτερο διάχωρο της εικόνας η αγία Μαρίνα παριστάνεται μέχρι την οσφυ, να καταβάλλει το δαίμονα στον ίδιο με της εικόνας του Μετσόβου εικονογραφικό τύπο. Ανθίβολο (αριθ. Ε254) που εικονίζει το επεισόδιο και ακολουθεί αυτή την εικονογραφία, εμπλουτισμένη με δευτερεύοντα περιβαλλοντικά στοιχεία, φυλάσσεται στη συλλογή του Μουσείου

¹¹ Ν. Χατζηδάκη, *Εικόνες της Συλλογής Βελιμέξη*, Επιστημονικός Κατάλογος, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1997, αριθ. 41.

¹² *ΑΔ* 53 (1998), Χρονικά, σ. 841 (ΚΙΜ 429), πίν. 355 (Α. Μητσάνη).

¹³ Κ.Χ. Δουκάκης, *Μέγας Συναξαριστής πάντων των αγίων των καθ' άπαντα τον μήνα Ιούλιον εορταζομένων*, Αθήνα 1893, σ. 226-235.

¹⁴ Ο.π. Α.Ι. Γουήλ, Περί την λαϊκήν λατρείαν της Α-

γίας Μαρίνης, *ΕΕΦΣΠΑ ΚΔ'* (1973-1974), σ. 1101-1111.

¹⁵ *Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμείς, Εν Πετροπόλει 1909, σ. 273.

¹⁶ Τ. Αλμπάνη, Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Μαρίνας στον Μουρνέ της Κρήτης. Ένας άγνωστος βιογραφικός κύκλος της αγίας Μαρίνας, *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-1994), σ. 211-221 και ειδικότερα σ. 215.

¹⁷ Αρχείο 2ης ΕΒΑ, αριθ. κατ. ΜΗ 493.

Εικ. 4. Η αγία Μαρίνα με αγίους, 17ος αιώνας. Ναός Αγίου Γεωργίου, Τράχηλας Μήλου.

Μπενάκη¹⁸. Επιβίωση αυτού του τύπου βλέπουμε στην εικόνα του ζωγράφου Λάζαρου, του έτους 1857, στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας¹⁹.

Ο άγιος Βασίλειος και η αγία Παρασκευή κάτω δεξιά, εικονίζονται όρθιοι και μετωπικοί, μπροστά σε ορεινό τοπίο. Ο ιεράρχης, ντυμένος με τα αρχιερατικά άμφια, κρατεί διάλιθο ευαγγέλιο και ευλογεί με το δεξί μπροστά

στο στήθος, σε μια κλειστή χειρονομία. Το βλέμμα του κατευθύνεται αριστερά. Ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Βασιλείου δεν παρεκκλίνει από αυτόν στην εικόνα του Νικολάου Ρίτζου στο Σεράγεβο²⁰. Στο πολυσταύριο φαιλόνιο του αγίου έχουμε την ευκαιρία να παρατηρήσουμε τη σχεδιαστική ικανότητα του ζωγράφου και την ακριβή εκτέλεση. Σώζονται ορισμένα γράμματα από την επιγραφή που δήλωνε το όνομά του (A [...]/B).

Αμφίγραπτο κεντρικό φύλλο τριπτύχου του 15ου αιώνα από το ναό του Ταξιάρχη στη Χώρα Κιμώλου²¹ εικονίζει στην πρόσθια όψη τον άγιο Γεώργιο και στην πίσω τους ιεράρχες Βασίλειο και Χρυσόστομο, όρθιους και μετωπικούς. Ο εικονογραφικός τύπος των ιεραρχών είναι πανομοιότυπος με εκείνον του αγίου Βασιλείου στην εικόνα της Συλλογής Αβέρωφ.

Η αγία Παρασκευή, δίπλα στον ιεράρχη, κρατεί κόκκινο σταυρό και δέεται με τα χέρια ανοιχτά και υψωμένα²². Νεανική μορφή, με πλάγιο προς τα αριστερά της βλέμμα και σφιγμένα χείλη, φορεί καφετί χιτώνα και κεραμιδι μαφόριο. Η μορφή της προβάλλεται ανάμεσα σε λόφους που αποτελούν το βάθος και φαίνεται να συνιστούν μέρος της εικονογραφίας της στην εικόνα της Συλλογής Αβέρωφ. Επάνω δεξιά στη γωνία ζωγραφίζεται τμήμα του ουρανού με ακτίνες. Ανάλογο πα-

¹⁸ Τη μελέτη της συλλογής εκπονεί η Μ. Βασιλάκη, την οποία ευχαριστώ για την πληροφορία.

¹⁹ Αριθ. Γ746, *Ειδική έκθεση κειμηλίων προσφύγων*, Αθήνα 1982, αριθ. 34 (Χ. Μπαλτογιάννη) και έγχρωμη λεπτομέρεια στο *Musée Byzantin, Athènes, Icônes*, éd. Apollo, Madrid 1969 (Μ. Chatzidakis), σ. 60.

²⁰ Βοκοτόπουλος, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 224-225.

²¹ ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, σ. 841 (ΚΙΜ 517), πίν. 358

(Α. Μητσάνη).

²² Συνηθισμένος είναι ο τύπος σύμφωνα με τον οποίο η αγία σεβίζει με τα δύο χέρια μπροστά στο στήθος, βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1977, εικόνες αριθ. 56 και 57, σ. 101, πίν. 48, 112, 110 και *Εικόνες της κρητικής τέχνης...*, ό.π. (υποσημ. 7), αριθ. 112 (Μ. Μπορμπουδάκης).

ράδειγμα απεικόνισης των δύο αγίων μαζί αποτελεί η δεσποτική εικόνα με τον άγιο Βασίλειο και την αγία Παρασκευή από το ναό της Αγίας Παρασκευής στις Κατακόμβες της Μήλου²³ που χρονολογείται στα τέλη του 17ου-αρχές 18ου αιώνα (εικ. 5).

Στην κάτω ζώνη των όρθιων αγίων ο ζωγράφος είχε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του συνδυασμού εικονογραφικών τύπων σε κίνηση, όπως η αγία Μαρίνα, και σε στάση, όπως οι άγιοι Βασίλειος και Παρασκευή. Αλλά, ακόμη και στις δύο τελευταίες μορφές, έπρεπε να συνδυάσει την κλειστή χειρονομία του ιεράρχη με την ανοιχτή της αγίας Παρασκευής. Η σύνθεση εξισορροπείται με την τοποθέτηση της πιο στατικής από τις τρεις μορφές, αυτής του αγίου Βασιλείου, ανάμεσα στις δύο αγίες.

Η εικόνα αποτελεί πιθανότατα ένα ακόμη παράδειγμα αφιερώματος πιστού, απόδειξη της θρησκευτικότητας και της πίστης του στη θαυματουργή δύναμη των αγίων και των εικόνων τους²⁴. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους που υπαγόρευαν το συνδυασμό των θεομητορικών σκηνών με τους τρεις αγίους. Τα Εισόδια και η Κοίμηση της Θεοτόκου είναι δύο από τις σημαντικότερες θεομητορικές γιορτές²⁵. Ίσως στο ναό, στον οποίο αφιερώνεται, ετιμάτο η Παναγία. Ωστόσο, η διάταξη των διαχώρων της εικόνας θυμίζει διευθέτηση ζωγραφικών ζωνών και σκηνών σε τοίχο ναού. Στην άνω ζώνη ζωγραφίζονται σκηνές από το θεομητορικό κύκλο και στην κάτω ζώνη μορφές όρθιων αγίων. Οι αγίες Μαρίνα και Παρασκευή

Εικ. 5. Οι άγιοι Βασίλειος και Παρασκευή, 17-18ος αιώνας. Ναός Αγίας Παρασκευής στις Κατακόμβες της Μήλου.

συχνά απεικονίζονται η μία πλάι στην άλλη, καθώς η μνήμη και των δύο τιμάται τον Ιούλιο²⁶. Προβληματίζει εξίσου η παρουσία του Βασιλείου, ενός ιεράρχη ανάμεσα στις αγίες. Είναι πιθανόν η επιλογή των τριών να υπαγορεύθηκε από τα ονόματα των μελών της οικογένειας του παραγγελοδότη²⁷.

Ανάλογη οργάνωση ζωγραφικής επιφάνει-

²³ Αρχείο 2ης ΕΒΑ, Μ 545.

²⁴ Μητσάνη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 166-167.

²⁵ Ν. Κεφαλληνιάδης, *Η λατρεία της Παναγίας στα ελληνικά νησιά*, Α, *Κυκλάδες*, Αθήνα 1990.

²⁶ 17 και 26 Ιουλίου αντίστοιχα, Δουκάκης, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 226-235 και 389-403.

²⁷ Μητσάνη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 153.

ας συναντάμε σε εικόνα της Συλλογής Τσακύρογλου, που χρονολογείται στις αρχές του 18ου αιώνα²⁸. Σε αυτή ζωγραφίζονται δύο θεομητορικές σκηνές στην άνω ζώνη, η Κοίμηση και ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και πέντε ιεράρχες άγιοι, μεταξύ των οποίων και ο Βασίλειος, στην κάτω ζώνη. Εξάλλου, άνισα διάχωρα διαφόρων θεμάτων συναντάμε σε εικόνες στις Κυκλάδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εικόνα της αγίας Μαρίνας που καταβάλλει το διάβολο, με σκηνές του βίου της και αγίους σε προτομή, από το τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου στη Χώρα Κιμώλου²⁹, που χρονολογείται στο 17ο αιώνα. Επίσης, ενδεικτική του είδους είναι η εικόνα τέμπλου του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές του βίου του, τη Βάπτιση του Χριστού και τη Δέηση, από το ναό των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων και Αγίου Σπυρίδωνα στη Χώρα Κιμώλου³⁰, που υπογράφει ο κρητικός ζωγράφος Εμμανουήλ Σκορδίλης και χρονολο-

γείται στο 17ο αιώνα (εικ. 6). Επιπλέον, η διαδεδομένη λατρεία των αγίων Μαρίνας και Παρασκευής τόσο στην Κρήτη όσο και τις Κυκλάδες, επαληθεύεται από ικανό αριθμό ναών που είναι αφιερωμένοι στις δύο μάρτυρες και προστάτιδες, καθώς και από την παρουσία τους σε εικόνες-αφιερώματα και τοιχογραφίες ναών³¹.

Την εικόνα της Συλλογής Αβέρωφ χαρακτηρίζουν οι συμμετρικές συνθέσεις και η μικρογραφική απόδοση ολοκληρωμένων σκηνών, με εντυπωσιακή εικονιστική αποτελεσματικότητα και στην ιστόρηση της μικρής συμπληρωματικής σκηνής των Εισοδίων με θέμα τα Άγια των Αγίων. Οι ραδινές μορφές, τα ψηλά αρχιτεκτονήματα και η γενικότερη ανάπτυξη σε ύψος αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά της τέχνης της εικόνας της Συλλογής του Μετσόβου. Τα σώματα των αγίων, ψηλόλιγνα, δεν παύουν να αποδίδονται στιβαρά, τα δε πρόσωπα των μεμονωμένων μετωπικών αγίων

²⁸ Α. Καρακατσάνη, *Εικόνες συλλογής Γεωργίου Τσακύρογλου*, Αθήνα 1980, αριθ. 159.

²⁹ Αρχείο 2ης ΕΒΑ, ΚΙΜ 717.

³⁰ Αρχείο 2ης ΕΒΑ, ΚΙΜ 29. Ι. Μπίθα, Παρατηρήσεις στον εικονογραφικό κύκλο του αγίου Σπυρίδωνα, *ΔΧΛΕ ΙΘ'* (1996-1997), σ. 251-283 και ειδικότερα σ. 262, εικ. 4, όπου συγκεντρωμένη η βιβλιογραφία.

³¹ Για τις κρητικές εικόνες της αγίας Παρασκευής, βλ. Χατζηδάκη, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 174-183 και ιδιαίτερα σ. 178-179. Επίσης, παραδείγματα ναών αφιερωμένων στην αγία Μαρίνα, βλ. Αλμπάνη, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 211-221. Για τις Κυκλάδες, εκτός από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, βλ. ενδεικτικά το ναό της Αγίας Παρασκευής στη Χώρα Νάξου (*ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, σ. 426-427, πίν. 507 β-γ (Θ. Αλιμπράντης), το ναό της Αγίας Μαρίνας στο Χαλί της Νάξου (*ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, σ. 396 (Π. Λαζαρίδης), τους τρεις ναούς του 17ου αιώνα αφιερωμένους στην αγία Μαρίνα στον Κώστο και τα Μάρμαρα της Πάρου (Α. Μητσάνη, *Εικόνες και κειμή-*

λια από τη συλλογή της Εκατονταπυλιανής Πάρου, Αθήνα 1996, σ. 60), το ναό της Αγίας Παρασκευής στην Παραδείσα Αμοργού (L. Marangou, *Amorgos. Monastero della Panaghia Chozoviotissa*, Atene 1999, σ. 34). Όσον αφορά τις απεικονίσεις των αγίων σε τοιχογραφίες και εικόνες χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας «στης Γιαλλούς» (1288/9), όπου πλάι στη Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα παρουσιάζεται η αγία Παρασκευή μαζί με τους αγίους Δημήτριο και Κυριακή (Νάξος, *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1989, σ. 100-104, εικ. 6), η εικόνα της Δέησης με τον άγιο Ανδρέα και την αγία Παρασκευή (1600) στην Πάτμο, του ζωγράφου Ιωάννου Ατακά, παραγγελία για τον επισκοπικό θρόνο ναού αφιερωμένου σε έναν από τους δύο δεομένους (Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 22), εικόνες αριθ. 70, 121-122, σ. 119-120, πίν. 51, 125) και η εικόνα της Δέησης με την Παναγία και τους αγίους Γεώργιο Βαρσαμίτη και Παρασκευή (1619), τάμα του Ιωάννη Γενναδίου (Marangou, ό.π., εικ. 27).

Εικ. 6. Εικόνα τέμπλου με τον άγιο Σπυρίδωνα, σκηνές του βίου του, τη Βάπτιση του Χριστού και τη Δέηση, του Εμμ. Σκορδίλη, 17ος αιώνας. Ναός Τεσσαράκοντα Μαρτύρων και Αγίου Σπυρίδωνα, Χώρα Κιμώνου.

αποκτούν ζωντάνια με τα πλάγια βλέμματα. Η προσπάθεια απόδοσης της προοπτικής γίνεται αισθητή στα κίτρια και τα παράθυρά τους χωρίς, ωστόσο, να φθάνει σε υψηλά επίπεδα.

Η χρωματική κλίμακα παραμένει περιορισμένη με έμφαση στους γήινους θερούς τόνους. Εντυπωσιάζει το κόκκινο του μαφοριού της αγίας Μαρίας, που ενισχύει τη δυναμική της στάση, καθώς καταβάλλει το δαίμονα. Ενδεικτική των τεχνοτροπικών επιλογών του ζωγράφου είναι η απόδοση των λόφων με

ανοιχτόχρωμους τόνους, διαφορετικούς για τον καθένα, έτσι ώστε να προβάλλεται εμφανώς η μορφή της αγίας Παρασκευής. Τα φώτα στις ακμές των υφασμάτων, το κάπως ξηρό και επίπεδο πλάσιμο και η κυριαρχία των σκούρων προπλάσμων και της βαθιάς σκιάς γύρω από τα μάτια και η γεωμετρική πτυχολογία συνθέτουν τα κύρια χαρακτηριστικά της τεχνοτροπίας της εικόνας. Η μικρογραφική εκτέλεση των παραστάσεων και το φροντισμένο σχέδιο, που δεν επιτυ-

χάνει, ωστόσο, την ακρίβεια των κρητικών προτύπων, υποδεικνύουν έναν ικανό, πλην όμως συντηρητικό και σχετικά άτολμο ζωγράφο. Αυτό φαίνεται στη δυσανάλογα μεγάλη δόξα της Κοίμησης, στον επίπεδο τοίχο της φυλακής της αγίας Μαρίνας, στα απλουστευμένα αρχιτεκτονήματα των Εισοδίων και της Κοίμησης της Θεοτόκου και στα κάπως άτεχνα βουνά που πλαισιώνουν την αγία Παρασκευή. Ο ζωγράφος ακολουθεί πιστά τα ευρέως διαδεδομένα κρητικά εικονογραφικά πρότυπα και προφανώς διαθέτει ανθίβουλα, χωρίς να τα εμπλουτίζει.

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται εντάσσουν την εικόνα στο ευρύτερο έργο των κυκλαδικών ζωγράφων, οι οποίοι, είτε κατάγονται από την Κρήτη, εγκα-

τεστημένοι στα νησιά μετά το 1669, είτε είναι ντόπιοι που συνεχίζουν πιστά την τέχνη των Κρητικών, εργάζονται στις Κυκλάδες και κοσμούν τα εικονοστάσια και τους τοίχους των ναών με εικόνες που αντιγράφουν τους καθιερωμένους εικονογραφικούς τύπους του 15ου και 16ου αιώνα³². Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτής της τεχνοτροπίας αποτελούν οι εικόνες της Δέησης και του Παντοκράτορα, που εκτίθενται στα ενοποιημένα κελιά του Αγίου Αθανασίου στη Νάουσα της Πάρου³³.

Αυτή ακριβώς η συντηρητική διάθεση, η επιλογή των κρητικών εικονογραφικών τύπων και η σχετική ατομία στην εκτέλεση, οδηγούν σε ζωγράφο της κρητικής σχολής και τοποθετούν την εικόνα, κυκλαδικής πιθανότατα προέλευσης, στο β' μισό του 17ου αιώνα.

³² Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 1, Αθήνα 1987, σ. 73-132 και ειδικότερα σ. 118, 120-122. Α. Μητσάνη, *Συλλογή βυζαντινών και μεταβυζαντινών έργων Νάουσας Πάρου*, Αθήνα

1999, σ. 10, 12.

³³ Μητσάνη, ό.π. ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, σ. 975 (Α. Μητσάνη).

UNE ICÔNE CRÉTOISE REPRÉSENTANT DEUX SCÈNES DE LA VIE DE LA VIERGE ET TROIS SAINTS DE LA COLLECTION AVEROFF À METSOVO

TRIANTAFYLLIA KANARI

L'icône appartient à la collection d'Évangélos Averoff et est actuellement conservée au Musée de l'art folklore épirote à Metsovo. Les dimensions sont 42×37 cm. La peinture en bon état de conservation est disposée en deux zones. Chaque zone porte deux panneaux.

La zone supérieure est réservée à Théotocos : à gauche, la scène de la Présentation de la Vierge au Temple avec l'épisode de la jeune Théotocos nourrie par un ange et à droite la Dormition de la Vierge, sans d'épisodes complémentaires. Au-dessous sainte Marine batte de son marteau le démon et sur le panneau droit ont été représentés debout dans une position frontale saint Basile tenant l'évangile et sainte Paraskève tenant la croix.

Le choix des scènes trahit une œuvre privée destinée à une église dédiée à Théotocos. Les saints représentés doivent leur illustration aux

noms des membres de la famille du donateur.

L'iconographie suit les modèles des peintres crétois ainsi que le style de la peinture. Les couleurs chauds, les corps élancés, le modelé obscur des visages, les plis géométriques, l'exécution miniaturiste des scènes et le dessin pas très précis montrent un peintre qui emploie les méthodes et les techniques de l'école crétoise. La disposition des sujets sur la surface de l'icône et un certain conservatisme de l'exécution offrent un point de ressemblance de plus avec plusieurs exemples qui proviennent des îles des Cyclades, œuvres des peintres crétois qui s'y sont installés après la chute de la Crète en 1669 ou des épigones. Ce sont les traits qui nous amènent à conclure qu'il s'agit d'une icône de la deuxième moitié du XVIIe siècle, provenant des Cyclades, d'un peintre fidèle aux prototypes crétois.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΗΣ ΚΑΣΟΥ*

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

*οἱ δ' ἄρα Νίσυρον τ' εἶχον Κράπαθόν τε Κάσον τε
καὶ Κῶν Εὐρυπύλοιο πόλιν νήσους τε Καλύδνας,
τῶν αὖ Φεΐδιπλός τε καὶ Ἄντιφος ἠγησάσθην,
Θεσσαλοῦ υἱε δ' ὠν Ἡρακλεῖδαο ἄνακτος...
Ιλιάς, Β, 676-679*

Η δημιουργία αρχαιολογικής συλλογής στην Κάσο εντάσσεται στο πλαίσιο της μουσειακής πολιτικής των Εφορειῶν Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, που ἤδη ἀπὸ τη δεκαετία του 1980 ξεκίνησαν το πρόγραμμα δημιουργίας συλλογῶν στα μικρά νησιά, το καθένα ἀπὸ τα οποία ὡστόσο ἔχει να επιδειξῆ τη δική του πολιτισμική φυσιογνωμία και ιστορία.

Το πρόγραμμα του Υπουργείου Αιγαίου «Μουσεῖα στα μικρά νησιά» ἔδωσε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία το ἐναύσημα και τη δυνατότητα για τη δημιουργία στο νησί μιας οργανωμένης επισκέψιμης συλλογής, ἐνὸς μικροῦ διαχρονικοῦ μουσειακοῦ πυρήνα, που οργανώθηκε σε κτίριο παραδοσιακής κασιώτικης λαϊκῆς αρχιτεκτονικῆς με νεοκλασικά στοιχεία, το οποίο ἔχει κηρυχθεῖ διατηρητέο. Το κτίριο οἰκοδομήθηκε το 1900 και χρησιμοποιήθηκε ὡς Δημαρχεῖο ἀπὸ το 1930 ἕως το 1971.

* Το θέμα ἀπὸ ἀποτελεσε το ἀντικείμενο ἀνακοίνωσης στην ἡμερίδα με θέμα «2004 - Τα νέα μουσεῖα στην Ελλάδα» (9 Ἰουνίου 2005, Νομισματικό Μουσείο). Για τη χρονολόγηση των ἐκθεμάτων και γενικῆς ἀρχαιολογικῆς πληροφορίας για το νησί, βλ. τα πρακτικά των εργασιῶν του ΙΓ Πολιτιστικοῦ Συμποσίου της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνῶν Δωδεκανήσου, Λεωφόι 26-29 Ἀυγούστου 2003, που θα δημοσιευθοῦν στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. ΚΑ'. Ευχαριστίες ἐκφράζονται σε ὅλους ὄσους συνέβαλαν στην υλοποίηση του ἔργου: στην Εφορεία Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας, στον κἀσιο ἀρχαιολόγο κ.

Στη συνέχεια παραχωρήθηκε ἀπὸ το Δήμο Κάσου στην ΚΒ' ΕΠΚΑ για την ἀποθήκευση των ἀρχαίων. Με τη γενναϊὸδωρη χρηματοδότηση των Υπουργείων Αιγαίου και Πολιτισμοῦ πραγματοποιήθηκε ἡ κτιριολογική ἀποκατάσταση και ἡ οργάνωση της ἐκθεσης (ε.κ. 2-3).

Το κτίριο εἶναι μικρό. Αποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς χώρους στον ὀροφο και δύο στο ἡμιπύγιο, καθὼς και ἀπὸ μικρῆ περιφραγμένη αυλή (ε.κ. 4). Στο μικρό ἀπὸ χώρο των 112 τ.μ. συνολικά ἔπρεπε να ξεδιπλωθεῖ ἡ σημαντικῆ διαχρονικῆ ιστορία του μικροῦ ἀκριτικοῦ νησιοῦ, παραμελημένου ἀπὸ τη Πολιτεία.

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΝΗΣΙ

Η Κάσος, το νοτιότερο και πλησιέστερο πρὸς την Κρήτη νησί της Δωδεκανήσου, ἀποτελεῖ ουσιαστικά τον τελευταῖο κρίκο της αλυσῆς

Γιάννη Σακελλαράκη, στον κ. Γιώργο Καρυδάκη, ἀρχιτέκτονα της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικῶν Ἔργων Δωδεκανήσου, στον κ. Γιώργο Χαλκιᾶ, ἀρχιτέκτονα μελετητή, στους συντηρητές της ΚΒ' ΕΠΚΑ κ.κ. Μανώλη Καϊκῆ και Ηλία Αυγενικό, στις ἀρχαιολόγους του Αρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Αιγαϊακῶν Σπουδῶν κ. Χαρά Παλαμιδά και Βασίλικῆ Στεφαννάκη, καθὼς και στο Δήμαρχο Κάσου κ. Δημήτρη Ερωτόκριτο και στον κ. Φραγκίσκο Ἰωάννου, ἐργολάβο μηχανικό του ἔργου, ὁ ὁποῖος ἔλυσε ὅλα τα προβλήματα που δημιουργοῦσε ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τη Ρόδο.

Εικ. 1. Το λιμανάκι της Μπούκας (φωτογραφία Ιταλικού Φωτογραφικού Αρχείου).

δας ανάμεσα στη Μικρά Ασία και την Κρήτη.

Τα πρωιμότερα ίχνη κατοίκησης στο νησί χρονολογούνται στην Ύστερη Νεολιθική/Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (ε.ι.κ. 5). Κατά τη Μέση και την αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, υπάρχουν ενδείξεις μόνιμης πλέον εγκατάστασης, με έντονα μινωικά χαρακτηριστικά. Κατά τη μυκηναϊκή περίοδο το κέντρο δραστηριότητας μεταφέρεται στο βόρειο τμήμα, στη φυσικά οχυρή θέση Πόλιν.

Στην *Ιλιάδα* (Β, 676-679) αναφέρεται η Κάσος να μετέχει, μαζί με άλλα νησιά της Δωδεκανήσου, στον Τρωικό πόλεμο.

Κατά τους ιστορικούς χρόνους η αρχαία πρωτεύουσα, ομώνυμη του νησιού κατά τον Στράβωνα, παρέμεινε στην περιοχή Πόλιν, γύρω από το ύψωμα της μυκηναϊκής ακρόπολης. Η διάσπαρτη κεραμική μαρτυρεί κατοίκηση της θέσης από την Ύστερη Νεολιθική/Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Οι Κάσιοι απαντούν για πρώτη φορά στους φορολογικούς καταλόγους του 5ου αι. π.Χ., ενώ η αναγραφή του εθνικού *Κάσιος* σε ελληνιστικές επιγραφές έξω από τα όρια του ροδιακού κράτους αποδεικνύει την ανεξαρτησία του νησιού κατά την περίοδο αυτή. Η παρουσία, όμως, υστεροελληνιστικών επιγραφών με ροδιακά δημοτικά ονόματα δηλώνει την τελική υπαγωγή της στο ροδιακό κράτος κατά το α' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο η κύρια εγκατάσταση του νησιού φαίνεται ότι μεταφέρθηκε στην παραλία γύρω από τον όρμο του Εμπορείου. Η συγκέντρωση μεγάλων δημόσιων κτιρίων – βασιλικών πολυτελούς κατασκευής – μαρτυρεί την οικονομική ακμή του νησιού κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Από τη βυζαντινή και τη μεσαιωνική περίοδο οι πληροφορίες μας για το νησί είναι ελάχιστες. Το 1207 το νησί καταλαμβάνεται από

Εικ. 2. Το κτίριο πριν από τις επεμβάσεις.

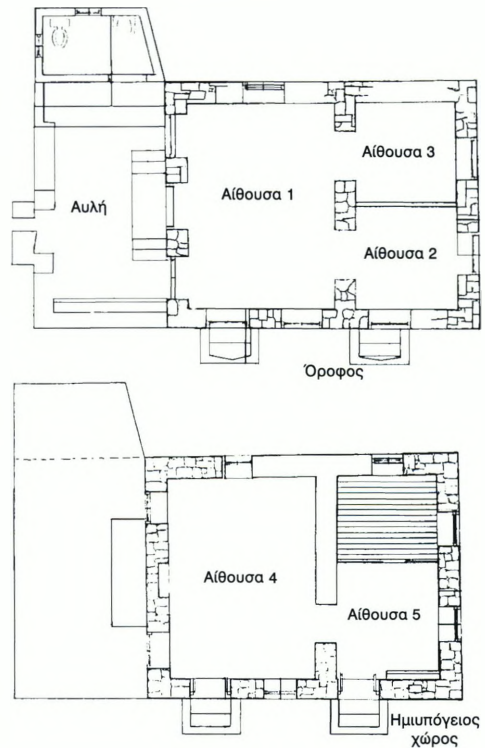

Εικ. 3. Το κτίριο μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

τους Ενετούς της Κρήτης, στην κατοχή των οποίων παρέμεινε έως το 1537, οπότε κατελήφθη από τους Τούρκους. Ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής, αντί ετήσιου φόρου («μακτού») 1.000 γροσίων παραχώρησε στους Κάσιους την αυτοδιοίκησή τους. Οι ρωσοτουρκικοί και στη συνέχεια οι Ναπολεόντιοι πόλεμοι συνέτειναν στη δημιουργία της ναυτικής δύναμης του νησιού. Κατά την περίοδο που ξέσπασε η ελληνική επανάσταση, η Κάσος ήταν ένα μικρό νησί με στόλο ευέλικο και ετοιμοπόλεμο και κατοίκους με πνεύμα ελεύθερο και γενναϊόδωρο, διατεθειμένους να θυσιάσουν τα αγαθά τους για μια εθνική ιδέα.

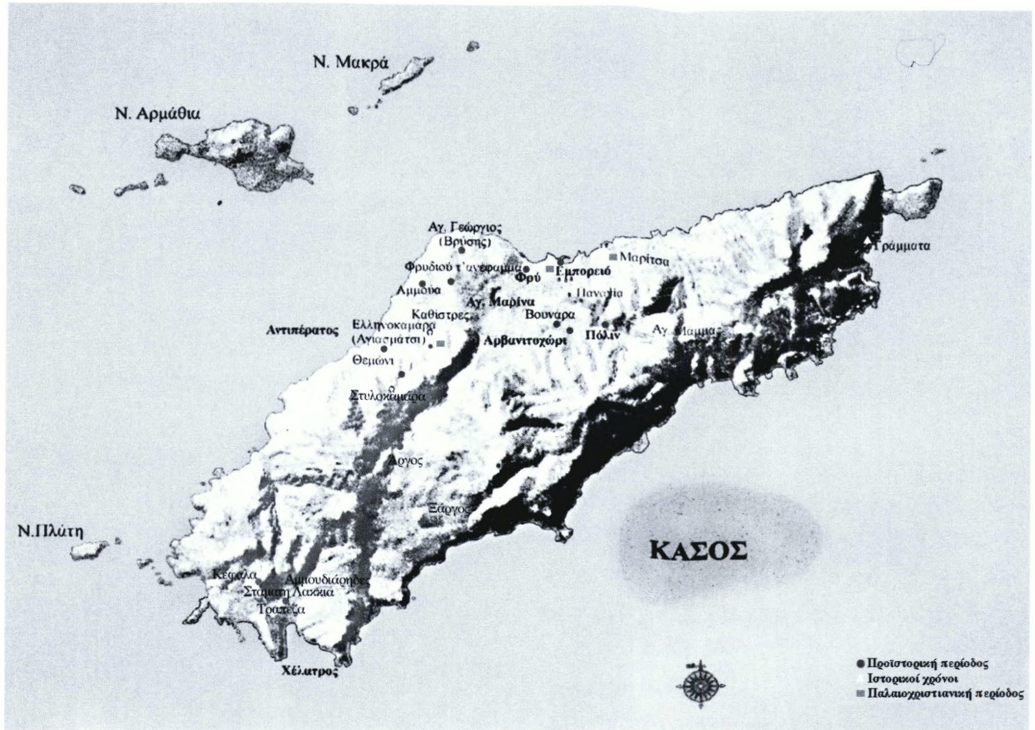
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ

Καθοριστικός παράγοντας στις επιλογές μας για το μουσειογραφικό σχεδιασμό της έκθεσης υπήρξε το ίδιο το κτίριο, που διατηρεί έντονα τα στοιχεία της καισιώτικης λαϊκής αρχιτεκτονικής. Το κέλυφος αυτό έπρεπε να χρησιμοποιηθεί ως πλαίσιο της έκθεσης χωρίς να υποτονιστεί ή να αλλοιωθεί η φυσιογνωμία του. Με αυτό το σκεπτικό, κατά τις εργασίες επισκευών δεν πραγματοποιήθηκε καμία διαρρύθμιση ή νέες διαμορφώσεις που

Εικ. 4. Η κάτοψη του κτιρίου.

πιθανώς εξυπηρετούσαν καλύτερα τη νέα χρήση του κτιρίου, αλλά διαφυλάχθηκε προσεκτικά η ιδιαίτερη φυσιογνωμία του. Διατηρήθηκαν τα παραδοσιακά λειτουργικά στοιχεία, τα διακοσμητικά γύψινα των τοίχων, τα ξύλινα πατώματα και οι οροφές, τα τοιχο-

Εικ. 5. Χάρτης όπου σημειώνονται οι αρχαιολογικές θέσεις του νησιού.

γραφημένα τμήματα των τοίχων που αποκαλύφθηκαν κάτω από τα παλαιά επιχρίσματα, τα οποία εν μέρει συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν (εικ. 6).

Παράλληλα, επιδιώχθηκε η διατήρηση της ισορροπίας όγκων, υλικών και χρωμάτων για ένα αρμονικό αισθητικό αποτέλεσμα μέσα στο χώρο. Οι προθήκες λιτές, οι περισσότερες γυάλινες, δεν επιβαρύνουν το χώρο, αλλά προσαρμόζονται σε αυτόν. Επιλέχθηκαν χρώματα που αφενός κυριαρχούν στο νησί και προϋπήρχαν στο κτίριο και αφετέρου ενισχύουν τη φωτεινότητα του περιορισμένου εκθεσιακού χώρου χωρίς να τον βαρύνουν.

Κάθε όροφος, με τη θεματική του, αντιμετωπίστηκε με ιδιαίτερο τρόπο, ώστε ο κάθε χώρος να έχει κάποια ιδιαιτερότητα και να προκαλεί το ενδιαφέρον του θεατή.

Σημαντικό ρόλο στο τελικό αποτέλεσμα της εκθεσιακής προσπάθειας διαδραματίζει ο φωτισμός. Στο κτίριο υπάρχουν πολλά παράθυρα που εξασφαλίζουν άπλετο φυσικό φως. Επιλέχθηκε αυτός ο φυσικός τρόπος φωτισμού στους περισσότερους χώρους, αφήνοντας τα παράθυρα ανοιχτά. Παράλληλα, συγκεντρωτικοί λαμπτήρες τοποθετήθηκαν στις οροφές, προβάλλοντας επιλεγμένα εκθέματα.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Η αρχαιολογική συλλογή αποτελείται από αρχαιολογικά ευρήματα, ιστορικά και λαογραφικά αντικείμενα, τα οποία προέρχονται κυρίως από περισυλλογές και παραδόσεις από Κασίους και σε πολύ μικρό βαθμό από ανασκαφές, αφού η αρχαιολογική έρευνα στο νησί

Εικ. 6. Λεπτομέρεια της τοιχογραφημένης ζωφόρου.

υπήρξε μέχρι τώρα περιορισμένη. Το υλικό αυτό, μαζί με το εποπτικό που το συνοδεύει, κατανεμήθηκε κατά χρονικές και θεματικές ενότητες, που εικονογραφούν όλες τις περιόδους κατοίκησης στο νησί. Τα γενικότερα κείμενα, που συνοδεύονται από φωτογραφίες και σχέδια, οργανώθηκαν σε πινακίδες από πλεξιγκλάς υπόλευκου χρώματος και στερεώθηκαν με αποστάτες, ώστε να απέχουν από το κέλφος του κτιρίου. Τοποθετήθηκαν επάνω από τις βιτρίνες, ώστε, σε συνδυασμό με τα ίδια τα εκθέματα, να επιτυγχάνεται η καλύτερη πληροφορόρηση του επισκέπτη όσον αφορά στην κάθε θεματική ενότητα. Επίσης, για να επιτευχθεί κατά το δυνατόν η αμεσότητα της επικοινωνίας του θεατή με το έκθεμα, ομάδες αντικειμένων τοποθετήθηκαν ελεύθερα στο χώρο.

Αν και ο χώρος του μουσείου είναι εξαιρετικά μικρός, όπου ο αριθμός ή ο χαρακτήρας των εκθεμάτων το επέτρεπε, έγινε προσπάθεια ώστε να ενταχθούν σε εκπαιδευτικές ενότητες, πλαισιωμένα από εποπτικό διευκρινιστικό υλικό.

Ο πρώτος χώρος του ορόφου (Αίθουσα 1) είναι αφιερωμένος στην προϊστορική περίοδο του νησιού και στη θάλασσα. Ο δεύτερος

χώρος (Αίθουσα 2) φιλοξενεί τις λατρείες-ιερά και τους οικισμούς των ιστορικών χρόνων, ενώ ο τρίτος χώρος (Αίθουσα 3) τα ευρήματα από τις νεκροπόλεις. Οι δύο χώροι του υπογείου αφορούν στην ιστορία του Ολοκαυτώματος και στην οργάνωση του κασιώτικου σπιτιού (Αίθουσες 4-5).

Αίθουσα 1

Μετά το εισαγωγικό πέτασμα με την ιστορία του νησιού και τις αρχαιολογικές θέσεις, ο πρώτος χώρος της έκθεσης αφορά στην προϊστορική περίοδο και στη θάλασσα.

Στη χαμηλή προθήκη της προϊστορικής περιόδου, ο χώρος της Μεσογείου, που αποτελεί το βάθος της, πλαισιώνεται από θραύσματα χειροποίητης κεραμικής της Ύστερης Νεολιθικής/Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, από διάφορες θέσεις του νησιού (εικ. 7). Πρόκειται, πιθανώς, για εποχικές εγκαταστάσεις ψαράδων και όχι για μόνιμες θέσεις κατοίκησης. Εκτίθεται επίσης κεραμική, κυρίως χρηστική, από την εγκατάσταση της ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ περιόδου στην παραθαλάσσια θέση Τραπεζα στη Χέλατρο, το μοναδικό προστατευμένο λιμάνι του νησιού, φυσικό σταθμό στη διαδρομή από την

Εικ. 7. Αίθουσα 1, προθήκη 1. Προϊστορικοί χρόνοι.

Κρήτη προς την Κάρπαθο, τη Ρόδο και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Στην ίδια ενότητα έχει συμπεριληφθεί μια σειρά λίθινων εργαλείων, με αναφορά στα είδη, τη χρήση και τον τρόπο κατασκευής τους.

Σε παρακείμενη γυάλινη προθήκη εκτίθεται το μοναδικό γνωστό μινωικό λίθινο αγγείο από την Κάσο (εικ. 8). Συνοδεύεται από κείμενο για την κατασκευή των μινωικών λίθινων αγγείων και το μινωικό εμπόριο.

Από τα πλέον ενδιαφέροντα εκθέματα της Αίθουσας 1 είναι μικρό λίθινο σπάραγμα που

φέρει πρώιμη επιγραφή, εύρημα που επιβεβαιώνει την επίκαιρη θέση του νησιού στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Στον πεσσο της βιτρίνας τοποθετήθηκε συγκριτικός πίνακας της αιγυπτιακής ιερογλυφικής γραφής, του φοινικικού, του πρώιμου ελληνικού και του λατινικού αλφαβήτου, για την εξοικείωση του επισκέπτη με τις αρχαίες γραφές.

Αίθουσα 2

Ο δεύτερος χώρος φιλοξενεί τις ενότητες «Λατρείες - Ιερά» και «Οικισμοί των ιστορικών χρόνων».

Το πρώτο πέτασμα αναφέρεται με κείμενα, φωτογραφίες και επιγραφές στις λατρείες. Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη στο νησί δύο τουλάχιστον ιερών κατά την αρχαιότητα. Το ένα βρίσκεται στη θέση Γράμματα, στην απόκρημνη βορειοδυτική ακτή του νησιού, στο τριγωνιώδες πέρασμα μεταξύ Κάσου και Καρπάθου, όπου σώζονται ακόμη αποσπάσματα επιγραφών του 2ου και του 1ου αι. π.Χ., που επικαλούνται τους Σαμοθράκες θεούς και τις νύμφες, προστάτες των ναυτικών.

Εικ. 8. Αίθουσα 1, προθήκη 2. Μινωικό λίθινο αγγείο.

*Χαίρετε
θεοὶ
Εὐδημος
Δημοσ[θήνους].*

και

*[---]
χαίρετε
Νύμφαι
χαίρετε Νύμφαι
[---]*

Επιγραφικές μαρτυρίες αναφέρονται στην ύπαρξη του ιερού του Απόλλωνα Τεμενίτη στην Κάσο, καθώς και στη λατρεία του Ασκληπιού, του Σαράπιδος και της Ίσιδος.

Οι δύο προθήκες που ακολουθούν αφορούν σε ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Κάσου, το σπήλαιο της Ελληνοκαμάρας, το οποίο πιθανώς συμπεριλαμβάνεται στα αρχαία ιερά του νησιού. Το σπήλαιο αποτελεί ουσιαστικά μια βραχοσκεπή, με χρήση αδιάκοπη από τους

προϊστορικούς έως και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Εκτίθενται φωτογραφίες και σχέδια από το εξωτερικό και το εσωτερικό του σπηλαίου (εικ. 9). Τα εκθέματα περιλαμβάνουν κεραμική, κυρίως από αποθηκευτικούς πίθους και άλλα χρηστικά σκεύη, οστά ζώων και θαλάσσια όστρεα, που βρέθηκαν σε μεγάλη ποσότητα και μαρτυρούν πιθανώς τη χρήση του σπηλαίου για τελετές που περιλαμβάνουν συλλογικά δείπνα, αναβίωση των οποίων συναντάμε και σήμερα στα τοπικά πανηγύρια. Εκτίθενται, επίσης, λίθινα εργαλεία και μικρός «θησαυρός» χαλκών ροδιακών νομισμάτων, που βρέθηκε στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου.

Ειδική αναφορά γίνεται σε λίθινο πλακίδιο, πλινθίο το οποίο φέρει εγχάρακτο επιτραπέζιο παιχνίδι που παιζόταν με πεσσούς, το τριόδι (εικ. 10). Το έκθεμα συνοδεύεται από κείμενο σχετικά με τα επιτραπέζια παιχνίδια στην αρχαιότητα.

Εικ. 9. Αποψη του εσωτερικού του σπηλαίου της Ελληνοκαμάρας.

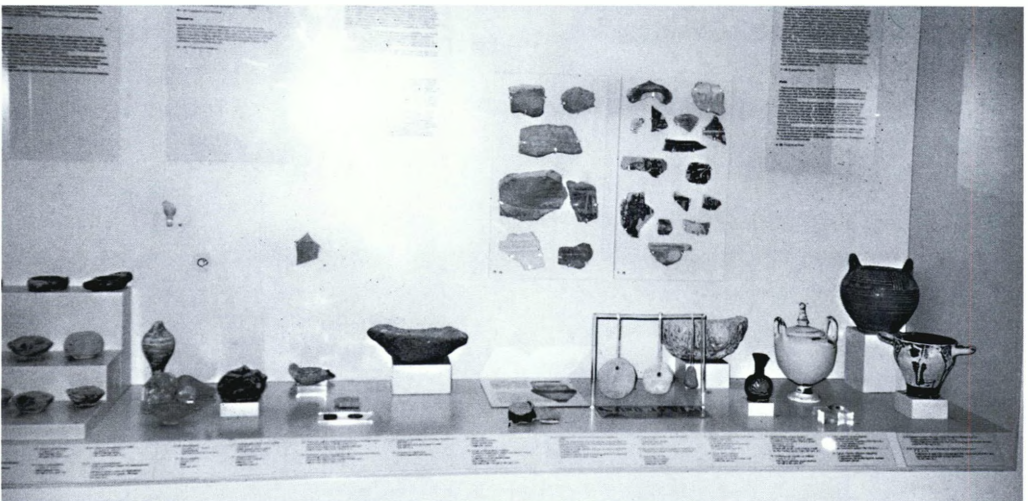
Εικ. 10. Αίθουσα 2, προθήκη 7. Σπήλαιο Ελληνοκαμάρας. Πλινθίο με εγχάρακτο επιτραπέζιο παιχνίδι.

Εικ. 11. Αίθουσα 2, προθήκη 8. Θραύσμα πινακίου με παράσταση ερωτιδέα που κρατά σταυρό.

Ακολουθεί η προθήκη που εστιάζει στους οικισμούς Πόλιν, Εμπορειό και Χέλατρο, καθώς και στην καθημερινή ζωή κατά τους ιστορικούς χρόνους (εικ. 12). Στο πίσω μέρος της προθήκης έχουν αναρτηθεί πινακίδες με το ιστορικό του κάθε οικισμού, ενώ τα υποκείμενα εκθέματα εικονογραφούν τη διάρκεια ζωής τους έως την ύστερη αρχαιότητα. Συγχρόνως, μέσα από τα εκθέματα αναπτύσσο-

νται παραστατικά επιμέρους ενότητες, όπως η υφαντική κατά την αρχαιότητα – με αφορμή την έκθεση αγνυθών διαφορετικών περιόδων και σχημάτων – και οι αρχαϊκοί πίθοι με επίθετη ανάγλυφη και εγχάρακτη διακόσμηση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει θραύσμα ερυθροβαφούς πινακίου με έντυπο ερωτιδέα που κρατά σταυρό (εικ. 11), δείγμα της μεταβατικής περιόδου των μεγάλων πολιτι-

Εικ. 12. Αίθουσα 2, προθήκη 8. Ενότητα «Οικισμοί».

Εικ. 13. Αίθουσα 3, προθήκη 9. Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις του Πόλιν.

σμικών αλλαγών, κατά την οποία τα διακοσμητικά θέματα της αρχαιότητας χρησιμοποιούνται για την εικονογράφηση της νέας θρησκείας.

Ο ικανοποιητικός, για τα δεδομένα της Κάσου, αριθμός λύχνων έδωσε τη δυνατότητα να συμπεριληφθεί στο αριστερό άκρο της προθήκης των οικισμών μια ενότητα αφιερωμένη στην κατασκευή και τη χρήση λύχνων από τον 5ο αι. π.Χ. έως τον 8ο αι. μ.Χ.

Αίθουσα 3

Ο τρίτος χώρος του ορόφου είναι αφιερωμένος στις νεκροπόλεις. Σε γενικό εισαγωγικό κείμενο δίνονται πληροφορίες για τα γνωστά έως τώρα στο νησί νεκροταφεία, που χρονολογούνται στην υστεροκλασική-ελληνιστική περίοδο, καθώς και στους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

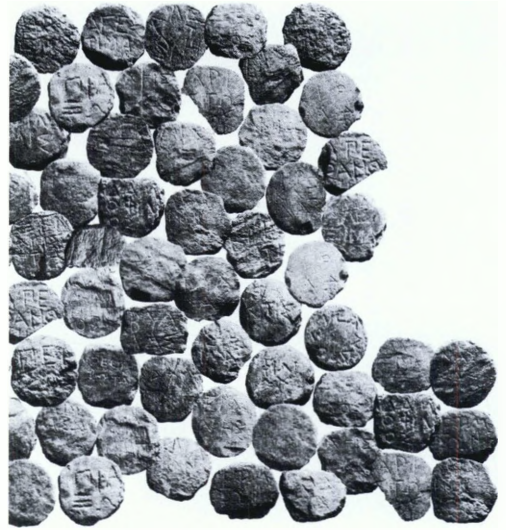
Στην προθήκη εκτίθενται τέσσερα ταφικά

σύνολα από τις νεκροπόλεις του Πόλιν, που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου και στον 4ο αι. π.Χ. (εικ. 13). Οι πλούσια κτερισμένες με εισηγμένα αττικά αγγεία και ροδιακά νομίσματα ταφές αποδεικνύουν ότι η Κάσος κατά την περίοδο αυτή διήνυε μια περίοδο ακμής και βρισκόταν ήδη στη σφαίρα επιρροής του ροδιακού κράτους.

Στην κόγχη του παραθύρου κυριαρχεί τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης του πρώιμου 4ου αι. π.Χ. με παράσταση νέου που κρατά λαγό (εικ. 14) και σπάραγμα γυναικείας κεφαλής. Οι γηραιότεροι κάτοικοι της Κάσου θυμούνται το ανάγλυφο που ήταν εντοιχισμένο πάνω από την πόρτα μύλου στο ύψωμα του Πόλιν. Η στήλη στη συνέχεια αφαιρέθηκε από τους Ιταλούς το 1937 και εντοιχίστηκε στο παλαιό Δημαρχείο στην Κάρπαθο. Αργότερα μεταφέρθηκε στα εργαστήρια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Ρόδο, όπου φυλάχθηκε μέ-

Εικ. 14. Αίθουσα 3. Ανάγλυφη επιτύμβια στήλη του πρώτου 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 15. Αίθουσα 3. Ενεπίγραφα λίθινα επιτύμβια σήματα του 4ου και του 3ου αι. π.Χ.

χει την οργάνωση της αρχαιολογικής συλλογής.

Η σημαντικότερη, ίσως, ενότητα στην έκθεση είναι τα δείγματα μιας σειράς από 51 ιδιόμορφα ενεπίγραφα λίθινα επιτύμβια σήματα, που προέρχονται από την υστεροκλασική-πρώιμη ελληνιστική νεκρόπολη του Πόλιν και χρονολογούνται στον 4ο και στον 3ο αι. π.Χ. (εικ. 15). Φέρουν το όνομα του νεκρού ή της νεκρής, σπανιότερα και το πατρώνυμο. Ήταν τοποθετημένα πάνω σε λιθοσωρό που κάλυπτε τον τάφο και μάλιστα σε σημείο πάνω από την κεφαλή του νεκρού. Η ταφική αυτή πρακτική απαντά μόνο στην Κάσο.

Το αρχαιολογικό τμήμα της συλλογής, που φιλοξενείται στον όροφο του κτιρίου, ολοκληρώνεται με την ενότητα που είναι αφιερωμένη στη θάλασσα, εικονογραφημένη με ευρήματα που βρέθηκαν στη θάλασσα και αντικείμενα που επιφέρει η επικοινωνία μέσω της θάλασσας (εικ. 16).

Εκτίθεται σύνολο αμφορέων ροδιακών και κωακών εργαστηρίων, οι οποίοι ανασύρθηκαν από ναυάγια γύρω από το νησί, σειρά ενσφράγιστων λαβών ροδιακών αμφορέων, καθώς και λίθινη άγκυρα από τον κόλπο της Χελάτρου. Το συνοδευτικό κείμενο αφορά στην κατασκευή και τη διάχυση ροδιακών αμφορέων κατά την ελληνιστική περίοδο. Η μικρή προθήκη-κόγχη (ερμάριο του σπιτιού) παρουσιάζει χαρακτηριστικά εισηγμένα αγγεία – προϊόντα αττικών, κνιδιακών, ροδιακών και κωακών εργαστηρίων (ερυθρόμορφος αττικός ασκός με απεικόνιση ψαριού, αττικός κάνθαρος με διακόσμηση Δυτικής κλιτύς, αλαβάστρινο αλάβαστρο, λίχνος κνιδιακού εργαστηρίου, θραύσμα από βτραχοφόρο κύλικα). Το λίθινο ενεπίγραφο ταφικό σήμα με το όνομα *ΝΑΥΣΙΣ* υπενθυμίζει ότι στην Κάσο, τότε όπως και τώρα, ζωή ήταν η θάλασσα.

Πέτασμα στην έξοδο του χώρου ολοκληρώνει την περιήγηση στο αρχαίο παρελθόν του νησιού με αποσπάσματα από τον Όμηρο και

Εικ. 16. Αίθουσα 1. Ενότητα «Θάλασσα».

τους αρχαίους συγγραφείς που αναφέρονται στο νησί, τη θέση του και την ονομασία του.

Αυλή

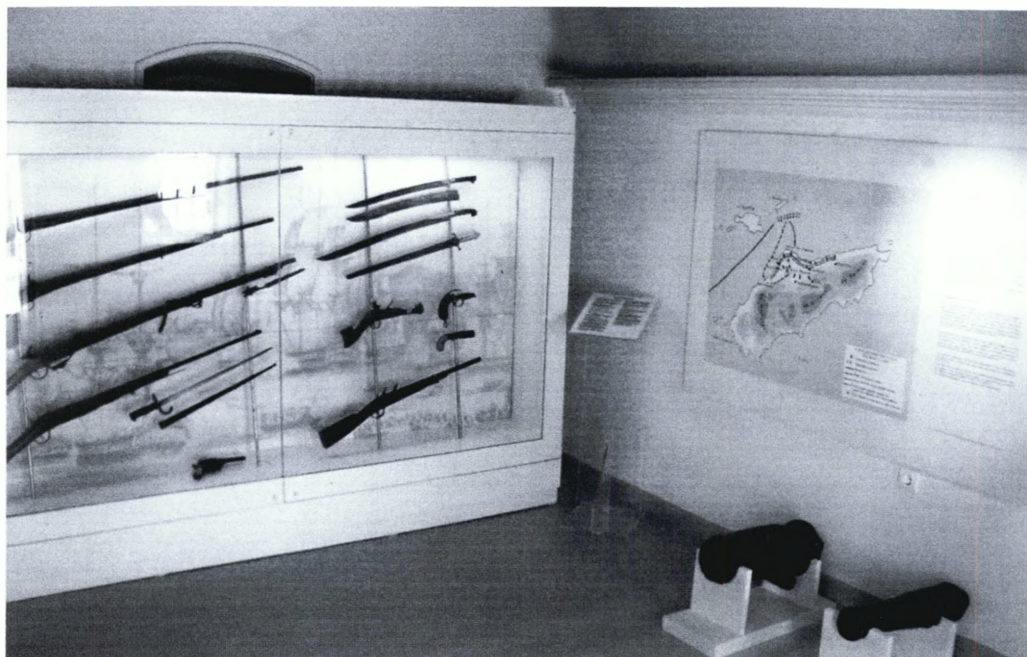
Η έκθεση στη μικρή αυλή του μουσείου αφορά στην παλαιοχριστιανική περίοδο, που φαίνεται να υπήρξε περίοδος ακμής για το νησί. Εκτίθενται αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στις θέσεις Εμπορειό, Παναγιά και Πόλιν (ε.ι.κ. 17).

Αίθουσα 4

Θεωρήθηκε επιβεβλημένο, παρά τον περιορισμένο χώρο του κτιρίου, να αφιερωθεί μεγάλο μέρος του στη συμμετοχή της Κάσου στις αλληπάλληλες επαναστάσεις, που κορυφώθηκαν με το Ολοκαύτωμα του 1824, το οποίο αποτελεί τον κορυφαίο τίτλο τιμής στην ιστορία του νησιού. Η μουσειογραφική ορ-

Εικ. 17. Μερική άποψη της αυλής με αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Εικ. 18. Αίθουσα 4. Ενότητα «Ολοκαύτωμα».

γάνωση του πρώτου ημιυπόγειου χώρου αναφέρεται κυρίως στην ιστορία του νησιού κατά το 17ο και το 18ο αιώνα, με κορύφωση το τραγικό γεγονός του Ολοκαυτώματος. Με τη βοήθεια εποπτικού υλικού εικονογραφείται η σταδιακή ανάπτυξη της ναυτικής δύναμης και της οικονομικής ευμάρειας του νησιού κατά την περίοδο αυτή, που οδήγησαν στη δημιουργία ενός από τους σημαντικότερους νησιωτικούς στόλους στη Μεσόγειο, ο οποίος εξοπλισμένος, τέθηκε από την αρχή ολοκληρωμένος στη διάθεση της επανάστασης. Εκτίθεται σειρά όπλων (εικ. 18), που αποτελούν παραχωρήσεις ιδιωτών, η πλειονότητα των οποίων βρέθηκε στην περιοχή της Ελληνοκαμάρας όπου και επικεντρώθηκαν οι μάχες σώμα με σώμα κατά την απόβαση των Τουρκαλβανών, και πυροβόλα τα οποία κατέβασαν οι Κασιώτες από τα πλοία τους για την

άμυνα του νησιού. Η ενότητα του Ολοκαυτώματος συμπληρώνεται με γραφική αναπαράσταση της παράταξης των δυνάμεων κατά την επίθεση του αιγυπτιακού στόλου.

Στον ίδιο χώρο εκτίθεται λάβαρο των εν Αθήναις αιγυπτιωτών Κασίων.

Αίθουσα 5

Η έκθεση ολοκληρώνεται με την παρουσίαση του κασιώτικου σπιτιού στον τελευταίο χώρο, όπου διατηρήθηκαν αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως το τζάκι και ο κράβατος (εικ. 19). Εκτός από τα χρηστικά σκεύη και λαογραφικά αντικείμενα, εκτίθεται αντίγραφο λιθογραφίας του βαρόνου Stackelberg που απεικονίζει Κασιώπισσα του 1800 και συνοδεύεται από απόσπασμα επιστολής του γάλλου περιηγητή Claude Étienne Savary, ο οποίος επισκέφθηκε – μάλλον ναυάγησε – στο νησί

Εικ. 19. Αίθουσα 5. Μερική άποψη της ενότητας «Το κασιώτικο σπίτι».

κατά το 18ο αιώνα και υμνεί την ομορφιά των κοριτσιών της Κάσου και τη ζωή σε μια ιδανική μικρή, δημοκρατική, ελεύθερη και ευνομούμενη κοινωνία. Η παράθεση αρχαιολογικού υλικού ανακαλεί την περίοδο της μετανάστευσης των Κασίων στην Αλεξάνδρεια και το Κάιρο – που ξεκίνησε με τη συμμετοχή τους στα έργα διάνοιξης της διώρυγας του Σουέζ, του σημαντικότερου τεχνικού επιτεύγματος της εποχής – και εξακολουθεί έως τις ημέρες μας.

Ο σχεδιασμός του ιστορικού και λαογραφικού

τμήματος πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟ.

Η έκθεση, που οργανώθηκε από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών σε συνεργασία με την ΚΒ' ΕΠΚΑ, αποτελεί μια προσπάθεια ανασύνθεσης της διαχρονικής διαδρομής αυτού του ακριτικού νησιού, που παρόλο το μικρό του μέγεθος έχει να επιδείξει σημαντικό πολιτισμό και συμμετοχή στην ιστορία.

Η συλλογή αυτή, δημιούργημα των Κασίων, είναι τώρα επισκέψιμη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

M. Beaudouin, *Inscriptions de Kasos, BCH 4* (1880), σ. 121-124.

I. Βολανάκης, *Χριστιανικά μνημεία της νήσου Κάσου Δωδεκανήσου*, Αθήνα 1996.

Τρ. Ευαγγελίδης - Μ. Μιχαλίδης-Νουάρος, *Ιστορία της νήσου Κάσου*, Αθήνα 1935.

P.M. Frazer - G.E. Bean, *The Rhodian Peraea and Islands*, London 1954, σ. 52-154.

H. Ζερβουδάκη, *ΑΔ 28* (1973), *Χρονικά*, σ. 640-641.

R. Hope Simpson - J. Lazenby, *Notes from the*

- Dodecanese II, *BSA* 65 (1970), σ. 71-72.
- M. Jameson, Inscriptions of Karpathos, *Hesperia* XXVII (1958), σ. 122-123, πίν. 29, αοθ. 1.
- E.M. Melas, *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*, SIMA LXVIII, Göteborg 1985, σ. 46-49.
- K. Μηνάς, *Το τοπωνυμικό της Κάσου*, Αθήνα 1995.
- I.X. Παπαχριστοδούλου, *Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι*, Αθήνα 1989, σ. 47-48.
- L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, Stuttgart 1845, σ. 32-50.
- C.E. Savary, *Lettres sur la Grèce, faisant suite de celles sur l'Égypte*, Paris 1788, σ. 129-141.
- G. Susini, Supplemento epigrafico di Caso, Scarpanto, Saro, Calchi, Alimnia e Tilo, *ASAtene* XLI-XLII (1963-1964), σ. 203-225.

KASOS ARCHAEOLOGICAL COLLECTION

ANGELIKI GIANNIKOURI - FOTINI ZERVAKI

The *Museums on Small Islands* programme of the Ministry of the Aegean supplied the incentive and the means for the creation of an organised archaeological collection open to the public. It forms the nucleus of a small museum covering all periods and is housed in a building in the style of the traditional vernacular architecture of Kasos with some neoclassical elements, which has been declared a protected monument. The building is owned by the Municipality of Kasos and was ceded to the Ministry of Culture for this purpose. It consists of three rooms on the upper storey and two on the semi-basement floor, with a small enclosed courtyard.

The archaeological collection of Kasos comprises archaeological finds and objects relating to history and folklore that have mainly been retrieved in the field or handed in by private individuals. Very few are the products of excavations, since there has so far been only limited archaeological investigation of the island.

The exhibits, accompanied by texts and visual aids, illustrate all periods of occupation of the island.

The first room on the upper storey is devoted to the prehistoric period on the island and to the sea, the source of its prosperity.

The second room contains artefacts relating to cults, sanctuaries, and settlements of historical times, while the third houses finds from the cemeteries of the ancient city in the Late Classical-Early Hellenistic period.

The museographical organisation of the rooms in the semi-basement revolves mainly around the tragic events of the slaughter of 1824 and is completed by the presentation of a Kasiot house in the last room.

The display was organised by the Archaeological Institute of Aegean Studies in collaboration with the XXII Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the Department of Folk Culture. It represents an attempt to use the material remains to reconstitute the lost picture of the past, through the creation of a tangible part of the history of this remote island which, despite its small size, can boast an important culture and role in history.

ISSN 0004-6604

